

[SiC] itur ad astra

80
(2023)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Főszerkesztő

Kovács Janka

Főszerkesztő-helyettes

Lászlófi Viola

Szerkesztőség

B. Székely Dorottya Piroska, Koloh Gábor, Mravik Patrik
Papp Gábor, Rózsa Márton, Svégel Fanni, Tóth Kelemen
Veress Dániel, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Kovács Janka, Lászlófi Viola és Svégel Fanni szerkesztette.

A borító Kovács Janka munkája.

A borítón található kép forrása: Rod Long / Unsplash

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

- 5 Tigris a múzeumban. Beszélgetés Frazon Zsófia muzeológussal a NEM A TIGRIS múzeumi gyűjtőkampány apropóján (Bezselics-Békési Ildikó)
- 11 Adriana Petryna: Hogyan éltek túl? / Biológiai állampolgárok

---

Tanulmányok

POLITIKA, MŰVÉSZET ÉS CIVIL TÁRSADALOM

- 65 **Huszt-Szlama Gabriella Zsófia**
„Vért lázító, hogy ezek után akadnak nők, kiknek kedvük van ellenségeink csipkéiben és selymeiben járni...” Ellenségkonstruálás a Fényűzés Elleni Liga tevékenységében
- 95 **Edvy Athina**
A szocializmus fénykora? A neonreklámok története és kezelése
- 111 **Horváth Eszter**
A civil társadalom diverzifikációja a rendszerváltás után: az irodalmi egyesületek példája
- 131 **Zsuró Zsuzsanna**
Szociális elköteleződés és civil társadalom a kortárs művészetben

CIVIL KEZDEMÉNYEZÉSEK A POLITIKAI SZÁNDÉKOK SZOLGÁLATÁBAN

- 149 **Hosszú Kristóf**
„Adel verpflichtet?” A Deutsche Adelsgenossenschaft törekvései a nemesi pozíciók megőrzésére a *Deutsches Adelsblatt* tükrében
- 171 **Hrčka Alexandra**
A nemzeti identitás és az egyesületi élet Liptóban a 19. század végén
- 191 **Taschek Zoltán**
A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium 1929. évi törvénytervezete a szakszervezetekről
- 211 **Svégel Fanni**
The Personal is Political? Ortutay Zsuzsa és a Magyar Nők Országos Tanácsa

- 231 Virág Csilla**
Sípok, dalok, trombiták
Richard Rastall with Andrew Taylor: Minstrels and Minstrelsy in Late Medieval England. Woodbridge, Boydell & Brewer, 2023.
- 235 Svégel Fanni**
Egy monográfia újragondolása?
„Lészen az Istennek áldásából magzattyok...” Születés és anyaság a régi Magyarországon, 16. század – 20. század eleje. Írta és szerkesztette: Krász Lilla. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023.
- 241 Mezei Hanna Mónika**
A zsidókérdéstől a holokausztig, avagy a tunyák gyűlölik a serényeket
Götz Aly: Európa a zsidók ellen 1880–1945. Ford.: Kerényi Gábor. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019.
- 245 Tóth Nikolett**
Nők nélkül nincs történelem
Nők a háttérben. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt. Szerk.: Virányi Péter. Pécs, Kronosz Kiadó, 2022.
- 251 Kovács Janka**
Alapértelmezett férfiak, láthatatlan nők
Caroline Criado Perez: Invisible Women. Exposing Data Bias in a World Designed for Men. London, Vintage, 2020.
-
- 255 English abstracts**
-
- 261 Szerzőink**

Tigris a múzeumban

Beszélgetés Frazon Zsófia muzeológussal a NEM A TIGRIS múzeumi gyűjtőkampány apropóján

A *Tigris a múzeumban* olvasóköri és beszélgetéssorozat a Néprajzi Múzeum MaDok-program és a LUMEN kávézó közös programjaként indult 2018 nyarán. A pandémia azonban új közegbe kényszerítette az alapvetően jelenlétre és közös gondolkodásra épülő sorozat ötletgazdáját és a kritikai múzeumi gondolkodás köré formálódó csoport tagjait. A spontán szerveződő online gyűjtemény egy olyan közösségi múzeumi projekt, amely a részvételen, közösségi gondolkodáson és beszélgetésen alapul: a NEM A TIGRIS / múzeumi gyűjtőkampány Facebook csoport kötetünk megjelenésekor 976 emberrel és 999+25 tigrissel rendelkezik. Motivációról, tartalomról és formáról, közösségről, közérthetőségről és közös gondolkodásról a projekt megálmodóját Frazon Zsófia etnográfust kérdezte a csoport egyik tagja, Bezsélics-Békési Ildikó.

Miért éppen tigris?

Annak idején, 2017 telén, nagyon rosszul érintett, hogy a költözés elindítása miatt bezárt a Néprajzi Múzeum Kossuth téri épülete, mert azt gondolom, hogy egy múzeum a látogatói nélkül nem létezik. Holott létezésének a gyűjtemény és a gyűjteményi tudás ugyanígy része, mégis a modern múzeum ideálját lényegében a múzeumhasználók kíváncsisága és aktivitása határozza meg. A magam naiv módján kardoskodtam a nyitva tartás mellett, annak ellenére, hogy értettem: nem lehet egyszerre költözni, egy már meglévő és egy készülő múzeumot egyszerre működtetni. De visszafordíthatatlan közegvesztést vizionáltam, a látogatók távollmaradása miatt – utólag nagyon örülök, hogy nem volt igazam.

Ebből a kétségből született a *Tigris a múzeumban* beszélgetéssorozat, amit már külső helyszínen rendeztünk. A látogatók azonban nemcsak a beszélgetésen vehettek részt, hanem előzetesen készülhettek a program *social media* felületén, egy olvasónapló segítségével.

Ennek háttérében alapvetően a saját érdeklődésem állt: számomra az olvasás, az írás és a szövegrendezés a múzeumi munka alapvető része. Ezért is gondolkodtam egy nyitott szemináriumban, melyet az együtt olvasás élménye tart egyben és ötvözi a tudományos és a közérthető, mindennapi gondolkodást, átjárja a múzeumi lét, a szépirodalom, a művészet határterületeit.

A szeminárium kiindulópontja egy 2018-ban megjelent könyv volt, pontosabban ennek a kötetnek a bemutatója: a ...NYITOTT MÚZEUM... című kézikönyv a múzeum és a múzeumhasználók kapcsolatáról, ennek módszertani lehetőségeiről szól, a részvétel és az együttműködés, a néprajz és a kulturális antropológia megközelítéséből. A bemutatót a Lumen Kávézóban tartottuk, ami úgy megtelt, hogy egy tüt sem lehetett leejteni. Ez azért volt fontos kiindulópont, mert azt mutatta, hogy a közönség nyitott a közérthető múzeumi megközelítésre, még abban az esetben is, ha a gondolkodás középpontjában nem egy kiállítás, hanem például egy könyv áll. Lényegében ez lett a beszélgetéssorozat missziója is, ugyanitt a Lumenben.

A szemináriumra meghívott beszélgetőtársak mellett az értő és kíváncsi hallgatóság is fontos szerepet kapott a programban. A résztvevők már a felkészülés során bevonódhattak a beszélgetésbe, mert a szeminárium Facebook falán olvasónaplót vezettünk a beszélgetésre meghívott vendégekkel, az előre megadott olvasmányok jegyzetelésével.

Első alkalommal Fejős Zoltán egy frissen megjelent múzeumtudományi könyvről beszélgettünk, és ebben könyvben olvastam Kenneth Hudson angol múzeumteoretikustól egy frappáns mondást – aki a közérthetőséget ugyancsak fontos múzeumi irányelvnek tartotta –, ami így hangzik: „*A tigris a múzeumban, az tigris a múzeumban, és nem a tigris.*” („*A tiger in a museum is a tiger in a museum and not a tiger.*”). A magyar mondat tehát nem szó szerinti fordítás az „egy” helyett az „a” használata miatt, de magyarul frappánsabban hangzik ebben a formában.

Ez a mondat érzékletesen fejezi ki a program küldetését is: megérteni a hétköznapi valóság és a múzeumi világok valósága közötti különbséget. A munkám lényegében az eltérő valóságok közötti különbségek megértéséről és megmutatásáról szól. Hudson mondata pedig úgy működik ebben az értelmezési mezőben, mint egy közmondás: rövid, velős, alapigazságnak tetsző és klassz megfogalmazás. Abban a pillanatban eldöntöttem, hogy ebből a mondatból merítem a beszélgetéssorozat címét. Így született a *Tigris a múzeumban*.

Egy jó cím meghatároz – milyen kritériumokat szabott ez a választás a program jövője szempontjából?

Mindenekelőtt hűnek kellett maradni a közérthetőséghez mint küldetéshez: ezért minden beszélgetés elején felvezettem a hudsoni gondolatot, amit aztán mindig összeköttem az épp aktuális témával. De Kenneth Hudsonról is mindig újabb és újabb információkat szedtem össze, tehát ez a bevezető is mindig új és új lett, alakult. Végül nagyjából egy év alatt öt alkalom volt, aztán beköszöntött a koronavírus-járvány. Viszont ennyi is elég volt ahhoz, hogy a „tigris” önálló életre keljen: először egy ismerősöm küldött egy képet, amit a glasgow-i Kelvingrove Art Gallery and Museum kiállításán fotózott 2012-ben. A múzeumi enteriőrben egy kitömött tigris látható, lopakodó, vadászó pózban, de deréktól hátrafelé csak

egy üres vázszerkezetté formálva: nem csontváz, hanem egy szépen ívelt fémszerkezet. Kiválóan illett Hudson mondatához, remekül mutatta az „igazi” tigris és a „múzeumi” tigris közötti határt. Péter, aki küldte, csak annyit írt hozzá: nem a tigris. Rendkívül megörültem neki, és ugyan nem ez volt az olvasónapló funkciója, de kitettem, adatokkal, és csak annyit írtam elé, hogy: „Ajándéktigris”. Ekkor még nem voltam „tigristáros”, így nem írtam hosszabb kommentárt, csak publikáltam, amit kaptam.

De ekkor észrevétlenül elindult valami, amire nem számítottam: megérkezett egy muzeológus ismerősömtől, Piroskától a második múzeumi tigris: kitömve és vitrinbe zárva, egy koreai orvostörténeti múzeumból, mint fájának utolsó példánya, ami azért pusztult ki, mert a hagyományos ázsiai orvoslásban gyógyító erőt tulajdonítanak a fogainak, a csontjának. Hogy ehhez hozzájussanak, meg kell ölni az állatot – ez vezetett a faj kihalásához, és a múzeum lett az a hely, ami egy kihalt állatfaj utolsó kitömött példányát megmutatta. Újra egy történet, ami másról szólt, mint az olvasószeminárium, de pontosan arról, amiről Hudson beszélt. Úgyhogy ezt is kitettem, még mindig kommentár nélkül, egyben visszagörgettem az első fotóhoz, odaírtam az „Ajándéktigris” mellé, hogy 01, ezt pedig beszámoltam 02-nek. Néhány hét alatt annyi olvasónaplóbejegyzés lett a falon, mint tigris. Majd a tigrisek lassan átvették az irányítást.

De nem is a tigrisek voltak a legérdekesebbek, hanem az az elképesztő energia, amit az emberek már ekkor beletettek a gyűjtésbe: saját gondolatok, saját tapasztalatok, nyitottság, kíváncsiság, humor. Számomra az vált a legfontosabb kérdéssé, hogy miként tudom ezt az energiát fenntartani és hatványozni. Így született meg a kurátori kommentár: az egyes tigriseket felvezető szöveg, amiben valamiféle kontextust próbáltam keríteni, kérdéseket, összefüggéseket találni. Együtt alakult, együtt alakítottuk a gyűjteményt, a diskurzust és a közösséget, ami aztán 2019 őszétől önálló csoporttá vált: *Nem a tigris – múzeumi gyűjtőkampány* néven.

Azzal, hogy a számozás háromjegyű lett, akár 999 tigrist is összeszedhettünk együtt. Ezt nagyon merész gondolatnak láttam, egyben viccesnek is, de azért minden poszt végére odaírtam, hogy még hány tigrisre van szükség ahhoz, hogy meglegyen a 999. Aztán a vicc egyre komolyabb lett. Három év alatt pedig elértük a 999 tigrist, és ma a csoport tagjai is nagyjából ennyien vannak. Pedig ez a három év, 2019 őszétől 2022 év végéig nem volt könnyű időszak, sem a tigriseknek, sem az embereknek.

Kiből áll ez a közösség?

A kezdeti „mag” az olvasószeminárium látogatóiból és olvasóiból került ki, de a téma köré gyűltek további emberek, akiknek a nagy részét valójában már nem ismerem. Egyre nehezebb volt megmondani, hogy mi vonzza az embereket: a tigris? Mások történetei? A múzeumi gondolkodás? A reggeli ritmus? A napi egy tigris? Ahogy telt az idő, mindenki egyre következetesebb lett. Én is szerkesztőként, és a csoport tagjai is: olvasóként, kommentátorként, történetmesélőként, gyűjtőként. Ezt a ritmust és elköteleződést a koronavírus-járvány sem zilálta szét túlságosan, holott mindannyian túladagoltuk kissé a *social mediát*.

Ebben egészen biztos szerepe volt annak is, hogy az etnográfia nagyon szubjektív, lágy módszertanú, kommunikáció alapú tudomány, és ideális esetben alapvető

eleme a figyelem: hogy tényleg figyelsz, megfigyelsz, és a saját figyelmeddel másokat is erre ösztönözöl, reflexióra és befogadásra készítesz.

Én más múzeumi munkában is meglehetősen szövegcentrikusan dolgozom, fontosnak tartom a gondolatok írásos kifejezését, az olvasást, a dialógust. Azonban az írás sok esetben kontraszelektív. Így ritkán sikerül érdemben a saját, engem körülvevő, a társadalom filmszerűen vékony rétegén kívülre lépni. Ez nem jó, de tény. A Tigrisár esetében ez mégis sikerült. Talán a téma, talán az, hogy nem tárgyakat, „csak” képeket gyűjtöttünk, a történetmesélés ereje, illetve ezek egyvelege? Nehéz pontosan megmondani. De akárhogy is, a gyűjtőkampányban rejlő potenciál a kezdetektől túlmutatott önmagán, és saját korábbi személyes tapasztalásaimon is.

Mi alapján, hogyan moderáltad az oldalra kikerülő tartalmakat?

Egyrészt a csoportban csak én posztolhatok. A megkapott anyagot minimálisan szerkesztettem, megírtam a kommentárt, aminek kellett, utánanéztem. Ha kellett, visszakérdeztem a szerzőknél is. Eleinte nagyon fontosnak tartottam, hogy ne legyen random, reflektálatlan cuccból túl sok, mert az erodálja a közös gondolkodást. Ehhez szükség volt egyfajta kurátori határozottságra is. Tehát a kampány tulajdonképpen ötvözte a demokratikus, befogadó, részvételi és a szerkesztői attitűdöket. Ebben a tekintetben tényleg úgy működött, mint egy nyitott múzeum, ami igyekszik minél demokratikusabb lenni, viszont a műtárgyak leltározását mégiscsak a kurátor, a muzeológus végzi.

Úgy látom, hogy ez a szisztéma módszeressé, élhetővé és élvezhetővé tette az oldalt. Ha bárki, bárhogy posztolhatott volna, akkor a napló jelleg egészen biztosan elveszett volna, de saját magamról is tudom, hogy egy olyan csoportból, ahol napi öt poszt van, nagyjából három perc alatt lépek ki. Ezt hívhatjuk moderálásnak, de én szívesebben tekintem szerkesztésnek, rendezésnek, kurátori munkának. Amit azonban pont úgy végeztem, ahogy máskor is dolgozom: a lehetőségekhez képest nyitott struktúrákkal és viszonylag nagy gondolati szabadsággal kezeltem a mindennapi tudás és múzeumi tudás közötti párbeszédet.

Az egyes posztoknál alapvető szempont volt, hogy a kép/tárgy/valami és a kapcsolódó történet egyaránt fontos legyen. A posztokat pedig nemcsak az egymásutánosság és számozás, hanem a kommentárok is összekötötték, tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt. Azt vizionáltam, hogy így születhet közös nyelv, a csoport és a tigrisek nyelve, egy közös gondolkodásmód, aminek a megélésére sok idő és tér van, hiszen 999 posztolási lehetőséget adtam magunknak. Bár ezt eleinte tényleg csak viccnek gondoltam.

És ez a lassú, de kitartó edukáció, a közös tanulás szerintem beérett: egy idő után egyáltalán nem kellett magyarázni, hogy nem az a lényeg, hogy vannak tigrisek a világon, hanem az, hogy nekünk miért fontos, hogy vannak? Ezt egy idő után mindenki el tudta mondani. Jó, nem mondom, hogy nem volt néhány troll, de ez mindig kell a csoportdinamikához.

A kulturális jelenségekkel kapcsolatos fogyasztói elitizmust pedig nagyon igyekeztem csökkenteni: egy kínai piacról származó papírtigris ugyanúgy izgalmas volt, mint patinás múzeumok műtárgyai, saját édes kacsatok mellett a lomizás, az elfelejtett tárgyak épp úgy értéket képviseltek. A legfontosabb végső soron az volt,

hogy a gyűjtők el tudják helyezni a saját értékrendjükben, emlékeik és tapasztalataik között, szavakba öntsék ezt a viszonyt – az már mindegy, hogy ez drámai, vicces, kritikus, csak tudjanak kapcsolódni hozzá.

Ez a projekt immár négyéves, a közösségi gyűjtés a 999. számnál lezárult, a feldolgozás folyamatában vagy – ez a munka milyen szempontból modellezi a jövő múzeumának alakulását? Milyen mértékben minősülhet „próbaútnak” a jövő generációi felé?

Ez az alulról szerveződő múzeumi gyűjtőkampány nagyon fontos tapasztalat számomra a látogatókkal, múzeumhasználókkal való kommunikációban. A másik lényeges szempont, hogy egy múzeum alapvetően autentikus műtárgyakat gyűjt – ez esetben azonban autentikus élményeket, személyes történeteket, ami nem ignorálja a tárgyakat, csak más szerepet szán nekik. Ez kicsit hasonlít arra a helyzetre, amikor egy antropológiai kutatásnak a múzeumi gyűjtemény a terepe. Ennek fényében feltehetjük azt a kérdést: ma mi számíthat múzeumi forrásnak? Hiszen ez nagyon megváltozhat, ha a virtuális térbe költözik a kutatás és a diskurzus: ahol nem a lokalitás az irányadó, hanem egy virtuális közösség. Másfajta figyelem, másfajta tapasztalat és más szemlélet jellemzi ezt a világot. Mások a médiumok és a kommunikáció és másként alakul egy közösen létrehozott, virtuális és nyitott archívum is, miközben a beszédmód ugyanúgy múzeumi. Nekem ez szuperizgalmas tapasztalat.

Sokan feltették a kérdést, hogy miként lesz ebből kiállítás? Az a helyzet, hogy sehogy. De ez nem is volt cél. A cél az archívum, a dialógus és a közösség volt, és még inkább a mindennapi tudás és a tudományos tudás közelségének megteremtése – és persze számomra az írás és az olvasás státuszának hangsúlyozása. Ezt sosem adom fel. Ez most annyiban volt más, hogy közös írássá vált.

A terveim szerint az anyagból könyv készül. Még nem látom pontosan a műfaját, de most azt gondolom, hogy a szótárregény állna a legjobban neki. De erről még nem döntöttem, a nyáron fogok intenzíven dolgozni vele, és ha segítségre lesz szükségem, ehhez van egy szuper csoport!

A műfajkeresés mellett nagyon erős bennem az ambíció, hogy összefoglaljam azt a hihetetlen mennyiségű tapasztalatot is, ami ebben a csoportban felhalmozódott, amit közösen hoztunk létre. Tulajdonképpen egy nagyon menő szimbólumtárat is lehetne építeni: mit jelent a 21. század emberének a tigris? Ebből pedig visszakanyarodhatunk ahhoz a kérdéshez, hogy mit jelent a 21. század emberének a múzeum?

Az interjút Bezselycs-Békési Ildikó készítette

Adriana Petryna

Hogyan éltek túl?*

Életben vannak. A munkások tudják, hogy nem haltak meg. Azt azonban nem tudják, hogyan éltek túl.” Ezt egy biokémikus mondta nekem az ukrainai Kijevben 1996-ban, egy évtizeddel a csernobili atomkatasztrófa után. A tudós az ország Orvostudományi Akadémiáján kollégáival együtt egy olyan elemzési módszert dolgozott ki, amellyel képesek a csernobili romeltakarító munkások és evakuáltak fogzománcából kimutatni a korábbi radioaktív szennyezésnek való kitettségét. Az érintettek között nagyjából 600.000 romeltakarítót és 5 millió olyan embert találunk, akiket vagy kitelepítettek, vagy azóta is a térségben élnek. Mivel nem vizsgálták meg őket, a kitettségük mértékéről csak homályos és hiányos adatokkal rendelkezünk, és ez, bár megnehezítette Csernobil egészségügyi hatásainak kutatását, nem lehetetlenítette el teljesen. A fogzománc, ha megtisztítjuk a szerves bomlási folyamatoktól és apró ásványi részecskékre zúzzuk, megbízható adatokkal szolgál a test által elnyelt dózisiról. A kutatók több mint 4000 mintát gyűjtöttek egy országos hálózaton keresztül. Dr. Vadim Csumak és a kollégái, akiket részben az Amerikai Katonai Sugárzásbiológiai Kutatóintézet (U.S. Armed Forces Radiobiology Research Institute) támogatott, fáradhatatlanul dolgoztak az előkészített minták sugárértékeinek elemzésén, amellyel egy nagyszabású epidemiológiai kutatást készítettek elő. A tervek szerint legalábbis.

Dr. Csumak meglepődött, sőt egyenesen megrémült attól, hogy némelyik tesztalánya egyáltalán életben van. Néhány csernobili romeltakarító mintáiban ugyanis a tankönyvi halálos dózis hat-nyolcszorosát mutatták ki. A fogmintáik az elképzelhetlent mutatták: olyan valószínűtlen életekét, akik számára a túlélés elvi lehetősége sem volt megírva.

Több mint 25 évvel később az adatok továbbra sem állnak rendelkezésre. Azok a kutatóhálózatok, amelyek a csernobili túlélők fogmintákból kinyert adatait

* A fordítás alapjául szolgáló mű: Adriana Petryna: *Life Exposed: Biological Citizens After Chernobyl*. Princeton, NJ-Oxford, Princeton University Press, 2013. A fordítás az eredetileg 2003-ban megjelent kötet 2013-as újrakiadása és az új előszó alapján készült. A fordítás alapjául a következő fejezetek szolgáltak: *Introduction to the 2013 Edition*, xiii-xxxi; Chapter 5: *Biological Citizenship*, 115-148.

a klinikai kutatás egyetemes nyelvére fordíthatták volna, mind megszűntek. Azok, akik érintettek voltak a csernobili katasztrófában, csak nyomokban jelennek meg nagyobb és jórészt rendszerezetlen, töredezett kutatásokban. Az a sokszínűség, amely a haláluk és felépülésük történeteit övezi, sehol nem kapott helyet a tudás domináns rendszereiben. Túlélésük egy olyan szerencsés körülmény, amelyre nincs magyarázat.

A fogak, tartósságuk miatt, kifejezetten ellenállóak, akkor sem pusztulnak el, ha minden más már az enyészeté lett. A fogakhoz hasonló fossziliák fennmaradása szintén egy olyan szerencsés körülménynek tekinthető, amely az élet, az anyag és nagyobb környezeti rendszerek olyan együttállásaira mutat rá, amelyek már nem léteznek; megkérdőjelezi a tudásrendszerek bizonyosságait és a nekik tulajdonított autoritást. A fossziliák, mint a fogak, szintén magukban hordozzák a véletlenszerűséget – egy kiindulópontot új, még teljesebb igazságok megtalálásához. Vagy pedig épphogy az elvesztegetett lehetőséget jelentik, az új, még teljesebb tudások potenciáljának teljes megsemmisülését.

A tudományban létezik egy kifejezés arra, amely képes leírni annak a tudásnak az instabilitását, amelyet a fossziliákkal kapcsolatos kutatások képesek megrengetni. A szovjet paleontológus és sci-fi író Ivan Jefremov 1940-ben vezette be a „tafonómia” fogalmát (a görög *taphosz*: temetés és *nomosz*: törvény szavakból), amely azokat a szabályokat írja le, amelyek a biokompozitok bomlását irányítják és amelyek mentén kővé és a földtani „mély idő” (*deep time*) részévé válnak. De a tafonómia egyúttal azokat a bonyolult utakat is feltérképezi, ahogyan a fossziliák visszajutnak hozzánk, és azt, ahogyan a mállás, a változás és az üledékes körülmények átformálják őket. A fossziliák, az ősi tárgyi leletek, az ammoniták, a kagylóhéjak vagy a rágcsálók fogai mind átformálódnak, átfúródnak, szétmállanak, vagy hő hatására átalakulnak – de soha nem maradnak fenn eredeti formájukban.

Ez a kötet a tafonómia érzékenységevel igyekszik felhívni a figyelmet arra, hogy szükségünk van egy teljesebb képre azzal kapcsolatban, hogy mi történt a romeltakarító munkásokkal, a kitelepített családokkal, gyerekekkel és szülőkkel a csernobili katasztrófát követő egy évtizedben. Mi lehet az a morális és episztemológiai keret, amelybe a Csernobillal kapcsolatos tudás beilleszthető, vagy amelyet határozottan eltart magától? A túlélők selejtnek tekinthetők, akikről nem kell tudomást vennünk, akiket kizárhatunk, túlélésük pedig csak szerencsés körülménynek? Zavaró zaj a mai, az emberekre ártalmas sugárzásról alkotott tudásunk rendszerében? Vagy ezek a kusza és zavaros történeteket hordozó emberek éppen azok, akiket tanulmányoznunk kellene? Mely igazságokra, vagy épp azok felszámolására utal a létezésük? Mi az, ami hiányzik, de mégis jelen van abban, ami megmaradt? Hogyan lehet az, hogy nem veszünk tudomást arról, hogy miként maradtak életben? Mi állhat a csernobili katasztrófa „fosszília-adatbázisának” hiányosságai mögött?

Az bizonyos, hogy a Szovjetunió felbomlása 1989-ben hozzájárult egy kaotikus atmoszféra kialakulásához és ahhoz, hogy Ukrajnában nem történt meg Csernobil közegészségügyi és emberi következményeinek teljes felmérése. Emellett egy független, az emberi egészségre gyakorolt hatásokat felmérő hosszútávú vizsgálat elvégzését olyan körülmények nehezítették, mint a töredékes kutatások, a prioritások rossz megválasztása, a nemzetközi szervezetek közötti együttműködés hiánya,

a következetlen támogatás, a pénzügyi erőforrások nem megfelelő elosztása és a visszaélések, valamint az információ- és adatgyűjtés hiányosságai.¹

Ezekkel a tényekkel szemben a hivatalos jelentések egyfajta bizonyosságot kommunikálnak Csernobil emberi egészségre gyakorolt hatásaival kapcsolatban.² Bár az Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization, WHO) 2005-ben megemelte a Csernobilhoz kötődő halálesetek számát – 31-ről 50-re, ők nagyrészt komoly kitettséget elszenvedő sürgősségi ellátást biztosítók voltak –, és hozzátették, hogy további 4000 haláleset tulajdonítható a balesetből származó sugárzásnak, az üzenet ugyanaz maradt: Csernobil közegészségügyi következményei „*egyáltalán nem voltak olyan mélyrehatóak, ahogyan az elsőre tűnt*”.³ A WHO szerint elsősorban a nagy sugárzásnak kitett romeltakarítók és a pajzsmirigyrákkal diagnosztizált gyerekek szorulnak egészségügyi ellenőrzésre.⁴ Azon közösségek esetében, akik a nagyjából 5000 fertőzött faluban és városban élnek Belaruszban, Ukrajnában és Oroszországban, a WHO azt javasolta, hogy ne végezzenek több mortalitásvizsgálatot. Egy 2006-os elemzés szerint „*mivel nincsenek megfelelő statisztikáink a dózishoz viszonyított mértékéről és számos zavaró változó van a sugárzásnak való kitettség mellett, így a teljes népesség vagy az erősen fertőzött zónákból kitelepítettek mortalitásának vizsgálata valószínűleg nem vezetne használható tudományos eredményekre a sugárzás hatásairól*”.⁵ A hivatalos narratíva szerint tehát a csernobili életek többségét túlságosan befolyásolja a társadalmi és politikai valóság kontextusa ahhoz, hogy használható eredmények szülessenek. Az ENSZ Atomsugárzás Hatásait Vizsgáló Tudományos Bizottsága (UN Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation) elismerte ugyan a rendkívül agresszív pajzsmirigyrák előfordulásának növekedését az érintett területeken élő gyerekek körében, de eközben minden hasonló betegséget a nagyfokú stressz hatásának tulajdonít. Az ENSZ ügynökségi jelentései ennél is

¹ BAVERSTOCK–WILLIAMS, 2006; WILLIAMS–BAVERSTOCK, 2006. Köszönöm Fred Appelnek a meghívást és Princeton Egyetemre, valamint a párizsi Centre Alexandre Koyré meghívását 2012 júniusában jelen munka megvitatására. Különösen hálás vagyok Jean-Paul Gaudillière-nek, Dominique Pestre-nek és Sezin Topçu-nak. Szeretném kifejezni a köszönetemet továbbá Michael Joiner-nek, Utpal Sandesarának, Beth Hallowellnek és Britt Dahlbergnek a beszélgetésekért és a szövegre adott visszajelzéseikért.

² A csernobili katasztrófával kapcsolatos információközvetítés alapvetően az Egyesült Nemzetek Szervezete különböző intézményeihez kapcsolódik, ilyen az IAEA, a WHO és az Atomsugárzás Hatásait Vizsgáló Tudományos Bizottság (United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation, UNSCEAR). Ezek azok a hivatalos szervek, amelyek az atombaleset hatásai szempontjából autoritativ(nak tekintett) tudás előállításáért felelősek.

³ World Health Organization, 2005.

⁴ Lásd: World Health Organization, 2005. A WHO ezen állítása a 2003 és 2005 Csernobili Fórum eredményein alapul (vö. *Chernobyl Forum*, 2003–2005). A WHO 2005-ös jelentésében ez áll: „Az egészségügy területén a Fórum által publikált jelentés felhívja a figyelmet arra, hogy folytatni kell azoknak a munkásoknak az egészségügyi ellenőrzését, akik felépültek az akut sugárfertőzésből, ahogyan más, nagy kitettséget elszenvedők esetében is. A jelentés hangsúlyozza továbbá a pajzsmirigyrák-szűrés fontosságát azon gyerekek körében, akik sugárzó jód hatásának voltak kitéve, illetve az egyéb rákfajtákra való szűrést a többi, magas kitettséget elszenvedő romeltakarító munkás körében. A jelenleg futó programok költséghatékonyságát azonban ellenőrizni kell, mert a baleset óta a spontán pajzsmirigyrákos megbetegedések jelentősen növekednek a célcsoport életkorának növekedésével párhuzamosan. A minél teljesebb rákregiszterek fenntartásához folyamatos kormányzati segítségre van szükség.” World Health Organization, 2005.

⁵ World Health Organization, 2006.

továbbmentek: erkölcsi kijelentéseket tettek a túlélők személyéről, és azt sugallták, hogy „az uralkodó mítoszok és félreértések a sugárzás miatti fenyegetettséggel kapcsolatban »bénító fatalizmushoz« vezettek” azok körében, akik az érintett területeken élnek.⁶

Bénító fatalizmus vagy a tudomány általi ignorálás? Az ilyen kijelentések jól mutatják azt, hogy milyen távol áll a tudományos közösség attól, hogy megértse és megjósolja Csernobil jövőbeli egészségügyi következményeit. Nincs szükség erre a könyvre ahhoz, hogy tudjuk, az emberek milyen radikális lépéseket tettek a katasztrófát követő napokban és hónapokban arra, hogy szembeszálljanak a következményekkel: vonatra tették és elküldték a gyerekeiket olyan rokonokhoz, akik nem az érintett területeken éltek, eltömítették az ablakaikat és a padlóikat súrolták, kétségbeesetten vadásztak azokra a jódtablettákra, amelyek segítségével megakadályozhatták a jód-131 izotóp által okozott pajzsmirigyrákot, „tisztá” élelmiszereket kerestek a legkisebbeknek és még saját sugármérő műszereket is készítettek. Az, hogy az ENSZ ezeket az embereket „fatalistáknak” nevezi, a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (International Atomic Energy Agency, IAEA) olyan kijelentéseit idézi, amelyek a mentális stresszt tették felelőssé a tudományos elvek „gyenge értelmezéséért”.⁷ Ezzel pedig megtagadják a túlélőktől azt a figyelmet, amely járna nekik, és félreértelmezik azt, ami valójában történt a katasztrófa idején és azt követően.

A sors egy különös fordulata révén azok az emberek, akiknek a Csernobilről alkotott tudás képzésének központjában kellene állniuk, a perifériára kerültek, sőt, egyenesen páriákká váltak. A tudományos érdeklődést a katasztrófa tanulságaival kapcsolatban valahogyan „kielégítette az, hogy leválasztották azoknak az embereknek a jóllétéről, akiknek összetörte az életét”, pedig ez sok, a kutatásokban résztvevő tudós szándékaival ellenkezett.⁸ Továbbra sem tudjuk, hogy miként éltek túl azok a munkások, akik nagyon magas dózist kaptak a sugárzásból, vagy azok, akik alacsonyabb dózisu sugárzásnak voltak kitéve hosszú időn keresztül. Az az ötvenvalahány haláleset, amelyeket hivatalosnak tekintenek, néhány hónappal a csernobili katasztrófa után következtek be. De az alacsony és magas kitétség hosszú- és rövidtávú hatásaival kapcsolatos adatok azokról, akik nem kerültek be a kezdeti statisztikákba, nehezen váltak az epidemiológiai jelentések részévé.⁹

Ha támaszkodhatunk az atombombával kapcsolatos kutatásokra, túl korai lenne még felmérni Csernobil teljeskörű hatását. Az egyik jelentés szerint „1965-ben, 20 évvel az atombombák bevetése után Japánban, az Atombomba-balesetek Bizottsága (Atomic Bomb Casualty Commission) jelentős növekedésről számolt be két típusú rákfajta, a pajzsmirigy- és a leukémia esetében” a nagyjából 80.000 vizsgált japán túlélő körében.¹⁰ Egy évtizeddel később növekedés mutatkozott más típusú rákfajta előfordulásában is, és rákos és egyéb megbetegedéseket a mai napig is regisztrálnak. A jelentések

⁶ World Health Organization, 2005.

⁷ IAEA, 1991. 6.

⁸ Human Consequences, 2002. 2.

⁹ A Csernobil Fórum eredményeinek kritikai értékeléseit lásd többek között: FAIRLIE–SUMMER, 2006; WILLIAMS–BAVERSTOCK, 2006; CARDIS, 2007; GERAS’KIN–FESENKO–ALEXAKHIN, 2008; MOUSSEAU–NELSON–SHESTOPALOV, 2005. A teljes levelet, amelyre az utolsó tanulmány hivatkozik, lásd: <http://cricket.biol.sc.edu/chernobyl/nature/letter.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

¹⁰ WILLIAMS–BAVERSTOCK, 2006. 993; idézi: SHIMIZU ET AL., 1992.

arról számolnak be, hogy „a leukémia és a pajzsmirigyrák csak töredékét teszik ki a hivatalosan elfogadott, sugárzás által okozott lehetséges egészségkárosodásoknak”.¹¹ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy még mindig csak hiányos tudással rendelkezünk Csernobil egyéni és emberi hatásaira vonatkozóan, és e hatás mértékének megértése azon múlik, hogy milyen kutatásokat, technológiákat és forrásokat és milyen időtartamban vagyunk hajlandóak áldozni ennek feltérképezésére.

Jelen szöveg egy olyan időpillanat megragadására törekszik, amikor a kétféle logika közötti alapvető összeférhetetlenség nyilvánvalóvá vált: a túlélés sokja, valamint a tudomány és az állam hibás politikája között. Ők küzdöttek azoknak feltételeknek a kialakításáért, amelyek alapján a csernobili katasztrófa jelentése és kiterjedése meghatározható. Egyrészt olyan kormányzati stratégiák kialakításával, amelyek a katasztrófa hatásainak minél szűkebb keretek között tartását célozták azzal, hogy az azonosított áldozatok csupán egy kis csoportjának kezelésére fókuszáltak. A sugárzásról alkotott tudás csak a kiválasztott kevesek számára volt elérhető. A szakértők Csernobil utóhatásait absztrakt (és nagyrészt pszichológiai) keretben értelmezték; a katasztrófa mértéke és az emberi veszteségek nem váltak a csernobili események orvosi narratívájának részévé. Ennek az elszett absztrakciónak a katasztrófa valós dimenzióinak feltárása látta a kárát és vezetett felmérhetetlen hiányokhoz az epidemiológiai adatok szempontjából. Az absztrakció folyamata egyúttal magával hozta a politikai domesztikációt is: az azzal kapcsolatos információk, hogy Csernobil milyen következményekkel járt az érintettek számára, és hogy valójában hány ember munkájára volt szükség a sugárfertőzés kordában tartására, a szovjet államirányítás kezében voltak. Az a munka, amelyre azért volt szükség, hogy meggátolják a pusztító radioaktív sugárzást, a szenvedés rejtett valóságává alakult. Ezt nevezhetjük a csernobili kockázatkezelés koreográfiájának is, azaz olyan cselekedetek sorozatának, amely során sikerült elérni, hogy a mindent elsöprő veszély „házon belül” maradjon.

Másrészről az, hogy „nem tudják, hogyan éltek túl”, egy fájó tudáshiányra mutat rá a túlélők valós fizikai állapotával kapcsolatban és azt illetően, hogy a túlélésük miként illeszthető be a Csernobil biológiai hatásaival kapcsolatos nagyobb tudásrendszerekbe – nem tudjuk, hogy hogyan érezték magukat, milyen orvosi segítségre volt szükségük ahhoz, hogy folytatni tudják az életüket és hogy egyáltalán milyen hosszú életre számíthatnak. Akkor pedig, amikor a rendszerezetlen biológiai tények és a személytelen bürokratikus rendszerek egymásnak feszültek, elszabadult a pokol. A kötet ezt a poklot járja körül, a kompenzációnak azokat a kialakult vagy épp homályos formáit, amelyek révén a túlélők betegségei és élete a „biológiai állampolgárság” koncepciójának részévé vált, vagy éppen kimaradt ebből. Azoknak a mély sebeknek a tudatosításával, amelyeket az állami intervenció vagy annak a hiánya hagyott maga után, ezek az állampolgárok érvényt akartak szerezni a saját szenvedésük állami elismerésének. A betegség és az állampolgárság összeolvadt abban a folyamatban, amely során a sérült életek az állampolgársági követelések alapjává váltak a változó állami és piaci struktúrák, a növekvő szegénység és a biztonság elvesztése közepette. Csatlakoztam a páciensekhez és a családjukhoz a hosszúra nyúlt interakcióik során a jogi és orvosi bürokráciákkal

¹¹ BAVERSTOCK–WILLIAMS, 2006. 1312.

és intézményekkel, amelyek elismerték és helyenként kompenzálták is őket az elszenvedett sérülésekért. Néhányaknak sikerült a magasabb rokkantsági státuszt és az ezzel járó kompenzációt kiharcolniuk. Mások kevésbé voltak sikeresek, vagy éppen nem foglalkoztak a saját tüneteikkel azért, hogy tovább tudjanak dolgozni a fertőzött zónában, ahol magasabbak voltak a fizetések. A tudomány és a bürokrácia bonyolult világában én voltam az első, aki dokumentálhatta az egyensúlyozást a katasztrófa kordában tartására irányuló stratégiák, valamint a biotudományos és társadalmi rendszerek között, és azt az érdektelenséget, amely a kérdést övezte. Elemeztem, a legjobb tudásom szerint előítéletektől mentesen, az ágencia azon formáit, amelyek elérhetőek voltak a szenvedőknek, szem előtt tartva azokat a politikai körülményeket is, amelyek folyamatosan késleltették a felépülésüket és akadályozták a gyógyulásra való esélyeiket.

A radioaktív fogak, ahogyan Dr. Csumak meglepetése is, a kétféle egymásnak feszülő logika középpontjában állnak, ahol a kockázatmenedzsment politikai logikája és a túlélés személyes logikája áll szemben egymással. Az első, amit a hivatalos tudomány támogat, mindenféle morális feltételezésbe bocsátkozik azzal kapcsolatban, hogy kik a túlélők. (Úgy gondolom, hogy ennek jó példája az, amikor a túlélőket benukt fatalistáknak tekintik.) Bizonytalan tényezőkkel operál (a dózissokkal és az ellenőrzéssel kapcsolatban) azért, hogy meggátolja „a hasznos epidemiológiai kutatásokat”.¹² A szenvedést és a betegségeket az egyének sajátosságainak, pszichológiai beállítottságának és kultúrájának szintjén kezeli. A katasztrófát egy elkerülhető hibaként látatja, ezzel pedig segít megszilárdítani azt a narratívát, hogy Csernobil pusztán egy anomália az egyébként technikailag ép és sérthetetlen világban. Azzal, hogy véletlennek tekinti a túlélők szerencséjét és Csernobil bekövetkeztét, a kár kontrollálásának átpolitizált tudománya azt sugallja, hogy az egyes kultúrák „kiválasztják” a saját kockázataikat,¹³ miközben megpróbálják minimalizálni a veszteségeiket azáltal, hogy nem mérik fel a biológiai hatásokat a konkrét beavatkozást igénylő időszakon túlmutatóan. A könyv megpróbálja lekövetni ezt a kétes utat, a csernobili katasztrófa kockázatmenedzsmentjének koreográfiáját és azokat a tudományos és politikai megoldásokat, amelyek az önmagukba zárt történetekhez vezetnek.

9/11 árnyékában fontos, hogy megkülönböztessük a jóslatokat az értékítéletektől. Ahogy Philip Tetlock és Barbara Mellers pszichológusok fogalmaznak: „A tudósok minél közelebb kerülnek ahhoz, hogy a kedvenc absztrakcióikat a való világ problémáira vetítsék, annál nehezebbé válik az elkerülhetetlenül számos [...] változó számon tartása és annak megállása, hogy ne jussunk elhamarkodott következtetésre a vágyott eredményekkel kapcsolatban.”¹⁴ Ez a kötet azzal, hogy szembeállítja egymással a sérülékeny életeket és a „kedvenc absztrakciókat”, rámutat arra, hogy a techno-politikai válaszok épp-hogy súlyosbították azokat a problémákat, amelyeket meg akartak oldani, sőt újabbakhoz vezettek. Végigköveti az elhamarkodott következtetéseket az elkerülhetetlenül számos változó a perspektívájából, és azokat a viselkedésformákat, amelyeket a hivatalos válaszok váltottak ki. Az egymásba fonódó folyamatok antropológiai

¹² World Health Organization, 2006. 107.

¹³ Ennek a megközelítésnek a kritikáját lásd: GEERTZ, 2005.

¹⁴ TETLOCK–MELLERS, 2011. 552.

szempontú értelmezése elengedhetetlen ahhoz, hogy átlássuk a nukleáris katasztrófák menedzselésének kérdését és az emberekre gyakorolt hosszútávú hatásait, különösen annak tükrében, hogy Japánban ez a fukusimai atomerőmű balesete nyomán egy még kibontakozóban lévő folyamat.

Az elhamarkodott következtetések kiküszöbölése érdekében számos kutató Csernobil egészségügyi következményeinek további kutatására ösztönöz. A katasztrófának ugyanis a nukleáris balesetekkel járó sugárfertőzésre vonatkozó humánepidemiológiai kutatásokban sarokkővé kellett volna válnia. Ennek a „laboratóriumnak” orvosi információk tárházául kellene szolgálnia a különböző dózisos és időskálák vonatkozásában, hozzá kellene járulnia a már elérhető adatok finomításához és a baleseteket követő nukleáris kitétség egészségügyi következményeinek értelmezéséhez és előrejelzéséhez. Egy ENSZ-jelentés szerint, amit akkor publikáltak, amikor még volt remény a kutatások folytatására, *„ha nem teszünk aktív lépéseket annak érdekében, hogy megoldjuk a balesetet követő emberi problémákat [...] a csernobili katasztrófa által sújtott közösségek továbbra is kísérteni fogják az energiával kapcsolatos vitáinkat a következő évtizedekben is. A globális felmelegedés kontextusában a világ kormányzatainak és a nemzetközi energiaiparnak közös érdeke, hogy megoldja ezeket a problémákat és előremozdítsa a vitát az atomenergia jövőjével kapcsolatban, érzelmek helyett észrvek és tények segítségével.”*¹⁵

De térjünk vissza a fogakhoz. Hiszen ezek katonákhoz, tűzoltókhoz és olyan munkásokhoz tartoznak, akiket – önkéntesként vagy parancsra – a katasztrófa helyszínére vezényeltek azért, hogy *fizikailag* vegyenek részt a sugárzás megszüntetésében. Ezeket az embereket azért küldték oda, mert a csernobili katasztrófa mértéke túlmutatott az állam logisztikai kompetenciáin és a kármentesítési tervek határain. Attól függően, hogy ki hol állt a szovjet és posztszovjet privilégiumok hierarchiájában, néhányak fizetést kaptak (a tűzoltóelit, a Belügyminisztérium munkatársai és a szénbányászok), néhányan önkéntesként segítettek, míg néhányakat odavezényeltek azért, mert hatalmas embertömegekre volt szükség a helyzet stabilizálásához és a takarításhoz. Elméletben az atomenergiaért felelős és katonai vezetőknek szorosan felügyelnie kellett volna a romeltakarításban résztvevők sugárzásnak való kitétségét, de a parancsnokok sok esetben célszerűbbnek vélték azt, ha azokkal végeztetik a munkát, akik már egyébként is nagy mértékű sugárzást szenvedtek el a zónában, mintha folyamatosan új embereket hívnának, így az ellenőrzést jelentős részben figyelmen kívül hagyták. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség szakértői azokon a nemzetközi „konszenzuseresést” támogató konferenciákon, amelyek a katasztrófát követték, az értékeléseikben soha nem ismerték el ezeket az indokolatlan eljárásokat. Arra jutottak, és ahogy teltek az évek, minden egyes évfordulón azt kommunikálták, hogy Csernobil hatása limitált és ellenőrzött volt. A fogak jelentik az egyetlen olyan kézzelfogható bizonyítékot, amely a nem önkéntesként kivezényelt munkások jelentős számára és az ellenőrizetlen munkafolyamatokra utal.

Végző soron tehát két, egymással össze nem egyeztethető, inkompenzurábilis történet áll szemben egymással a csernobili katasztrófával kapcsolatban. Az egyik szerint *„itt semmi nem történt. Semmi nem történt... és nem is fog...”* – ahogyan azt

¹⁵ *Human Consequences*, 2002. 2.

egy, a katasztrófavédelemben kulcsszerepet játszó orvos megfogalmazta. A kötet ezzel szemben amellett érvel, hogy *mégiscsak történt valami* annak a koreográfiának a során, amellyel a csernobili katasztrófa következményeinek kordában tartását igyekeztek elérni, és kihangsúlyozza, hogy a történetek megértése egy nagyobb emberi léptékű dimenzióban elengedhetetlenül fontos, és a tudományos érdeklődés középpontjában kellene állnia.

Sajnos azonban a katasztrófát követő elmúlt több mint 25 évben a romeltakarítók és a kitelepítettek nagymintás epidemiológiai követése jórészt elmaradt. A kutatóknak szisztematikusan össze kell kötnie a sugárzásnak kitett egyének individuális történeteit és a klinikai profiljaikat annak érdekében, hogy nemzetközi szempontból is releváns tudás képződhessen Csernobil következményeiről. Azonban a pénzügyi támogatás és a kutatóhálózatok nem találkoznak össze. A Csernobil hatását hivatalból elemzők kizárólag az „alátámasztható”, közvetlenül a katasztrófa után összegyűjtött tényeket hajlandóak figyelembe venni, míg visszautasítják a hosszabb távú, magas dóziszú sugárfertőzésnek rövid idő alatt kitett és alacsonyabb szintű sugárzástól hosszú ideje szenvedők adatainak elemzését. Független kutatók Ukrajnából, Belarusból, Oroszországból, Spanyolországból, Franciaországból, az Egyesült Királyságból, az Egyesült Államokból, Finnországból és Japánból jelentős adatmennyiség birtokában megállapították, hogy a katasztrófát követően nőtt az endokrinológiai, mozgásszervi, légzési és keringési betegségek száma, és bizonyos rosszindulatú tumorok előfordulása is, például a mell- vagy prosztatataráké.

Közülük számos kutató nemrég együttműködésbe kezdett annak a kulcsfontosságú kutatásnak a keretében, amely „a majdnem félmillió Csernobilba küldött »likvidátor« és a régió népességének egészségét vizsgálja, azokét, akik a katasztrófa idején még gyerekek voltak”. Ez az utolsó, kétségbeesett próbálkozás ennek a népességnek a vizsgálatára „majdnem tízszer annyi embert vont volna vizsgálat alá, mint a Japánban a Nagaszakiban és Hirosimában bevetett atombombák utóhatásait hosszútávon, a túlélők teljes élettartama alatt vizsgáló kutatások, amelyek a mai napig a sugárzás a népességre gyakorolt hatásait vizsgáló elemzések legfőbb mércéjét jelentik”.¹⁶

Ez a kutatás azonban nem kapott pénzügyi támogatást, mert „az azzal kapcsolatos bizonytalansági tényezők, hogy a csernobili népesség milyen szintű sugárzásnak volt kitéve, potenciálisan gyengítik az ilyen típusú kutatások értékét”.¹⁷ Az Európai Bizottság elutasította a nagymintás, hosszútávú vizsgálatokat egy mechanisztikusabb megközelítés érdekében, amelynek célja az volt, hogy „elmélyítse a tudásunkat a sugárzás szövetre gyakorolt hatásával kapcsolatban”. A sugárzás káros hatásainak mechanizmusait sokkal egyszerűbb kontrollált körülmények között vizsgálni, mint a „kevésbé jól kontrollált epidemiológiai kutatásokat lefolytatni, amelyekre azért van szükség, hogy adatokat gyűjthessünk és egy teljesebb képet kaphassunk egy valós atombalesetet követően kialakult egészségügyi következményekről”.¹⁸ Az a könnyedség azonban, amellyel elvetik a valós életek kontextusában keletkezett adatokat az absztrakciók javára,

¹⁶ Ehhez a kulcsfontosságú csoportos élettartam-vizsgálathoz lásd: ARCH, [s.d.].

¹⁷ BUTLER, 2011.

¹⁸ Uo. A szöveg írásával egy időben az Európai Bizottság újraértékeli a döntést egy ilyen kutatás szükségességének a tükrében; a hosszú időtartamban vizsgálódó kutatást három fél, az Egyesült Államok, Japán és Európa támogathatja.

ez a rendszerszintű hanyagság annak megismerésével kapcsolatban, hogy a ma is életben lévő emberek „hogyan éltek túl”, egészen korán megjelent a Csernobillal kapcsolatos tudományos kutatásokban (erről szól a könyv második fejezete). Ma pedig az emberek életét végigkövető kutatások és a sugárzásnak kitett generációk vizsgálatának hiánya a kockázatok időbeli felmérését a legjobb esetben is bizonytalaná teszik.

Egészen máig egy „embermentes” megközelítés jellemezte a Csernobillal kapcsolatos kutatásokat. Ez a túlélőket orvosi és tudományos szempontból egy légüres térben hagyta, amelyben a tudáshiány azt kockáztatja, hogy nem megfelelően kategorizáljuk az állapotokat és élethelyzeteiket. Mások névtelenül és a tudomány számára láthatatlanul haltak meg. A csernobili katasztrófa után a sugárzásgenetikai komplexitásának tudományos megközelítéseit eldöntendő kérdésekké redukálták, és olyan problémákat vizsgálnak, amelyek megválaszolása nem is a legsürgetőbb. Egy 2005-ös sajtóközlemény, amely a *Csernobil: a baleset valós hatása egy ENSZ jelentés szerint* címet viseli, a következő kérdésekkel és válaszokkal szolgál: milyen mértékű sugárzásnak voltak kitéve az emberek a baleset következtében? – Nem elégnek ahhoz, hogy ez problémákat okozzon. Hány ember halt meg és hányan fognak még valószínűleg meghalni a katasztrófa miatt a jövőben? – Nagyjából 50-en, és maximum 4000-en. Volt vagy lesz hatása az örökletes betegségekre és a reprodukcióra? – Nem. Okozott a gyors kitelepítés tartós pszichológiai és mentális problémákat? – Igen. Milyen hatás gyakorolt az egyénekre? – Nagyrészt semmilyen, a mentális stresszt leszámítva. Ilyen nyers állítások jelennek meg rejtélyes módokon, mintha jósgömbből olvasnák őket. Megrázzuk a gömböt: „*Ez biztos állítás.*” Újra megrázzuk: „*Ez vitathatatlanul így van.*”

Ezzel szemben hatalmas mennyiségű adat áll rendelkezésre (ezek között van olyan, amely alátámaszt másokat, mások negatív vagy nem meggyőző eredményeket hoznak) arról, hogy a növények, emlősállatok és kételtűek hogyan reagálnak a „környezet hirtelen és gyors változásának” váratlanságára, amelyet Csernobil okozott. Számos kutatás irányult a különböző fajok vizsgálatára a 20. század utolsó és a 21. század első évtizedében. Ahogyan új adatok és új technológiák válnak elérhetővé, rövid- és hosszútávú kutatások születnek a katasztrófa sugárzásgenetikai hatásairól a csernobili halálzónában, amelyek publikációk formájában látnak napvilágot, ezeket vitatják és felülvizsgálják, sőt, egy esetben még egy tanulmány visszavonására is sor került. Ez utóbbi büszkeségre adhat okot. Ahogyan a tanulmányt visszavonó szerzők írják, „*ez egy fontos lecke volt arra nézve, hogy be tudjuk ismerni és szembe tudjunk nézni a hibáinkkal*”.¹⁹ A csernobili katasztrófát követő szárazföldi ökoszisztémák változásainak elemzése folyamatos adatgyűjtés és ismételt megfigyelések útján lehetséges; ez pedig teret ad a tudás akkumulációjának és a kutatók önkorrekciójának is. Ebben a világban a tudomány másféle válaszokat ad attól függően, hogy hogyan kombináljuk az adatokat és milyen hosszú időtartamú vizsgálatokat végzünk.

¹⁹ CHESSER–BAKER, 2006. 546. A *Nature*-ben publikált 1996-os kutatásukban arra a következtetésre jutott, hogy a csernobili zónában élő pockok körében magasabb volt a génmutációk előfordulása. A gének újraszekvenálásához automata rendszert használtak, de nem tudták megismételni a kezdeti eredményeket.

A növényekre és állatokra gyakorolt biológiai hatások vizsgálata nem mutat egyértelműen a „túlélésre való képesség” csökkenésére, míg a hosszabb távú vizsgálatok éppen ebbe az irányba mutatnak.²⁰ Valóban, a Hirosimában és Nagaszakiban embereken végzett, az egész élettartamot átfogó vizsgálatok azt mutatják, hogy bizonyos problémák kezdete néhány évtizeddel a sugárfertőzést követően figyelhető meg. Ez nem azt jelenti, hogy a különböző élőlények közötti vizsgálatok vagy különböző atomkatasztrófák hatásai megfeleltethetők egymásnak. Am ezeknek a kutatásoknak az eredményei arra mutatnak rá, hogy nem szabad idő előtt felhagynunk a Csernobillal kapcsolatos kutatásokkal.

Két évvel a japán Fukusima Daicsii atomerőműben történt katasztrófa után, az embereknek világszerte szükségük van megbízható adatokra arra nézve, hogy milyen következményei lehetnek az alacsony dózisz sugárzásnak való krónikus kitettségnak a nukleáris baleseteket követően. A csernobili katasztrófa megadhatta volna ezeket a válaszokat. De nem így történt. Keith Baverstock finn sugárzás-specialista, aki a WHO sugárzásvédelmi programját vezette 1991 és 2002 között, 2011-ben megjegyezte, hogy *„nem volt komoly és megfelelően kiterjedt vizsgálat a kemény daganatok, mint például a mellrák, a gyomorrák vagy a tüdőrák vonatkozásában”*. Tervek sem léteznek hosszútávú kutatásokra.²¹ Az emberekre vonatkozó hosszú időtartamú kutatások (olyanok, amelyeknek például Holstein-fríz szarvasmarhákat, pockokat és egereket vetettek alá) hiánya miatt még ma sem tudjuk, hogy a csernobili túlélők hogyan maradtak életben. Ez a tudományos hiátus pedig felkészületlenné teszi az embereket a jelenlegi és a jövőbeli katasztrófák kezelésére.

Elszámolni azok felé, akiket a katasztrófa érintett, korunk egyik legnagyobb kihívása. A munkások és evakuáltak, akik a kutatásaim helyszínéül szolgáló klinikákon és irodákban tűntek fel, nem alkotnak egy jól körülírható és definiálható csoportot. Semmilyen szempontból nem jelentenek tiszta mintát. De ez a tény önmagában nem jelenti azt, hogy ki kellene őket zárni a nagyobb ívű tudományos kutatásokból. Fontos felismernünk azt, hogy ezek az emberek azért jelentek meg ezekben a terekben (orvosi rendelő, adminisztratív szervek irodái), mert megválaszolatlan kérdéseik voltak a saját egészségükkel kapcsolatban. A megválaszolatlan kérdések pedig egy elhibázott tudománypolitika szimptomái és egy olyan államé, amely a túlélők panaszait egyénivé és valótlanná redukálja. Holott a segítségért folyamodók egészségügyi terheinek valósága nem hagyható ki a katasztrófa hatásainak elemzéseiből, beleértve az arra vonatkozó kérdéseket is, hogy miként éltek túl. A biomedikális valóságok összetettek, de pontosan ebben az összetettségben kell őket megértenünk ahhoz, hogy a jövőben jobb válaszokat tudjunk adni.

²⁰ A csernobili „élővilág” téziséhez lásd: BAKER-WICKLIFFE, 2011. Az eredmények összehasonlításához: MOUSSEAU-MØLLER, 2011.

²¹ Idézet a WHO Sugárzás-egészségügyi Osztályát (Department for Radiation and Health) hosszú ideig vezető Keith Baverstockkal készített interjúból: <http://www.ipnw-students.org/cher> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

*A valószínűtlen újra megtörtént:
néhány összehasonlító megjegyzés a mának és a holnapnak*

2011-ben a *Bulletin of Atomic Scientists*, a globális biztonsági és közpolitikai kérdésekkel foglalkozó folyóirat meghívta Csernobil-szakértők egy csoportját, hogy írjanak tanulmányokat a katasztrófa 25. évfordulójára. Mihail Gorbacsov írta a bevezető esszét. Egy jelentős befolyással bíró amerikai-szovjet orvosi csapat vezetője pedig társszerzőként jegyzi a *Ha a valószínűtlen valószínű lesz: az atomkatasztrófákra adott orvosi válasz* című tanulmányt. Ebben a szerzők bizalmukat fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy az atomipar „kiterjedt előírásai a nukleáris balesetekkel való megküzdésre vonatkozóan” jól működnek a kontrollálhatatlan katasztrófák megelőzésében.²² Szerintük a csernobili katasztrófa egy valószínűtlen és kezelhetetlen esemény volt, de nem a kiterjedése miatt, hanem azért, mert az erőmű irányítói nem voltak képesek betartani a szabályokat. Ez a típusú érvelés megerősíti azt a narratívát Csernobillal kapcsolatban, hogy egy egyedi esemény volt, amely nem mérhető más tragédiákhoz.

De pontosan a 25. évfordulón történt meg újra a „valószínűtlen”. A fukusimai erőmű reaktorai felrobbantak, és ez nyilvánvalóvá tette azokat a mulasztásokat, amelyeket az előírásokba fektetett vak bizalom elfedett. Ma azonban az alakoskodást már nem fedi el egy vasfüggöny, hanem a szemünk előtt történik.

Kezdetben a különböző szakértők és megfigyelők minden megtettek, hogy elkerüljék a csernobili és a fukusimai katasztrófák összehasonlítását. Csernobil mindent kizáróan a történelem legnagyobb békeidőben elszenvedett atomkatasztrófája volt: a reaktor a rossz minőségű szovjet tervezés terméke volt, az atomrobbanás és a reaktor azt követő leolvadása korábban nem látott mértékű volt, az utóhatásait pedig félrekezelte egy korrump kormányzat, amely el akarta titkolni a katasztrófa mértékét. A fukusimai erőmű ezzel szemben, erre újra és újra rámutattak, sokkal jobban tervezett volt, és a katasztrófával „japán módon” küzdöttek meg, amelyet az ún. „fukusimai ötven” testesített meg, akiket „öngyilkos alakulatnak” is neveznek. Ők semmit nem kímélve, önfeláldozó módon tettek erőfeszítéseket a sugárzás megfékezésére. Ám ezeknek a munkásoknak az életét tönkretette a 2011. márciusi hármas katasztrófa, amely a földdel tette egyenlővé a falvaikat és elpusztította a szeretteiket is.

Bár egy rendes összehasonlító vizsgálat Fukusimával egyelőre csak korlátozott formában valósulhat meg, reménykedem benne, hogy az elemzés egy kritikai keretet biztosíthat a japán katasztrófa morális viszonylatainak értelmezéséhez és azoknak a választásoknak a megértéséhez, amelyek elé az állampolgárok állítják. Ha ez a könyv bármilyen összehasonlításban is segítséget nyújthat, az annak megvilágítása lehet, hogy az elszámoltathatóság korlátai hogyan építhetők be az intervenció lehetőségébe, elmosva az igazságokat a sugárzás széleskörű terjedésének egészségügyi következményeivel kapcsolatban. A bátor „fukusimai ötven” egy emberfeletti teljesítményre kérték, és ők a meglehetősen homályos körülmények között tették is a dolgukat: törmelékeket és romokat takarítottak. Miközben megpróbálták lehűteni a reaktorokat és az üzemanyagtartályokat annak érdekében,

²² GALE-BARANOV, 2011. 17.

hogy megelőzzék a leolvadást, állítólag néhányan éteri kék fényeket láttak, amely a nukleáris üzemanyag olvadását és a kontrollálatlan láncreakciókat jelzi. Hasonlóan többen azok közül a csernobili romeltakarítók közül is láttak, akikkel interjúkat készítettem ehhez a könyvhöz. Ma már egy új ötvenfős csapat dolgozik lázasan azon, hogy eltávolítsák a tető radioaktív betonját és csöveit, a padlózatot védőburkokkal vonják be és ólomlemezek szereljenek a falakra, hogy az erőmű „súlyosan fertőzött” területei átkerülhessenek a „kevésbé fertőzött” kategóriába. És mindezt pusztán azért teszik, hogy egy biztonságos munkakörnyezetet teremthessenek az erőmű lebontásához, amely egy újabb hosszas folyamat lesz majd.

A „fukusimai ötven” állítólag teljesen izoláltan él a társadalom többi tagjától, a kormányzat által kirendelt orvosok szoros megfigyelése alatt; ez a rendszer nem azonos azzal a rendszerrel, amely a kitelepítettekért és az erőmű közelében élőkért felel. A hatóságok pedig folyamatosan a heroizmusukra apellálnak, és az anonimitásba burkolózó 50 embert újra és újra továbbiakra cserélik. Ez olyan méreteket öltött, hogy a legutolsó számok már megközelítik a nagyjából 18.000 főt: *„A többségüket nem a Tokiói Áramszolgáltató Vállalat (Tokyo Electric Company, TEPCO) foglalkoztatja, hanem alvállalkozók, akik a saját alkalmi munkavállalóikat munkaközvetítő cégek által toborozzák. Ezek az alkalmi munkavállalók már a cunami előtt is kivették a részüket az atomerőmű körüli, meglehetősen méltatlan munkákból.”*²³ Felmerültek azzal kapcsolatban aggályok, hogy nincsen elég ember a takarítási munkálatokhoz és a helyzet stabilizálásához. Miközben a japán Egészség- és Munkaügyi Minisztérium a sugárterhelés megfékezésére fókuszál, a vezető tisztségviselők arra törekednek, hogy megemeljék azt a dózist, amelynek egy munkavállaló maximálisan kitehető, annak érdekében, hogy még több munkavállalót toborozhassanak. Eddig két alkalommal emelték fel az egészségügyi határértéket, amely maximuma így már az ötszöröse annak, aminek az amerikai atomerőművekben dolgozók kitehetőek – és mindezt azért, hogy az egyes dolgozók hosszabb ideig maradhassanak az atomerőműben.

Egy amerikai, a sugárzás epidemiológiájával foglalkozó szakértő népszerű véleménye, miszerint a mentális stressz mértéke jóval magasabb volt bármilyen más egészségkárosító hatásénál a csernobili romeltakarító munkások körében, meglepő módon bizonyos mértékű megnyugvást hozott azoknak a japán munkásoknak, akikre az a sors várt, hogy a „fukusimai ötven” közé kerüljenek. A kutató szerint a szovjet kormányzat kifejlesztett egy rendszert, amely korlátozta a csernobili romeltakarítók sugárzásnak való kitettségét: *„Több mint 600.000 embert küldtek oda azért, hogy eltakarítsák a sugárzó törmeléket az erőműnél, és hogy felépítsenek egy szarkofágot... A munkásokat csak egy rövid időre küldték a fertőzött zónába.”*²⁴ Ez a kedélyes kép – amely az önzetlenség jól kimunkált képét mutatja, a kollektív kockázat csökkentésére tett erőfeszítések harmonikuságát hangsúlyozva – egyszerűen helytelen. Hozzájárul a kockázat domesztikálásához és a szenvedés elfedezéséhez azzal, hogy átkeretezi azt a tényleges emberi munkát, amely szükséges volt a katasztrófa megállításához – amely mértéke a csernobili eseményekhez hasonlítható.

²³ MEYER, 2011. A 18.000-es adat a 2011. október 31-i állást tükrözi. Lásd: WADA ET AL., 2011. A fukusimai munkások sorsának kritikai értékeléséhez: JOBIN, 2012.

²⁴ John Boice-t idézi: BRADSHER-TABUCHI, 2011. (Kiemelések tőlem – A. P.)

Mert ahogyan Csernobilban sem volt, úgy ma Fukusimában sem egyértelmű az, hogy az emberek hogyan kerültek kapcsolatba ezzel a veszélyes munkával. Ebben a helyzetben csakis az etnográfiai megfigyelés fejtheti fel a kockázat erkölcsi mércejét. Kezdetben a fukusimai erőmű tapasztalt munkásainak el kellett hagyniuk a területet, amikor a sugárzás elérte a 100 milisievert (mSv) maximumot. De sokakat egészen addig nem engedtek el az erőmű területéről, amíg ez el nem érte a 250 mSv-t és addig, amíg úgy nem ítélték, hogy egy adott ponton túl már szükségessé vált a további károk megelőzése.²⁵ Ukrajnában minden faluban, minden háztömbben és munkahelyi kollektívában ismertek egy „biorobotot”, aki az összes munka közül a legveszélyesebbet, a radioaktív törmelék a felrobbant erőműbe való visszalapátolását végezte. Mindegyikük egy olyan válogatott csapat része lett, amelyek köré egészen a mai napig az önfeláldozás morális tanmeséi szövődnek. De hogy is néznek ki a heroizmus és önfeláldozás valós élményei Fukusimában? Hogyan férnek majd össze ezek az élmények azokkal a tudományos absztrakciókkal, amelyek, talán elkerülhetetlenül, leegyszerűsítik a biomedikális valóság komplexitását?

Fukusima talán sok szempontból nem olyan lesz, mint Csernobil: a reaktorok nem ugyanolyanok, a tervezés eltérő és a munkaerő kizsákmányolásának politikai-gazdasági rendszerei is mások. A kényszer és beleegyezés politikai és morális rendszerei, amelyek túlzott sugárzásnak teszik ki a munkásokat, még nem ismeretek. De Fukusima azt illusztrálja, hogy a „csernobilokhoz vezető utak” eltérőek lehetnek. A fukusimai tragédiának ugyanis vannak a csernobilihoz hasonló aspektusai a politikai és társadalmi válaszadás fázisainak tekintetében.

Az első fázis egyértelműen a heroikus fázis; ez az egyetlen olyan stáció, amelyre tekinthetünk úgy, mint amelyet egyfajta kollektív morális bizalom (vagy remény) jellemez arra vonatkozóan, hogy a létező logisztikai kapacitás képes lesz leküzdeni a katasztrófát. A heroizmust megidézik a szalagcímek is („*Nem futamodunk meg*”). A második fázisban a hősök eltűnnek; többé-kevésbé anonimá válnak és egy elszeparáltan irányított realitás hatáskörébe utalódnak. Egy önfeláldozásra kizemelt csoport különválasztása megteremti az áldozatképzés politikai gazdaságtanát, amelynek sajátos orvosi és jogi következményei vannak. A heroizmus diskurzusait kiszorítja az emberek zavarodottsága a kockázat valós mértékével kapcsolatban. (Ilyen zavar jelentkezett például akkor, amikor az amerikai haditengerészet elrendelte a teljes amerikai állomány kivonását az erőmű környékének 50 mérföldes környezetéből, amely nem egyezett a japán hatóságok által elrendelt 20 kilométeres hatósugarú körrel.) A kötelességtudat, amely eredhet kulturális sajátosságokból vagy másból, amely kezdetben elkötelezetté tette a munkásokat a feladat elvégzésére, erre a fázisra egy kézzel fogható sérüléssé alakult, amely a teljes társadalmi szöveten áthatott. Míg néhány belföldi és nemzetközi szakértő „konzenzuskereső” konferenciák sorozatán vett részt, addig az érintett államokban eszkalálódott a zavarodottság és kétségbeesés érzése. Őket is el fogják szeparálni a „kockázattelmerés problémái” és a „bénító fatalizmus” által keretezett diskurzusok, a helyi kulturális lehetőségek és hiedelmek mentén? Az egészségügyi következmények terhét és ezek eredőinek értelmezését a biológiai állampolgárok

²⁵ A maximális kitétségek munkásonként 670.4 mSv volt. Lásd: WADA ET AL., 2012. A milisievert az ionizáló sugárzás elnyelt dózisének mértékegysége.

első nemzedékének kell magára vállalnia. A politikai és orvosi kitettségek csak felerősödnek azok számára, akik nem teljesítik a feltételeket.

Ukrajnában egy évtizeddel a katasztrófát követően, az állampolgárok tömegei folyamodtak orvosi segítségért és kompenzációért. Az „egyéni” betegségeik az ellátásban a diszkrimináció különböző formáit és az elhanyagolás különféle módjait vonták maguk után. Annak a mindennapos nyomozásnak a során, amely annak eldöntésére irányult, hogy mely betegségek számítanak a katasztrófa következményeinek, és melyek nem, hogy ki az, aki halálos betegséggel nézett szembe és ki az, aki nem, egy új típusú állampolgárság alakult ki a posztszovjet államban. A biológiai állampolgárságot egy komplex bürokratikus folyamat keretezte, amely során a népesség erőfeszítéseket tett egy olyan státusz kialakítására, amely elismerte a veszélynek való kitettséget és feljogosított a kompenzációra. Ennek a folyamatnak a következményeként olyan csoportok jöttek létre, akik szigorú kritériumok alapján járó szociális ellátást követeltek, amely elismeri az egészségkárosodásukat és kompenzációt nyújt érte. A védelem keresésének útvesztőjében csak néhányak egészségét sikerült javítani, míg másoké rohamosan hanyatlott. Az emberek folyamatosan új kategóriákba kerültek, vagy pedig kiestek azokból, időnként pedig nem tudtak szabadulni a nekik kijelölt (és általuk nem választott) kategóriákból. Az tény, hogy a biológiai állampolgárság az egészségre politikai projektként tekint. De, ami ennél is fontosabb, arról a tudományos és politikai kudarcról beszél, amely képtelen tényezőként számba venni az emberi jól(l)étet, belekalkulálva az állampolgárok sérülékenységét, akik túlélési stratégiái soha nem egyeztek tisztán azokkal az erőfeszítésekkel, amelyek a konceptualizálásukra irányulnak.

És elérkeztünk a harmadik fázishoz: ez a kusza bioszociális valóság, amely olyan emberekből épül fel, akik képesek számba venni az egészségükre gyakorolt káros hatások mértékét, ki tudják azt fejezni számokkal és elő tudják vezetni a szimptomáikat, és mindezt össze tudják kötni a katasztrófa rossz kezelésének tágabb narratíváival, ezáltal az adott kontextusban láthatóvá és kivételessé téve a saját helyzetüket. Talán abban a japánok jobban teljesítenek majd, mint az ukránok, hogy milyen mértékben „nyelik el” a kockázatot. De most nem a kulturális pszichiátria a kérdés. Mivel a fukusimai egészségügyi hatások értelmezéséhez már a csernobili események egy sterilizált változatát használják, ezzel párhuzamosan a helyi emberi valóságok száműzése – tehát a „kockázat domesztikálása” – zajlik. A leginkább érintettek problémái már most kétségtelenül egy új típusú normalitás részévé kezdenek válni, amely épp ezért egyre kétségbeesetten kiált közös antropológiai elemzésért. De attól tartok, hogy a „sugárzásfóbiológusok”, akik Csernobil történetét is alakították, most ugyanezt teszik Japánban is – eldöntve, hogy ki az igazi áldozat és ki nem az.

Szembem mindazzal, amit a fentiekben kifejtettem, reménykedem abban, hogy Japán története másképp alakul, és ellen tud állni az absztrakció iránti nemzetközi nyomásnak. Az ország a Hirosimát és Nagaszakit ért támadás után már képes volt arra, hogy végrehajtsa egy nagyívű, a sugárzás hatásait vizsgáló programot. Ezzel szemben azok a tudósok, akik új információk után kutatnak és a túlélők életének időtartamát átfogó vizsgálatokat szorgalmaznak, még mindig alulfinanszírozottak és azoknak a tudományos intézményeknek perifériáin mozognak, amelyek a régi egészségügyi és halálozási statisztikákat hozzák elő újra és újra. Remélem, hogy

a Fukusimában dolgozó tudósok a tények talaján maradnak, tanulnak abból, ami Csernobilban történt és felelősségteljesen alakítanak ki egy mércét az epidemiológiai kutatások számára, amelyre a csernobili eseményeket kutatók mind ez ideig voltak képesek.

Annak a tudásnak az íve, amely az egyik atomkatasztrófától a másikig vezet, természetesen soha nem lehet lineáris. Mindig lesznek fehér foltok, hiszen minden katasztrófa egyedi térben és időben is. Hirosimáé például egy intenzív, rövid ideig tartó, extrém magas sugárzást kibocsátó és borzasztóan halálos atombomba-támadás története. Csernobilé egy felrobbant reaktormagé, amelyet követően a gáz halmazállapotú aeroszolok, üzemanyag és ásványi részecskék, ritka gázok és forró radioaktív részecskék még hónapokig keringtek és még éveket és évtizedekig ott lesznek a levegőben, a vízben és részét képezik a táplálékláncnak is. Rendkívül bizonytalan vállalkozás kikövetkeztetni azt, hogy milyen következményekkel jár akár a magas dózisu, rövid ideig, teljes testeket érő sugárzás, akár az alacsony dózisu, de hosszú időn át a szervezetbe kerülő sugárzás.

Nem tudjuk, hogy az emberek hogyan élnek túl, vagy élnek túl látszólag, a hosszúéletű radionuklidok jelenlétében. Azzal, ahogyan a test elnyeli az ásványokat, egy felkavaró biokinetikus utánzás kezdődik. A test a cézium-137 izotópot káliumnak érzékeli és beépíti az izomszövetbe, a stroncium-90 izotópot pedig kalciumnak, amely a csontba épül be. A radioaktív jódot közönséges stabil jódként érzékeli, és az izotóp a pajzsmirigybe kerül. Hogyan befolyásolják ezek a biokinetikus (bal)ítéletek a szövettani mintákat és az olyan betegségek látenciáját, mint a rák? Mit tesznek a radioaktív zónák? Alkalmat adnak az evolúciós megfelelésre, vagy inkább akadályozzák a gyarapodást? Ezek mind nyitott kérdések maradnak. De megfigyelhetők bizonyos aggasztó tendenciák azok esetében, akik érintettek a fukusimai balesetben. Még akkor is, ha nincsen egy kizárólagos modellünk az alacsony dózisu sugárzásnak való krónikus kitettség mértékének meghatározására, nyilvánvaló, hogy arra az évre vonatkozóan, a balesettel való összefüggésben, meglehetősen alacsony halálozási számokat közöltek.²⁶

Ezek az elzárt történetek nem maguktól alakulnak így: a tudomány és a politika erőfeszítéseit tükrözik, amely azzal, hogy keretek közé akarja szorítani az erről való tudást, egyúttal elejét veszi a nyilvános vitáknak. Ez a politikailag korrekt tudomány valóban összefonódik rejtett világokkal, azonban egyúttal sokkal általánosabban az „önhittség technológiáival” is. Ezek a technológiák az „ismert dolgokra” fókuszálnak az „ismeretlenek helyett”, és egyfajta, a bizonytalanság és ambivalencia felé tanúsított „perifériális vakság” jellemzi őket.²⁷ Az például, ahogyan a csernobili katasztrófa áldozatainak számát 31-ről 50-re korrigálták, jól mutatja azt a felületességet, amely a történetek valódi értelmezéséhez nem tesz hozzá.

Ez a fajta politikailag korrekt tudományosság a 21. században már haszontalan, mert olyan morális és konceptuálisan veszélyes állapotokba szorítja a csernobili katasztrófában érintetteket – és ezzel együtt mindenki mást is, akinek az élete a nagyobb fokú tudományos objektivitástól és az árnyaltabb elemzésektől függ –, amelyek közül egyik sem kifejezetten segít normalizálni a helyzetet. Az első ilyen

²⁶ Lásd: BRUMFIEL, 2012.

²⁷ Lásd Sheila Jasanoff megvilágító erejű esszéjét: JASANOFF, 2003.

a tagadás vagy amnézia állapota („semmi nem történt”). A második pedig a megjósolhatatlan következményeknek való folyamatos kitettség állapota.

Ezek a nemkívánatos helyzetek, amelyek a csernobili katasztrófa talaján nőttek ki, de túlmutatnak azon, fenntarthatatlanok a 21. században. Ahhoz, hogy jobban meg tudjunk birkózni a váratlan helyzetekkel, új tudományos és politikai modellekre van szükségünk, amelyek komolyan veszik az „alkalmazkodás” fogalmát (és a hozzá kapcsolódó, szerteágazó jelentések és emberi gyakorlatok rendszerét). A klímatudományos modellek és gyakorlatok új fejleményei talán mintául szolgálhatnak a tudományos és a politikai szféra számára azzal kapcsolatban, hogy mit jelenthet az alkalmazkodóképesség. A Nemzeti Óceán- és Légkörkutató Hivatal (National Oceanic and Atmospheric Administration, NOAA), amely feladata a légkörben és az óceánokban tapasztalható (részben a klímaváltozással összefüggő) változások követése, a translációs tudomány mellett érvelnek,²⁸ egy olyan stratégia mellett, amely inkább elfogadja, semmint tagadja a tudományos megismerés határait a potenciális és szerencsétlen kimenetelű környezeti katasztrófák esetében, amely elismeri a körülmények összetettségét, például a klímaváltozás új „fordulópontjait” és ezek bizonytalan következményeit a jövőbeli emberi népességre nézve.²⁹ A translációs tudomány célja, hogy fejlessze a katasztrófális, váratlan eseményekkel kapcsolatos megküzdési stratégiáinkat, nem pedig az, hogy különböző változókat kontroll alatt tartson a várt eredmények és az elszigetelés érdekében. Ez olyan (noha kísérleti) tanulási görbék kialakítását jelenti, amelyek segítségével a tudósok az egyik katasztrófa tanulságai alapján más katasztrófák kimenetelére következtethetnek (például az Egyesült Államok keleti partján végigvonuló pusztító hurrikánok alapján). Egyúttal a nyilvánossággal való kommunikációt is meghatározza az elérhető vagy olyan hiányzó adatokkal kapcsolatban, amelyekre a következő hasonló esetben szükség lesz a megfelelő válaszadáshoz. Magában foglalja továbbá az adatgyűjtés módszereit is egy adott eseménnyel kapcsolatban, amely adatok segítségével a klímaváltozás kihívásai megjósolhatók és egyúttal az alkalmazkodás módjait is meghatározzák. Például a Nemzeti Óceán- és Légkörkutató Hivatal 2011-ben 100%-os pontossággal tudta megjósolni az Irene hurrikán útvonalát, de továbbra sem képes felmérni a hurrikán valószínűsíthető intenzitását (1-es kategória, 2-es kategória stb., amely a vihardagály mértékének fontos előrejelzője). A potenciális katasztrófák potenciális elszenvetői ebben a diskurzusban fogyasztókként és részvényesekként jelennek meg. Hozzáadott értékük a sorsfordító események tudományos megértéséhez alapvető, nem pedig elhanyagolható.

Ironikus, hogy sokkal jobb tudással rendelkezünk a csernobili halálzóna ökoszisztémájának felépüléséről, mint az emberekre gyakorolt hatásról: a zónában például ma egy ritka és ősi fajta, az ázsiai vadló élvezi a szabadságot, bizonyos madarak agyméretének csökkenését figyelték meg és a különböző állatfajok sugárzásra adott reakciója képezi a kutatások tárgyát. Ez több, mint amit az emberek felépüléséről és állapotaikról tudunk ezen a területen. Mi különbözteti meg az

²⁸ LUBCHENCO, 2012.

²⁹ A fordulópontokról lásd: GUTERL, 2012. A jelentős következményekkel járó eredményekről, a belső ellentétekről és azok előterjesztéséről lásd: SOCOLOW, 2011.

embereket az állatoktól és a növényektől a kutatás szempontjából? Miért tekintik az atomkatasztrófák „kormányzását” és az emberi alanyait minőségi szempontból másnak olyan egyéb, 21. századi katasztrófák elszenvedőihöz képest, mint a hurrikánok vagy a klímaváltozás? Viszonylag keveset tudunk meg az atomkatasztrófák emberi egészségre gyakorolt hatásairól. Az emberek vagy be sem kerülnek a nukleáris katasztrófák ítéletekkel terhelt történeteibe, vagy ha igen, túlélésük „szerencsés véletlenként”, ők maguk pedig „lebénult fatalistákként” kerülnek a narratívákba. Ahelyett, hogy a jövőre vonatkozó jóslatokkal foglalkoznánk, az emberek nélküli megközelítés arra utal, hogy inkább kerülni igyekszünk azt. E folyamat során pedig inkább az egyedi eseményekre fókuszálunk, amelyekből nem vonhatók le általános következtetések, és így nem használhatók fel a translációs tudomány céljaira.

A korlátozatlan kockázat valósága, legyen az akár emberi, akár természetes, vagy ezek keveréke, a váratlan helyzeteket, és azt, hogy mit kezdünk ezekkel morális és tudományos szempontból, új szintre emeli. A kötet egy alternatív heurisztikaként a történetek morális aspektusát igyekszik felfejteni az igazságot és az egyes emberek hangját elnyomó technokrata monopóliummal szemben, és az etnográfia aprólékos és érzékeny eszköztárát alkalmazza annak rögzítéséhez, hogy a csernobili katasztrófa érintettjei hogyan éltek túl. Ebben a történetben az emberek nem akarják, hogy kiszorítsák őket a létezésből. Nem akarnak eltűnni.

*

Biológiai állampolgárság

Kármentesítési modellek

A 2. sz. táblázat összegzi azokat a radioaktív részecskéket összegzi, amelyek a csernobili katasztrófa során a környezetbe kerültek, azzal együtt, hogy ezeknek mennyi időre volt (és lesz) szükségük ahhoz, hogy eltűnjenek a környezetből. Ezeknek a részecskéknek a felezési ideje egészen riasztó skálán mozog: 1.4 órától 285 napon át 24.000 évig.³⁰ A táblázat betekintést nyújt a Csernobilhoz kapcsolható betegségek nagyjából végtelen lappangási idejébe is.³¹

Az Egyesült Államokban a környezeti felelősség kérdése a jog területén egy egész iparágat hozott létre, amely azzal foglalkozik, hogy megállapítsa a szennyezések által okozott károk mértékét és a szabályozás azon kereteit, amelyek segítségével lehetőség nyílik a jóvátételre és a kármentesítésre. Számos olyan fertőzött zónában, ahol a kármentesítés nem lehetséges (Ukrajnában és más területeken), a folyamatban lévő ügyekben gyakran a környezeti ártalmaknak való kitettség egészségügyi költségeit és a terület szennyező anyagoktól való megtisztításának árát mérlegelik és állítják egymással szembe. Ezeknek a dilemmáknak a feloldására az amerikai

³⁰ A felezési idő azt jelenti, hogy ennyi idő alatt csökken az eredetileg kibocsátott sugárzás a felére. Az első felezési idő leteltével tehát az eredeti mennyiség fele marad meg. A következő felezési idő leteltével az eredeti mennyiség negyede marad meg és így tovább, amíg teljesen meg nem szűnik a sugárzás.

³¹ UNESCO, 1996.

jogi és vállalati elemzők a költséghatékonyság elvén nyugvó kármentesítési modelleket vezettek be. Ezek a modellek igyekeznek egyensúlyba állítani az ionizáló sugárzást a katasztrófa utáni takarítási munkálatok gazdasági megvalósíthatóságával, valamint a kármentesítés után is megmaradó sugárzás magasságának társadalmi elfogadottságával és annak mértékeivel.³² A „társadalmi elfogadottság mértéke” azonban meglehetősen esetleges és relatív. Ez meghatározható például egy, az érintett csoportok részvételén alapuló vagy kizárásukkal zajló kutatással, amely számba veszi például a gazdasági erőforrásait, a politikai befolyásuk mértékét, vagy pedig a sugárzás egészségügyi következményeivel kapcsolatos tudományos jártasságukat.³³

Nuklid	Felezési idő			10x felezési idő	Kevesebb, mint 0.1 maradt	Kibocsátott mennyiség	
	Órák	Napok	Évek			PBq ⁶	Ci
Cirkónium-95	1.4			5.8 nap	1986 május	196	5,297,298.30
Neptúnium-239		2.4		24 nap	1986 május	95	2,567,567.57
Molibdén-99	67			28 nap	1986 június	168	4,540,540.54
Xenon-33		5.3		53 nap	1986 június	6500	175,675,675.68
Tellúr-132	78			32 nap	1986 július	1150	31,081,081.08
Jód-131		8		80 nap	1986 július	1760	47,567,567.57
Bárium-140		13		128 nap	1986 szeptember	240	6,486,486.49
Cérium-144		33		330 nap	1987 március	196	5,297,297.30
Ruténium-103		39.6		396 nap	1987 június	168	4,540,540.54
Stroncium-89		52		520 nap	1987 október	115	3,108,108.11
Kúrium-242		163		4.6 év	1990 október	0.9	24,324.32
Cérium-144		285		7.8 év	1994 február	116	3,135,135.14
Ruténium-106			1	10 év	1996 április	73	1,972,972.97
Cézium-134			2	20 év	2006	54	1,459,459.46
Plutónium-241			13.2	132 év	2118	6	162,162.16
Stroncium-90			28	280 év	2266	10	270,270.27
Cézium-137			30	300 év	2286	85	2,297,297.30
Plutónium-238			86	860	2846	0.04	945.95
Plutónium-240			6,580	65,800 év	∞	0.04	1.135.14
Plutónium-239			24,400	244,000 év	∞	0.03	810.81
Összesen							295,486,675.68

2. sz. táblázat. A kibocsátott részecskék és felezési idejük. (Forrás: UNESCO Chernobyl Programme, Document: Living in a Contaminated Area, 1996 [Az adatok eredetileg az OECD-től származnak]).

Az ukrán törvényhozók következetesen elutasították az Egyesült Államok és a Világbank költséghatékonysági modelljeit. Csernobil olyan kockázatot jelent ugyanis, ahol a károkozás már megtörtént. A kockázat társadalmi elfogadottságára szolgáló absztrakt mérőeszközök alkalmazása ebben az esetben irreleváns. Sokkal

³² HAMILTON-VISCUSI, 1997; STEELE, 1995; SCHROEDER, 1986; BERKOVITZ, 1989. A tudományos értékek költségekben mérhető antropológiai értelmezéséhez lásd: PETRYNA, 1998.

³³ BULLARD, 2000.

inkább arról van szó, hogy a törvények individuális hozzáférést biztosítanak az eljárásokhoz, amely segítségével az állampolgárok gyakorolhatják a saját jogaik érvényesítését. Mindez egy olyan területen történik, ahol fokozott a kockázat, így az individualizáció egyúttal azt is sugallja, hogy az egyénnek felelőssége van a saját testével, sorsával és egészségével kapcsolatos jogok érvényesítése terén – ez a felfogás pedig rendkívül távol áll a szovjet kollektivistá paradigmától. Az ukrán törvények feltételezik egy aktív jogalany létezését, aki képes például a panasztételre (*skarha*).³⁴ A *skarha* kifejezés, amely egy régi szovjet és ukrán tradíció jelöl, az ukránok által az ilyen kérdésekben adott választ bizonyos szempontból kulturálisan kifejezetten specifikussá teszi. Ám ezzel egyidőben, ha felruházzuk az embereket azzal a képességgel, amiben állítólag a legjobbak (a panaszkodásban), ugyanezek a mechanizmusok a kockázatot társadalmilag és kulturálisan elfogadottá teszik azzal, hogy a kockázatnak való kitettséget a gazdasági túlélés, sőt a profitabilitás egyik útjaként prezentálják. A politika, a kultúra, a visszafordíthatatlan kár és a hiány kombinációja alkotják meg azt a sajátos elegyet, amely létrehozza és normalizálja a kockázat társadalmi elfogadottságának egy bizonyos típusú látásmódját. Ez a modell nem törekszik a kockázat minimalizálására vagy tagadására (ahogyan a szovjet modell), sokkal inkább megosztható erőforrássá akarja tenni.

Azért, hogy ezt a politikai szempontból hasznos hajtó, de kevésbé költséghatékony modellt megkérdőjelezzék, a strukturális reform hívei Ukrajnában egy „objektívebb” attitűd meghonosítását szorgalmazták Csernobil egészségügyi hatásaival kapcsolatban. Az ukránokat számos kritika érte Csernobil kockázatainak „nem megfelelő kezelése” és a „mély érzelmesség” miatt. A szemükre vetették, hogy képtelenek voltak „modern epidemiológiai eljárásokat és megbízható adatkezelési rendszert” használni, amely

„gyorsan és relatíve olcsón bizonyítani tudta volna, hogy a [rákos vagy más] megbetegedések köthetőek-e a csernobili katasztrófához... Így most nagyjából bármilyen betegségre rámondják, hogy Csernobilhoz kötődik, és semmilyen erőfeszítés nem történik arra, hogy ezt igazolják vagy elvessék, amely megfelelne bármiféle, az ok-okozati összefüggések feltárására kidolgozott epidemiológiai kritériumnak.”³⁵

Ezzel szemben az ukrán törvényhozók a meghatározhatatlanságot helyezték központi helyre a sugárzásához köthető egészségkárosodásokkal kapcsolatos hivatalos narratívában. Az ukrán tudósok amellett érvelnek, hogy a sugárzás hatásai – különösen alacsony dózisban – kifejezetten kiszámíthatatlanok. Roman Protas biokémikus a többség véleményét közvetítette azzal az érveléssel, hogy „az alacsony dózisok esetében a dózis-hatás görbe nem kiegyenlített”. A magasabb dózisok hatása sem egy lineáris mintázatot követ: „Míg valaki megbetegszik a 100 rem-nyi dózistól, másnál 200 rem sem okoz betegséget.”³⁶ Számos törvényhozó fenntartja, hogy a biológiai indikátorok specifikációja a sugárzás által okozott betegségek esetén addig nem mehet

³⁴ A panasztétel mechanizmusainak és a besúgás gyakorlatainak szovjet működésmódjaihoz lásd a következő történeti áttekintést: FITZPATRIK, 1999.

³⁵ *Managing the Legacy*, 1994. VII-6.

³⁶ MARPLES, 1988. 95.

végbe, amíg nem ismerünk minden tünetet (vagy amíg nem volt lehetőségük teljes formájukban megmutatkozni). Mivel néhány részecske felezési ideje gyakorlatilag beláthatatlan, a biológiai indikátorok kimerítő listáját lehetetlen összeállítani. Az állami hivatalnokok tehát amellet érvelnek, hogy nincsenek olyan objektív biológiai tényezők, amelyek alapján meghatározható lenne az az ár, amit az emberek a csernobili katasztróféért fizettek. Az sérülések költsége és kritériumai tehát nyitott kérdések.³⁷

A valóságnak ez a felfogása vezette végül a kutatókat és klinikusokat a tudományos diskurzus megváltoztatásához: azokat a laboratóriumi kísérleteket, amelyek a sugárzás dózisa és a biológiai hatások közötti korrelációkat igyekeztek felmérni, mint például a rák megjelenése bizonyos populációkban (ez egy általánosan elfogadott módszer, amelynek számos korlátja van³⁸), felváltotta az állami sugárzáskutató klinikákon megfigyelt páciensek tüneteinek katalogizálása. Ez a kumulatív megközelítés jól illeszkedik ahhoz, ahogy a kutatók az alacsony dózisok hatását konceptualizálták; immáron „nem patológikusként, hanem pre-patológikusként” tekintettek rá. Protas hozzátette még azt is, hogy „a sziklára csöpögő vízcseppek egy idő után ahhoz vezetnek, hogy a szikla megreped”.

Az ukrán kutatók a várható költségekkel kapcsolatos számításokat a valószínűség és az ok-okozati összefüggések modelljei alapján elemzik. A szabálytalanság, a bizonytalanság és a kivétel válnak szabályokká, jogi szükségszerűséggé Csernobil egészségügyi következményei, az okok és eredmények elemzése során. E szabályok megválasztása kitérít egyrészt a produktív tudományos alapot, másrészt hatással van a szenvedők közösségének társadalmi szerveződésére, akik számára az ilyen szabályok szintén tétellel bírnak. A tudományos bizonytalanság talaján állva az állampolgárok a saját életük meghatározóit (mértékegységeket, számokat, tüneteket) összekötik a rossz technikai irányítás tágabb kérdéseivel és ez – legalábbis rövidtávon – feljogosíthatja őket bizonyos követelések megfogalmazására.

Röviden tehát azzal, hogy az ukrán állam elutasítja a költséghatékonyság modelljét, a saját szerepét helyezi előtérbe egyéb absztrakt (gazdasági, társadalmi, tudományos) tényezőkkel szemben annak meghatározására, hogy milyen módon és mértékben kell beleszólnia a sugárzásnak kitett népesség kormányzásába. Szovjet elődjéhez hasonlóan az állam fenntartja paternalisztikus szerepét a társadalmi erőforrások elosztásában és az élet feltételeinek garantálásában. Az intézményi örökség, a hatalomgyakorlási modellek és a tudományos utánpótlás-képesség, kéz a kézben járva a gazdasági válsággal, újra létrehozta a bürokratikus függés korábról ismert formáit. Ezek az interakciók pedig módot szolgáltatnak arra, hogy az emberek egy új szerepben, biológiai állampolgárokként tűnjenek fel.

Ebben a fejezetben politikai és tapasztalati szempontok felől közelítve folytatom ennek a szerepvállalásnak a feltárását és az individuális és kollektív életre gyakorolt hatásának elemzését. Elsősorban az a kapcsolat érdekel, amely Csernobil egészségügyi következményeinek formálódó orvosi klasszifikációja és a különböző testi károsodásokért juttatott kompenzációra való jogosultság között

³⁷ Számos kutató, például Roman Protas (a Kijev-Mohila Akadémia kutatója) szerint nem létezik „kifejezetten sugárbetegség”, ezért a tünetek lefolyása nagy mértékben „egyéni”.

³⁸ Erről lásd a könyv második fejezetét.

kialakult. A szocialista rendszert átszőtték az informális kapcsolatok és hálózatok. Az állami újraelosztási rendszer által nyújtott hivatalos juttatásokon és privilégiumokon túl minden munkásnak lehetősége nyílt arra, hogy bizonyos javakkal a *blat* (szívesség) nemhivatalos hálózatain keresztül „kereskedjen”.³⁹ A klinikákhoz, diagnózisokhoz és jogosultságokhoz való hozzáférést a hagyományos szocialista informális eljárások határozták meg. Sok esetben ezt a hozzáférést a nem egyenlő tapasztalattal és erőforrásokkal rendelkező egyének közötti kölcsönök és cserekapcsolatok determinálták. De milyen tapasztalatok és társadalmi kezdeményezések jelentek meg az államilag meghatározott orvosi klasszifikáció és a társadalmi javak újraelosztásának egymással kölcsönhatásban álló folyamatában?

A továbbiakban bemutatom Rita, Lev és Kirill eseteit, akik kezdetben kis esélyllyel számíthattak állami kompenzációra, ám ezen fordítani tudtak azzal, hogy saját állapotuk kiaknázásával részt vettek a politikai folyamatok elindításában és újrakalibrálásában. Bár eltérő mértékben, de mindannyian sikeresen ki tudtak harcolni saját maguknak bizonyos mértékű állami kompenzációt a sérüléseikről szerzett ismeretek, tudományos műveltségük és a bürokráciára gyakorolt befolyásuk révén. Ezeket a kapcsolatokat továbbra is fenntartják, ahogyan a befolyásuk vagy éppen tehetetlenségük mértéke, valamint az egészségükhöz és betegségükhöz fűződő viszonyaik is fennállnak, és az is, ahogyan a saját tüneteik kezelése során az orvosaihoz és az orvosi tudáshoz viszonyulnak. Az olvasó előtt a továbbiakban feltárulnak azok a társadalmi identitások, amelyeket főhőseink az állapotaikat jogi keretbe foglaló orvosi bürokrácia útvesztőiben magukra öltöttek, ahogyan azok az erőfeszítések is, amelyek arra irányulnak, hogy túléljenek és szükségleteiknek érvényt szerezzenek a posztszocialista államberendezkedés keretei között.

Ebben a fejezetben a „környezet” szót kétféle értelemben használom majd: egyrészt egy tudományos teret írok le vele, amelyben a bizonytalanság és a sugárzás mértékének megismerhetetlensége játsszák a főszerepet, másrészt pedig a politikai lehetőségek azon struktúrájaként, amelyben az egyéni ismeretek érvényesítése és a társadalmi cselekvés ezeknek a bizonytalanságoknak az ismeretében és elismerésével történik. Főként az érdekel, hogy ez a környezet hogyan befolyásolja az egyén valóságát, és hogy ezt hogyan beszéljük el, vitatjuk és éljük meg a társadalmi kilátások horizontján. Mind a szovjet, mind a posztszovjet tudományos és politikai rezsimekben ezeket a kilátásokat igen erőteljesen határozzák meg bizonyos állami biológiai koncepciók, amelyek jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi kontroll és cselekvés modelljeire. Ezek a bioszociális interakciók abba az irányba mutatnak, hogy a társadalmi életvilágok és a biológiai folyamatok többféleképpen kapcsolódhatnak egymáshoz, és ezek a folyamatok egyedi sajátosságokkal rendelkeznek.⁴⁰ A szovjet tudomány jelentős szerepet játszott a szovjet életvilágok alakításában. Annak mértékét, hogy ez milyen módon jelenik meg a biológiai folyamatok értelmezéseiben, a következő alfejezet tárgyalja.

³⁹ LEDENEVA, 1998.

⁴⁰ ARONOWITZ, 1998; LOCK, 1993.

A katasztrófa normalizálása

A szovjet ideológusok a biológiai folyamatok értelmezésének irányítására a társadalmi kontroll eszközeként tekintettek.⁴¹ Trofim Liszenko, az ukrán születésű szovjet agronómus volt az, aki ezt a típusú kontrollt a legteljesebb formájában megvalósította, és élen járt abban, ami több nyugati és szovjet interpretációban is a „szovjet biológia katasztrófája”-ként jelent meg.⁴² Az 1930-as években, a modern genetika alapjain építkező mezőgazdasági forradalom kezdetén, Liszenko tagadta a genetika elveit, és egy olyan, a termények növekedését elősegítő módszert propagált, amit „vernalizáció”-nak nevezett el. Liszenko módszereit semmiféle empirikusan igazolható tudományos bizonyíték nem támasztotta alá, az elmélete később megbukott, azonban súlyosan visszavetette a szovjet mezőgazdaságot és a genetikai kutatásokat. Mégis, ahogyan a szovjet tudomány történetét kutató Loren Graham kifejtette, a lisenkóizmusnak, bár tudományos szempontból teljesen elhibázott volt, egy gyors átalakuláson átmenő társadalom számára mégis volt „pszichológiai haszna”. Liszenko tanai komoly erőt adtak a társadalomnak: „Az a tény, hogy Liszenko egyszerre tagadta a gén létezését és elvetette a modern genetika eredményeit, viszonylag keveset jelentett az embereknek azzal szemben, hogy ténylegesen munkára fogta a szovjet parasztokat a földeken, és hogy lehetőségük nyílt terményeket is aratni.”⁴³ Graham emellett érvel, hogy minden paraszt, aki részt vett Liszenko projektjeiben, „a Nagy Szovjet Kísérlet része volt”.⁴⁴ Liszenko különös tudományos kísérlete mögött a társadalom átalakítását célzó pragmatikus szándékok munkáltak.

Ennek során minden paraszt megtalálhatta a helyét a formálódó szovjetrendszer ágenseként és résztvevőjeként. Azzal, hogy Liszenko az 1960-as évekig hatást gyakorolt a szovjet tudományosságra, a szocialista társadalom „diszciplináris hálózatának” részét képezte.⁴⁵ Míg tudósok tízezrei haltak meg a rendszer fennállása alatt, a szocializmus életerejét nem pusztán ezek az egyéni sorsok igazolták vissza, hanem azok a komplex kölcsönhatások is, amelyek az egyének és környezetük között jöttek működésbe. A szovjet emberekre úgy tekintettek, mint akik természetükből fakadóan alkalmazkodóak és az „objektív valóságra való reflexiók által” társadalmilag kondicionáltak, ahelyett, hogy az életüket „idealizált” és független biológiai tényezők határoznák meg.

Katasztrófális körülmények között próbálkoztak azzal, hogy fenntartsák ugyanazt az ideológiai függőséget, amely a biológiát a környezeti tényezőktől teszi függővé. A lisenkóizmus hatása fedezhető fel a szovjet sugárzásbiológiai kutatásokban is, amelyek a Csernobillal kapcsolatos munkálatok irányítását is meghatározták. Ennek az egyik fő jellemzője a specifikus biológiai tényezők leírásának hiánya. Angelina Guszkoval például *Radiation Sickness in Man (Sugárbetegség az emberi szervezetben)* című munkájában azt a megfigyelést összegzi, miszerint a sugárzás „adaptív és kompenzációs folyamatokat” indít el a szervezetben, amely

⁴¹ GEROVITCH, 1999.

⁴² GRAHAM, 1993. 4.

⁴³ GRAHAM, 1998. 21.

⁴⁴ Uo., 20.

⁴⁵ Lásd továbbá Michel Foucault elemzéseit a lisenkóizmusról mint a hatalom és tudás kiindulási pontjairól a nyugati pszichiátriában: FOUCAULT, 1984.

„dinamikus átrendeződésekhez” vezet. Elfed, felizgat, provokál, stimulál, alkalmazkodik, kompenzál és dekompenzál.⁴⁶ A környezet és a szervezet kölcsönhatásait előtérbe helyezve Guszkova a biológiai folyamatokra *biorétegekként* hivatkozik. Ezeknek a megfoghatatlan *biorétegeknek* a megjelenése szabályozott. „Felébrednek” abban a pillanatban, amikor a szervezet „*már nem képes többé reparálni önmagát*”, amikor a „*káros behatás meghaladni látszik a szervezet regenerálóképességének határait*”. A biológia (mint *bioréteg*) a szervezet regeneratív képességének kimerülését jelzi. Ekkor már, úgymond, csak a saját haláláért felelős. A sérülés mértékét soha nem vizsgálják egyéb, független biológiai kritériumok és markerek alapján.

Ahelyett, hogy az állam elismerte volna Csernobil biológiai következményeit, inkább új környezeti értékeket állapított meg, amelyek lecsökkentették a biológiai megnyilvánulások „autonómiáját” és egy sor külső normától tették függővé ezek meghatározását. Ez a liszenkóizmusban gyökerező gyakorlat megmutatkozik például abban, ahogyan Guszkova a biológiai határértéket manipulálta. A csernobili baleset előtt ezt a határértéket (azaz azt, „*amikor a sugárzás már testi válaszreakciót vált ki*”) 0.01–1 rem-ben állapította meg.⁴⁷ Amikor azonban 1986-ban szembesülnie kellett „*a sugárfertőzöttek addigi legnagyobb csoportjával*”, Guszkova, az elhunytak hivatalos számának megállapítása során 250 rem-re emelte ezt a határértéket.

A határérték újraszámolása rámutat arra, hogy milyen jelentőséget tulajdonított a szovjet irányítás a környezetnek mint politikai eszköznek a katasztrófa „normalizálásában”. A „környezet” továbbra is bevonta az állampolgárokat a „nagy szovjet kísérletbe”, míg a biológiai folyamatokat, a hivatalos politika hatásköré-ként, figyelmen kívül hagyták. A következő alfejezet részletesen kifejti, hogy ez a normatív környezet miképpen hatott az egyéni életekre és az orvosi kórtörté-netekre. Azokra az élményekre és kapcsolatokra fókuszálók, amelyek a tünetek egyéni manifesztációi és a normatív környezetük közötti koordináció hiányának talaján nőttek ki.

Szenvedés és orvosi jelek

Rita Dubova 55 éves volt, amikor találkoztam vele; a Sugárzáskutató Központ akut sugárbetegeknek fenntartott részlegén feküdt 1996-ban. Egy kis faluban született az Urál-hegységben. Húsz évig dolgozott az atomiparban, először Cseljabinszkben (Majak), majd Csernobilban. Kétszer volt házas, jelenleg elvált. Azt mondta, hogy mindkét volt férje (egy KGB-tiszt és egy atomipari dolgozó) gyógyíthatatlan alkoholisták voltak. Bár az elmúlt 15 évben Ukrajnában élt, csak oroszul beszél. A nyugdíja 75 dollár volt. „*A nyugdíjaim fele gyógyszerekre megy el*” – mondta. Egy kéthónapos időszakon keresztül számos alkalommal találkoztam Ritával. Ebben az időszakban elmesélte az élete részleteit, a katasztrófával kapcsolatos élményeit, a családi és pénzügyi nehézségeit, az egészségével és a kapott kezelésekkal kapcsolatos információkat és a kórtörténetét.

⁴⁶ GUSKOVA–BAYSOGOLOV, 1971.

⁴⁷ GUSKOVA–BAYSOGOLOV, 1971. 42. 0.01 rem jelenti a megengedett határértéket (ebben az esetben kifejezetten az idegrendszer tekintetében).

Rita meg volt győződve arról, hogy az élete a végéhez közeledik, és hogy sürgősen tennie kell valamit azért, hogy anyagi stabilitást biztosítson a fiának és az unokáinak a halála előtt. Ez volt a második alkalom, hogy kórházba került abban az évben; azért küzdött, hogy a második rokkantsági fokozatból az elsőbe kerülhessen a sugárfertőzés nyomán felállított diagnózisa alapján, amelyet korábban már megállapítottak, majd mégis visszavontak (a nyugdíjmelés mértéke jelentős lett volna). Rita megpróbálta meggyőzni az osztály vezetőjét, Dr. Nina Dragant, hogy terjessze az ügyét a következő ülésen a munkaegészségügyi bizottság elé a Sugárzáskutató Központban. Ritának szívpanaszai voltak és intravénás infúziót kapott azért, hogy ki tudják szűrni a méreganyagokat a véreből.

A megemelt járadékból nemcsak magát és a gyógyszereit akarta finanszírozni, de a fiát is segítette volna, aki korábban szintén a csernobili atomerőműben dolgozott. A fiának két gyermeke volt, és mindkét szemére megvakult még 1984-ben egy munkahelyi baleset során, egy robbanás következtében. Hegesztőként dolgozott, és munka közben felrobbant egy hővezető cső, amely radioaktív gőzt bocsátott ki, elborítva az arcát. Neki és öt másik munkásnak kellett megjavítania a felrobbant csövet. A főnökük utasítására négy órát töltöttek a helyreállítással, holott normális körülmények között ez 15–20 percet vett volna igénybe. Rita fiát soha nem kompenzálták ezért az egyébként az erőműben gyakorinak számító balesetért. Az esetet letagadták, a férfit pedig kirúgták. A Ritának járó juttatások halála után automatikusan a fiát és az unokáit illetnék, ehhez azonban elő kellett készítenie a megfelelő dokumentációt.

Rita portásként dolgozott a csernobili atomerőmű főkapujánál, néhány száz méterre a reaktor falától. Reggel 8 órakor foglalta el a helyét azon a napon, amikor az erőmű felrobbant. *„A robbanás hajnali 1 óra 40 perckor történt. A tűzoltók három műszakban dolgoztak hajnali 2 és 6 óra között, mire részlegesen sikerült megfékezni a tüzet.”* Mikor rákérdeztem arra, hogy miért ment be dolgozni, ha tisztában volt a kockázatokkal, azt mondta, hogy sokkal jobban aggódott amiatt, hogy elveszíti a munkáját és a szociális juttatásokat. Ritának nem adtak semmiféle védőöltözetet, holott szemtanúja volt annak, ahogyan ez a nagy és erős gépezet széthullik: *„Fehér füst szállt és égő grafitdarabok voltak szerteszét a földön, amelyek a reaktormagból származtak, a tető betonszerkezetéről pedig elferdült tartóhuzalok lógtak – micsoda erő.”*

Rita felhívta a portaszolgálat vezetőjét telefonon. *„Ő azt kérdezte tőle, hogy »miféle katasztrófáról beszél? Kiküldjük a szállítókat.«”* Gúnyolódva idézte fel a főnöke gyors és gyenge próbálkozását a történetk tagadására. Rita munkatársai közül néhányan *„ragaszkodtak ahhoz, hogy megvárják, amíg megérkezik a vezetőség”*. Azonban sem a szállítók, sem a vezetők nem érkeztek meg. A papírjai azt mutatják, hogy állami intézkedésekkel kísérelték meg befolyásolni a biológiai tapasztalatait. Ezek a katasztrófához közeli időszakban készült bejegyzések előre megjósolták a társadalmi cselekvés lehetőségeit és korlátait is.

Miután 35 percet vártak a buszra, a csoport három tagja, köztük Rita is, elhagyták a helyszínt. Rita vonatra szállt Moszkva felé, ahol az árvaházi barátai közül néhányan, valamint az egyik exférje (a KGB-tiszt) éltek. Elmondta, hogy néhányan a kollégái közül már nem élnek. *„Halia Moszkvában halt meg, Ivan pedig másfél évvel később.”* Azt nem tudja, hogy Anna Kirilivnával mi történt. Anna Petrovna kórházba került: *„Azt mondják, hogy életben van.”* Azt is tudja, hogy a főnöke is

életben van; neki kellett volna igazolnia azt, hogy jelen volt a baleset helyszínén azért, hogy *„jegyzőkönyvbe tudják venni a sugárzás mértékét”*. De ő nem válaszolt a megkeresésre.⁴⁸

Amikor 1986. április 28-án megérkezett Moszkvába, Rita bejelentkezett egy, a Biofizikai Intézethez tartozó kórházba. Tudott arról, hogy a tűzoltókat és a takarító személyzet néhány tagját ide szállították helikopterrel. A kórház illetékesei először megtagadták számára a belépést, azonban később, látva a kitartó próbálkozásait, felvették. Rita hányt, hasmenése volt, vérzett és emlékezetkiesése volt. A kórtörténete szerint a csontvelője is károsodott. A vizsgálatot követően az orvosok egyértelműen akut sugárbetegséget állapítottak meg.

1986 júniusában Rita újra bejelentkezett a 7. számú kórházba. A háromhetes kórházi tartózkodása alatt – emlékei szerint – *„nagyon sok vért adott”*. A leletei arra utalnak, hogy közvetlenül a felvétele után az akut sugárbetegség diagnózisát vegetatív-vaszkuláris disztóniára változtatták. Bizonyos szempontból ennek a betegségnek a látható megnyilvánulásai hasonlítanak az akut sugárbetegség központi idegrendszeri tüneteire, de az ok-okozati összefüggések tekintetében különböznek egymástól.⁴⁹ Az állapotot egy endokrinológus *„a véredények játékához”* hasonlította, *„amely tüneteket produkál és reagál a külső tényezőkre”*. Ez egy *„meghatározatlan betegség előtti állapot, az organizmus két funkcionális állapota, a normális és a patológikus között”,* amely során az egyén *„hajlamot”* mutat a további patológikus fejleményekre.

Rita tünetei, különösen a fehérvérsejtszám-értékei, beleillettek a sugárfertőzéssel diagnosztizált páciensek kórképébe. Azonban a zárójelentése már arra utal, hogy az állapota nem teljes egészében szervi eredetű: *„bizonyos mértékig szervi eredetű neurotikus állapot és vegetatív érrendszeri dystonia”*. A sugárzásnak való kitettségének bizonyítéka minden egyes kórházi látogatással egyre inkább elhalványult (a vörsejtek újratermelődtek, amely egyúttal a szervi eredetet is elfedte). Új, külső tünetek jelentek meg, amelyek a *„pszichés”* eredetet látszottak bizonyítani. Bizonyos értelemben a környezeti struktúrák *„összeesküvésének”* tekinthető, hogy a nyomok eltűntek Rita testéből. A testi bántalmak okai eltűntek, és a tünetek pszichológiai keretezést kaptak. Ebben a kontextusban azonban a *„pszichológiai”* kifejezés nem csupán szigorúan mentális jelenségekre utal, hanem azoknak a bürokratikus beavatkozásoknak és orvosi gyakorlatoknak az összességét is jelöli, amelyek meghatározzák majd Rita a betegséggel kapcsolatos jövőbeli tapasztalatait.

Rita rendkívül hatékonyan megszerezte az orvosi leleteit. Hatalmas tudással rendelkezett arról, ahogyan az orvosok értelmezték az állapotát a katasztrófát követő tízéves periódusban. Az infláció és a saját, egyre kilátástalanabbá váló anyagi helyzete miatt az adatok pontos megszerezése egyre fontosabbá vált számára. Rita gyakran felhívta a figyelmemet olyan részletekre az orvosi leleteiben, ahol azt érezte, hogy a diagnózisok szemben állnak a tapasztalataival, tüneteivel és a saját fájdalomának ismeretével. A leletei olvasása során világossá vált számomra az állami beavatkozás *„esztétikája”*.

⁴⁸ Egészen a mai napig Ritának nincsenek tanúi arra, hogy egyáltalán ott volt a csernobili atomerőműben.

⁴⁹ Ehhez lásd a kötet 2. fejezetét.

Közös munkánk során meglepett az a kijelentése, miszerint a katasztrófát követően az összes munkatársa elhunyt. Vajon Kijevben másképp tartották számon az adatokat, mint Moszkvában? A klinikusok egy idős patológushoz irányítottak, aki dolgozott a baleset helyszínén. Sajnos az első alkalommal, amikor sikerült elérnem telefonon, azt mondta, hogy „nem volt több áldozat”, kizárólag azok, akiket a szovjetek regisztráltak. Bár először beleegyezett a személyes találkozóba, amikor visszahívtam, hogy megbeszéljük az időpontot, az asszisztense azt mondta, hogy az orvos „betegszabadságon” lesz a következő héten. Amikor újra telefonáltam a következő héten, az asszisztens ismét a „betegszabadságra” hivatkozott.

Ekkor a város központi halottasházához irányítottak, amely – mellékesen – abban az utcában volt, ahol a Babi Yar, a hírhedt, nácik által elkövetett tömeggyilkosság helyszíne. Megkérdeztem a taxisofőrt, aki a halottasházhoz vitt, hogy miért konkv alakú a tér ahelyett, hogy lapos lenne. Elmagyarázta, hogy az 1950-es években, néhány évvel a II. világháború befejezése után, a terület elkezdett süllyedni. A mérnökök meg is tervezték a homokkal és sóderrel való feltöltését; a Dnyeper folyó medréből csatornázták ide a vizet, amikor hirtelen a vizet vezető csatorna kettétört, elárasztva a tömegsírt és egy kerületet a városban. Ez felidézte bennem az arról szóló történeteket, hogy miként „tüntették el” gyorsan a tömeggyilkosság nyomait a háború alatt.⁵⁰ A területet végül egy emlékparkká alakították, amelyben ártatlan, vékony lombhullató fák állnak.

***

Amit a halottasházban találtam, tovább erősítette az esztétikai megközelítéssel kapcsolatos sejtésemet. Egy halottkém egy dokumentumot mutatott nekem egy rövid tanulmányból, amelynek az elkészítését az ukrán egészségügyi miniszter rendelte meg a Törvényszéki Orvostani Hivataltól 1986 júliusában. E mögött az állt, hogy a miniszter bizonyítékokat szeretett volna látni az akut sugárfertőzés és a vegetatív-vaszkuláris disztónia közötti hasonlóságokkal kapcsolatban, mert aggályai merültek fel a szovjet Egészségügyi Minisztérium rendeletét illetően, miszerint az ukrán állami klinikákon a csernobili eseteknél ennek a tünetegyüttesnek a diagnózisát kellett alkalmazni.⁵¹

A tanulmány fókuszában a tünetek értelmezése állt 427 ember (férfiak, nők és gyerekek) egészségügyi dokumentációja alapján; a kutatók láthatóan semmiféle erőfeszítést nem tettek arra, hogy széles mintavétellel dolgozzanak.⁵² A jelentés nem tartalmazott adatokat arra nézve, hogy kik voltak azok az emberek, akikről a vizsgált dokumentumok szóltak, honnan származtak, milyen körülmények között voltak kitéve a sugárzásnak, mi volt a feladatuk és az egészségügyi státuszuk. A sugárfertőzésre vonatkozó kérdéseket korcsoportok alapján vizsgálták: milyen dózisu ionizáló sugárzás nyomai található az érintettek szervezetében?

⁵⁰ Erről lásd a kötet 3. fejezetét.

⁵¹ Erről lásd a kötet 2. fejezetét.

⁵² A résztvevők száma életkori csoportonként oszlik meg: 1 éves korig: 6 fő; 3 éves korig: 5 fő; 7 éves korig: 12 fő; 14 éves korig: 19 fő; 20 éves korig: 18 fő; 21–30 év között: 110 fő; 31–40 éves kor között: 115 fő; 41–50 éves kor között: 110 fő; 51–60 éves kor között: 24 fő; 60 év felett: 8 fő.

Találhatók sérülések a bőrükön? Hogyan jelennek meg a sugárzásához kapcsolódó bőrtünetek? Milyen valószínűsíthető szerepe lehet más tényezőknek, például a mechanikus vagy hőbehatásoknak az adott sérülés esetén? Hogyan lehet meghatározni az elszennvedett sérülések mértékét?⁵³

A tüneteket csak rövidtávon vizsgálták. A jelentés szerint 148 esetben figyelhető meg az akut sugárbetegség klinikai jelei. Továbbá a jelentés szerzője aggályait fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a két állapot, az akut sugárfertőzés és a vegetatív-vaszkuláris disztónia összehasonlítása érvényes megközelítés-e. A szerző azt írja, hogy „a 148 esetben megfigyelt tüneteket nem definiálták megfelelően és hasonlítottak a vegetatív-vaszkuláris disztónia tüneteire [kiemelés tőlem – A. P.]; ezeket a tüneteket a vérmutatók rövidtávú ingadozása kísérte”.⁵⁴ A kutatók megerősítették, hogy amint ez az ingadozás megszűnt, az akut sugárbetegség vegetatív-vaszkuláris disztóniaként volt azonosítható.

Ennek a tünetegyüttesnek a diagnosztizálása széles körben elterjedt a korai (ötéves) periódusban a katasztrófát követően. A tüneteknek ez a „hamis elrendezése” azonban további torzulásokhoz vezetett. Az orvosok, akik tartottak attól, hogy engedetlennek gondolják őket, mert nem követik az Egészségügyi Minisztérium szabályait, hanem egy szélesebb skálán mozogva állítanak fel diagnózisokat, kivétel nélkül elkezdtek alkalmazni a vegetatív-vaszkuláris disztónia diagnózisát. Egy ukrán kardiológus, aki feltétel nélkül támogatta a szovjet normákat és kritikus volt azzal a narratívával kapcsolatban, miszerint Csernobilt egy járvány követte, azt írta, hogy „a vegetatív-vaszkuláris disztónia diagnózisát olyan esetekben is alkalmazták, amikor csak epekőről, porcleválásról, vagy tartós, fertőzésből eredő bőrelváltozásokról volt szó”.⁵⁵ Meglehetősen ironikus azonban, hogy a vegetatív-vaszkuláris disztónia diagnózisának egyöntetű használata egy olyan *ellenkörülményt* hozott létre a tünetekből és a „Csernobilhoz kötődő” betegségekből, a „hamis” diagnózis leple alatt, amelyet a katasztrófa kezeléséért felelős szovjet irányítás nem ismert el. Az ukrán hatóságok viszont tisztában voltak azzal, hogy ebben az állítólagos betegségben szenvedők számára járhat a kompenzáció és pontosan ezért társadalmi szempontból is jelentős állapotról van szó.

Rita öt hónappal később elhagyta Moszkvát, és visszatért Ukrajnába. A lakhelyét, Pripjatyt a balesetet követő héten evakuálták, és a továbbiakban nem engedték be oda a korábbi lakosokat. Egyszer térhetett vissza Kijevből egy busznyi evakuált társaságában, hogy elhozhasson egy fotóalbumot és néhány ruhát a lakásából (a családoknak ott kellett hagyniuk a fertőzött ingóságokat, amelyeket később szétbordtak). Ritának Pripjatyon kívül, amely a csernobili, sokféle etnikai hátterű munkások egy enklávéja volt, kevés társadalmi kapcsolata volt. Addig, amíg a főnöke

⁵³ A vizsgált esetek közül 118 esetben nem volt releváns a kérdés; a vizsgáltak többsége azonban akut sugárfertőzés tüneteivel szenvedett, 9-nek pedig bizonyítottan ez volt a diagnózisa. Az első tünetek a következők voltak: hányinger, hányás, gyengeség és aztán az akut sugárbetegség tipikus megjelenési formái: vérelváltozások – a fehérvérsejtek számának csökkenése, a limfocitaszám (nyiroksejtszám) csökkenése; alacsony vérelemezkeszám; vérzéses tünetek; hajhullás; gyengeség.

⁵⁴ A 148-ból néhány esetben figyeltek meg magas vérnyomást és emésztőszervi panaszokat; 11 páciensnek pedig bőrsérülései voltak. Az egészségügyi problémák maximum 21 napig tartottak. Néhányan 17 napig tapasztaltak tüneteket, néhányan pedig nem több, mint 6 napig.

⁵⁵ KHOMAZIUK, 1993.

nem talált neki egy egyszobás lakást Kijev külvárosában, Rita a fiánál lakott és kórházakban tartózkodott.

A későbbi kórházi látogatások a diagnózis szempontjából további kételyeket szültek. Kijevben egy olyan kórházba kérte a felvételét, amelyet elsősorban a Belügyminisztérium dolgozói használtak. Ez a kórház, amint az később megtudtam, egy külön, soha nem publikált jegyzékben tartotta számon a sugárfertőzéssel diagnosztizáltakat. A rossz vérmutatói alapján Ritát újra sugárfertőzéssel diagnosztizálták. Ám amikor 1987 januárjában újra visszakerült a kórházba (ekkor épp tüdőgyulladással), a sugárfertőzés diagnózisa eltűnt a leleteiből, és *ismét feltűnt* a vegetatív-vaszkuláris disztónia. A leleteiben a következő áll: *„tüdőgyulladás, vegetatív-vaszkuláris disztónia aszténiás-hipochondriás tünetekkel kísérvé és hallásvészítés”*. Mikor magas láza volt, ismét a kórházba való felvételét kérte. A diagnózis a felvételi lapján a következő volt: *„vegetatív-vaszkuláris disztónia aszténikus-neurotikus szindrómával kísérvé”*. Ezen kórházi tartózkodás alkalmával Ritának kardiovaszkuláris tünetei is voltak.

1987 októberében bélproblémái alakultak ki, ezért a Sugáráskutató Központ gasztroenterológiai osztályára utalták. A kórtörténete eddig a pontig jól leköveti az akut sugárfertőzés tipikus lefolyását. Ám a zárójelentésén ismét ezt állt: *„vegetatív-vaszkuláris disztónia”*. Rita szervezetét a baleset helyszínén 220 rem sugárzás érte. *„A sugárzás mértéke óránként 380 rem volt. Úgy számolom, hogy ha 35 percig voltam ott, 220 rem sugárzás ért.”* Az említett Guszkova-féle határérték csak egy kicsit volt magasabb, mint amit Rita kiszámolt.

Arról is beszámolt, hogy 1988-ban egy japán orvosküldöttség egyik orvosa azt mondta neki, hogy a sugárzás valószínűsített mértéke és a hirosimai adatok alapján *„maximum öt éve van hátra”*. Ez 1988-ban volt, az interjúnk pedig 1996-ban készült. 1989-re Rita elkezdte elveszíteni a látását. Egy EKG pedig azt mutatta, hogy kisebb eltérés figyelhető meg a szívfunkcióiban. Az 1990-es leletei agyi érlemeszedést és magas vérnyomást mutattak, amelyek miatt fennállt az agyvérzés kockázata is.

Domesztikált neurológia

1991-ben az ukrán Egészségügyi Minisztérium átvette az irányítást a csernobili katasztrófa egészségügyi következményeinek kezelése felett. Egy új betegségsztyalizációs rendszert vezettek be. A vegetatív-vaszkuláris disztónia és az ezzel a tünetegyüttessel diagnosztizáltak újfajta orvosi vizsgálatok kereszttüzébe kerültek. Az ország egészségügyi minisztere, akinek a minisztersége idején elterjedt a diagnózis használata, továbbra is azt a központi munkaegészségügyi bizottságot vezette, amely a csernobili katasztrófa egészségügyi következményeivel foglalkozott.⁵⁶ Az új egészségügyi miniszter, aki képzettsége szerint pszichiáter volt, utasítást adott a bizottságnak arra, hogy a vegetatív-vaszkuláris disztóniát és tüneteit vegyék fel az állami kompenzációt érdemlő állapotok közé. A következőket írta:

⁵⁶ Erről a posztról 2000-ben mondott le.

„Fontos kitérnünk a vegetatív-vaszkuláris disztónia 1986 és 1991 közötti regisztrálásának gyakorlatára. A diagnózisnak nem szabad elrettennie az (orvosi) bizottságokat attól, hogy a betegség megnyilvánulásait a csernobili katasztrófa következményeikhez kössék (és hogy ebből kifolyólag döntést hozzanak arról, hogy egy egyén rokkantságához hozzájárult-e a baleset). A diagnózist minden esetben figyelembe kell vennünk akkor, amikor a beteg testi tüneteinek kialakulását vizsgáljuk, például a hipertóniáét (magas vérnyomás). A testi tünetek hiánya elfogadható abban az esetben, ha a betegséget rohamok (görcsök és rángatózás) kísérik és visszatérő kiugrások a vérnyomásban. Ezeknek számos megnyilvánulási formája lehet: epileptikus, konverziós-hisztérikus és egyensúlyi-érrendszeri.”⁵⁷

A neurológiai és neuropszichiátriai betegségek elkezdtek dominálni a Csernobil árnyékában felállított diagnózisok listáját. A fáradtság, a szédülés, az erős fejfájás, az eszméletvesztés és más, nehezen megfogható tünetek ekkorra látszólag a katasztrófa egészségügyi következményei közé tartoztak.⁵⁸ Az „alacsony sugárzásnak kitettek” számára létrehozott klinikák egyre inkább elterjedtek. Létrejött egy új normatív környezet, amelyben a tüneteket inkább felfedték és medikalizálták, ahelyett, hogy elrejtették vagy elfeledkeztek volna róluk.

A Sugárzáskutató Központban működő orvosi bizottság neurológiai és neuropszichiátriai csoportjának vezetője készített nekem egy vázlatot, amely megmutatta az 1986 és 1996 között megfigyelt fiziológiás reakciók mintázatát, amelyre az ukrán klinikusok egyre inkább elkezdtek „Csernobil szindróma”-ként hivatkozni. Ez a szindróma a létfontosságú szervek (vese, szív, máj, bélrendszer, idegrendszer, agy) funkcionális változásaiban nyilvánult meg, amely a szervek struktúrájának morfológiai változásához és/vagy károsodásához vezetett; ez mindenekelőtt az agyban okozott problémákat. A diagnosztikai eljárások (az elektroencefalográfia, az ultrahang vagy a CT-vizsgálat) alapvető fontosságúnak bizonyultak ezeknek a változásoknak a feltérképezése során.

1987 és 1989 között a regisztrált neurológiai és neuropszichiátriai betegségek előfordulása nagyjából azonos szinten maradt. 1989 és 1990 között azonban nagyjából megduplázódott. A betegségek a következő kategóriákba oszthatók: pszichiátriai, neurológiai, kardiovaszkuláris és emésztési. A vegetatív-vaszkuláris disztónia előfordulása azonban szembetűnő, háromszoros növekedést mutatott. 1990 és 1991 között továbbra is regisztráltak neurológiai és neuropszichiátriai eseteket. A következő időszakban a számuk megháromszorozódott, megnégyszereződött, sőt minden alcsoport az ötszörösére emelkedett – a vegetatív-vaszkuláris disztóniát kivéve.⁵⁹ Ez a hirtelen kihagyás a vegetatív-vaszkuláris disztónia előfordulásá-

⁵⁷ *Chornobyl'ska Katastrofa*, 1995. 459. Lásd továbbá az indexet, amely összefoglalja azokat a betegségeket, amelyek összefüggésbe hozhatók az ionizáló sugárzással és azokat a negatív tényezőket, amelyek a felnőtt népesség korában megfigyelhetők a csernobili atomkatasztrófával kapcsolatban: *Index of Illnesses*, 1996.

⁵⁸ „[Ezeknek] a betegségeknek a diagnózisát egy neuropatológusnak kell nyilvántartásba vennie egy részletes állapotfelmérést követően, amelynek tartalmaznia kell a következő vizsgálatok eredményét: EKG, az agyi vérkeringés vizsgálata, szíultrahang, CT, röntgenvizsgálat, konzultáció egy szemorvossal és egy pszichológussal.” *Chornobyl'ska Katastrofa*, 1995. 459.

⁵⁹ *Chornobyl'ska Katastrofa*, 1995. 174.

ban azzal magyarázható, hogy az ukrán orvosok csak egy „belépőként” kezelték az ennél jóval súlyosabb és korábban széles körben fel nem ismert akut sugárfer-tőzés és kialakult formáinak diagnosztizálásakor. 1990-re a vegetatív-vaszkuláris disztóniát már úgy kezelték, mint amely bizonyos szomatikus formákban „fedi fel” magát. Röviden tehát, Csernobil egészségügyi következményeinek értelmezésében a szovjetrendszerben megfigyelhető aluldiagnosztizáltságot váltotta fel az egyre inkább terjedő „domesztikált neurológia”.⁶⁰

Számos hatóság és orvosok is tiltakoztak az új betegségek legitimációja és terjedése ellen. A kardiológus Inna Homazjuk például elítélte a vegetatív-vaszkuláris disztónia diagnózisának önkényességét, és azért eszedezett egy konferencián a többi orvosnak, hogy „foglalkozzanak az igazsággal”.⁶¹ A vegetatív-vaszkuláris disztóniát mint egy különösen nagy számban előforduló diagnózist emelte ki, amely a „pszichogén és szomatikus interakciók ördögi körének” talaján nő ki és a „felismerhetetlen és illegitim betegségek elfedésének” tekinthető. A vegetatív-vaszkuláris disztóniát gyakori előfordulásai miatt szimuláns betegségeknek, „kaméleonbetegségnek” tekintette, amely „magára ölti más állapotok arcát”. Figyelmeztette továbbá a neurológusokat, hogy „ne túlozzák el a pszichogén tényező szerepét az elemzéseikben”. Dr. Homazjuk kitarított amellet, hogy mindösszesen egy megbízható teszt létezik a vegetatív-vaszkuláris disztónia állapotának diagnosztizálására: a szervekben tapasztalható morfológiai eltérések vizsgálata olyan vizsgálatokkal, mint a szívultrahang, az ultrahang és a CT.

Rita azt mesélte, hogy 1992-re már „mindenféle specialistánál járt”. A betegsége lefolyása követte a csernobili katasztrófa által érintett többi páciensét. Azonban további ellentmondások is feltűnnek a tünetei és az orvosi leletekben szereplő információk között: „a kórtörténetnek abban a részében, amely a beteg panaszait sorolja, az állt, hogy »fejfájás«, miközben én egyszer sem mondtam, hogy fáj a fejem”.⁶²

Erre az időszakra azonban a tünetek és a diagnózisok közötti összefüggéskeresés hiányának jól érzékelhető mellékhatása is lett. Pénzügyi érdekek kezdtek diktálni azt, ahogyan bizonyos orvosok a tüneteket értékelték, és azt, hogy mely tünetek alapján állapították meg a kompenzációra való jogosultságot. Rita, aki nem volt hajlandó megvesztegetni az orvosait, továbbra is ragaszkodott az igazához: azaz ahhoz, hogy a tünetei akut sugárfertőzésre, és nem vegetatív-vaszkuláris disztóniára utalnak. A továbbiakban azt a folyamatot mutatom be, amely során rájött, hogy milyen árat fizetett ezért.

Rita 1991 derekán vitte be a betegségével kapcsolatos dokumentációt a Sugárzástudató Központba, amikor saját lehetőségeit rosszul felmérve azt gondolta, hogy elismerést szerezhet az állapotának a politikai függetlenedés időszakában. Két alkalommal hívták be orvosi kivizsgálásra. Mindkét alkalommal vért kellett adnia, diagnózist azonban egyszer sem kapott. Gyanakodni kezdett. Az egyik kivizsgálás alkalmával „belépett a citogenetikai vizsgálószobába, ahol meglátta azoknak

⁶⁰ A neurológus A. P. Kartish új keretbe foglalta a munkaegészségügyi bizottságok működését és az azt meghatározó kritériumrendszert egy plenáris előadáson, amelyet a neuropatológusok, pszichiáterek és narkológusok harkivi konferenciáján tartott 1991-ben. Lásd még: BOBILEVA, 1994.

⁶¹ KHOMAZIUK, 1994. 46.

⁶² Valójában lábfejére panaszodott, amiről azt állította, hogy az orvosok nem akarták kezelni.

a listáját, akik vért adtak. Makszimovics, Vorobov, Dubova [az ő neve].” A labortechnikus bekarikázta a nevét, majd áthúzta.

Rita gyanakvása félelemmé változott. A nő, akivel egy kórházi szobába kerültek, és akivel mindent megosztott a katasztrófával kapcsolatos élményeiről, és így tudomást szerezhetett Rita akut állapotáról, egy nagy táskát tárolt a kórházi ágya alatt. *„Belenéztem, amikor kiment a szobából. Kávé, kenyér, édességek.”* Mi másra is következtethetett volna? *„Valaki más neve mellé írták be az én vérmutatóimat!”*

Rita a következő napon az orvosi szobában kérdőre vonta a sugárfertőzöttek osztályának helyettes vezetőjét, Szveta Fimovát: *„[Fimova] részeg volt a kenyértől, és az amerikai csokoládékat ette. A neuropatológus, aki a szobában ült, azt mondta, hogy menjek el hozzá egy konzultációra. Tudni akarta, hogy ki vagyok. Közöltem vele, hogy már voltam pszichiátriai konzultáción.”* Ekkor a védelmébe vette a kolléganőjét. *„Rita, nézzen körül, itt az orvosok betegeket kezelnek, és nincs közöttünk megosztottság. Függetlenül attól, hogy milyen diagnózist kap, évente kétszer be kell jönnie a klinikára ellenőrzésre, hogy továbbra is folyósíthassák a rokkantsági segélyét.”*

Az orvos még azzal is megfenyegette Ritát, hogy megnehezíti a segélyre jogosító engedélye megújítását, ha bárkinek is elmondja, hogy mit látott. *„Nem tértem vissza arra a klinikára három évig. Nem mondtam senkinek semmit... Ma már mindent pénzzel intézek el.”*

Az immár független orvosi bizottság újra megerősítette Rita „csernobili kötődését” azon az alapon, hogy *„egy összetett, maradandó károsodás állapítható meg a központi idegrendszerben, aszténiás szindróma, valamint az ízületi csont és porc degeneratív elváltozása”*. A „dekompenzáció” egy szovjet klinikai kifejezés, amely az adaptív fiziológiai válaszok elvesztését jelenti – ez kompenzálható lehet különböző fiziológiai paraméterekkel, amelyeket a bizottság állapít meg.

1991 és 1994 között, a hiperinfláció időszakában, Rita nyugdíja csökkent. Folyamatosan vesztette el a pénzét. *„Az akut esetek havi 325 dollárnak megfelelő összeget kapnak. Én 75 dollárnyit. A nő tudta, hogy mit csinál”* – mondta nekem, arra a nőre utalva, aki Rita szerint az ő eredményeit felhasználva vesztegette meg az orvost, hogy akut státuszba kerülhessen.

1994-re úgy döntött, hogy újra megpróbálkozik az igaza érvényesítésével, és felkereste a központot. 1994 októbere és 1996 októbere között – ekkor találkoztam vele először – három alkalommal vették fel, minden alkalommal háromhetes periódusokra. Szveta Fimovát addigra eltávolították az akut sugárfertőzöttek osztályának éléről, és egy kevésbé jó hírű osztályra helyezték át. A központ vezetője Dr. Dragan bírta meg az osztály vezetésével, aki éles kritikus volt annak a diskurzusnak, amely a Csernobilhoz köthető fogyatékoságok kialakuló járványáról beszélt, és kérlelhetetlen támogatója volt Dr. Guszkova munkásságának. Dragan akkoriban megjelent kötete az akut sugárfertőzésekről újra megerősítette a katasztrófa orvosi következményeivel kapcsolatos szovjet interpretációt, és azt állította, hogy annak a 237 embernek is meg kellett már gyógyulnia, akik a hivatalos adatok szerint a baleset miatt szenvedtek egészségkárosodást. Állítása szerint akkorra elsősorban pszichológiai és pszichiátriai eredetű betegségektől szenvedtek. Dragan kinevezésével Rita felmérte, hogy annak a lehetősége, hogy az akut sugárfertőzésével kapcsolatos igazát érvényre juttassa, örökre elúszott.

1995-ben Rita elérte, hogy megvizsgálják a fehérvérsejtek számát a perifériás vérben (fluorenszcens in situ hibridizáció, FISH). A citogenetikai laboratórium új eszközöket kapott ahhoz, hogy tesztelni tudják a FISH-vizsgálatok eredményét a csernobili baleset áldozatainak körében (egy amerikai kutatócsoporttal együttműködésben). Az 1995-ös kromoszómavizsgálat 32 rem sugárzást mutatott ki, amely nem volt elég ahhoz, hogy az akut kategóriába kerülhessen.

Ugyanebben az évben Rita megpróbálta megkerülni Dr. Dragant, és egyenesen az Egészségügyi Minisztériumhoz nyújtotta be a kérvényét. Egy levében beszámolt a leukocita-számáról és arról a dózisoról, amelynek feltételezése szerint – az általa összegyűjtött dokumentumok alapján – ki volt téve. Ezt elküldte a minisztérium csernobili ügyekért felelős illetékesének. Egy évig nem kapott választ. Az igazgató végül elküldte a levelét a Sugárzáskutató Központ helyettes vezetőjének, aki továbbította azt Dragannak. Ő Ritának címzett válaszában azt írta, hogy bizonyítékot kell bemutatnia arra vonatkozóan, hogy a leukocita-száma 1986 és 1987 között négyezer volt. Feltételezve, hogy az ezt bizonyító dokumentumok hiányoznak, Dr. Dragan kijelentette, hogy „felállít egy végleges diagnózist”, és visszautasítja Rita kérelmét. Ő erre válaszként megmutatta a kért dokumentumokat az orvosnak, amelyek bizonyították, hogy a leukocita-száma elérte a standard számot. Ekkor Dragan megváltoztatta a standard értéket, és azt kérte Ritától, hogy mutasson be egy azt bizonyító dokumentumot, hogy 1986 májusában és júniusában a leukocita-száma elérte a kétezeret.

Az új standard alátámasztása Rita szerint lehetetlen lett volna empirikus bizonyítékokkal. „Azt mondták, hogy a leukocita-számom értéke kétezer kellett volna, hogy legyen. Erre én azt kérdeztem, hogy »maga szerint itt állnék maga előtt, élve, ha ezt bizonyítani tudnám? Eltelt tíz év, és ismerek olyat, akik hasonló leukocita-számmal már rég halottak.«” Abban a szovjet hagyományban, amely nagy hangsúlyt fektetett a környezeti tényezők befolyásolására, Dragan egyszerűen újrapalibrálta az értékeket. A Rita testében végbemenő folyamatok pedig – a hivatalos gyakorlathoz illeszkedve – egyszerűen nem kerültek megfelelően kivizsgálásra. Az ügy lezárásakor a következőképp reflektált a megpróbáltatásaira: „A klinika meg fog ölni” – mondta. Ritának meg kell halnia (ahogyan a kollégáik közül a többségnek), mielőtt még tovább küzdhetne a saját ügyéért. Amikor elhagyni készültem Ukrajnát, a következő szavakkal búcsúzott tőlem: „Ha már nem vagyok itt, kérdezd meg az unokámtól, hogy mi történt.”

Rokkantsegítő csoportok

A központ számos kórházzal, Csernobil-osztályokat működtető klinikával és orvosi bizottsággal áll kapcsolatban Ukrajna-szerte. Az orvosi ellátás minősége és a diagnosztikai eljárások helyszínenként változnak. A központ állítja fel a standardokat és hoz ítéleteket olyan ügyekben, amelyek máshol nem hoztak eredményt. A központ orvosi bizottságának döntései felülírhatják más orvosi bizottságok döntéseit.

Időbe került, mire ki tudtam alakítani egy hálózatot azokból a klinikusokból és páciensekből, akik segítettek bejutni ebbe az intézménybe. Bár Rita élményei rendkívüli nehézségekről tanúskodtak, mégis előrébb járt azoknál, akik még

a rendszerbe sem kerültek be, nem voltak kapcsolataik, leleteik és diagnózisuk. Ebben a részben azokat a találkozásokat jegyzem le, amelyekre az egyéves kutatómunkám elején, 1996 januárjában került sor az általam felkeresett első helyszínek egyikén. Ott kezdtem figyelni arra, hogy milyen nehézségeket okozott az áldozatoknak az, hogy bekerüljenek a rendszerbe, és hogyan voltak képesek olyan hálózatokat kialakítani, amelyek lehetővé tették azt, hogy bekerüljenek az állam által működtetett szociális rendszerbe.

A Kijevi Pszichiátriai Kórháznak számos osztálya van. Az 1. sz. osztály a városból felvett, súlyos mentális betegséggel élőknek van fenntartva. Alkoholisták, függők, depressziósok, bántalmazók és bántalmazottak kerülnek a 2. sz. osztályra. 1993-ban egy harmadik osztályt is nyitottak, amely azért felelt, hogy a Csernobilt túlélők számára emocionális támogatást és orvosi segítséget nyújtson. Itt találkoztam Levvel és Kirillel, akik két különböző utat jártak be a rendszerben abban az időszakban, amikor a sorsukat követhettem. Mindketten a harmadik rokkantsági osztályba kerültek besorolásra 1991-ben. Ez a státusz öt év után, 1996-ban járt le. Lev elhatározta, hogy átkerül a második kategóriába, és tisztában volt azokkal a módszerekkel, amelyek sikerre vezethették. Kirill további öt évre meg tudta hosszabbítani a státuszát a harmadik kategóriában.

A pszichiátriai kórház Kijevtől délre, egy Hlevakha nevű kis településen található, egy Ivan Pavlovról, a nagy szovjet, a vegetatív idegrendszerrel kapcsolatos kutatásokat végző patofiziológusról elnevezett utcában. A helyiek csak Pavlovaként hivatkoznak rá. A 2. és 3. sz. osztályok ajtajai egész nap nyitva állnak. Azokkal a zárt osztályokkal szemben, ahol súlyosan beteg páciensek (pszichotikusok és epilepsziások) kapnak hosszú ideig tartó kezelést, amelynek a szomatikus terápiák és az antipszichotikumok is részét képezik, ezek az osztályok olyan határesetnek tekinthető és neurotikus állapotokban szenvedőket látnak el, akik kapnak ugyan gyógyszeres kezelést, de bármikor elhagyhatják a kórházat. A betegek közeli és már-már családi kapcsolatokat alakítottak ki az orvosokkal. Számos ok miatt érkeznek a Pavlovába. Az egyik gyakori ok, hogy *„kapjanak valamilyen ellátást”*. Mások azért jönnek, mert nincs állásuk, és el szeretnék kezdeni az állapotfelmérést és megszerezni a specialisták ajánlásait a rokkantsági státusz eléréséhez. A Pavlova egyik technológiai újítása egy számítógépes CT berendezés volt, amelyvel rendszeresen vizsgálták a pácienseket, hogy ki tudja mutatni az agykárosodásokat. Ezek a vizsgálatok értékes orvosi bizonyítékot szolgáltatottak a rokkantsági státuszhoz szükséges felmérések során.

Az első látogatásomkor a Pavlovában (miután engedélyt kaptam az Egészségügyi Minisztérium vezető törvényszéki pszichiáterétől), nem tudtam pontosan, hogy mit jelent a szovjet kontextusban a „pszichoneurológiai” kifejezés. Ahogyan korábban utaltam rá, adminisztratív és normatív funkciót töltött be abban a folyamatban, ahogyan a sugárzásnak kitéttek ügyeit kezelték a katasztrófát követően. A „pszichoneurológiai” diagnózisokat, mint például a vegetatív-vaszkuláris disztóniát vagy a radiofóbiát arra használták, hogy megsűrjék a Csernobillal kapcsolatos kérelmeket. Azonban a terepmunkám első napjaiban, mielőtt még átláthatam volna a használatban lévő orvosi kategóriák diszciplináris dimenzióit, sokkal egyszerűbb kérdéseket tettem fel, mint például, hogy vannak-e olyan emberek, akik megőrültek a katasztrófa következtében? Ez a kérdés már akkor is nagyon

szélsőségesnek tűnt. De ha mégis így volt, mit jelentett? Egy megbízható ismerősömtől kaptam tanácsokat, egy fizikustól, aki 1992-ig a Szovjetunió határain kívül dolgozott és élvezte a kozmopolita élet lehetőségeit Algériában. Amikor munkanélküliként visszatért Ukrajnába, takarítani kezdett abban a kollégiumban, ahol 1994 nyarán laktam. Ő javasolta, hogy menjek el a Pavlovába, ha meg akarom érteni, hogy mit jelent – ahogyan ő ukránul mondta – a katasztrófa „kis aranyközpontja”.

1996 februárja. Ahogyan bármelyik helyi vonat, amelyik éppen elhagyni készül Kijevet, a Hlevakhába tartó is tömve van vidéki férfiakkal és nőekkel, akik hazafelé tartanak a fővárosból, ahol napközben a portékákat árusították. A városba tartva sokakat láttam a kétkerekű kézikocsikkal, az ún. kis kravcsukokkal, amelyek az első független ukrán elnök és kommunista ideológus, Leonyid Kravcsuk után kapták a nevüket. Elnöksége alatt féktelen infláció szabadult el az országban, arra kényszerítve az embereket, hogy fedezzék fel saját maguk számára a szabadpiac világát. Manapság ezeket a kézikocsikat teletömik szárított hallal, mogyorófélfélkel, gyümölcsökkel, tojással, hússal, káposztával, répával, tejtermékekkel és házi sajttal, Kijevet elhagyva pedig olyan, csak a fővárosban beszerezhető dolgokat tolnak benne, mint az autóalkatrészek, ecsetek, kabátok, kötelek, kalapácsok stb. A vonatok a hajléktalanok és kereskedők kedvelt helyei voltak: a kijevi napi újságok árusítói mellett ott voltak a krimiket és asztrológiai munkákat, valamint orvoságokat árusítók. Ezek közül a legnépszerűbbek a balzsamok voltak, olyan növényi kenőcsök, amelyeket Vietnámból és Kínából importáltak, és amelyek – állításuk szerint – segíthetnek az immunrendszer stimulálásában. *„Ha ez a balzsam működne, már mindannyian meggyógyultunk volna!”* – kiabálta egy mellettem ülő nő.

A február közepi reggeli vonat hideg és sötét volt: az ablakok belülről fagytak meg, kívülről korom feketéllett rajtuk; az ülések pedig furnérlemezekből készültek, amelyekre elhasznált, szakadt barna és zöld linóleumot erősítettek. Minden második ülést tönkretettek, az ülésekről leszakították a habszivacsot. Egyre több nagy, fekete alkoholos filccel rajzolt X jelent meg az üléseken, amelyek arra figyelmeztették az utasokat, hogy ne lopják el az állami tulajdont képező berendezést.

Az emberek jól szórakoztak a vonaton árusítókon, összehasonlították a keresetüket és a nyugdíjaikat, és megbeszélték, hogy ki mennyit tud gyógyszerre, kenyérré és ruhákra költeni – ez a fajta társadalmi intimitás könnyen megteremtődött. A valóságérzékelés így kúszott be a társadalomba az új gazdasági környezetben. A nők arról beszéltek, hogy meg kell varrniuk a ruhákat, és hogy a régieket fel kell darabolniuk és újakat kell varrniuk belőlük. *„Ha van két kezünk, már hogy is ne engedhetnénk meg azt, hogy új ruhákat varrjunk. Nem vagyunk rokkantak!”*

A vonatról leszállva Hlevakhában egy betonból készült peron fogadja az utazót, amelyből jó néhány elem hiányzik. A jéggel és latyakkal borított fém lépcsőkön lebotorkálva egy nyitott piactérre érkezünk, ahol hosszú asztalokon tömeggyártott amerikai, lengyel és török csokoládékat, hajcsatokat és cipőket kínálnak a helyi gyárakban készült kenyér mellett. Babakocsikat használnak a rántott ételek és házi kolbászok szállítására. Nem messze, a vaszilkivszkiji régióban van egy falu azoknak, akiket evakuáltak Csernobilból.

Ahhoz, hogy eljussunk a Pavlovába, át kell jutnunk egy autópályán, amelyen nincsenek gyalogos-átkelőhelyek. Az egyik oldalon egy hosszú földút mellett haladunk el, amely mellett bal oldalon ötemeletes panelházak sorakoznak és csirkék és

kóbor kutyák rohagnak. A kórházkomplexum az út jobb oldalán van a távolban; egy mező vezet oda, amelyet vékony, magas, majdnem fekete, levéltelen fák szegélyeznek. Ahogyan megközelítettem az tömböt, egy megsárgult arcú férfi nézett rám a második emeleti nyitott erkélyről. A nyitott ajtóban pedig valaki egy tálban tejet hagyott a kóbor kutyáknak. A második emeletre mentem, ahol úgy gondoltam, hogy pácienseket találok majd. Az ember, aki az erkélyről nézett, most egy nyitott étkezőben ült, és borsólevest evett kenyérral. Megkérdezte, hogy kérek-e belőle. Nemet mondtam. Feltűnt neki az idegen akcentusom, és azt mondta, hogy *„németek voltak itt pár napja, lefotóztak minket és megígérték, hogy elküldik a képeket. De nem küldték.”* Az ápoltak számos hasonló őszintétlen emberi megnyilvánulásról számoltak be.

A 3. sz. osztály empatikus pszichiáttere, Volodimir Fedorovics behívott engem az irodájába. A felettese, egy orosz anyanyelvű neurológus azt mondta, hogy az osztályon végzett munkája „kikapcsolódást” jelent. Másodállásban egy német gyógyszeripari magánvállalat alkalmazottjaként adott el intravénás gyógyszereket helyi kórházaknak. Később meg kellett néznom azt a valóságos palotát, amit egy korábbi kollektív gazdaság területén épített; az építkezéshez a gazdaság korábbi dolgozóit és a Csernobilból áttelepítetteket alkalmazta ácsként, kőművesként és villanyszerelőként.

Fedorovics adott egy áttekintést azoknak a háttéréről, akik az osztályra kerültek: kitelepítettek, a zónában műszakokat vállalók, férjek és feleségek, néha együtt, néha külön – *„olyan emberek, akik különböző mértékben voltak kitéve a sugárzásnak”*. Minden áttelepítettnek vannak *„pszichogén tünetei”* – mondta. *„Ezeket a tüneteket elsősre észre lehet venni. A betegek, kortól függetlenül, hasonló tüneteket mutatnak: pánikot, szorongást, figyelemzavart, gyengeséget, szédülést. Ezeknek a leggyakrabban szervi okai vannak: agyvelőbántalmak, agysorvadás, demencia.”* Fedorovics hangsúlyozta azt, hogy a „Csernobil-szindróma” többféle formában megjelenhet, de a szervi elváltozások mindig jelen vannak. Tíz évvel a katasztrófát követően úgy tűnik, hogy *„az agy struktúrája változik – az öregedés és a sorvadás jelei már harmincas, negyvenes és ötvenes pácienseknél is jelentkeznek”*.

Ezek az agyi elváltozások pedig számos más betegséghez vezetnek. Az ember egy valóságos prizmába kerül, és a károsodás mértéke mindenkinél egyéni formában jelentkezik. *„Az egyik páciensünk teljesen szétesett, pedig korábban teherautókat és buszokat vezetett. Még csak 42 éves, de károsodott a memóriája, képtelen figyelni, elveszítheti az eszméletét vezetés közben.”* Fedorovics itt épp Kirillről beszél, akinek a történetére hamarosan rátérek.

Fedorovics egy tipikus szovjet orvos volt abban a tekintetben, hogy a fogyatékoságot, ahogyan az egészséget is, bizonyos mértékig a társadalmi-gazdasági viszonyrendszer kontextusában értelmezte. Azt mondta, hogy *„a beteg embernek meg kell értenie az állapota természetét, meg kell értenie, hogy miben szenved ahhoz, hogy felmérhesse, hogy annak társadalmi szempontból milyen megoldási lehetőségei vannak”*. Ezt a hozzáállást, amely a betegséget egyfajta társadalmilag kondicionált állapotként képzeli el, nem tekinthetjük sajátosan ukrán megközelítésnek, sokkal inkább abban a szovjet mentalitásban gyökerezik, amely a fogyatékosággal élőket társadalmi szempontból teljes mértékben integrálhatónak vélte. A fogyatékosággal élők, különösen azok, akik állapota „társadalmi okokra” volt visszavezethető

– például háborús vagy munkahelyi sérülésekre – egy speciális ágensként jelentek meg az állami termelési viszonyok között. Amikor Fedorovics arról beszélt, hogy a páciensnek meg kell értenie a saját betegsége természetét, arra utalt, hogy a betegségtapasztalatnak egyúttal társadalmi tudatosságot is kell tükröznie.

A találkozó után egy nővér átvitt egy másik szobába, ahol számos páciens feküdt. Mások pedig átjöttek a többi szobából, például nők, köztük egy II. világháborús veterán, aki a sérülései következtében megvakult. A hajszesz illata belengte a levegőt. Táblajátékok mindenhol. Hason fekvő emberek. Eltérő etnikai hátterű emberek: oroszok, ukránok, férfiak Baskíriából, Azerbajdzsánból és Lengyelországból. Egyikük fogott egy támlátlan széket és a szoba közepére helyezte nekem.

„Semmit nem viszek magammal a sírba” – vetette közbe indulatosan egy férfi. „Senki nem akarja már őt alkalmazni” – mondta másikuk egy társukról. Többen arra panaszkodtak, hogy meg kell vesztegetniük az orvosokat és kenőpénzt kell fizetniük azért, hogy megállapítsák a rokkantsági státuszukat; ezt a gyakorlatot többen is alátámasztották. „Nem tudok dolgozni, pedig el kellene tartanom a családomat.” Beszéltek arról is, hogy a támogatások elosztásának rendszere igazságtalan, önkényes kritériumok alapján történik. Ezt a megállapítást későbbi, a Sugárzáskutató Központban szerzett tapasztalataim is megerősítették. Míg néhányak esetében, akik továbbra is az erőműben dolgoztak, „nem állapítottak meg fogyatékoságot”, mondta az egyik férfi, „addig azoknak, akik csak néhány órát töltöttek a zónában, megítélték a rokkant státuszt”. Egy nő, akinek a gyereke 1986-ban született, azt mesélte, hogy „a fia betegen született, mert a pajzsmirigye elnyelte a radioaktív ionizáló sugárzást”. Egy másik nő pedig hozzátette, hogy „a vezetők gyerekei el tudnak menni Kubába és Olaszországba kezelésre, de a mieink nem”. A páciensek ízületi és izomfájdalmakra panaszkodtak, valamint általános gyengeségre és ájulásokra. „Hazudsz és kész, ez a betegség”, mondta valamelyikük, a „betegséget” egy autonóm, személytelen erőként jellemezve. Mindenki alatókat szedett.

A depresszió és a zavartság, amit a munkahelyek elvesztése okozott, szintén a betegség részét képezték. Néhány beteg nyugtalan és zavarodott volt azzal kapcsolatban, hogy mihez kezdjenek. Az egyik férfi, akinek megítélték a rokkantstátuszt, azt mondta, hogy azért depressziós, mert nem tud dolgozni; a gazdasági körülményei és a saját állapota akadályozták ebben: „A főnököm kirúgott és az orvosok nem engedik, hogy dolgozzak.”

Lev és Kirill, akik 48 és 42 évesek, ugyanazzal a diagnózissal kezdték a kálváriájukat a rendszerben; mindkettejükönél vegetatív-vaszkuláris disztóniát állapítottak meg. Mindketten taxisofőrként dolgoztak Kijevben. Mindkét férfi elvált és újraházasodott. Levet az első felesége elhagyta az impotenciája miatt, ami valószínűleg a sugárfertőzés következménye volt. Kirillt az első felesége az alkoholizmusa miatt hagyta el; az ivást csak akkor hagyta abba, amikor romlani kezdett az egészsége. A két férfi számára a Pavlova egy második otthont jelentett. Minden alkalommal, amikor gyengének érezték magukat, probléma volt a vérnyomásukkal, családi gondjaik voltak, vagy pedig úgy érezték, hogy fennállhat a „hirtelen halál kockázata”, ahogy ők fogalmaztak (számos más beteg is küzdött ezzel a félelemmel), bejelentkeztek a Pavlovába kezelésre, valamint azért, hogy egészségügyi tanácsot kérjenek Fedorovicstól, vagy útmutatást arra nézve, hogy miként intézzék

a rokkantstátusszal kapcsolatos ügyeiket. Ilyenkor egy hónapra vagy két hétre maradtak, és akkor távozhattak, amikor akartak.

Mindketten távoltartották a „betegéletem” a „normális élettől”, de erre különböző okaik voltak. Kirill, akinek időközben a családját is megismertem, megpróbálta eltitkolni a betegségeit és az orvosi papírjait a két gyereke és a második felesége előtt, bár a fogyatékosága látható volt, hiszen bottal járt. Lev kevésbé volt nyitott a magánéletével kapcsolatban. Sőt, azokban a hónapokban, amíg kapcsolatban álltam vele, nagyon keveset mondott saját magáról azon kívül, hogy fogyatékosággal él. Azt elmondta viszont, hogy a nagypja egy híres édességgyár tulajdonosa volt Kijevben, amit „Sztálin ellopott tőle”, és hogy a csernobili baleset után járó juttatásokat arra használta, hogy ellássa a beteg édesapját. A második feleségével nem jött ki jól, és ez is hozzájárult az egészségügyi állapotának a romlásához, mert, ahogy mondta, „nem hiszi el, hogy beteg vagyok”.

Lev bizonyos aktivistamunkát is végzett. Ismerte a rendszert és azt állította, hogy a főbb szereplőit is: az előző egészségügyi minisztert, a klinika adminisztrátorait és a közegészségügyi hatóságok képviselőit. Társadalmi és szimbolikus erőforrásokkal vette körbe magát: empatikus orvosokkal, mint Fedorovics, nagyhatalmú bürokráttal, mint Mudrak (a központ irányítója), és antropológusokkal, mint például én. Később bemutatott engem egy alapítványnak a városban, egy civil szervezetnek, amely segített közvetíteni a betegek és károsultak, illetve az állami és egészségügyi intézmények között. (Ezekről az alapítványokról bővebben is írok majd a fejezet végén.)

Lev létrehozott egy olyan virtuális világot, amelyhez másoknak is hozzáférést biztosított és segítette őket abban, hogy el tudjanak igazodni a rendszerben. Az alapítványba csak nemrég került be annak fejében, hogy megígérte, hogy becsatornázza néhány társadalmi kapcsolatát is – fontos „erőforrásnak” számított például egy antropológus. Kitervelte, hogy miként tudja majd az alapítvány politikai befolyását használni annak érdekében, hogy élethosszig tartó rokkantstátuszt járjon ki magának, és én ennek a stratégiának a részévé váltam. Lev ezért ragaszkodott ahhoz, hogy részt vehessen a kutatásomban.

Lev kiválóan beszélt ukránul. Ez nem volt jellemző minden kijevi lakosra, akik a legjobb esetben is az ukrán és az orosz egy kevert változatát (*szurzsik*) beszélték. Mindent tudott és mindenféle történetet a megfelelő időpillanatban szállított. Az első mondat, amit rögzítettünk egy interjú során (amihez ő ragaszkodott) a következő volt: „*Adriana, mit szeretnél hallani?*”

Lev rendkívül jártas volt a pszichiátriában és a neurológiában is, amelyek a jelenlegi állapotát meghatározták. Azt mondta, hogy összehasonlította a betegségei együttlétét, figyelte azokat az esetlegesen azonos tüneteket, amelyek másoknál megjelenhetnek és amelyek kompenzációt érdemelhetnek. Egy orvosi jelentésben az osztályt vezető Fedorovics azt írta, hogy Lev személyisége „teljes mértékben ép. A páciens jól tájékozódik térben és időben. Nem mutatja pszichotikus betegség tüneteit [ám ehhez a jelentés nem ad meg követelményeket – A. P.]. Beszélgetés közben nyugodt, tisztában van a betegségeivel és figyeli a saját egészségügyi állapotát [kiemelés tőlem – A. P.]”

Lev állapotainak mintázata korrelált a „Csernobil szindrómával”. Az orvosi leleteiben ez állt: „*agyj elváltozás, pszicho-organikus szindróma aszténikus-neurotikus*

manifesztációkkal". Lev megkérte Fedorovicsot, hogy vastagítsa ki a következő mondatot a diagnózis felett: „*Nem szenved örökletes mentális betegségben.*” Ez a fontos kitétel megvédhette Levét attól a bürokratikus eljárásokban gyakori megoldástól, amely örökletes mentális betegségekre hivatkozva utasította el a kérelmeket. Ezzel megőrizte az arra való jogosultságát, hogy az állam tudományos eljárásaiban és azokon a helyeken, ahol a segélyek elosztásáról döntöttek, autonóm szereplőként őrizhesse meg az ágenciáját, a megfigyelést minél kisebb mértékűre szorítsa le és azt a diszkriminációt is, amely az ilyen címkekhez tapad.

Lev politikai szempontból sajátos múlttal rendelkezett. Azt mondta, hogy vannak kapcsolatai a hadsereg tábornokai és a bürokraták között is. „*Egy hónapig és öt napig*” dolgozott a zónában, egy tábornokot fuvarozott, akinek az volt a feladata, hogy megfigyelje azokat a területeket, ahova a fertőzött technikai eszközöket temetik. „*Elvittek önkéntesnek, ahogy ők mondták, és ennyi volt. A tábornok most az első rokkantsági státuszban van és akut sugárfertőzést diagnosztizáltak nála. Én a hármaskörzetben vagyok. Milyen igazságszolgáltatás ez?*”⁶³ Az egyik találkozásunk alkalmával elmagyarázta, hogy az az eljárás, amit igazságtalannak érzett, hogyan zajlott le:

„Egy ember leült a főhadiszállásunkon és elkezdte felolvasni az összes dózist, amit a sugármérő mutatott. Egész nap ott ült. Egy nap alatt én több helyszínt is megjárhattam: a helyeket, ahova az eszközöket temették vagy éppen a reaktort. Amikor éjszaka megérkeztem, azt a dózist, ami az én szervezetemet érthette, ott helyben, a főhadiszálláson olvasta le a sugármérőről. Amikor elmondtam neki, hogy merre jártam, azt mondta, hogy »nem tudom, hogy ott milyen a sugárzás mértéke« és csak azt jegyezte le, ami a kijelzőn állt. Ez az én esetemben végül 9 rem volt.”

Lev arról is beszélt, hogy mennyire szelektívek voltak az orvosok által alkalmazott kategóriák:

„Hány embernek kellett volna az akut sugárfertőzés diagnózisát megkapnia? Rengetegen vannak, akik ott voltak a helyszínen, és mégsem ezt a diagnózist kapták. Volt akkor egy szabály, amiről mindenki tudott: ha valaki 25 rem-nyi sugárzásnak volt kitéve, a normális fizetése tízszeresére volt jogosult. 9 rem semmit nem jelentett. Azt mondják, hogy demokráciában élünk. Ez egy tündérmese a tudatlanoknak, hiszen sokan azok közül, akik ott voltak, már halottak.”

1986-ban Levét felvették a Sugárzáskutató Központba. Azt mondta, hogy nincs étvágya és hogy folyamatosan aludt:

⁶³ Lev folytatta a litániáját, hasonló témákat ismételve: „*Nem tudtunk semmit. Május 1-jén mindenki az utcákra ment a demonstrációkra, egy nemzetközi kerékpárverseny is volt. Általánosságban semmiről nem beszéltek. Senki nem mondott semmit. Azt mondták, hogy minden rendben. Az egészségügyi miniszter, Romanenko volt a televízióban. Azt mondta, hogy nincs baj, semmi szörnyűség nem történt, nincs miért aggódni. De a tisztségviselők gyorsan, már április 26-án kimenekítették a gyerekeiket az országhatárokon kívülre. Az átlagemberek itt haltak meg. A Kommunista Pártra jellemző volt, hogy csak a saját embereire gondol, másokra nem.*” Pszichiátriai Kórház, Kijev, 1996 márciusa.

„Amikor felkeltem valamiért, balról jobbra imbolyogtam. A testhőmérsékletem folyamatosan ingadozott. Először 36.6 volt, majd fél óra múlva 37.5, aztán újra 36.9, majd 37.2 és végül 36. Egy orvos azt mondta, hogy ez hőszabályozási zavar. A tünetek alapján volt egy elképzelésem arról, hogy milyen dózis kerülhetett a szervezetembe. Aztán megjelentek a szív-tájéki fájdalmak.”

A vegetatív-vaszkuláris disztónia azonnal bekerült Lev leleteibe, de ő pontosan tudta, hogy ez mennyire „haszontalan”.

„Akkoriban mindenkinél ezt a diagnózist állapították meg. Az egészségügyi miniszter azt mondta, hogy egyetlen orvos sem tart vissza adatokat az állapotunkról. Azt is hoztátette, hogy bármi, ami történik velem, nem hozható összefüggésbe Csernobillal. Az orvosok azt mondták, hogy örökletes genetikai betegségeink vannak, és hogy a betegségem a nagyapámról az apámra, majd rám öröklődött. Senki nem kötötte a betegségeinket a katasztrófához.”

Lev elmondta, hogyan küzdött az orvosokkal, különösen a szókimondó Dr. Homazjukkal, aki nem akarta a szívbetegségét és hőmérséklet-ingadozásait Csernobil-szindrómaként értelmezni. Egy sor tesztet elvégzett rajta, amelyek nem mutattak ki morfológiai elváltozást a szívében.

Ugyanebben az évben, 1986-ban Lev sztrájkokat kezdett szervezni a Kijevet kiszolgáló taxis cég berkein belül, amelynek a munkásai szolgálatot teljesítettek a zónákban, majd a csernobili klinikákra kerültek. Másokkal együtt éhségstrájkot terveztek a Sugárzáskutató Központban.⁶⁴

„Volt egy fiatal férfi, 35 év körüli, akivel egy szobába kerültem. Neki már megvolt a rokkantstátusza. Homazjuk bejött a szobába és felszegte a fejét, mint egy ostoba liba. Meg akarta tudni, hogy kitől szerezte a papírját, és azt sugallta, hogy a férfi lefizetett valakit azért, hogy rokkantstátuszba kerülhessen.” Ebből az derül ki számomra, hogy Homazjuk el akarta távolítani magától az akkorra már minden bizonnyal létező vesztegetési gyakorlatokat. Megfenyegette a férfit, hogy vissza fogja vonatni a már megítélt státuszt, mert a szívproblémája nem volt igazolható. Lev felidézte, hogy *„a férfi nagyon ideges lett és azt kérdezte: »küzdeni fogok ellenük, velem vagy?«”*. *„Szervezkedni kezdtünk a károsultak között, elmondtuk nekik, hogy mi történt a férfival. Éhségstrájkba kezdtünk, és a páciensek aláírtak egy petíciót, amelyben tanúskodtak a történetek mellett.”*

Levből nemsokára lázadó lett az orvosok szemében.

„A központban azt mondták, hogy nagyon agresszívan bántam velük. Hát, én csak a jogaimat gyakoroltam. Nem számítok már többé az orvosokra, mert nem hiszem el, hogy az igazságot mondják. Mi értelme van bemenni, ha a központban, amit azért hoztak létre, hogy megoldja ezt a problémát, az orvosok semmit nem hajlandóak elismerni? Egy idő után már senkihez nem fordultam, tudtam, hogy csak az időmet vesztegetem. Ha nem álltam volna ki magamért, semmire nem jutottam volna.”

⁶⁴ A páciensek által szervezett éhségstrájkok továbbra is folytatódtak, különösen a harkivi régió klinikáin, ahonnan számos szénbányászt vittek el Csernobilba.

1992-re, amikorra Ukrajna és a kutatóintézetei is függetlenedtek, Lev lázadása kifizetődött. „*Valami új alakult ki*” – mondta. A hatóságok szerették volna teljesíteni a kéréseit. Igor Demesko, akivel a könyv más fejezeteiben is foglalkozom, elárulta, hogy általános változás következett be a rendszer hozzáállásában a lázadók irányában. Elmondta, hogy ő maga is kapott olyan utasítást, hogy „*csendesítse le őket [a Zóna dolgozóit] bármilyen eszközzel*”. Az egyik ilyen eszköz a medikalizáció volt. Lev így folytatta: „*Hirtelen behívtak a központba. De miért?*” Egy ügyintéző rögtön az érkezéskor megkérdezte, hogy miért ment oda. Majd teljeskörű orvosi vizsgálaton esett át, amely során ultrahanggal átvizsgálták a belső szerveit is, elváltozások nyomait keresve. A korábbi diagnózisát felülírta egy új: szívgörcsöt és az aorta meszesedését állapították meg, és bekerült a rendszerbe mint fogyatékossgal élő.

A leletei szerint a későbbiekben még számos más diagnózist is kapott: szívproblémákat, agyi problémákat és gyomorproblémákat és az egyensúlyért felelős funkciók visszafordíthatatlan károsodását is megállapították nála. Áttekintve a leleteit, feltűnik, hogy egy kissé eltúlozta a tüneteit:

„Az orvosok megállapították, hogy probléma van az egyensúlyközpontommal is. Az egyik oldalról a másikra imbolygok, nem tudok egyenesen menni. Úgy érzem magam, mintha felhőkön járnék, nem érzem a talpam alatt a földet, amin járok... Kardiológusokat is felkerestem. Most pedig szemészhez megyek, egy hályog fejlődik a szememen, és úgy tűnik, hogy zöld hályog. És akkor még ott vannak a neurológiai problémák.”

Azt mondta, „*hogya beszámolnék neked minden betegségemről, fognád a fejedet a hitetlenkedéstől*”. Lev több mint harminc diagnózist kapott. *Hogy lehet még egyáltalán életben?*

Ritához hasonlóan Lev is egy fogaskerek lett azok közül, akik részt vettek a Csernobillal összefüggésbe hozott állapotok klasszifikációjának kialakításában, és ágenssé vált az fogyatékossgáért járó kompenzációk állami elosztásának rendszerében. Rita bonyodalmakba és akadályokba ütközött a biológiai igazság keresése során. Lev tudta, hogy a bürokrácia szempontjából teljesen felesleges az igazságkeresés. Ehelyett inkább tudományos műveltségre tett szert és előre kiszámított módon használta a tüneteit a siker érdekében.

Jog, orvostudomány és korrupció

Levet, mondhatjuk így is, az áldozatok közössége foglalkoztatta. Képviselőként, felkelőként, mediátorként és a „szívességek mestereként” (*blatmeister*⁶⁵) működött. Kirill elmesélte, hogy amíg a Pavlovában volt, először Levtól „*értessült a saját jogairól*”, és hogy Lev volt az, aki számos páciens rábeszélte arra, hogy „*rendszeressé a papírjaikat*”. Lev bejárást ajánlott Kirillnek a legjobb kardiológushoz a városban, „*aki majd kiállítja számára a szükséges dokumentumokat*”. Ezért cserébe pedig Kirill házi készítésű, gondosan megmunkált halcsapdáit kérte.

⁶⁵ A *blat* szó arra az egyénre utal, aki az informális hálózatokon keresztül képes volt szívességekhez jutni.

Kirill 1969 óta dolgozott sofőrként. A korábbi házasságából volt egy 18 éves lánya és egy 23 éves fia. Kirill anyja nem sokkal korábban halt meg, az apja pedig nyugdíjasként a csernyihivi régióban. Mindketten kolhozokban dolgoztak. Kirill számára is kétféle kilátás nyílt: vagy a cukorgyári, vagy pedig a kolhozban való munka. 14 évesen elhagyta falut és a városba ment, ahol szakmunkás végzettséget szerzett, és 15 évesen taxisofőrként helyezkedett el Kijevben.

Kirill esete rámutat arra, hogy azoknak a bürokrátáknak és mediátoroknak, akik a Csernobilt követő, a katasztrófa kezelésére létrehozott rendszert működtették, milyen korlátlan hatalma volt az egyéni életek alakítására nézve.

Bár az élete nagyobb részét Kijevben töltötte, Kirillnek számos tulajdonsága volt, amelyek a „primitív falusi fiút” idézték. A haja olyan volt, mint egy barna felmosóröngy. A kék szemével ritkán pislogott, és néha nehezen fűzte egymásba a gondolatait. Nehéz volt nem észrevenni rajta a vidékies elhízottságot, amit a hosszú bajusz és szakáll csak még jobban kiemelt. Tíz polcon tárolta az általa gyűjtött gyógynövényeket. *„Ősszel gyökereket gyűjtött, tavasszal pedig bimbókat”* Kijev speciális, gyakran erre a célra használt területein. Szükszavúan, vidékiesen, rimesen beszélt ukránul, feleségével, Tanyával, aki kizárólag az orosz értette, tört orosz nyelven beszélt. Hasonlóan a Zóna többi kitelepített dolgozójához, kapott egy lakást az újonnan épített csernobili utcában, de arra vágyott, hogy elhagyhassa a 18 emeletes panelházat és visszaköltözhessen a falujába, hogy az apja közelében élhessen. Nemrég a státusza miatt kapott néhány váratlan juttatást: többek között egy ingyen telefont, amit be is kötöttek. A Pavlovához hasonló városi klinikákon kapott ellátást, az orvosi vizsgálatokat pedig a Közlekedésügyi Minisztérium kórházában végezték rajta. Egy Nospa nevű orvosságból injekciókat kapott, hogy javítsák az agyi keringését. Egy Relanium nevű gyógyszerre volt szüksége ahhoz, hogy enyhítsék a lábát kízó fájdalmat. Egy barátja, akivel közösen dolgoztak a Zónában, Kirillék háztömbjében élt rokkantnyugdíjasként, *„a halálán volt”*. Vele együtt élték meg a betegség élményét: *„mintha ugyanazok lennének, egymás tükrei vagyunk, látjuk magunkat a másikban”* – mondta.

1986. május 4. és május 31. között Kirill grafittal és agyaggal teli zsákokat szállított *„egyenesen a helikopterre”*, amelyeket aztán a reaktorra dobtak. Családokat, teheneket és sertéseket vitt ki a tiltott övezetből a „tisztá” zónákba, *„minden nap egy családot”*. Azt mondta, hogy *„egyre rosszabbul érezte magát és elvesztette az eszméletét”*. Az eszméletvesztést jelölő orosz kifejezés szó szerint azt jelenti, hogy *„átkapcsolás”*.

Kirill azt mondta, hogy minden munkafeladatnál külön kijelöltek arra egy embert, hogy sugármérővel állapítsa meg a dolgozók sugárértékeit. Szerinte a *„lényeges dokumentumokat”* azonban, amelyekben a munkanapok számát rögzítették, *„megsemmisítették. Vagy elégették, vagy pedig kidobták. Elhazudták a napokat és kevés fizetést adtak.”* Ennek eredményeképp Kirill el sem tudta kezdeni kiszámolni a saját dózist, amely az orvosi leletei szerint *„ismeretlen”* volt. A munkavégzés szempontjából Kirill története hasonlított Levéhez.

Egy nap Kirill lakásán az orvosi leletei között kutakodtunk, hogy azonosítani tudjuk, mikor jelentkeztek az első tünetek. Találtunk egy dokumentumot 1986. május 3-ról, a napról, amikor a Zónába küldték. Ekkor, mielőtt a helyszínre küldték volna, egy gyors orvosi kivizsgáláson esett át. A diagnózis jórészt olvashatatlan volt, csak részlegesen tudtuk kibetűzni. Az anamnézis szekcióban az állt, hogy

Kirill arra panaszkodott, hogy a jobb oldala „érzéketlenné vált”. Arról lehetett szó, hogy Kirill, a toborzástól való félelmében vagy szomatizálta a panaszokat, vagy betegséget tettett azért, hogy ne vigyék el. Az viszont tény, hogy a diagnózisa ellenére Csernobilba vitték.

Miután egy hónappal később visszatért Kijevbe, egyhónapos megfigyelésre kórházba került. Ezt követően Kirill elkerülte a kórházakat, mert félt attól, hogy elveszíti a munkáját. 1990-től kezdődően került újra több alkalommal kórházba, egy autóbalesetet követően: *„Elvesztettem az eszméletemet és lebénultam.”* Nyolc hónapot töltött gipszben. Az orvosok azonnal rokkantként regisztrálták Kirillt, a főnöke pedig elbocsátotta. Ő ezt elemi áruházként élte meg: *„A saját főnököm húsz év munkaviszony után nem vett vissza.”* A szovjet munkaügyi törvények értelmében a felettesének egy kevesebb fizikai erőkifejtést igénylő munkát kellett volna neki ajánlania. Ám a gazdasági és politikai felfordulás idejében a köteleességek addig ismerős formái nem voltak érvényesek többé. Kirill a következőket mondta arról, ahogyan megszakadt a kapcsolata a korábbi munkáltatójával: *„Minden összetört, és nem engedhetem meg magamnak, hogy ügyvédet fogadjak és bepereljem.”* Az ő esetében hiányoztak azok a társadalmi kapcsolatok, amelyeket Lev kiépített ahhoz, hogy garantálja önmaga számára az állami ellátást.

Kirill anyagi és családi helyzete gyorsan romlott. Kéthónapos elmaradásban volt a lakbérrel, mert a csernobili ügyekkel foglalkozó minisztérium nem fizette ki a rokkantsági nyugdíját. Hetekig fogalma sem volt arról, hogy hova tűnt a 18 éves lánya. Nem tudja, hogyan élt túl egyedül hetekig és rettegett attól, hogy prostituáltként kereste a pénzt. Kirillt magát is jelentős mértékben paternalista eszközökkel irányították. Mire elhagyta a Pavlovát, Fedorovics és Lev meggyőzték arról, hogy többé már nem fog dolgozni, és hogy *„ki kell állnia saját magáért.”* *„Az orvosok azt mondják, hogy gyógyíthatatlan vagyok”* – mondta. Mégis, Kirill soha nem a tragédiát és a saját, a munkálatokban való részvételét tette felelőssé saját érzéseit; sokkal jobban bántotta az, hogy többé nem dolgozhat.

Zavartnak tűnt azzal kapcsolatban, hogy olyan dokumentumokkal kell előállnia, amelyek alátámaszthatják a rokkantsági nyugdíjra támasztott igényét. Nem volt képes *„összeszedni magát”* és összegyűjteni a megfelelő papírokat. *„Ha összegyűjteném őket, magasabb nyugdíjam lenne. Lenne pénzem almára, vitaminokra, kenyérré, a lakásra. Nem dobhatnak ki a lakásból. 20 évet vártam rá. Muszáj összegyűjtenem azokat a kis papírokat. Szenvedek ettől.”* Arról is beszélt, hogy ezek a kis papírok, zárt ajtók és a körök, amelyekbe nehéz volt bekerülni, hogyan irányították az életét: *„Add le itt a kis papírjaidat, hogy aztán átvihesd őket máshova. Add le az elsőt, aztán vidd el a másodikat, amivel egy harmadikat kaphatsz. Ehhez nincs elég erőm. Bekopogni egy ajtón, aztán egy másodikon, egy harmadikon, majd az ötödiken, ahonnan átküldenek máshova. Ez egy zárt kör, ez világos. És nem tudom már, hogy mit mondjak.”* Amikor az egyik nap megérkeztek a Pavlovába, egy nővér adott neki néhány tablettát és egy doboz préselt széntablettát, amely megköti a radionuklidokat a testben, amelyek aztán kiválasztódnak és távoznak a testből. Egy barna műanyagszatyor volt nála. A szatyorra az *aptecska*, azaz a „gyógyszertár” szó volt fehér betűkkel felírva *„arra az esetre, ha elájulnék az utcán; így az emberek nem gondolják azt, hogy részeg vagyok és mennek el mellettem”*. Elmondása szerint a legjobban a hirtelen változástól és mozdulatoktól félt. *„Amikor rosszul leszek és szédülök, akkor megkérek valakit, hogy adjon be nekem egy*

injekciót, vagy én adom be saját magamnak." A gyógyszerei között volt egy Troxevasin nevű gyógyszer magas vérnyomásra, amelyet egy bolgár gyógyszeripari cég gyártott, egy Melleril (trioridazin) nevű pszichoaktív gyógyszer, amelyet a Novartis gyártott és egyéb (rég lejárt) tabletták fejfájásra.

Egy nap a kijevei metróban ültem egy padon, pont ott, ahol a reggeli tömeg útja vezetett, azoké, akik leszálltak a metrókról és a mozgólépcsők és a tőlem balra levő liftek felé siettek. Egyszer csak megláttam Kirillt, aki az alumíniumból készült botjára támaszkodva próbált lépést tartani a tömeggel. Frusztrált volt és a kínozza a láb-fájás, ám amikor észrevett, azt mondta, hogy „*muszáj sétálnom, sétálnom, sétálnom, sétálnom. Szükségem van a mozgásra ahhoz, hogy életben maradjak. Szükségem van erre a mozgásra.*” Azt is elmondta, hogy elhatározta, hogy az utolsó erejével még mindent meg fog tenni azért, hogy megszerezze a rokkantsági nyugdíját. Ekkor éppen a Pavlovába tartott egy CT-vizsgálat eredményéért, hogy elvigye a Közlekedési Intézet saját kórházába, amely csernobili károsultakat is ellátott. Ott szeretett volna találkozni a kórház orvosi bizottságának vezetőjével, aki engedélyezni tudta a felvételét a kórházba kivizsgálásra.

Néhány nappal később Kirill úgy döntött, hogy felveszi a beszélgetést a kazettás magnóval, amit kölcsönadtam neki arra a célra, hogy otthon rögzíteni tudja a tüneteit. A vizsgálatot végző főorvos gúnyos hangnemben beszélt vele és kiemelte, hogy az ilyen típusú bürokratikus ügyintézésnek anyagi vonzata van. Ez a beszélgetés az orvossal, akinek hagyományosan ki kellett volna állnia a dolgozók jogaiért, nem pedig csorbítania azokat, az egészségügyi felelősségvállalás további zavaraira mutatott rá. Kirill azt is elmondta az orvosnak, hogy a vizsgálatra azért van szükség, hogy megszerezhesse a jogosultságot a csernobili katasztrófa után járó juttatásra. Összegyűjtötte a szükséges dokumentumokat és megkérte az orvost, hogy vegyék fel egy munkaegészségügyi vizsgálat elvégzésére. A beszélgetés a következőképpen zajlott:

„*Elment a Pavlovába CT vizsgálatra?*” – kérdezte az orvos.

„*Igen, voltam ott*” – mondta Kirill.

„*Ott volt?*” – kérdezte ezt az orvos olyan hangsúllyal, mintha szerette volna aláásni Kirill szavahihetőségét és magabiztosságát.

„*Ott voltam.*”

„*Írjak önnek egy beutalót ide?*” – kérdezte a férfi.

Ez a körkörös és ismétlődés rákényszerítette Kirillt arra, hogy kegyelemért könyörögjön az őt vizsgáló orvosnak: „*Ó Istenem, hasogat a fejem és alig tudok felállni, annyira a fáj a hátam*” – mondja.

„*Mikor került be a Pavlovába?*” – kérdezte az orvos, akit nem hatott meg Kirill könyörgése.

„*Februárban voltam ott.*”

„*Az az osztály az ostobáknak van fenntartva!*” – jelentette ki az orvos cinikusan, hogy újra elbizonytalanítsa Kirillt, „*ostoba pszichiátriai esetnek*” minősítve őt (az ilyen eljárásokat Lev például, önvédelemként, megtanulta már eltávolítani magától). A dialógus körkörösége arra utal, hogy a beszélgetésnek pénzügyi téje volt, bár ez explicit módon egyszer sem került szóba.

Kirill így folytatta a kérését: „*Ez egy csernobili károsultaknak fenntartott osztály*

[a Pavlovában], ez nem felel meg önnek? A fejem miatt feküdtem ott, egy CT-vizsgálat is készült, a bizonyíték tehát itt van. Nézzen rá a papírjaimra, amelyek ön előtt vannak” – mondta Kirill.

Az orvos elkezdte felolvasni azokat a diagnózisokat, amelyek Kirill leleteiben álltak: „vegetatív-vaszkuláris disztónia, pszichogenikus tendenciák.”

Kirillt ez megdöbbenetette. Ez volt az első alkalom, amikor úgy tűnt számomra, hogy alapszinten tisztában van a megfelelő diagnosztikai szakkifejezésekkel: „A leletekben nincs benne a fejsérülés? Nézze meg, a lábam is egyre vékonyabb, látja, nem? Miért nem írja bele a sérülést a diagnózisba?”

„Jöjjön vissza hétfőn” – mondta az orvos.

Az ajtó nyílása és záródása is hallatszik a felvételen. Egy ponton az orvos megkérdezett egy fiatal lányt, aki besétált a szobába, hogy mi a foglalkozása. Azt mondta, hogy ott dolgozik, „ahol a többi lány”. Miközben Kirill lejátszotta nekem a felvételt, lenyűgözték annak a társadalmi közegnek a hangjai, amelyeket a kazettára rögzített. Visszatekerte a kazettát, mert azt akarta, hogy halljam, „hogyan beszélt az orvos a pácienssel” és „hogyan kért tőle pénzt”, és azt is szeretne volna, ha „meghallgatom a prostituáltat”. A „prostituált” igazából egy szomorú metafora volt, amely megtestesített mindenféle jogellenes üzletet, amely során a test kiszolgáltatottá válik, kereskednek vele, eladják vagy továbbadják.

Néhány héttel később Kirillt felvették a kórházba. Miközben az ágyon pihent és arra várt, hogy behívják az utolsó vizsgálatra, odament hozzá egy orvos, aki felajánlotta neki, hogy négyszáz dollár fejében „tud olyan dokumentumokat készíteni”, amelyekkel a hármaskénti státuszából a kettes státuszba kerülhetne. Ennek az orvosnak, aki a vizsgálatot végző orvos közvetítője volt, egy bizonyos százalék járt volna az üzletből. Az összeg Kirill havi nyugdíjának tízszeresét tette ki.

Kirill végül elérte, hogy meghosszabbítsák a rokkantsági státuszát további öt évre. Továbbra is a hármaskénti kategóriában volt, amely az jelentette, hogy havi 40 dollárt kapott. Lev ugyanebben a státuszban havi 153 dollárt kapott, és ő hamarosan átkerült a második kategóriába. Az egyes szintek ugyanis további szintekre vannak osztva, súlyosságtól függően. A Kirill és Lev nyugdíja között mutatkozó különbség azzal magyarázható, hogy Lev több diagnózist tudott megvásárolni az orvosi leleteihez, ezzel az állapotát sokkal súlyosabbnak láttatva, mint amilyen az valójában volt. Ez a példa jól illusztrálja a segélyek elosztásának rendszerébe épített rutinszerű egyenlőtlenségeket, amelyek részben azért is maradhatnak fenn, mert a bürokrácia működése és a korrupció felett semmiféle stabil jogrendszer nem gyakorol ellenőrzést.⁶⁶

Az egészség anyagi háttere

A bürokratikus ellenállás és a korrupció mértéke a lejjebb idézett, civil szervezetek (alapok) konzorciumainak tagjai által aláírt cikkből is kitűnik. Ezek a civil alapok a csernobili károsultak jogaiért lobbiznak Ukrajnában, és bizonyok esetekben megpróbálják kiküszöbölni a rendszeren belül érvényesülő igazságtalanságokat.

⁶⁶ KORNAL, 1992.

A cikk címe: Csernobili pénzek – Azoknak, akiknek jár! Az állami bűnözőknek – börtön!
A cikk felhívta a károsultakat arra, hogy rendszabályozzák meg az ügyeikért felelős bürokratákat és állami alkalmazottakat.

„Jó emberek, ne legyenek türelmesek, ne hagyják, hogy megvezessék önöket! Követeljék, hogy a helyi ügyintézők tegyék nyilvánossá azt, hogy miként osztották el a forrásokat. Legyenek bölcssek, leplezzék le a visszaéléseiket. Kérdezzék meg, hogy kinek ajánlottak fel új otthon a kitelepítés után? Kérdezzék meg, hogy a kedvezményezettek valóban kitelepítettek voltak-e? Önök fizettek az új otthonukért? Kérdezzék meg, hogy a károsultak-e gyermekek, akik szanatóriumokba kerülnek, vagy esetleg a köztisztviselőink küldik oda a saját gyerekeiket? Melyik fiktív »zónában dolgozó« kapta meg azt a szociális juttatást, amit önöknek kellett volna?»⁶⁷

Szergij a Csernobili Károsultak Segítő és Karitatív Nemzetközi Szervezetének aktív, 38 éves tagja volt; az ő aláírása is szerepel ezen a dokumentumon. Bottal járt, borzasztó memóriára panaszkodott és azt mondta, hogy a tüdeje olyan a belélegzett forró sugárzó részecskéktől, mint a „svájci sajt”. Mégis mindig tisztában volt azokkal a tényekkel, amelyek rávilágítottak a köztisztviselők korrupszójára. Ez a felkészültség önmagában egy „demokratikus sportot” jelentett. *„Tavaly 28 tonna humanitárius segély érkezett élelem és egészségügyi eszközök formájában, amelynek a 10 százaléka a parlamenti kabinet tagjainak zsebében tűnt el”* – mondta egyszer.

Az alap aktív tagjaként Szergij számon tartotta a kórházi étlapokat, hogy megbizonyodhasson arról, hogy a csernobili károsultak hozzájutnak a napi adagjukhoz céklából, tejből, szárnyasokból, répából, káposztából stb. Az alap tagjai petíciókat indítottak, amelyeket a klinikákon fekvő páciensek írtak alá és beküldték őket a polgármesteri hivatalba, az Egészségügyi Minisztériumba és a parlamentbe is. Az egyik ilyen petíciót az egyik helyi városi kórházban lévő páciensek írták alá:

„Ma az állam már nem képes segíteni a beteg takarítómunkásokat. A speciális klinikák többé nem képesek ellátni őket gyógyszerekkel és élelmiszerrel. Mi, a rokkantak és a katasztrófa károsultjai a következő tényekkel tudunk szolgálni: a klinikák étkezdéi nem szolgálnak fel húst és kenyeret. Számos, a klinikára felvett beteget arra kényszerítenek, hogy előbb távozzon, mert nem áll rendelkezésre gyógyszer és élelmiszer. Hétfőigente kikapcsolják a fűtést és az orvosok hazaküldik a betegeket.”

A szóban forgó alap csak egy volt a több mint 500 hasonló szervezet közül Ukrajnában. Ezeknek a maradandó egészségkárosodással élő embereket képviselő civil szervezeteknek kezdetben fontos szerepük volt Ukrajna demokratizálódásában. A csernobili alapokat, nem úgy, mint más tipikus civil szervezeteket, az állam támogatta azért, hogy ellensúlyozza a saját hiányosságait a pénzügyi és orvosi segítségnyújtásban abban a posztsovjét kontextusban, amelynek meg kellett küzdenie a katasztrófával. Az állam engedélyezte ezeknek az alapoknak, hogy mindenféle termékeket vásároljanak a nyugati piacokról, amelyekkel ellenőrizetlen formában kereskedhettek, és kezdetben állami támogatással és akadályozás nélkül

⁶⁷ *Kommunist*, 1996. 4.

működtek falvakban és a városok kerületeiben. Az alapok tagokat delegálhattak a helyi munkaegészségügyi bizottságok üléseire. Saját ügyvédek és üzleti partnereik voltak és fontos szociális szolgáltatásokat biztosítottak a tagjaiknak (például kistermelői földeket és anyagi támogatást osztottak szét).

Képviselket és támogatást is biztosítanak a csernobili károsultaknak, és befolyást gyakorolnak az orvosi döntéshozatalra is. Észrevettem, hogy az alapok tagjai közül néhányan jobb ellátásban részesülnek az osztályokon, mint azok, akiket nem képviselt senki és nem részesültek védelemben. A munkám során a Sugárzáskutató Központban gyakran kerültek a kezembe olyan támogató levelek, amelyeket különböző alapok elnökei írtak, biztosítandó azt, hogy a tagjaiknak jut majd kórházi ágy, és hogy a munkaegészségügyi bizottságok ülésein méltó döntést hozna majd az ügyükkel kapcsolatban. Ezek a levelek bekerültek a páciensek orvosi dokumentációjába, és egyenesen különböző adminisztrátoroknak vagy az egyes osztályok vezetőinek címezték őket. *„Kérem, hogy mutassanak emberséget és kegyelmet, vegyék fel ezt az embert”* – írta az egyik levél. Egy másikban ez állt: *„Kérem, vegyék fel ezt az embert, nemsokára megtérítjük a költségeit.”*

Az alapok egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megkönnyítsék a nemzetközi segítség-szervezetektől érkező adományok beáramlását az országba. Különösen az orvosi segítség-szállítmányok ugyanis gyakran kerültek rossz kezekbe; és azok, akik eltulajdonították őket, pénzt kerestek azzal, hogy az utcán árusították a termékeket. Ezek az alapok olyan mértékben szaporodtak el, hogy egy becslés szerint az ország importügyleteinek 51,6%-át ők bonyolították le.⁶⁸ Az ehhez hasonló informális gazdasági tevékenység pedig Ukrajna gazdaságának az egyik legfontosabb alkotóelemévé vált – mindez egy olyan országban történt, amely a Közép- és Kelet-Európában legkiterjedtebb informális gazdaságával rendelkezik. A fogyatékoság, a diagnózisok és tünetek adásvétele és a piactudomány egymásra találtak egy olyan országban, amely egyébként egy meglehetősen kevésbé hívatogató gazdasági környezetet alakított ki.

A tanulmány utolsó része azt mutatja be, hogy az az alap, amelyhez Szergej is tartozott, hogyan próbálta fejleszteni Ukrajna egészségügyét a saját, egyre növekvő anyagi erőforrásai felhasználásával. Egy előterjesztést készített a miniszterkabinetnek azzal az ajánlattal, hogy állnák a Csernobillal összefüggésbe hozható károsultak egészségügyi ellátását abból a bevételből, amit a külföldről behozott áruk hazai adómentes eladásával generáltak. Azonban a tervvel kapcsolatos további tárgyalások elakadtak, és új jogi korlátozásokat vezettek be a csernobili károsultakként regisztráltak kereskedelmi tevékenységére.

A Csernobili Károsultak Segítő és Karitatív Nemzetközi Szervezetének irodái egy félig-meddig elhagyott épületben kaptak helyet Kijevben, nem messze a parlament épületétől. Az alapnak 1996-ban 600 tagja volt csak Kijevből, szakértők és nem szakértők, áttelepítettek és csernobili munkások. Az alapnak több mint 20 városi társszervezete volt Ukrajnában, és bankszámlákat nyitottak az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is. A Szocialista Párt támogatását élvezték, amelynek szüksége volt ilyen műveletekre a pénzügyi támogatáshoz; az alap tagjai eljárta a párt gyűléseire és szavazati joguk is volt.

⁶⁸ SAMBORSKI, 1996. 12.

Szergij rámutatott arra, hogy a csernobili károsultak, a nyugdíjasokkal és a háborús veteránokkal együtt, az ukrán népesség negyedét tették ki; ez 14 millió embert jelentett. Ez a népesség jelentős szavazói bázist jelentett a szocialistáknak, akik a kampányaik során ígéretet tettek a nyugdíjak és a munkások béreinek növelésére. Az első látogatásomkor az alpnál észrevettem a bejárat mellett egy beugróban egy magas, kartonpapír színű könyvecskékből álló tornyot, amelyek *A Szocialista Párt programja* címet viselték. „Egyelőre szükségük van ránk” – jegyezte meg Szergij szarkasztikusan, ezzel azt sugallva, hogy ezt az együttműködést sokkal inkább a kényelem, semmint a hosszútávú ideológiai elköteleződés tartja fenn.

Az alap elnöke, Repkin, úgy működtette a szervezetet, hogy az egy civil szervezet és egy üzleti vállalkozás keresztezésére emlékeztetett. A speciális csernobili státusz miatt árukkal „ingázhattak” Nyugat-Európából Ukrajnába és juthattak át az ukrán vámellenőrzésen viszonylagos könnyedséggel. Ezek a fiatal emberek számos árut szállítottak: cigarettát és alkoholt; Olaszországban készült kabátokat, amelyeket 15 dollárért vettek és az ukrán utcai árusok 50 dollárért adták őket tovább; ládászámra a fagyasztott csirkét és a virslit Németországból, amelyek eredetileg az Egyesült Államokból származtak. Mivel Ukrajnában jóformán leállt a hazai termelés, ezek az áruk kelendők, sőt mi több, elengedhetetlenek voltak.⁶⁹ Repkin üzletemberekkel alakított ki kapcsolatot, például olyan fiatal vállalkozókkal, akik amerikai stílusú szupermarketek létrehozásában voltak érdekeltek. Rendszeresen juttatott pénzt szükségben lévő anyáknak, akik Csernobilban veszítették el a férjüket.

Ám a „Csernobil” kifejezés számos olyan diskurzust és tevékenységet is vonzott, amelyek pont a szenvedők közösségét marginalizálták. Ilyen volt például egy orvosi eszközökből rendezett kiállítás, a Csernobil Expo, amelyet nem messze az alap irodájától, egy fényűző kiállítóhelyen rendeztek meg. A kiállítás bemutatta a legújabb ultrahangkészülékeket, MRI-készülékeket, az új gyógyszereket és kórházi eszközöket.

Az alap tagjainak szemében ezek a Csernobil által inspirált kapitalista vállalkozások előrevetítették a saját marginalizálódásukat politikai értelemben, és egyúttal megmutatták a gazdasági erőtlenségüket is. A rendszerbe való beilleszkedésért tett erőfeszítéseik egy erős állam szükségességét feltételezték. Ugyanakkor az állami erőforrások hiányoztak, emiatt pedig aktívan támogatták a kereskedelmet, amelyből profitálhattak. Ebben a kontextusban az alap tagjai csak azzal tudtak érvelni, hogy a helyzet a nemzet biológiai létezését fenyegeti; a kihalást tematizáló retorika pedig csak felerősödött a globalizálódó politikai-gazdasági környezetben, amelynek keretei között úgy érezték, hogy egyre kevésbé számít a sorsuk.⁷⁰

Sajtóközleményeikben „demográfiai olló”-ként hivatkoztak a sugárzásra. Az orvosi ellátás javítására tett erőfeszítéseik során a populációgenetika terminológiáját vették kölcsön, és arra hivatkoztak, hogy „a sugárzás elporlasztja a génállományt”. A nemzet biológiai fennmaradása – érveltek – azon múlik, hogy az állam hajlandó-e a „génállomány őreként” viselkedni, ahelyett, hogy megkönnyítené a külföldi tőke és technológia beáramlását, amelyből csak kevesen profitálhatnak.

⁶⁹ Rengeteg ilyen húsárut kínáltak az utcákon, az emberek pedig értetlenkedve fogadták, hogy ezek az „ízetlen” feldolgozott élelmiszerek olcsóbbak voltak és egyre elterjedtebbé váltak a hazai húsárúhoz képest – ez pedig a nemzetgazdaság stagnálásának egy további jele volt.

⁷⁰ SASSEN, 1998.

A korábbi Szovjetunió egyéb területein az átmenet időszakában kilöttek a halálozási mutatók.⁷¹ A halálozás oka a legtöbb esetben a hirtelen halál volt, különösen a férfiak körében. 1989-ben a Statisztikai Minisztérium adatai szerint a népesség 90.391 fővel nőtt. 1994-re a népesség 243.124 fővel csökkent.⁷²

Edvard Katz, aki mérnök volt és az alap társalapítója, egy független statisztikát készített a csernobili halálozásokról. Úgy becsülte, hogy 1996-ig 125.000 ember halt meg a baleset következtében, és 105.000 ember halt meg az előző három évben.⁷³ Az adatai azt is megmutatják, hogy a halálozási arány a 27 és 47 közötti korosztályban 6,8-szor magasabb volt, mint az átlag. Katz kimutatta, hogy ezek a munkások hirtelen és sokkal nagyobb számban halnak meg az évek múlásával. A kutatása eredményei megjelentek sajtóbeszámolóokban és parlamenti beszámolóokban is.

Ahogy Repkin számos alkalommal elmondta nekem, „nincs több idő”. 1996 nyarán Repkin és Katz kidolgoztak egy javaslatot az ukrán sugáregészségügyi rendszer „rehabilitálásáról”. Úgy érezték, hogy a bürokráciát átható korrupció és akadályok (az, amelytől például Kirill is szenvedett), káros hatással volt az emberek életére, és azt is tudták, hogy a korrupció enyhíthető lenne, ha az orvosoknak rendszeres fizetést folyósítanának.

Kidolgozták a „genetikai védelem” modelljét, amit az 1957-es Kistimatomkatasztrófa idején állítottak fel az érintett népesség számára. Az alap azt akarta, hogy ez a rendszer, amelyre a tagok csak „SOS rendszer”-ként hivatkoztak, minden csernobili károsult számára tegyen elérhetővé „génvédő” élelmiszereket, ökológiai szempontból tiszta magokat, gyümölcsöket, húsokat, tejtermékeket, emellett pedig diagnosztikai eszközöket és „orvosi-genetikai útleveleket” is. A teljes bevételük 80%-át fordították volna erre a programra, ezzel jelentős mértékben csökkentve az állami egészségügytől való függésüket. Ők maguk akarták állni az orvosok fizetését is, új kórházi eszközöket beszerezni az elöregedő szovjet eszközök helyett, valamint megvenni a szükséges gyógyszereket és élelmiszereket is – röviden tehát a csoport számára orvosi biztosítást akartak létrehozni.

⁷¹ Kijevben néhány sírásó állítólag 500 dollárnál is többet kért egy holttest eltemetéséért; ez az összeg csillagászatnak számított az ukrán viszonylatok között. Ott, ahol a boncolások korábban rutinszerűek voltak, most csak extrém helyzetekben végzik el őket (akkor, ha meg akarnak bizonyosodni a halál okáról, például gyilkossági eseteknél). Még a halál tényének bejelentésére szolgáló bürokratikus rendszer is akadozott. Miközben ezeket a statisztikákat vizsgáltam, a Statisztikai Minisztérium főstatisztikusa azt a költői kérdést tette fel, hogy „mit is jelent pontosan az, hogy normális?”.

⁷² Az állami statisztikák rámutatnak az átmenet emberi veszteségeire. Forrás: *Demohrafichnyi Istochnyk Nasalennia Ukrainy, 1994.*

Év	Születési ráta	Halálozási ráta	Növekedés/Csökkenés
1989	690.981	600.590	+90.391
1990	657.202	629.602	+27.600
1991	630.813	669.960	-39.147
1992	596.785	697.110	-100.325
1993	557.467	741.662	-184.195
1994	521.545	764.669	-243.124

⁷³ Lásd: *Ukrainskyj Blahodiinyj Soyuz Spilok Sotsial'noho Zakhystu Invalidiv Chornobylia, 1994.*

Egy rendkívül jelentős találkozó előtt a régiós szervekkel, a Repkin által vezetett alap támogatást szerzett fontos egészségügyi vezetőktől a csernobili katasztrófa utáni helyzet megoldásával megbízott állami rendszerből. Meghívott, hogy vegyek részt én is ezen a találkozón a Sugárzáskutató Központ igazgatóhelyettesével.⁷⁴ Miközben az igazgató átnézte a tervezetet, ragaszkodott ahhoz, hogy az öngyilkosságot is vegyék fel „a Csernobil egészségügyi kockázataival kapcsolatos listára”, mintha az öngyilkosságot elkövető csernobili munkások összeszámolása súlyt adna annak a morálisan terhelt állításnak, hogy „az állam megöl minket”. Úgy tűnt, hogy ebben a kérdésben nincs vita a felek között.

A sugárzásegészségügy rehabilitálására irányuló tervezet több mint ezer embertől kapott támogatást, akik jelen voltak egy júniusi ülésen az alap irodájától nem messze lévő nagy előadóteremben. A gyűlés, amelyen részt vett az elnökségért induló szocialista házelnök is, lenyűgöző volt. A Sugárzáskutató Központ helyettes vezetője szenvedélyesen és támogatóan beszélt a károsultak beadványáról.

Azzal, hogy ilyen nagy számban küldtek delegáltakat, az ország többi alapja is kifejezte a szolidaritását. A terv azonban végül nem valósult meg. Ugyanabban a hónapban fogadtak el új kiegészítéseket a szabályozáshoz, amely megcsonkította az alapok pénzügyi és vállalkozási szabadságát. A kiegészítés limitálta azoknak a termékeknek a számát, amelyeket az alapok bevihettek az országba és számos, addig adómentes terméket adókötelessé tettek. Az állam újra megerősítette a saját paternalizmusát és ezzel egyúttal erodálta az alapok gazdasági bázisát. Repkin személyes sértésnek vette ezt a vereséget, és úgy érezte, hogy a lehetőségek ezzel bezárultak. Nyár végére a Repkin által vezetett alap kapcsolata az állammal együttműködőből ellenségessé változott. Csak a tagok morális főlény maradt meg: továbbra is ellenőrizték a korrupst hivatalokat és eljuttatták a panaszait a fő törvényalkotókhoz az „egészség anyagi hátterének romlásával” kapcsolatban.

A szöveget fordította: Kovács Janka

Felhasznált irodalom és rövidítések

ARCH

[s. d.] Agenda for Research on Chernobyl Health: *Technical Report*.
https://arch.iarc.fr/documents/ARCH_TechnicalReport.pdf (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

ARONOWITZ

1998 ARONOWITZ, Robert: *Making Sense of Illness: Science, Society, and Disease*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

⁷⁴ A katasztrófa idején, 1986-ban egy helyi kórházat irányított, amely csontvelőátültetésre és vérátömlesztésre specializálódott. Dr. Mudrak, a központ vezetője, szintén részt vett a megbeszélésen. A fő feladata az volt, hogy emlékeztesse Lehkijt a központ szükségleteire. Mudrak hozzátette: „Ngyoen leukémiás páciensük ételadagját vették el, és ki kell fizetnünk a gázszámlánkat is.”

BAKER-WICKLIFFE

- 2011 BAKER, Robert. J. – WICKLIFFE, Jeffrey K.: Wildlife and Chernobyl: The Scientific Evidence for Minimal Impacts. *Bulletin of the Atomic Scientists*, (2011)
<https://thebulletin.org/2020/01/wildfire-in-australia-is-nasa-pushing-its-luck/>
(Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

BAVERSTOCK-WILLIAMS

- 2006 BAVERSTOCK, Keith – WILLIAMS, Dillwyn: The Chernobyl Accident 20 Years on: Assessment of the Health Consequences and the International Response. *Environmental Health Perspectives*, 11. (2006) 9. sz. 1312-1317.

BERKOVITZ

- 1989 BERKOVITZ, Don: Price-Anderson Act: Model Compensation Legislation? The Sixty-Three Million Dollar Question. *Harvard Environmental Law Review*, 13. (1989) 11. sz. 1-49.

BOBILEVA

- 1994 BOBILEVA, Natalia: *Methodological Recommendations of the Ministry of Health and NAMS of 'Express Evaluation' of Psychiatric Status*. Kyiv, Ministry of Health of Ukraine, 1994.

BRADSHER-TABUCHI

- 2011 BRADSHER, Keith – TABUCHI, Hiroko: Last Defense at Troubled Reactors: 50 Japanese Workers. *New York Times*, (2011. március 15.)

BRUMFIEL

- 2012 BRUMFIEL, Geoff: Fukushima's Doses Tallied. *Nature*, 485. (2012) 7399. sz. 423-424.

BULLARD

- 2000 BULLARD, Robert: *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*. Boulder, CO, Westview Press, 2000.

BUTLER

- 2011 BUTLER, Declan: Future of Chernobyl Health Studies in Doubt. *Nature*, (2011. szeptember 30.)
<https://www.nature.com/articles/news.2011.565> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

CARDIS

- 2007 CARDIS, E.: Current Status and Epidemiological Research Needs for Achieving a Better Understanding of the Consequences of the Chernobyl Accident. *Health Physics*, 93. (2007) 5. sz. 542-546.

CHERNOBYL FORUM

- 2003-2005 Chernobyl's Legacy: Health, Environmental and Socio-Economic Impacts and Recommendations to the Governments of Belarus, the Russian Federation and Ukraine.
<http://www.iaea.org/Publications/Booklets/Chernobyl/chernobyl.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

CHESSER–BAKER

- 2006 CHESSER, R. K. – BAKER, R. J.: Growing Up with Chernobyl. *American Scientist*, 94. (2006) 6. sz. 542–549.

Demographichnyi Istochnyk Naseleennia Ukrainy

- 1994 *Demographichnyi Istochnyk Naseleennia Ukrainy*. Kyiv: Ministry of Statistics of Ukraine, 1994.

Chornobyl'ska Katastrofa

- 1995 *Chornobyl'ska Katastrofa*. Kyiv: Naukova Dumka, 1995.

FAIRLIE–SUMNER

- 2006 FAIRLIE, Ian – SUMNER, David: *The Other Report on Chernobyl (TORCH): An Independent Scientific Evaluation of Health and Environmental Effects 20 Years After the Nuclear Disaster Providing Critical Analysis of a Recent Report by the International Atomic Energy Agency (IAEA) and the World Health Organization (WHO)*.
<http://www.chernobylreport.org/torch.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

FITZPATRICK

- 1999 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York, NY, Oxford University Press, 1999.

FOUCAULT

- 1984 FOUCAULT, Michel: *The Foucault Reader*. Ed.: Paul Rabinow. New York, NY, Pantheon Books, 1984.

GALE–BARANOV

- 2011 GALE, Robert – BARANOV, Alexander: If the Unlikely Becomes Likely: Medical Response to Nuclear Accidents. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67. (2011) 2. sz. 10–18.

GEERTZ

- 2005 GEERTZ, Clifford: Very Bad News. *New York Review of Books*, (2005. március 24.)

GERAS'KIN–FESENKO–ALEXAKHIN

- 2008 GERAS'KIN, S. A. – FESENKO, S. V. – ALEXAKHIN, R. M.: Effects of Nonhuman Species Irradiation after the Chernobyl NPP Accident. *Environment International*, 34. (2008) 6. sz. 880–897.

GEROVITCH

- 1999 GEROVITCH, Slava: *Speaking Cybernetically: The Soviet Remaking of an American Science*. Doktori disszertáció, Massachusetts Institute of Technology, 1999.

GRAHAM

- 1993 GRAHAM, Loren: *Science in Russia and the Soviet Union: A Short History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

- 1998 GRAHAM, Loren: *What Have We Learned about Science and Technology from the Russian Experience?* Stanford, CA, Stanford University Press, 1998.

GUSKOVA-BAYSOGOLOV

- 1971 GUSKOVA, A. – BAYSOGOLOV, G.: *Radiation Sickness in Man: Outlines*. Moscow, Meditsina, 1971.

HAMILTON-VISCUSI

- 1997 HAMILTON, James – VISCUSI, Kip: The Benefits and Costs of Regulatory Reforms for Superfund. *Stanford Environmental Law Journal*, 16. (1997) 159. sz. 159–197.

Human Consequences

- 2002 *Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident, A Strategy for Recovery: A Report Commissioned by UNDP and UNICEF with the Support of UN-OCHA and WHO*. http://chernobyl.undp.org/english/docs/strat-egy_for_recovery.pdf (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

IAEA

- 1991 International Atomic Energy Agency: *The International Chernobyl Project: Assessment of Radiological Consequences and Evaluation of Protective Measures*. Report by an International Advisory Committee. Vienna, 1991.

Index of Illnesses

- 1996 *Index of Illnesses through Which a Connection with Ionizing Radiation and Other Negative Factors Can Be Established in the Adult Population Which Suffered as a Result of the Chernobyl Disaster*. Kyiv, Ministry of Health of Ukraine, 1996.

JASANOFF

- 2003 JASANOFF, Sheila: Technologies of Humility: Citizen Participation in Governing Science. *Minerva*, (2003) 41. sz. 223–244.

JOBIN

- 2012 JOBIN, Paul: Fukushima One Year On: Nuclear Workers and Citizens at Risk. *Asia-Pacific Journal*, 10. (2012) 2. sz. <https://apjif.org/-Paul-Jobin/3729/article.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

KHOMAZIUK

- 1994 KOHMAZIUK, Inna: *Functional Changes in the Circulatory System Have Psychogenic Etiologies in Sufferers of the Chernobyl Catastrophe: Conceptions, Disputed Issues, and Errors in Diagnostics*. Kyiv, Ministry of Health of Ukraine, 1994.

Kommunist

- 1996 *Kommunist*, 36. (1996) 129. sz. 4.

KORNAL

- 1992 KORNAL, János: *The Socialist System: The Political Economy of Socialism*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1992.

LEDENEVA

- 1998 LEDENEVA, Alena: *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

LOCK

- 1993 LOCK, Margaret: *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Berkeley, CA – Los Angeles, CA: University of California Press, 1993.

LUBCHENCO

- 2012 LUBCHENCO, Jane: *Creative Solutions at the Interface of Science and Policy*. Taplin Environmental Lecture. Princeton Environmental Institute, Princeton University, 2012.

Managing the Legacy

- 1994 *Managing the Legacy of Chernobyl*. Washington, DC, World Bank, 1994.

MARPLES

- 1988 MARPLES, David: *The Social Impact of the Chernobyl Disaster*. New York, NY, St. Martin's Press, 1988.

MEYER

- 2011 MEYER, Cordula: Fukushima Workers Risk Radiation to Feed Families. *Spiegel Online*. <http://www.spiegel.de/international/world/> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.)

MOUSSEAU-MØLLER

- 2011 MOUSSEAU, Timothy A. – MØLLER, Anders P.: Landscape Portrait: A Look at the Impacts of Radioactive Contaminants on Chernobyl's Wildlife. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67. (2011) 2. sz. 38–46.

MOUSSEAU-NELSON-SHESTOPALOV

- 2005 MOUSSEAU, Timothy A. – NELSON, Neal – SHESTOPALOV, V. Don't Underestimate the Death Rate from Chernobyl. *Nature*, (2005) 437. sz. 1089.

PETRYNA

- 1998 PETRYNA, Adriana: A Technical Error: Measures of Life after Chernobyl. *Social Identities*, 4. (1998) 1. sz. 73–92.

SAMBORSKI

- 1996 SAMBORSKI, Zoltan: Tax Privileges Are Eating Away at the Budget Planners' Salaries. *Halytski Kontrakty*, 46. (1996) 96. sz. 12.

SASSEN

- 1998 SASSEN, Saskia: *Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New York, NY, New Press, 1998.

SCHROEDER

- 1986 SCHROEDER, P.: Rights against Risks. *Columbia Law Review*, 86. (1986) 495. sz.

SHIMIZU ET AL.

- 1992 SHIMIZU, Y. H. Kato – SCULL, W. J. – HOEL, D. G.: Studies of the Mortality of A-bomb Survivors. *Radiation Research*, (1992) 130. sz. 249–266.

SOCOLOW

- 2011 SOCOLOW, Robert: High-Consequence Outcomes and Internal Disagreements: Tell Us More, Please. *Climatic Change*, 108. (2011) 775–790.

STEELE

- 1995 STEELE, Jenny: Remedies and Remediations: Foundational Issues in Environmental Liability. *Modern Law Review*, 58. (1995) 5. sz. 615–636.

TETLOCK–MELLERS

- 2011 TETLOCK, Philip – MELLERS, Barbara: Intelligent Management of Intelligence Agencies: Beyond Accountability Ping-pong. *American Psychologists*, 66. (2011) 6. sz. 542–554.

Ukrainskyi Blahodiinyi Soyuz Spilok Sotsial'noho Zakhystu Invalidiv Chornobylia

- 1994 *Ukrainskyi Blahodiinyi Soyuz Spilok Sotsial'noho Zakhystu Invalidiv Chornobylia*. Kijev, 1996. Kézirat.

UNESCO

- 1996 UNESCO: *Living in a Contaminated Area*. Geneva, Chernobyl Programme, 1996.

WADA ET AL.

- 2012 WADA, K. T. Yoshikawa – HAYASHI, T. – AIZAWA, Y.: Emergency Response Technical Work at Fukushima Dai-ichi Nuclear Power Plant: Occupational Health Challenges Posed by the Nuclear Disaster. *Occupational and Environmental Medicine*, 69. (2012) 8. 599–602.

WILLIAMS–BAVERSTOCK

- 2006 WILLIAMS, Dillwyn – BAVERSTOCK, Keith: Chernobyl and the Future: Too Soon for a Final Diagnosis. *Nature*, 440. (2006) 7087. 993–994.

World Health Organization

- 2005 *Chernobyl: The True Scale of the Accident. 20 Years later a UN Report Provides Definitive Answers and Ways to Repair Lives*. Press release.
<http://www.un.org/News/Press/docs/2005/dev2539.doc.htm> (Utolsó letöltés: 2023. november 2.
- 2006 World Health Organization: *Health Effects of the Chernobyl Accident and Special Health Care Programmes*. Geneva, WHO, 2006.

Huszt-Szlama Gabriella Zsófia

**„Vért lázító, hogy ezek után akadnak nők,
kiknek kedvük van ellenségeink csipkéiben
és selymeiben járni...”**

Ellenségkonstruálás a Fényűzés Elleni Liga tevékenységében

A tanulmány címében szereplő idézet Tormay Cécile *Harc a tékozló divat ellen* című írásából származik. Az író nő Pallavicini Györgynével együtt alapította meg a Fényűzés Elleni Ligát 1916 tavaszán. A dualizmus korában a nőegyesületek száma dinamikus növekedést mutatott, és a századforduló után számuk az ezret is átlépte.¹ Ennek fényében nem meglepő, hogy a világháború időszakában is alapítottak női egyesületet, ugyanakkor a Fényűzés Elleni Liga hazai viszonylatban egyedülállónak tekinthető abban a tekintetben, hogy tevékenysége és célkitűzése a női öltözködésre összpontosított. Erre korábban olyan civil szervezetek mutattak példát, mint az 1881-ben, Londonban alapított Rational Dress Society,² vagy az Egyesült Államokban 1856-ban alakult National Dress Reform Association (NDRA).³ Ezekben az egyesületekben közös pontként jelenik meg a női ruházat megreformálásának gondolata, ugyanakkor az egyes szervezetek alapítása mögött más eszme, indíttatás található. Míg a 19. században létrejövő, (női) öltözködéssel foglalkozó civil szervezetek, mint a Rational Dress Society vagy az NDRA a női ruházat megreformálásának szükségességét annak egészségtelen mivoltából és a női testre gyakorolt negatív hatásából eredeztették, addig a Fényűzés Elleni Liga elképzelései alapvetően aktuálpolitikai és gazdasági eszméken alapultak. Így nemcsak azért emelkedik ki a női ruházattal foglalkozó egyesületek közül, mert hazai viszonylatban egyedülálló, hanem mert a fókuszában nem a testről alkotott diskurzus állt. A Liga létrejöttének érdekessége továbbá az az ambivalencia, hogy a luxusellenesség legkomolyabb támogatói az elit csoportjából kerültek ki.

¹ PAPP-SIPOS, 2017; BUZIÁSSY, 1938.

² JUNGnickEL, 2015.

³ FISCHER, 2001.

Bár a mozgalom életre hívásának oka elsősorban a fokozódó nyersanyaghiányban kereshető, a szervezetet áthatotta a francia divattal szembeni ellenségesség. Ez természetesen nem meglepő annak fényében, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Franciaország ellentétes oldalon álltak az I. világháborúban, ugyanakkor a divat beemelése az ellenségkonstruáló közbeszédbe újdonságnak számított. A tanulmány célja e hiány pótlása, a világháború divattörténetének új szempontokkal történő kiegészítése és új megvilágításba helyezése. Az ellenségkép megjelenésének vizsgálata az egyesületet övező ellentmondások tekintetében válik jelentőssé. Ilyen inkonzisztenciát jelent például a luxus már fentebb említett elutasítása a Ligába belépő elit tagjainak részéről, de ide sorolhatjuk a divatot követő nők elleni erőteljes hangulatkeltést, amely a divatkövető férfiak esetében nem jelent meg. Sőt, maga Tormay Cécile személye, élete is ellentétekkel tarkított. Egyrészt közéleti szerepvállalása normasértésnek számított a férfiközpontú közéletben, másrészt soha nem házasodott meg és vállalt gyermeket, annak ellenére, hogy ezeket a nők számára követendőnek minősítette. Harmadrészt, a keresztény-konzervatív eszme élharcosaként élete folyamán több nővel élt együtt, emiatt a közbeszédben homoszexuálisnak bélyegezték. Ezen ellentétek többségének keresztmetszetében helyezkedik el a Fényűzés Elleni Liga és annak eszmei célkitűzései.

A kutatás forrásbázisát a Fényűzés Elleni Liga alapszabálya, Tormay Cécile *Harc a tékozló divat ellen* című írása és a Liga hazai lapokban megjelent kiáltványai (amelyet a lapok saját gondolataikkal egészített ki) adják, módszertani és elméleti szempontból pedig Carl Schmitt, Szabó Márton, Reinhart Koselleck és Murray Eldeman munkásságára épít. A tanulmányban a Fényűzés Elleni Liga ellenségkonstruáló tevékenységét veszem górcső alá, és megvizsgálom azt, hogy a fent említett dokumentumok közül melyik tesz eleget az ellenségtéremtés Szabó által felvázolt négy kritériumának, továbbá azt, hogy a Koselleck által leírt aszimmetrikus ellenfogalmak valamelyike megjelenik-e ezekben az írásokban. A szövegek szoros olvasása (*close reading*) ugyanis arra mutat rá, hogy míg a *Harc a tékozló divat ellen* című írásban megjelennek ezek a szempontok, a különböző lapokban publikált egyéb cikkek csak részlegesen tartalmazzák azokat.

Az ellenségkeresés diskurzusa

Az elmúlt években a populizmuskutatás révén újra előtérbe került az ellenségképés diskurzusa és vele együtt számos olyan kérdés, amelyek e folyamat mikéntjére és módjára keresik a választ. A populizmus (akár ideológiaként, akár egy csoportegység megkonstruálásának módjaként tekintünk rá) egyik elemi sajátossága az ellenségkép megteremtése. A közelmúlt történései, mint például az orosz–ukrán háború rávilágítanak arra, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi aktuálpolitikát átszövik a vélt vagy valós ellenségek fenyegető képei. Ezen folyamat azonban nem újkeletű, ahogyan azt e tanulmány is igyekszik bizonyítani, erőteljesen megfigyelhető a 20. század első felében is, különös tekintettel az I. világháború időszakára.

A nemzeti összetartozás és az ellenségkép, amely a „mi” és az „ők” közötti különbségtételen nyugszik, leginkább az etnikai nacionalizmus kirekesztő formájára,

a populista nacionalizmusra jellemző.⁴ A populista, nemzeti nacionalizmusra alapvető az oltalmazás és a védekezés, amely a nemzeti gazdaságot, nyelvet, szokásokat és a kulturális örökség védelmét helyezi előtérbe az állítólagos külső fenyegetésekkel szemben. Ilyen külső fenyegetés szinte bármi lehet, többek között az idegen tőke vagy kulturális hatások, a nemzetközi szervezetek vagy a bevándorlók.⁵ A régióban a nacionalizmus ezen válfaja fogékony az antiszemitizmusra, kritikus a modernitással és/vagy a Nyugattal szemben, idealizálja a (paraszti) múltat és gyakorta titulálja politikai ellenfeleit nemzetietlennek.⁶

Minden politikai rendszernek szükséges meghatároznia egy identitást, amely a rendszer cselekedeteinek alapjául szolgálhat. Ez a közös azonosság, valamint az állam nemzeti identitása definiálásának alapját jelentheti a másokkal való szembeállítás is (*otherization*).⁷ A populista nacionalista politikusok (és szimpatizánsok) érdekeltek a társadalmi törésvonalak elmélyítésében, a társadalmi polarizációban, valamint az ellenségnek kikiáltott egyének demonizálásában. Az eszmét követő mozgalmakat áthatja a nép, a csoport egyediségének és kiválóságának kiemelése. Narratívájukban szerepel a dicső múlt és a nemzet nagyságának kihangsúlyozása és az erre törekvő emlékezetpolitika is. Ezek a mozgalmak felerősítik az emberek félelmeit és összekapcsolják azokat egy ellenségképpel.⁸ Ez a szemlélet jól illeszkedik Tormay Cécile nacionalista és kirekesztő látásvilágába is, amit a szöveg később részletesebben tárgyal. A Fényűzés Elleni Liga ellenségtերemtő diskurzusának vizsgálata előtt azonban érdemes megvizsgálni az ellenségképteremtés elméleti kontextusait is.

Ahogy korábban jeleztem, a politikai ellenségek konstruálásának igénye mindig is részét képezte a politikai közbeszédnek, de a 20. század folyamán ez a folyamat felerősödött, kicsúcsosodott. Ennek oka az állam alapvető szerepének átalakulásában kereshető. Általánosságban elmondható, hogy a 19. század végére az állam elveszítette korábbi monopolhelyzetét a politika formálását illetően, és vele szemben a politika számos szférája önállósult. Ennek okai között találjuk a kapitalista gazdaság kibontakozását és globális térnyerését, a liberalizmus individualista megközelítését és az állampolgári jogok bővülését (mint például a választójog), a pártok létrejöttét a politikai képviseletben, valamint a tömegmédiá megjelenését. Minden ezt az elszakadást jelezte: a társadalom elkülönült az államtól és különböző biztositékokkal (mint a fogyasztás vagy az állampolgári jogok) a politika fontos meghatározójává vált. Antal Attila politológus szerint, aki érvelését Carl Schmittre alapozza, e folyamat felfogható egyfajta szeparációként is, amely során a politika kiszakad az elitek (uralkodók, arisztokráciák vagy közhatalmi intézmények) által fenntartott struktúrákból és popularizálódik.⁹

Ezen új társadalmi rend leírására vezette be Schmitt a „politikai” fogalmát (*das Politische*), reflexióként arra, hogy nem lehet élesen elkülöníteni egymástól a politikai és a nem politikai szférákat. A filozófus a politikai (*das Politische*) lényegét

⁴ MILLER-IDRISS, 2019.

⁵ HAMELEERS, 2018.

⁶ BRUBAKER, 1996.

⁷ MAJTÉNYI, 2017.

⁸ MAJTÉNYI, 2021.

⁹ ANTAL, 2016.

a barát és az ellenség szisztematikus és következetes megkülönböztetésében határozza meg, amelyek deklarálják a politikai cselekvéseket és motívumokat. Schmitt az ellenséget nem metaforaként vagy szimbólumként, hanem egzisztenciális kategóriaként határozza meg és különbséget tesz a magánellenfél (*foe*) és a közellenség (*enemy*) között: „Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképpen az egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá.”¹⁰

Még egy fontos gondolatot érdemes kiemelni a téma kapcsán Schmitt-től. A barát és az ellenség kapcsolata felveti azt a kérdést, hogy ez a folyamat miként érinti az egyének hétköznapi életét átszövő ellentéteket. A filozófus véleménye szerint minden ellentét végül politikai ellentétté válik, azaz minden ellentétességet érintő kérdés könnyen eshet az átpolitizálódás áldozatául. Más területek átpolitizálódása (legyen az például vallási, kulturális vagy gazdasági), azok specialitásának elvesztésével jár, azaz már nemcsak „tisztán” vallási, kulturális vagy gazdasági ellentét jön létre, hanem vallási, kulturális vagy gazdasági és politikai szembenállás. Schmitt gondolata releváns a tanulmányban vizsgált téma kapcsán is, hiszen ilyen területet jelenthet maga az öltözködés és divat is.

Antal Attila tanulmányában kiemeli az identitás megkonstruálásának fontosságát az ellenségkeresés diskurzusában. Az egyén önidentifikálása és ezáltal önmaga másoktól való megkülönböztetése az élet alapvető velejárója. Közösségi szinten az identitás megkonstruálása kiélezett versenyt jelent, amely során politikai közöség jön létre. A hatékony és aktív politikai cselekvés alapfeltétele pedig az, hogy egyszerre jönnek létre a „mi” és az „ők” kategóriái, azaz a saját csoport és az ellenség.¹¹ Saját csoportunk („mi”) pozitív identitásának megteremtése szükségszerűen magával vonja az ellenfél, vagy a politikai ellenség hipotetikus identitásának feltételezését; a politikai rivalizálás során az ellenség identitásának konstrukciója nem külső, hanem belső tényező.¹² Mindez pedig egyfajta versenyt is jelent, ahol a másik (ellenfél vagy ellenség) identitása ellenfogalmak segítségével meghatározható, úgy, hogy az szimmetriát képezve illeszkedik az önidentifikációba. A verseny célja pedig a politikai ellenfél vagy ellenség feletti uralás. Koselleck elmélete szerint egy egyén ellenségként való definiálása eredendő különbségekre épül; alapja lehet az, hogy a másik ember máshol él, más nyelvet beszél, más eszmében vagy vallásban hisz, vagy esetleg más nemű. Történeti perspektívában három nagyobb aszimmetrikus ellenfogalmat különít el, amelyek napjainkig tartó meglétét feltételezi. Az első a hellén–barbár, ahol az eltérő civilizációs minták adják a különbség alapját, a második a keresztény–barbár, amely során a megkülönböztetés vallási alapon konstruálódik. A harmadik pedig az ember-nem ember, amely a dehumanizáció eszköztárával dolgozik.¹³

A barbárság vagy vadság (*savage*) trópusának megjelenítése az ellenségkép felépítésének egyik fontos, központi eleme.¹⁴ E során a „másik” vadként való ábrázolása egyben lehetővé teszi a „mi” csoport civilizáltként való beállítását, valamint a különböző háborúk és fegyveres konfliktusok tétjét a civilizáció létéért folytatott

¹⁰ SCHMITT, 2002. 20-21.

¹¹ KOSELLECK, 1997.

¹² SZABÓ, 2007.

¹³ KOSELLECK, 1998; 2003.

¹⁴ BEN-PORATH, 2007.

egyetemes harcként való azonosítását. Két típusú vadkép különböztethető meg: a primitív vad és a modern vad. A primitív vad a civilizáción kívül áll, a rend vagy az állam hiányához társul. Ezzel szemben a modern vad a civilizált látszatát kelti, kulturált és szofisztikált, ugyanakkor barbár tettei miatt mégis elkülönül.¹⁵

Murray Edelman a *Politikai ellenségek konstruálása* című írásában szintén részletesen kitér az ellenségkereső diskurzus alapjaira.¹⁶ Véleménye szerint a politika az anyagi előnyök, a státus és a morális kérdések miatt kialakuló konfliktusok terepe, ezek okán könnyű embereket „mások” ellen uszítani, amelyekből így ellenségek vagy ellenfelek válhatnak. Ezek a „mások” lehetnek eltérő vallás vagy ideológia hívei, csoportok, amelyek valamilyen módon különböznek tőlünk, vagy akár idegen országok tagjai is – ahogy a tanulmányban vizsgált diskurzus esetében is látszik.

De mik a politikai ellenségek előállításának módjai? Szabó Márton véleménye szerint a politikai ellenség retorikai konstrukciója négy alapvető vonásból épül fel: világképét a káosz és a kozmosz toposza határozza meg, közvetett módon nevezi meg az ellenséget, az ártó szándék szerint kategorizálható és demagóg.¹⁷ A politikai ellenség retorikájában három ismert szerep körvonalazódik és kapcsolódik össze. Az örült szerepe, aki izgága és feltűnési vágygal rendelkezik; a veszélyes és ártó szándékú kém alakja, aki az ellenséges világ ügynöke; végül pedig az árulóé. Ez utóbbi a legveszélyesebb és leggyűlöltebb mind közül, hiszen korábban szövetségesként tekintettünk rá. Végezetül az ellenségképző beszéd mód – lévén, hogy kapcsolódik a populizmushoz – fontos eleme a demagógia is. A demagóg önmagát a káosz legyőzőjeként és a rossz ellen harcolóként állítja be. Mindemellett ebben az ámító beszéd módban az ellenség rejtőzködése, saját ellenséges természet elleplezése is fontos vonás. Végső soron az ellenség-tematizáció egy kinyilatkoztatás, ahol a másik fél a normalitáson és a moralitáson kívülre helyeződik, megbélyegzése pedig politikai cselekedetté válik.

A reprezentáció szerepe és Párizs felemelkedése

A Fényűzés Elleni Liga által konstruált ellenségképek vizsgálata előtt érdemes kitekinteni az egyesület (meg)alakulásának történetére, mivel maga az öltözködés, a divat szolgált a Liga ellenségeteremtő diskurzusának alapjául. Az alábbiakban röviden összefoglalom a divat nemzetközi attitűdjét és terjedési viszonyait, valamint magyarországi recepcióját.

A 19. század folyamán az öltözködés meghatározó szerepet játszott valamennyi társadalmi csoport életében, hiszen számos lényeges adatot (kor, nem, társadalmi hovatartozás, foglalkozás, vallás, nemzetiség) árult el viselőjéről. A parasztság tekintetében leginkább viseletről beszélhetünk. A század második felében kialakult tájviseletek egészen az 1930-as évekig megszokottak a parasztság körében; ekkor következett be az úgynevezett kivetkőzés és jelent meg a városi öltözködés

¹⁵ BUTLER, 2002.; EDWARDS, 2008.

¹⁶ EDELMAN, 1988.

¹⁷ SZABÓ, 2003. 146.

hatása.¹⁸ Valamennyi társadalmi csoport közül a munkásság öltözködése volt a legkevésbé változatos. Általában véve a polgári ruhát követte, de olcsóbb anyagokból és rosszabb szabással készültek.¹⁹

A divatkövetés elsősorban a polgárság, a középosztály és az arisztokrácia életében játszott fontos szerepet. Ilyenformán a ruha a reprezentáció egyik eszközének számított, viseletével a nők megmutathatták (vagy éppen elrejtették) férjük, családjuk anyagi helyzetét. Ennek megfelelően a különböző darabok komoly anyagi értéket is képviseltek.²⁰ Az öltözékek kötelező elemekből álltak, a korszakban egy nő számára nélkülözhetetlen darabnak számított a kalap vagy a ruha alatt viselt fűző.²¹ Érdekes kiemelni a zsidóság asszimilációját és kivetkőzését, amelynek fontos részét képezte a divatkövetés. A 19. században, nagyrészt német területről és Galíciából betelepülő zsidó családok fiatal tagjai között erős volt a reform- és asszimilációs törekvés. A polgárosodás következtében egyre inkább elhagyták a korábbi, vallás által előírt szigorú öltözködési normákat. A zsidóság körében fontos társadalmi és foglalkozásbeli különbségeket fejezett ki a ruha, máshogy öltözködtek a bankárok, a kereskedők vagy a pesti gazdag családok. Érdekes megjegyezni, hogy a jólöltözöttség a korban nem oldotta fel a társadalmi korlátokat és előítéleteket, de a zsidó és a keresztény középosztály között már tapasztalható átjárás a 19. és a 20. század fordulóján. Éppen ezért e két csoport öltözködését már nem lehetett elkülöníteni egymástól.²²

A lányok, családjuk támogatásával és közreműködésével, már egészen fiatal korban igyekeztek elsajátítani az illő öltözködés szabályait, a nevelést az illem-tankönyvek segítették, segíthették. Az „úri megjelenés” és az illemkönyvek által meghatározott öltözködési szabályokkal párhuzamosan létezett az a divat, amely változásairól a korabeli divatlapok és a napisajtó cikkei tudósítottak. Ezek értelmezése adhat képet a hazai öltözködési szokások változásairól, amely a 19. század második felében felgyorsult. Ez elsősorban a női divatot érintette, a férfiktól a korszakban az egyszerű, puritán öltözködést várták el, ugyanakkor az úri réteg férfitagjai körében is megfigyelhető a divatkövetés.

A 19. század második felében a különböző divatelemek váltakozása felgyorsult, a historikus alapokhoz visszanyúló darabok gyakran keveredtek egymással. A század utolsó évtizedeiben a múlt századok meghatározó vonalai jelentek meg egy-egy öltözéken belül, például reneszánsz ruhaujjak rokokó abroncsszoknyával. Ez a korszak 1895-ig tartott; a következő években a szecesszió térhódítása volt jellemző.²³ A különböző divatelemek gyors váltakozásának okát az ipari forradalomban kereshetjük. A divatipar úttörőjének a 18. század végén fellendülő textilipar tekinthető, fejlődésének következtében a szövőgépek pontosabban és gyorsabban

¹⁸ FÜLEMILE, 1991; FLÓRIÁN, 2004.

¹⁹ F. DÓZSA, 1972.

²⁰ F. DÓZSA, 2014. 343.

²¹ A fűzést már a korai serdülőkorban elkezdték, tartós használata azonban számos deformitást okozhatott, okozott a nők testében. Ezek a károk leginkább a szegy- és a medencecsontot, valamint a gerincoszlopot érintve mutatkoztak meg. Emellett a fűzés a belső szerveket is megviselte: használata izomsorvadással, gyomor-, vese- és méhműködési zavarokkal járt. (SZENTESI, 2016. 148.)

²² F. DÓZSA, 2008.

²³ F. DÓZSA, 2014. 291.

tudtak kész szöveteket előállítani.²⁴ A szövőgép mellett a varrógép elterjedésének hatása nemcsak a gépgyárak és a beszállítói kör vagyoni gyarapodásával járt,²⁵ hanem ruhagyárakat, otthon dolgozó munkásokat és házi használatra termelő nőket is bevont a folyamatba.²⁶ A gyáripar fejlődése a korábban meglévő ruhadarabok korszerűsítésében is szerepet játszott, a fémpántokkal merevített fűző a század második felében már halcsonttal készült és könnyebb viseletté vált, míg a vissza-visszatérő abroncok és turnűrök, a „*cul de Paris*”²⁷ hajlékony acélpántokkal tették lehetővé a „kényelmesebb” öltözködést.²⁸

A textilipar fejlődésének köszönhetően a párizsi és londoni divat másolása könnyebbé vált. A francia divat a 19. század második felére vált igazán dominánssá, Magyarországon elsősorban a női öltözködésre volt hatással.²⁹ Kezdetre XIV. Lajos uralkodásához köthető; ekkor Franciaország vezető szerepre tett szert az európai divatban. XIV. Lajos kiváltsággá tette az arany- és ezüst hímzésekkel ellátott ruhadarabok viseletét. Az első úgynevezett „divatszakember” Madame Bertin volt (születési nevén Marie Jeanne Rose, 1744–1813), aki önmagára „divatminiszterként” hivatkozott és Marie Antoinette-hez is bejáratos volt. A két nő szinte naponta talált ki új formákat, azonban a Napkirállyal ellentétben a külföldi anyagokat, textileket részesítették előnyben. Franciaország a napóleoni háborúk után egy rövid időre elvesztette irányító szerepét az európai divat piacán, és helyét Bécs vette át, amelynek textil- és divatipara Napóleon korábbi embargós politikájának köszönhetően megerősödött. Az európai divatlapok gyakran számoltak be az itt készült öltözékekről és a különböző társasági eseményekről, bálokról.

A 19. század közepén a francia divat ismét átvette a vezető szerepet, köszönhetően Eugénia francia császárné udvarának és a hozzá kötődő párizsi társaságnak. Ebben a korszakban váltak híressé a francia szabóságok is. Egy angol származású szabó, Charles Frederick Worth létrehozta az ún. *haute-couture*-t, a vezető szabók szövetségét, amely szezonról szezonra döntött a következő év trendjeiről,

²⁴ A gépi technológia a textilipar összes területén megjelent, a lenfonal fésülésétől (1810) a gyapjúmosásig (1850) minden automatizált munka lett. A gyáripar fejlődése az árakra is hatással volt, a varrógép megjelenésével a ruhákat olcsóbban és könnyebben lehetett elkészíteni és díszíteni – ennek köszönhetően borították el a ruhákat a későbbiekben a többféle csipkék és gyöngyök. (F. DÓZSA, 1989. 90–96.)

²⁵ TÓTH, 2010. 137–138.

²⁶ Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy az anyagok olcsóbb előállítása mellett, azok színezése még mindig fáradtságos munkavégzésnek bizonyult, a növényekből nyert alapanyagokból csak hosszas procedúrával lehetett különböző színeket kinyerni. A szövetek először üstökben vagy dézsákban átmosták, tisztították majd fehéřítették. A megszáradt szövetet mángorolták és ráfra erősítve megmártották a festékkel teli kádban vagy medencében. A festett, majd megszářított anyagot keményítették, belocsolták, végezetül pedig újra mángorolták. (SZÜCS, 2002. 161–162.) Először az 1850-es években sikerült mesterséges színezékeket előállítani: mályvalilát, anilinkéket, feketét és indigót. (F. DÓZSA, 1989. 90–96.)

²⁷ A „*cul de Paris*” („párizsi fenék”) egy olyan fűzőtípus volt, amely a szoros húzásnak köszönhetően a fenékrészre hangsúlyozta. Néha „*cul de ouatte*” („vattás fenék”) vagy „*cul de la reine*” („a királynő feneké”) néven is említették.

²⁸ F. DÓZSA, 1989. 35

²⁹ A férfiak öltözködésére London divatja hatott, a korszakban az egyszerű, puritánabb stílus és az ún. *gentleman* vonal volt a kívánatos.

kívánatos színeiről és szabásvonalairól. Szintén Worth nevéhez fűződik az a rendszer,³⁰ amelyben a nagy cégek nemcsak közvetlenül a hölgyeknek árusítják ruháikat, hanem terveiket eladják más nagyváros ismert szabóságainak is, akik később a modelleket saját megrendelőik méretére készítik el.³¹

A 19. század végére a magyar társadalmi élet is virágzásnak indult, amely hatással volt a vásárlási szokásokra is. A két legnagyobb cég, az Alter és Kiss, valamint a Monaszterly és Kuzmik már nem tudta kiszolgálni a középosztály és az arisztokrácia igényeit. A hazai szabóságok két részre szakadtak, az exkluzív üzletek (ahová gyakran csak külön meghívóval lehetett belépni) az arisztokrácia tagjai számára nyújtottak szolgáltatásokat. Ide tartozott például Girardi József, aki 1916-ban IV. Károly koronázására 163 díszruhát, köztük Zita királyné koronázási öltözékét készítette el. A cégek másik része a középosztály számára kínált ruhákat, amelyek szintén jó minőségűek voltak (habár természetesen elmaradtak az exkluzívabb szalonok színvonalától), ugyanakkor jóval olcsóbb árakon kínálták a termékeiket. A szabóságok sikereinek ellenére azonban az autonóm magyar divattervezés háttérbe szorult, a szalonok kevés ruhát terveztek önállóan és leginkább párizsi vagy ritkábban bécsi modelleket vásároltak és árusítottak.³² A szabóságok egy része zsidó családokhoz tartozott, a szabás-varrás mellett a készruha kereskedelem és a konfekciós egyenruha, valamint libériakészítés terén is nagy arányszámban voltak jelen a piacon.³³ Az egyik leghíresebb hazai divatcég, az 1886-ban megnyílt Holzer Divatház volt, amely a középosztály igényeit igyekezett kielégíteni. 1892-ben Goldberger Sámuel alapította meg a Párisi Áruházat, amely a szerényebb anyagi körülménnyel rendelkező vevőknek árusított divatcikkeket.

A szabócégek által behozott modellek mellett a divatlapok és a napisajtó is beszámoltak a legújabb francia aktualításokról. Ezeket a lapokat a barátnői körök gyakran cserélgették egymás között, így valójában többen olvashatták azokat, mint ahányan ténylegesen előfizettek rájuk. Az újságok részletesen leírták a különböző öltözékeket, néhányukhoz szabásmintákat is csatoltak, amelyek alapján a kevésbé tehetős, de ügyesebb kezű lányok átalakíthatták régebbi ruháikat, így ők is hozzáférhettek a legújabb divathoz.³⁴ A nők nagy része tehát elsősorban a párizsi divatot követte; az ott tervezett ruhadarabokat a lapokhoz csatolt szabásminta alapján varrták meg vagy szabóik készítették el számukra. Ez a rendszer egészen 1914-ig fennállt, amikor a világháború kitörése alapjaiban változtatta meg az öltözködési szokásokat.

³⁰ Ez egészen a II. világháborúig tartott.

³¹ Ilyen szabóság volt Budapesten Alter és Kiss, akik egyaránt készítettek magyar és francia stílusú ruhákat. Kiss Kornél évente többször is kiutazott Párizsba, ahol megvásárolta a legújabb modelleket. Szintén a francia fővárosba járt rendszeresen Monaszterly István és Kuzmik Pál, akik az Alter és Kiss cég üzletvezetőjeként tanulták ki a szakmát.

³² F. DÓZSA, 1999.

³³ F. DÓZSA, 2008.

³⁴ F. DÓZSA, 2014. 290.

³⁵ Ugyanakkor természetesen ez nem jelentette azt, hogy Budapest vagy a nagyobb városok utcáin az összes nő a legújabb párizsi divat szerint járt volna. A pontos utánzás csak egy vagyonos réteg számára volt lehetséges, a kevésbé jómódúak, például a kispolgárság tagjai, évekig hordták ugyanazokat a darabokat.

Az I. világháború és a Fényűzés Elleni Liga

1914 nyarán, a szarajevói merényletet követően a katonai vezetés elérkezettnek látta időt a Szerbiával való leszámolásra, emellett pedig Németország is a háború megindítását támogatta. A kialakuló háborús helyzet legnagyobb kérdése a harcok „milyenségére” irányult, azaz, hogy egy elszigetelő hadviselés vár a térségre, vagy más politikai nagyhatalmak is részt vesznek a közelgő ütközetekben? A világháború alatt két nagyobb politikai tömb alakult ki, az antant és a központi hatalmak. A háború négy évét során számos hadüzenetet és fordulat kísérte, amelyekről számos nemzetközi és hazai szakcikk, tanulmány és kötet született. Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené az események részletes tárgyalása,³⁶ a nagy háború hadtörténete helyett azonban érdemes röviden kitérni a Monarchia az antanthatalmakkal szembeni propagandájának kialakulására.

A világháború kitörése, a villámháború terve, majd az elhúzódó harcok a hátszágban élőkre, a hétköznapi emberekre is nagy hatást gyakoroltak. A kiegyezést követő, közel negyven évig tartó „boldog békeidők” évtizedei hirtelen véget értek, az egész országot áthatotta a háborús hangulat. Míg korábban a civilek életét kevésbé érintették a háborúk, az I. világháború egész társadalmak életében jelentett gyökeres változást. A kialakuló állóháború miatt a hátszág gazdasági szerepe is felértékelődött, a fennmaradás mellett kiemelt szempont lett a harcolók ellátása. Igazán jelentőssé vált a nők szerepe, a nemzetközi sikerek eléréséhez megkerülhetetlen lett a női munkavégzés például a hadianyaggyártás vagy a betegellátás terén.

A világháború és a nők tapasztalatai kapcsán a szakirodalom a munka mellett kevesebb figyelmet szenteltek az internálás, a prostitúció és a nemi erőszak kérdéseinek. A világháború során a két nagy katonai tömörülés tagjai eltérő indokokat soroltak fel az internálás igazolására, közös pontként szerepelt az ellenség megfosztása a potenciális katonáktól. Ennek ellenére számos nőt is internáltak. Az ellenséges országok internálási mechanizmusa a későbbiekben számos esetben szolgált a propaganda alapjául.³⁷ A nagy háború együtt járt a prostitúció kérdésével. A prostituáltak nem tartoztak olyan erkölcsi megítélés alá, mint a homoszexualitás (amit az onanizálással egyetemben szigorúan tiltottak a katonáknak), a bordélyházak tárgyként kezelték az ott alkalmazott a nőket. Érdekesség, hogy kötelező ruhájuk szabása hasonlított a hadiápolónőékre, míg színe csukaszürke volt, mint a katonáké.³⁸ A frontvonalak mentén történő nemi erőszak esetében több tényező is szerepet játszott: a lakosság elmenekülése vagy maradása, valamint a nők elrejtőzése.³⁹ Az erőszakot elszenvedő nők kollektív erkölcsisége megkérdő-

³⁶ GERGELY, 2019.

³⁷ SOMOGYI, 2018.

³⁸ FORRAL, 2018.

³⁹ Az I. világháború esetében nem történt olyan mértékű és szervezetszerű erőszakhullám, mint ami a II. világháborút jellemezte, valószínűsíthető, hogy nem tudatos hadpolitikai döntés állt az esetek mögött. A rendezett katonacsoportok esetében ugyan járt büntetés a nemi erőszakért, de az egodokumentumok alapján az egyének ezt bocsánatos bűnnek, vagy hirtelen, megfontolás nélküli elkövetett bűncselekményként kezelték.

jelzésre került,⁴⁰ valamint visszatérő toposznak számított a sajtóban, a plébániai feljegyzésekben és a katonanaplókban.⁴¹

Az antant és a központi hatalmak is egyaránt fontosnak tartották a propaganda disszeminációját és a célcsoport erőteljes reakcióját, legyen az akár szolidaritás, az összetartás érzete vagy az ellenség gyűlölete. Élesen elkülönültek a „jó” és a „rossz” kategóriái, amely által védhetővé váltak a saját csoport tettei, még a brutális tettek morális igazolása esetén is. Ez olyan jellegű összetartó erőt eredményezett, amely felülírt olyan korábbi konfliktusforrásokat is, mint vallási vagy társadalmi hovatartozás.⁴²

Nemcsak a belpolitikában, hanem a külpolitikában is jelentős szerepet játszott a propaganda, elsősorban az ellenség megfélemlítésében és elbizonytalanításában, míg az egyes felek igyekeztek új szövetségeseket találni, hogy a közel egyenlő erőviszonyokat megbillentsek. Ugyanakkor a politikának külföldön az ellenséges propagandával is meg kellett birkóznia, míg belföldön az esetleges pacifista vagy háborúellenes mozgalmak jelenthettek (retorikai) akadályokat.

1914-ben, a háború kezdetén a propaganda még információkontrollt jelentett, elsősorban a sajtóanyagokat cenzúrázták. A cenzúrázott cikkeket hazafias írásokkal, versekkel, szólamokkal és szónoklatokkal helyettesítették. Ez nemcsak a politikai sajtót jellemezte, a divatlapoknál is bevett gyakorlattá vált, például 1914 szeptemberében a *Divat Szalon* címlapja egy ápolónőt ábrázolt, az októberi pedig egy puskát tartó kislányt és egy kardot viselő kislányt. A háború második évében az információközlés töltötte ki a propagandát, a súlyos cselekményeket gyakorta még inkább felnagyították a tudósítók és a lapok, amellyel saját érdekeiket szolgálták. (Erre példát jelenthet Anglia propagandája, amellyel az amerikai közvéleményt igyekeztek kimozdítani semleges álláspontjukból.) A propaganda egy új fázisát jelentette az Egyesült Államok belépése a háborúba, amely során a propagandát önálló szervezetek és intézmények irányították, felhasználva a dezinformáció, az egyszerűsítés és a túlzás eszközeit egyaránt. Ezek a mechanizmusok központilag összehangoltak voltak, az antant elsősorban a németek által elkövetett erőszakos cselekedeteket hangsúlyozta. A központi hatalmak igyekeztek felvenni a versenyt és ellenpropagandát indítani, de az sem hatásában, sem eszközeiben nem haladta meg az antant lépéseit. Erre jelent példát az „atrocitáspropaganda”, amely segítségével az antanthatalmak országaiban naturalisztikus módon tárták a közönség elé a németek által elkövetett atrocitásokat, amelyek egy része azonban kitaláción alapult. Az Egyesült Államokban elterjedt a plakátpropaganda (például az azóta a populáris kultúrban is gyakran megjelenő *Uncle Sam: I want You for the US Army*), Nagy-Britanniában a propagandafilmek kaptak jelentőséget, például az 1916-ban megjelent *The Battle of the Somme*.⁴³

Az Osztrák–Magyar Monarchia esetében a propaganda a soknyelvűség miatt bonyolult mechanizmus alapján működött. Az alakulatokban különböző

⁴⁰ SVÉGEL, 2020.

⁴¹ Az I. világháborúban a nőket ért erőszak számos szegmensét, hátterét és brutalitását mutatja be Svégel Fanni tanulmányában. A szöveg széttöredezését elkerülve így csak néhány fontos gondolatra hivatkozom a tanulmányban.

⁴² BROWN, 1965.

⁴³ LÉNÁRT, 2016.

nemzetiségek keveredtek, így az összetartozás, a hazafiasság érzése kevésbé volt tetten érhető. A parancsnokok németül beszéltek, így az alájuk tartozó katonáknak is muszáj volt legalább alapszinten elsajátítaniuk a nyelvet. A legtöbb katona a rossz higiénés körülmények és a hiányos ellátás miatt nagy megpróbáltatásokkal küzdött. A vezetés ezt figyelmen kívül helyezte, valamint szintén nem foglalkozott a hátszágban kialakuló véleményekkel, leginkább a katonai taktikák kerültek középpontba. Éppen ezért a háború végére felerősödtek a Monarchián belül a nacionalista törekvések (például a cseh függetlenségi propaganda). Ennek ellenére az információáramlás kiemelkedő gyorsasággal zajlott, különösen Németországhoz képest. A cenzúra azonnali bevezetése után a Császári és Királyi Sajtóhadiszállás tudósítókat küldött a különböző frontokra, az itt összegyűlt információ azonban Berlingen keresztül áramlott tovább.⁴⁴

A háború és a propaganda begyűrűzött olyan hétköznapi területekre is, mint az öltözködés, a ruházat megváltozása és az ezzel kapcsolatos kutatások pedig árnyalhatják a világháború eseményeinek értelmezését. Az egyik kiemelendő változás a gyászviselet felerősödése volt a hátszágban.⁴⁵ A gyászviselet mellett a lapok rendszeresen tárgyaltak egyfajta hétköznapi divatot is, és lapszámról lapszámra számoltak be az aktualitásokról. 1914 során például a divatcikkek nagy része a hasított szoknyáról szólt, amely megmutatta a nők bokáját, lábszárát és térdét is. De a háború első hónapjaiban már érezhető volt az Európa-szerte vívott harcok hatása is a ruházatra: a katonai egyenruha színe, a csukaszürke (amelyre néha a német *Feldgrau* kifejezéssel hivatkoztak) megjelent a női viseletben is; egy divatos nő ebben az évben ilyen árnyalatú darabot varratott magának a szabójánál.⁴⁶

Az emberveszteségek és az erőviszonyok átalakulása miatt a Monarchiában egyre élesebben körvonalazódott a háború befejezésének gondolata. Ezt fokozták a hátszágban megjelenő problémák, például a csökkenő mezőgazdasági termelés, a növekvő infláció és a súlyosbodó nyersanyaghiány.⁴⁷ Ez utóbbi problémára hivatkozva szervezte meg Tormay Cécile és Pallavicini Györgyné (születési nevén Andrassy Borbála Mária Theodóra)⁴⁸ a Fényűzés Elleni Ligát 1916 tavaszán. Habár a Liga létrejöttét gazdasági tényezők indokolták, az egyesület az öltözködés mentén hamar bekapcsolódott a kor olyan politikai-ideológiai vitakérdéseibe, mint például a nők munkalehetőségeinek problematikája.

Tormay Cécile életének tekintetében a kutatók három fókuszpontra koncentrálnak, ezek közül az egyik a Horthy-korszakban betöltött (eszmei) szerepe, a második a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalapítása és tevékenysége,

⁴⁴ BALLA, 2005.

⁴⁵ A gyászviselet tekintetében három kategóriát lehet megkülönböztetni, a mélygyászt, a fényes gyászt és a félgyászt. Az elnevezések a gyász időszakára, valamint a ruhák színeire és anyagára utalnak. F. Dózsa Katalin megfigyelése szerint a világháború ideje alatt már nem pusztán viseletről beszélhetünk a gyászruházat esetében, a különböző szabásvonalaknak köszönhetően egyre inkább szerepet kapott a divat is ezen a területen. F. DÓZSA, 2016. 70.

⁴⁶ F. DÓZSA, 1989. 22–23.

⁴⁷ GERGELY, 2019. 532–534.

⁴⁸ Pallavicini Györgyné, habár a Liga alapító tagjaként szerepel, a későbbiekben mégsem jelennek meg markánsan a gondolatai és a véleménye. A világháború éveit naplót vezetett, azonban sajnálatos módon a háború után, tartva a retorziótól, elégette azt. Így egy fontos egodokumentum szűnt meg, amely az egyesület rekonstrukciójában fontos szerepet játszhatott volna.

a harmadik pedig írói tevékenysége (ezen belüli tevékenysége mint a *Napkelet* alapítója és főszerkesztője és az irodalmi művei, mint például a *Bujdosó könyv* vagy az *Emberek a kövek között*). Az 1920-as éveket megelőző időszakát szinte alig, vagy csak felületesen érintik a szakirodalmi feldolgozások, holott konzervatív nézetei, nacionalizmusa és antiszemitizmusa alapjai már az I. világháború éve alatt tetten érhetőek.

Ahogy korábban már felvettem, Tormay Cécile élete meglehetősen ellentmondásos volt. Tutsek Annához vagy Lux Terkához hasonlóan Tormay is az írásból élt, egzisztenciáját saját maga biztosította, ami mögött vélhetően családja elszegényedése állt. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom kitörése és bukása után aktív politikai szerepet vállalt, elkötelezett volt a restauráció, a nagybirtokos elit és a keresztény-nemzeti úri középosztály hatalmának visszaszerzése mellett. Konzervatív nézetei ellenére a választójogot kapott nők példaképeként állított közszereplő volt.⁴⁹

Származását tekintve, apai rokonai elmagyarosodott német polgárokból lett honorációrak voltak, ezért Tormay inkább nemesi származású anyai felmenőivel és oldalági rokonaival azonosult; egészen fiatal korától az uralkodó elitbe törekedett. A földbirtokos rokonai összejövetelén kereste az arisztokrata családok nőtagjainak társaságát, például Bethlen István nővéreieit, Mikes Árminnéét (született Bethlen Klementine) és Haller Györgynéét (született Bethlen Ilona), vagy gróf Széchenyi László felesége, Gladys Vanderbilt társaságát. Írói karrierjében fontos szerepet töltött be egy másik arisztokrata, Francesca d'Orsay barátsága, akivel a korabeli szóbeszéd szerint szerelmi kapcsolatot is fenntartott. D'Orsay francia kapcsolatai jelentősen előremozdították Tormay irodalmi előmenetelét.⁵⁰

Tormay irodalmi elismertségét *Az emberek a kövek között* (1911) és a *Régi ház* (1914) írásainak köszönhető, a háború után megjelent *Bujdosó könyvben* (1920) pedig már nyíltan politizált. A könyv műfaját tekintve irodalmi napló, amelyben leplezetlenül fejezi ki az „igaz” magyarok, valamint a szociáldemokrata kormány iránti megvetését. Művében részletesen kifejtette zsidóellenes nézeteit, a magyar ellenállást pedig dicsőítette és magasztalta az „igaz” keresztényekért hozott áldozatokért. Önmagát hősként aposztrofálja, aki a zsidó-kommunista fenyegetés elleni küzdelemre hivatott.⁵¹ A könyv saját kultuszát építette, és ahogyan egyre inkább kivette a részét a jobboldali, legitimista politikai szervezkedésből, úgy lett egyre erősebb identitásában a próféta, illetve mártír szerepe; ez a hangnem korábban elsősorban a magyar férfi írókra volt jellemző. Analógiát fedezhetünk fel továbbá a „harcos katona” metafora használatában is. Nemcsak e szerepek és metaforák, hanem az írói stílusa is férfi kortársaiéhoz hasonlatos volt: a férfi önéletírásokra jellemző lineáris szerkezetet és tematikát részesítette előnyben; ezek által vált elfogadható és hiteles íróvá a férfiak szemében is.

Érdemes kiemelni a nőkhöz és a férfiakhoz fűződő viszonyát is. A világháború utáni összeomlást és a baloldali térnyerést a férfi politikusok tehetetlenségével

⁴⁹ KÁDÁR, 2014.

⁵⁰ D'Orsay kapcsolatai révén sikerült lefordítani és terjeszteni franciául az *Emberek a kövek között* című művét. KÁDÁR, 2014.

⁵¹ KURIMAY, 2015.

magyarázta, és a későbbiekben a MANSZ megszervezése mögött is ez az indok állhatott. Úgy vélte, hogy a nők veszélyhelyzet esetén kitartóbbak és képesek egyseget teremteni. Írásaiban a tömeget visszaszító csöcselékként ábrázolja, a nőket és a férfiakat politikai nézeteik szerint jellemzi pozitív vagy negatív tulajdonságokkal.⁵² Legtöbb negatív alakja férfi, azonban előnytelenségüket nem férfiúságukban, hanem zsidó származásukban látta. A *Bujdosó könyv* hemzseg az eltorzult külsejű, antipatikus karaktéktól. Származása már önmagában is az előítéletességre predestinálta, a dzsentrik többsége, sőt az arisztokraták egy része (akikhez felemelkedni kívánt) is a zsidó polgárságot tette felelőssé a nemesség hanyatlásáért. Antiszemitizmusa a szexualitásról alkotott elképzeléseiben is megjelent: véleménye szerint a zsidó irodalom (ideértve az Ószövetséget és a Talmudot is) hemzseg az erotikától és a zsidók (összemosva őket a liberálisokkal, szociáldemokratákkal és kommunistákkal) megrontják a magyarokat.⁵³

Tormay, habár tanult, művelt nő volt, műveiben mégsem mutatkozik átfogó és komplex látásmódot a történelmi események vonatkozásában. A tradíciók iránti hűség és az ebből fakadó moralizáló gondolkodásmód rugalmatlansága okán nem tudott alkalmazkodni a kapitalista rendszerhez és nem értette, hogy az elavult birtokrendszer, a tőke hiánya és az antimerkantilista, feudális mentalitás állt az egykori köznemesség elszegényedése mögött. A progresszióellenes, statikus és feudális gondolkodásmódja megmutatkozik néhány általa használt metaforában is, mint a magyar népet szimbolizáló cserfa, amelynek gyökere a parasztságot, a törzse a régi nemességből kialakult értelmiséget, a lombja pedig az arisztokráciát jeleníti meg. A szimbólum a magyar dzsentrire és parasztságra is kiterjesztett nemzeti jeleget igyekszik megjeleníteni. A háborús vereség után a falusi életforma (amit harmonikus együttélésként tekintett a parasztság és a nemesség között) magasztalása egyben öngazolás és a társadalmi szerkezet változtathatatlanságának ideológiai alátámasztása volt Tormay számára. Összefoglalva tehát a mű eszmei alapjai a szociáldemokrácia, a szocializmus, a kommunizmus és a liberalizmus elutasításán, valamint a royalizmuson és nacionalizmuson nyugszanak, és a könyvben irredenta és militarista, továbbá burkoltan pro-feudális, progresszióellenes és antikapitalista gondolatok jelennek meg.⁵⁴

Ezek a toposzok és retorikai fordulatok, mint a harcoló katona képe vagy a héroszok, valamint az olyan eszmék, mint az antikapitalizmus vagy a nacionalizmus, nem a háború után jelentek meg először Tormay gondolkodásában, már a Fényűzés Elleni Liga kiáltványában is megjelennek.

Az egyesület elképzeléseivel, céljaival kapcsolatos írásokat gyakran osztották meg a hazai lapok, amelyekben gyakran szerepeltek kiáltványaik is. A Fényűzés Elleni Ligával kapcsolatban írásokat közölt például a *Magyar Ipar*, a *Magyarország*, az *Ellenzék*, az *Uj Idők*, az *Érdekes Ujság*, a *Honi Ipar*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Napló* vagy *Az Est*, amely lapok széles politikai spektrumot fedtek le.

⁵² Például gróf Batthyány Lajosné arcát nemesvágásúnak nevezi, Zichy Rafaelné Pallavicini Edinának olaszos, nagy barna szemeket tulajdonít. Ezzel szemben Károlyi Mihályt gögös, tehetségtelen főúrnak titulálta.

⁵³ KÁDÁR, 2014.

⁵⁴ KÁDÁR, 2014.

Tormay 1916. április 4-én felolvasóestet tartott *Harc a tékozló divat ellen* címmel az Országos Kaszinó Tavaszi Est rendezvényén.⁵⁵ Előadása nagy tömeget vonzott, és a megjelenő nők a rendezők kérésére egyszerű ruhát vettek fel. Az egyesület alapításakor hangos sikernek örvendett, csatlakozott hozzájuk többek között Vay Gáborné grófné, Mikes Árminné grófné és Perczel Miklósné grófné. Nemcsak a fővárosban voltak népszerűek, de vidéken is számos támogatójuk akadt, például örvegy Báthory Nándorné Nagyváradról, ifjabb Wesselényi Miklósné báróné Kolozsvárról, vagy Bethlen Balázné grófné Désről. Érdemes kiemelni az ellentmondást a Liga célkitűzései és az azonnali csatlakozók társadalmi rangja között. A grófnék és bárónék belépésének háttérében nem feltétlenül a fényűzés elutasítása, hanem Tormay feltörekvő igyekezetében szerzett (kapcsolatépítés szempontjából is releváns) barátságai, valamint a nemességet éltető és pro-feudális nézetei is állhattak.

Céljaikat az alábbi pontokba szedve fogalmazták meg:

1. „A női ruházatkodás fejében kiáramló aranyunk megállítása.
2. Szövet- és bőrkészletünk nemzeti veszedelemmé fajuló pocskékolásának megakadályozása.
3. Ellenségeink átlátszó divatdiktatúrájának megdöntése.”⁵⁶

A Fényűzés Elleni Liga szabályait egy huszonhárom pontból álló alapszabály rögzítette, amelyben kijelölte a célokat és a tagok feladatköreit. A célok között az okmány két kitzést jelenített meg:

1. „Hazánk közgazdasági és hadviselési érdekeivel semmiképpen sem összeegyeztethető fényűzés, de különösen a női ruházatkodás terén eddig lábrakapott nagymérvű anyagpazarlás megakadályozása.
2. A szigorú kormányrendelet dacára is előforduló anyag- és készruha-behozatal lehetőségeit társadalmi mozgalom útján beszüntetni.”⁵⁷

Az egyesület jövedelmi forrása csatlakozáskor egyszeri belépti díjként fizetett 3 koronából származott, ugyanakkor a tagoknak a későbbiekben már nem kellett rendszeres tagsági díjat fizetnie. A tagok részt vehettek a közgyűléseken (amelyet minden év első negyedében egyszer tartottak), ahol szavazati és felszólalási joggal rendelkeztek. Ennek helyéről és pontos idejéről személyesen vagy valamelyik napilap útján tájékozódhattak. Az alapszabály rögzítette a közgyűlések menetét és a különböző tisztviselők feladatköreit.

Az okmány rögtön az első oldalán kiemelte a bizottságok feladatait, ezen belül is a két propagandabizottság fontosságát. Az egyik az Országos Propaganda-Bizottság volt, amely feladatai közé tartozott a Liga eszméinek minél szélesebb körben való terjesztése és az új tagok toborzása. A másik a Külföldi Propaganda-Bizottság volt, amely a szövetséges országok hasonló mozgalmaival igyekezett

⁵⁵ Tavaszi est az Országos Kaszinóban. *Budapesti Hírlap*, (1916. április 10.) 5.

⁵⁶ Tormay: *Harc a tékozló divat ellen. A Társaság*, (1916 április 16.) 281–283.

⁵⁷ FSZEK. BQ 391/3. [A Fényűzés Elleni Liga Alapszabályai]

kapcsolatot keresni.⁵⁸ Az okiratból két fontos cél rajzolódik ki, egyrészt az anyag-pazarlás és a készruha-behozatal visszaszorításának igénye, amely a háború éveitől folyamatosan növekedett, valamint az új tagok toborzása és a hasonló egyesületekkel való együttműködés kialakítása.

A Fényűzés Elleni Liga támogatását fejezte ki a hazai ipar mellett. Az Országos Propaganda-Bizottság és a Külföldi Propaganda-Bizottság mellett alapszabályaiában rögzítette a női ruházatkodást irányító bizottság felállítását, amely feladatai közé tartozott – a hazai szabóságokkal és iparosokkal együttműködve – a honi textilipari termékek gazdaságos felhasználása. Ez a gazdaságos felhasználás a hadviselés érdekeivel függött össze, tehát a Liga elutasította azon szövetek női ruhaként való felhasználását, amelyeket hadászati szempontból is tudtak hasznosítani (ide tartozott például az úgynevezett *covercoat* gyapjuszövet, amely különösen strapabíró volt). A bizottság tagjai (Vay Gáborné grófné, Mikes Árminné grófné, Born Frigyesné báróné, Perczel Miklósné) és Tormay Cécile 1916 májusában kérvényt nyújtottak be báró Harkányi János kereskedelemügyi miniszternek, amelyben kérvényezték az egyes ruházati cikkekhez felhasználandó anyag mennyiségének maximalizálását.⁵⁹

A hazai ipar védelme és a militarizmus támogatása mellett – amely a későbbiekben még markánsabban megjelenik Tormay írásaiban – az egyszerűbb, kevesebb anyagigényű ruhákat propagálták. E két eszme mellett a főúri nők elfoglaltsága rajzolódik ki, amely egybeesik az nemzet általuk vélt érdekeivel. Elképzeléseiket megvalósítandó, a Liga 1916 júniusában pályázatot írt ki tervezők számára, akik elképzeléseiket egy kiállítás keretei között mutathatták be. A versenymarabok lehettek utcai ruhák (kabát és szoknya), délutáni ruhák (látogatóruhák), estélyi öltözékek, blúzok, pongyolák, valamint nappali és estélyi köpenyek. A tendernek szigorú feltételei voltak; a ruhák anyaga csak pamutbársonyból, plüssből, félgyapjúból vagy selyemből készülhetett. Az anyagok megszállásában háttérben a könnyű hazai beszerzés állhatott, ami szintén a Liga antikapitalista nézetein nyugszik.⁶⁰ A ruhák hosszát szabályozták, egy kosztümhöz maximum négy és fél méter, míg egy köpenyhez három és fél méter anyagot lehetett felhasználni, a szoknya bőségét pedig 3 méterben határozták meg és a szegélye és a föld közötti távolság 20–25 centiméter lehetett. Formai követelményként az úgynevezett sonkauijat⁶¹ és a többsoros gallér kerülését kérték az indulóktól.⁶²

A kiállításra számos terv érkezett, a Liga Girardi Józsefet és Holzer Sándort, a Nőiszabó Ipartestület két legtekintélyesebb tagját kérte fel zsűrinek. Az eseményről az *Uj Idők* írt részletesen. A lap méltányolta az egyesület törekvéseit, ugyanakkor a ruhákat túl drágának és – a célkitűzéstől eltérően – fényűzőnek tartotta. Igyekezett azonban egy új perspektívát vinni kritikájába, figyelembe vette a szabócégek és a varrónők megélhetésének kérdését. Véleménye szerint a vagyonos asszonyokat semmi sem tarthatja vissza a ruhák megvételeitől, így azonban legalább a hazai ipart támogatják és ezzel együtt számos ember kenyérkeresetét.⁶³

⁵⁸ Ennek sikerességéről nem erősített meg egy forrás sem.

⁵⁹ A fényűzés elleni liga a szövetpazarlás ellen. *Budapesti Hírlap*, (1916. május 16.) 9.

⁶⁰ PÁRTOS, 1941.

⁶¹ A sonkauij egy, a karoknál nagymértékben kiszélesedő, gömbszerű formát adó szabás volt.

⁶² F. DÓZSA, 2014. 375–376.

⁶³ Divatkiállítás. *Uj Idők*, (1916. szeptember 24.) 312–313.

Ugyanezen gondolat mentén fogalmazta meg véleményét a Szikra néven publikáló Teleki Sándorné (születési nevén Kende Júlia),⁶⁴ amit szintén az Országos Kaszinó egyik felolvasóestjén osztott meg, reflektálva Tormay április 4-i előadására. Telekiné a Feministák Egyesületének tisztviselőjeként más politikai platformon helyezkedett el, mint Tormay, így a közöttük lévő egyet nem értés túlmutatott a Fényűzés Elleni Liga luxus visszaszorítására tett kísérletén. Telekiné a gazdag nők által finanszírozott divatiparból élő nők helyzetét és keresetét helyezte a középpontba, ennek a szegmensnek a figyelmen kívül hagyása pedig szintén az átfogó gondolkodásmód hiányát mutatja Tormay részéről. Elképzelhető azonban, hogy a divatiparból élők negligálása mögött Tormay antiszemitizmusának magvai láthatóak. A divat helyzetének bemutatásakor kiemeltem, hogy a szabócégek egy része zsidó családokhoz tartozott, így ezen munkakör ellenszenvet ébreszthetett az írónőben.⁶⁵

Telekinéhez hasonlóan, szintén gazdasági érveket felsorolva kritizálta a Fényűzés Elleni Ligát Szabóné Nogáll Janka, a *Divat Szalon* főszerkesztőnöje, aki az alábbi sorokkal értett egyet Teleki Sándornéval:

„[...] ebből a sok morzsából lesz majd az a bizonyos kenyér, a melyre a magyar munkásoknak oly régóta kell várakozniuk, s a mely végső pusztulástól menti meg azokat a nőket, a kiket a háború özvegyiséggel, árvasággal sújtott, s a kiken tudvalevőleg nem a könnyörületesség, hanem mások fényűzése szokott segíteni.”⁶⁶

A *Társaság* című lap azonban hosszás cikkében méltatta a kiállítást, amelyet ugyanakkor „kockázatos vállalkozásként” írt le. A névtelen szerző véleménye szerint

„van Magyarországon egy nagyon elterjedt női osztály,⁶⁷ mely nem függetlenítheti magát az előítéllettől, mely nem nézhet nyíltan a divat vagy nem divat szemébe. Ez az osztály, amelynek öltözködni kell, még ha a divat életébe is kerül. Az az osztály, melyben a férfi azért dolgozik, hogy az asszony rangjának megfelelően öltözködhessék, hogy ki ne nézhessék abból a társadalmi rétegből, mely előtt meg kell hajolnia.”⁶⁸

A hazai ipar védelme mellett, érdemes megemlíteni a Fényűzés Elleni Liga segélyező tevékenységeit. Az alapszabályzatukban rögzítettek szerint az árva- és csecsemővédelemnek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az egyesület tevékenységében; a rászorulókat a belépési díjból és a kiállítás után befolyt összegből támogatták. Továbbá a Budapestre érkező erdélyi menekülteket az irodájukban (Szentkirályi utca 36.) szerették volna elszállásolni, ezt a kérést azonban a lakás tulajaja, dr. Küffer

⁶⁴ Teleki Sándorné író és újságíró volt, *A Nő és a Társadalom*, majd később *A Nő* szerkesztőjeként tevékenykedett, a Magyar Írónők Körének alapító elnöke és a Magyar PEN Klub alelnöke volt. Szikra álnéven számos regénye és elbeszéléskötete jelent meg.

⁶⁵ Ugyanakkor ennek a feltételezésnek némileg ellentmond Holzer Sándor felkérése, aki zsidó családból származott. Holzer az első világháború idején sürgette a kisiparosok részvételét a hadseregszállításokban, így látásmódot tekintve egy platformon helyezkedett el Tormayval.

⁶⁶ F. DÓZSA, 2014. 375.

⁶⁷ A szerző itt valószínűleg az arisztokrácia tagjaira gondolhatott.

⁶⁸ A F. E. L. kiállítása. *A Társaság*, (1916. szeptember 17.) 729.

Béla megtagadta tőlük. Az utolsó szubvenció a történetükben egybeesik feloszlással, 1917 márciusában tiszta jövedelmükből (9240 korona) 15 sepsiszentgyörgyi árva lánynak nyújtottak lakástámogatást, valamint bölcsődét állíttattak fel nagy-szebeni és háromszéki gyermekek számára.⁶⁹

Ellenségkép és divat

A Fényűzés Elleni Ligát a fokozódó nyersanyaghiány és a hazai ipar védelmének gondolata hívta életre, ugyanakkor fennállásának a kezdeti időszakától erőteljes antantellenes hangot ütött meg. Habár alapszabályukban ennek még nincs nyoma, már megjelennek benne olyan kifejezések, mint például „anyag- és készruha-behozatal lehetőségeit társadalmi mozgalom útján beszüntetni”. A dokumentum nem nevezi meg pontosan azt, hogy mit ért „anyag- és készruha-behozatalon” és ennek irányára sem tesz utalást, azonban a divatrecepció okán vélhetően a francia termékekre gondol, hiszen a legtöbb nő a párizsi divatot követte. Az okirat más bekezdésében nem utal külföldi divatra, a továbbiakban csak a Liga adminisztratív feladatait sorolja.

1916 áprilisában Tormay Cécile *Harc a divat ellen* című felolvasóestjének írásos változata megjelent *A Társaság* című lap első oldalain.⁷⁰ (Később a szöveget több más lap, mint például az *Ellenzék* is átvette.) A következőkben ezt a szöveget és a lapok által megjelentetett cikkek ellenségkereső retorikáját elemzem.

A *harc a divat ellen* demagóg hangot megütő írása a katonákra (amely metaforaként a későbbiekben is megjelenik irodalmi műveiben) hivatkozva vetette el a fényűzést. Tormay véleménye szerint a központi hatalmak által alkotott erődök végzetét a sereg hősiessége, a vezetők bölcsessége, a lakosság türelme, önfeláldozása és végül, de nem utolsósorban a készletekkel való takarékosága dönti el. Az író véleménye szerint az antanthatalmak, a Párizsból induló női ruházat átalakulásával egybeeső gazdasági háborút indítottak a Monarchia ellen, mivel a magyar háttérország mértéktelenül élt az első két évben. Mindez pedig hatással volt a magyar nők öltözködésére. Ezt a hipotézist azonban nehéz bizonyítani. A kutatók azt mutatják, hogy világháború során Franciaországnak nem volt körülhatárolható magyar politikája,⁷¹ a háború lezárását követően pedig az etnikai és gazdasági szempontok a francia kormányzat részéről háttérbe szorultak a biztonságpolitika javára.⁷² Emellett hosszan elhúzódó háború gazdaságilag is felőrölte mindkét tömörülés országait. Aránylag rövid idő után minden ország nemzetgazdaságát igénybe vették a harcok és láthatóvá váltak a gazdasági károk jelei. Ugyanakkor a mértékben mutatkozott eltérés, a fejlettebb iparral rendelkező országok kevésbé sínylettek meg ezeket az éveket, illetve a földrajzilag kedvezőbb fekvésű nyugati országok a tengerentúlról könnyebben pótolhatták a kieső termelést.⁷³ Ezzel szemben Magyarország háborús gazdaságát dezorganizáció jellemezte, a hagyományos

⁶⁹ SZLAMA, 2018.

⁷⁰ Tormay: *Harc a tékozló divat ellen. A Társaság*, (1916. április 16.) 281–283.

⁷¹ GRADVOHL, 2002.

⁷² KECSKÉS, 2014.

⁷³ GUNST, 1996.

polgári békegazdaságból hamar háborús gazdasággá vált; felértékelődött a nehézipar (fegyvergyártás, hadianyaggyártás) és a többi ipar (könnyűipar, élelmiszeripar) is a katonaság igényének kielégítésére állt át. Ennek köszönhetően a gazdaság elvesztette korábbi vesztibuláris helyzetét. Az infláció okozta nyomor nem terjedt ki a társadalom minden területére, a vagyonosabb csoportok ellátását biztosították földjeik, néhány földbirtokos jövedelme megtöbbszöröződött, így voltak, akik profitáltak az elhúzódo harcokból.⁷⁴ Valószínűsíthetően ezt az átfogó világgazdasági folyamatot értékelte Tormay támadásnak és a gazdagok pénzköltését és bevételeik forrását pedig tévesen azonosította, vagy a fennálló helyzet magyarázatára szolgáló bűnbaknak tette meg a francia divatot.

A *harc a tékozló divat ellen* ezt az átalakulást „gonosz varázslatként értelmezi”, amely során a francia divatlapok alattomos varázsló képében tűnnek fel és elvarázsolják a magyar nőket és asszonyokat. Ezen varázslat hatására a nők egyrészt „cifrálnak” és pénzt vonnak el a családjuktól, másrészt pedig a magyar katonák által legyőzött ellenség divatját éltetik.

A szövegben az ellenségkeresés diskurzusának számos alapvető eleme fedezhető fel. Ide tartozik a kozmosz és a káosz, valamint a jók és a rosszak (azaz a „mi” és az „ők” elkülönülése) toposza, ahol Magyarország kozmoszként jelenik meg: a polgárok takarosán és rendezetten élnek, e békés állapotot pedig a káoszként megjelenő antanthatalmak bontják meg. A demagóg szövegben az ellenség explicit megnevezése mellett a hőrosz képe is feltűnik. Tormay *Bujdosó könyvében* felfedezhető próféta szerepe már ekkor megjelenik, még ugyan nem egymaga áll e rendeltetés mögött, hanem maga az egyesület, amely megvédi és kivezeti az elvarázsolta nőket az ellenség gonosz varázslata alól. A nők „cifrálkodása” az erkölcsiségre tett utalás. Ez egyfelől egy jelzés a hagyományos, konzervatív család szerepekre vonatkozóan, másrészt a nők lelkiismeretére hatni próbáló manipulációs kísérlet. Azaz a nők a család elől vonják el a pénzt egy olyan nehéz gazdasági helyzetben, amikor az alapvető élelmezés is problémát jelentett. Az így cselekedő nőket Tormay burkoltan prostituálnak nevezi. A cifrálkodás, különösen a francia nőktől eredő cifrálkodás utalás lehet a kéjelgésre, a katonák elcsábítására, vagy a korszak áldozathibáztató diskurzusában megjelenő nemi erőszakon átesett nőkre, és mint ilyen, elítélendő. Így nemcsak a nemzetek között jelenik meg a jó és a rossz közötti felosztás, hanem a nők között is éles határvonalat húz az író.

A háborús gyötrelmeket a szöveg már az első bekezdésében ismerteti, Tormay írásmódjára jellemzően számos melléknév szerepel a felsorolásban. A front távoliként jelenik meg, a kiszámíthatatlanság és az ismeretlen kihangsúlyozásával növeli a félelemérzetet az olvasóban:

*„Közel két éve dörögnek az ágyuk, pattognak a gépfegyverek, bombák zuhannak, házak rombolódnak és a tenger mélyére süllyednek a hajók. Ezek s ezek jajkiáltása tölti be a levegőt, sebesültek nyögése, haldoklók hörgése kísért és üvegesetlen szemek tétován néznek körül [...]. Megszámíthatatlan temetésnél halkán pereg a dob, a zászlót mélyen hajtják és milliók fölött domborulnak az új sírhantok [...]”*⁷⁵

⁷⁴ KAPOSZI, 2002.

⁷⁵ A nő. *Ellenzék*, (1916. május 29.) 1–2.

Ez a káosz maga a halál, a szöveg pedig gazdag képet fest erről, kihangsúlyozva a háború minden szörnyűségét, bemutatva a különböző fegyvereket. A bekezdés a visszatérő katonák képével fejeződik be, akiket a háború tapasztalata és szörnyűsége megváltoztatott. A szövegrészlet két elem miatt is fontos: felveti a civilizáció és a vadság toposzát is. Egyfelől az írás implicit módon sugallja a civilizáció létéért folytatott küzdelmet, másrészt az antant országait modern vadként állítja be, akik, habár civilizáltak tűnnek, barbár tetteik miatt mégis elkülönülnek. Így a Fényűzés Elleni Liga újra megmentőként tűnik fel, nemcsak az ország, hanem a civilizáció bástyájaként is. Az egyesület a szenvedést elkerülendő, kihangsúlyozza alapvetéseinek három fő pontját:

„Elsősorban: a női ruházkodás fejében kiáramló aranyunk megállítása! A háborúban az ember és az arany harcol és győz. Annak az országnak tehát, mely győzni akar, kezéügyében kell tartania két sorsdöntő anyagát, vagyis útját kell állnia a kivándorló embernek és kivándorló aranyának. Aki ezt be nem látja és kijátssza, az katonaszökevény vagy hazaáruló. A mozgalom másik sarkalatos célja: szövet- és bőrkészletünk nemzeti veszedelemmé fajuló pocskékolásának megakadályozása, melyet a »Fényűzés Elleni Liga« úgy akar elérni, hogy jelvényével szentesíti a takarékossgot; divattá teszi a nem divatosat és meghosszabbítja a bármilyen anyagból készült tavalyi ruhának az életét, melyeket, átalakítást nem tűrő szabásuk miatt, feltétlen sutba dobott volna az asszonyi hiúság. Végül a Fényűzés Elleni Ligának harmadik, és nem kevésbé fontos célja: ellenségeink átlátszó divatdiktatúrájának a megdöntése és a női ruházkodásnak oly módon való szabályozása, mint ahogy azt lelkiismeretünk és érdekeink megkívánják. Vagyis, azok számára, kiknek szükségük van új ruhára, a Liga divatcégeinkkel és kereskedőinkkel egyetértően, olyan szabásokat és modelleket fog javasolni, melyeknél számot vetett a rendelkezésre álló készletek mennyiségével és minőségével.”⁷⁶

A demagóg szövegben kirajzolódik a végső célnak tekintett győzelem, amely tovább erősíti a gondolatot, hogy a Liga önmagát (vagy leginkább Tormay Cécile a Ligát és önmagát) a civilizációért folytatott küzdelem vezetőjeként aposztrofálja. Az idézetben megjelennek a gazdaságpolitikát érintő részletek is, mint például a ruházkodás regulációja, amelyben megjelenik Tormay antikapitalista szemlélete és igénye az állami szabályozás iránt. A szövegrészlet érdekes pontja a kivándorló arany és ember képe, amely itt egyenlőként jelenik meg, mintegy felvázolva az emberéletek pénzbeli kifejezhetőségét. Ez a vonal, amely az embert elhasználható erőforrásként kezeli és dehumanizálja, ellentétben áll a civilizációért küzdő, a másiktól eltérő „jók” csoportjával, amelyet korábban az író hangúlyozni kívánt.

A szövegrészlet továbbá folytatja a nők csoportokra osztását, amely már korábban, az erkölcsstelenség kérdése kapcsán is megjelent. Jelen esetben az elítélendő csoport a hiúság bűnébe esik; ezek a nők akadályozzák a cél elérését (azaz a végső győzelmet). Tormay beemeli az áruló képét is, azokat, akik nem értenek egyet az író által megfogalmazott elvekkkel és célkitűzésekkel. Az ide soroltak nem egyszerűen opportunisták, hanem egyenesen hazaárulók. Az író a Fényűzés Elleni Liga esetében (későbbi irodalmi tevékenységével ellentétben), kevesebbet beszél

⁷⁶ Tormay: *Harc a tékozló divat ellen. A Társaság*, (1916. április 16.) 281–283.

a férfiakra, ⁷⁷ itt mégis megemlíti a katonaszökevényeket. A szöveg logikája szerint a dezertálás egyenértékű a hazaárulással, amely vélemény nem meglepő a militarista eszmékkel is szimpatizáló Tormay részéről. Az idézett szövegrészlet utolsó mondata egy további érdekességre hívja fel a figyelmet. Az író kihangsúlyozza, hogy új ruhák esetén divatcégekkel együttműködve dolgoznak ki új szabásvonalakat. A mondat érdekessége a birtokos személyjelben található, tehát nem egyszerűen „magyar” vagy „hazai” divatcégek és kereskedők jelennek meg, hanem a „mi” divatcégeink és kereskedőink, akik számot vetnek és az ország érdekeit tartják szem előtt a megfelelő anyagok ajánlásával. Ez egyfelől újra a „mi” és az „ők” közötti megkülönböztetést mutatja, amely más szöveghelyeken is megjelenik. Másrészt, véleményem szerint, ez az elkülönítés implicit módon utalhat a zsidó kereskedő családokra és szabászokra is. Ezek a családok az író érvelésében a „mieinkkel” ellentétben nem a megfelelő modelleket javasolják.

A fenti idézet jól példázza az ellenségkonstruálás további elemeit: a „mi” és az „ők” elkülönítésének mechanizmusait, valamint azt, hogy nem tartja be a csoport által hozott szabályokat, árulónak minősül. A „jók” csoportjának bemutatásához kapcsolódva a szerző a hősiesség motívumát is kiemeli. Egyfelől hősnőket eleve-nít fel a magyar történelemből, kiemelve a vérrokonságot; felsorolja Zrínyi Ilonát, Szécsi Máriát és Szent Erzsébetet. Később a hősiesség képe egész Magyarországra (és Közép-Európára) kivetül:

„Húsz hónap óta élünk egy ostromlott erdőben, mert nyilvánvaló, hogy Közép-Európa és vele Magyarország, a háború első órájától kezdve ostromlott erdővé vált. Hősies katonáink a szuronyok hegyével tölték mind távolabbra e szorongatott gyűrű határait mi tőlünk, mélyen belekapva az ellenséges földek szívébe. [...] Az erdő ma is meg van és végzetét a védőrség hősiessége párosulva a hadvezérek előlítő bölcsességével és a bezárt polgári lakosság türelme, önfeláldozása s mindenekfelett a pótolhatatlan készletekkel való takarékosága dönti el.”⁷⁸

A héroszok használata Tormay retorikájában szintén nem egyedülálló. A hősiesség azonban nemcsak a harcoló katonákra értendő, hanem a polgári lakosságra is, amely önfeláldozásával segíti a „jókat”. A szöveg által felvázolt nacionalista kép megjeleníti a vágyott egységet, amelyben az összes társadalmi réteg együtt dolgozik a vágyott cél elérése érdekében. Az összetartó erőként megjelenített ellenségképpel szemben a szöveg tehát védőrséggént azonosítja a „jók” csoportját, amely bölcs, türelmes és önfeláldozó. Az idézetben megjelenik a Schmitt-féle koncepció barát kategóriája is, amelyre a szöveg egyszerűen Közép-Európaként utal. A barátság mélységét jelzi az időintervallum (a „háború első órájától”) kiemelése is.

A szöveg további részében a francia divat ellenségként jelenik meg, amely meg-rontja a magyar nőket, és céltalan pazarlása készíti őket.

⁷⁷ A szöveg nem emeli ki olyan esetet, amikor egy tehető férfi luxusban él és nem utasítja el a divatot, még háború esetén sem. Tormay vagy nem vette figyelembe ezt, vagy a nőknél alacsonyabb esetszám miatt nem tartotta érdemesnek a divatkövető férfiakra való ráhatást. Emellett elképzelhető, hogy a férfiakkal ezen a téren megértőbbnek bizonyult.

⁷⁸ A nő. *Ellenzék*, (1916. május 29.) 1–2.

„...a közép-európai városok utcáinak képe mintegy gonosz varázslatban megváltozott. Az alattomos varázsló: a francia divatlap volt, mely tömérdek szövetet igénylő szoknyácskák és rengeteg bőrt emésztő fűzős csizmák képét dobta be hozzánk. Az elvarázsolt pedig az ostromlott erődgyűrűjén belül élő asszonyoknak az a csoportja, éppen az, mely látszik és szembetűnik.”⁷⁹

A szövegben Franciaország helyett francia divatlapokat olvashatunk, amelyek a korábbiakhoz hasonlóan „gonosz varázslóként” tűnnek fel. A metafora használata azt sugallja, hogy a divatlapok titokban és ármánykodva változtatják meg az egyének viselkedését. A varázsló metaforája az ellenség erejének túlzó nagyságát mutatja, amelynek a magyar nők egy része nem tud ellenállni, és így védelemre szorulnak. Ezzel Tormay ismét két csoportra osztja a nőket, ezúttal a hiszékenyeket állítja szembe a tamáskodókkal. Tormay jelző- és melléknév halmozási gyakorlatának tükrében valószínűsíthető, hogy ezen naiv nők iránt megvetést tanúsított. Erre enged következtetni a „tömérdek szövetet igénylő” és a „rengeteg bőrt emésztő” kifejezések, csakúgy, mint a kicsinyítőképző használata, amely szintén megvetést sugall.

A szövegrészlet folytatásában újra előkerül az áruló képe, ezúttal azonban hosszabban fejti ki a nézeteit.

„Megérdemelt árnyék esik rájuk és ezt az árnyékot szégyenletes bélyeggé fogja változtatni ezeknek az időőknek a krónikája. De annál fájdalmasabb, hogy az általánosítás révén az árnyék megérinti és elsötétíti a többi nőt is, azokat, akik a maguk helyén kötelességüket teljesítve, a maguk hatáskörében méltó társai a magyar katonának! És míg millió nő ilyen könnyelmű tud lenni, addig visszataszító, hogy akadnak asszonyok, kik tékozlásukkal megkárosítják tűzhelyüket, hazájukat és győzedelmeskedni engedik maguk fölött egy olyan ellenség nyomorult divatlapjait, melynek fegyveres hadseregét hős katonáink valamennyi fronton legyőzik...”⁸⁰

A szégyen megjelenítése a szövegben az árnyék és a bélyeg metafora segítségével történik, amely nyomot hagy („megbélyegez”) azokon a nőkön, akik elfelejtik a „kötelességeiket”, azaz ismételten megkérdőjeleződik erkölcsiségük. A szóhasználat nem meglepő Tormay konzervatív nézeteit tekintve. Itt is két típusú nő jelenik meg, a „jók”, akik kötelességtudóak és harcolnak, valamint a „rosszak”, akik nemcsak harcoló katonák, az ország vagy nemzet, hanem az otthon ellen is vétkeznek. A hagyományos családi szerepek kihangsúlyozása ismét opponál Tormay személyével, hiszen az írónő önmagára nem a családi tűzhely őrzőjeként, sokkal inkább a nemzet megmentőjeként tekintett írásában. A nők számának hangsúlyozása sem véletlen. A megjelenő áruló képe éppen ezért veszélyes: a korábban említett hiszékeny nőket könnyen félrevezetheti az a néhány egyén, aki árulóvá vált. A tűzhely megkárosításának képe utal arra, hogy ezek a nők egyszer a „jók” közé tartoztak, de győzedelmeskedett felettük az ellenség. Tormay értelmezése szerint ezeket a nőket nem egyszerűen legyőzték, hanem engedték magukat legyőzni, azaz nem az ellenség bizonyult erősnek, hanem ezek a nők túl gyengének.

⁷⁹ A nő. *Ellenzék*, (1916. május 29.) 1–2.

⁸⁰ A nő. *Ellenzék*, (1916. május 29.) 1–2.

Az író nő véleményét az ismertebb hazai lapok többsége osztotta, többek között *Az Est*, a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* is megjelentette a Liga kiáltványát, amelyet saját szerzőik további gondolatokkal bővítették ki. Az *Est* cikkében összefoglalta a mozgalom álláspontját, külön kiemelve a francia és angol divatlapok elkerülésének fontosságát. A névtelen szerző a militarizmus nyelvezetét használva a Liga szabályait betartó nőket a fronton harcoló katonákkal vetette össze és szembeállította őket az árulókkal. A lap az árulókat nem árnyékként, hanem „kivételként” definiálta. Kik ezek a „kivételek”? *„Egyenruhában járnak: a hivalkodó fényűzés sokszínű, különböző szabású egyenruhájában! ellenségeink országából származó tollakat, selymeket, prémeket viselnek és francia meg angol illatszerek szaga szállong körülöttük.”* – azonosítja őket a lap.⁸¹

Szintén ezeket a „kivételeket” emelte ki a *Budapesti Hírlap*.⁸² A cikk szerzője a Fényűzés Elleni Liga célját helyénvalónak tartotta, valamint szintén megfogalmazta a nők „jó” és „rossz” csoportját. Utóbbiak magyar aranyat adnak az ellenséges országokból érkező hivalkodó termékekre és ruházati cikkekért, s ezzel teszik szegényebbé a vérrel és verejtéssel küzdő magyar nemzetet. Az cikk írója kiemelte a nők hazaárulását, amellyel az ország ellenségeinek megsegítésére sietnek. A *Pesti Napló* is közölte Tormay Cecile felhívását. A lap a *Budapesti Hírlappal* és *Az Esttel* ellentétben azonban nem a hazaárulást helyezte az írás középpontjába, hanem a párizsi divat „veszedelmével” foglalkozott. Ezt a veszedelmet kegyeletsértőnek találta a gyászoló nőkkel és asszonyokkal szemben, és alattomosnak tekintette, amely a gyengékben versenyzési vágyat vált ki, a jóhiszeműeket pedig megtéveszti. A lap írója, Tormayhoz hasonlóan, kiemelte a naiv nők csoportját, véleménye szerint a nők nem látják a nekik állított csapdát, amelyet ellenségeink állítanak fel számukra a divat segítségével. A névtelen szerző példaként a szűk és a bő szoknyák divatjának váltakozását hozza fel, amely *„nem engedi meg a szövetségtakarítást és nem viseli el az átalakítást”*.⁸³ A lap szerint éppen ezt az ártatlannak látszó csapdát kell elkerülniük Magyarországon (és a szövetséges országok) nőinek.

Mindhárom lap hasonló elemeket emelt ki, mint Tormay Cécile. A *Budapesti Hírlap* és *Az Est* az áruló szerepkörére helyezte a hangsúlyt. Az *Est* a „kivétel” elnevezéssel illette őket, s ugyan nem azonosította őket ellenségként, de kiemelte azokat a szempontokat, amelyekkel a elárulják a közösséget: fényűzően öltözködnek, más (ellenséges) országok tollait, selymeit viselik és az általuk gyártott parfümököt használják. A *Budapesti Hírlap* egyenesen hazaárulónak bélyegezte ezeket a nőket, és ellentétbe állította őket a győzelemért küzdő nemzettel. A *Pesti Napló* ezzel szemben a párizsi divat veszélyességét emelte ki, amely kiszámíthatatlanságával (szűk, illetve bő szoknyák váltakozó divatja) veszélyt jelent a rendezett életre. A lap a párizsi divatot egyenesen kegyeletsértőnek állítja be, amely a gyászoló nők életére tör. Ahogy Tormay írásában, úgy ezekben a cikkekben is két csoportra osztják a nőket: megjelennek az erkölcsös, szabálykövető és a hagyományos szerepeket betöltő nők és velük szemben az erkölcstelen, prostituálódó, áruló nők képe.

⁸¹ Háborús magyar divat. Felhívás Magyarország női közönségéhez. *Az Est*, (1916. április 4.) 4.

⁸² A fényűzés ellen. *Budapest Hírlap*, (1916. április 4.) 7.

⁸³ A magyar háborús divat. *Pesti Napló*, (1916. április 4.) 8.

Végezetül érdemes néhány mondatot írni a Fényűzés Elleni Liga megszűnéséről. Az egyesület alig több mint egy évig működött, 1917 tavaszán szűnt meg. A lapok nem szenteltek hosszú cikkeket a Liga feloszlásának, csupán rövid, néhány mondatot tartalmazó írásokat közöltek. E mögött elsősorban a hadikiadások növekedése okozta infláció és az általános elszegényedés állt. Az embereket többé nem érdekelte a Fényűzés Elleni Liga, sokkal inkább a mindennapi túlélésre koncentráltak. A Liga feloszlásakor tiszta jövedelmét segélyezésre fordította.

A Fényűzés Elleni Liga és Tormay Cécile tevékenységét és társadalomra gyakorolt hatását nehéz megítélni. Olyan egodokumentumok, mint Pallavicini Györgyné megsemmisült naplója, segítséget nyújthatnának a befogadó közeg, az olvasók véleményének felmérésében. Mind ez ideig nem találtam olyan forrást, amely segítséget jelenthetne a kérdés árnyalásában. A lapok cikkei elsősorban promóciós célokat szolgáltak, néhány részlet azonban az egyesület sikerességét igazolja. Ilyen például a kiállításra érkező nagyszámú pályázati anyag, vagy az egyesületi jelvények eladásáról szóló beszámolók. Ezek arra engednek következtetni, hogy a Liga célkitűzéseivel többen egyetértettek, még ha nem is csatlakoztak, vagy minimum érdekesnek, izgalmasnak vélték a róluk megjelent cikkeket. Ezt a korabeli sajtó üzleti átalakulása támaszthatja alá: a lapok elsősorban azokat a témákat adták ki, amelyek nagy olvasószámot generáltak. Ezt a képet árnyalja azonban az I. világháború alatt fellépő cenzúra és propaganda, amely során egyéb érdekek is fűződhetek ahhoz, hogy az egyesület láthatóságot kapott. Ennek ellenére többen nyíltan ellenérzésüket fejezték ki irányukba, és a cenzúra ellenére a francia és angol divat elutasításának kérdéseiről mégis valamiféle diskurzus bontakozott ki. Az egyesület működésének ideje rövid intervallumot ölelt fel, így tevékenységük nem követhető végig a világháború éveinek kontextusában. Mindenesetre kijelenthető, hogy a háború harmadik, nehéz évében a lelkesítés gondolata önmagában is a Liga megszületéséhez alapját jelenthette.

A szövegek elemzése arra világít rá, hogy a Fényűzés Elleni Liga által megjelentetett írásokban és a róluk szóló cikkekben megjelennek az ellenségkereső diskurzus retorikai elemei, így az egyesület a propaganda egyik szócsövének is tekinthető. A legnagyobb arányban a jók és a rosszak („mi” és „ők”) csoportjainak elkülönülése emelkedik ki, de tetten érhetőek olyan elemek is, mint a barát toposza, a kozmosz és a káosz megjelenése és az áruló képe. A szövegek emellett kiemelik és élesen kritizálják a velük egyet nem értő vagy máshogy cselekvő nőket, erkölcstelennek, prostituálnak titulálva őket, felelevenítve olyan háborús bűnöket, mint a nemi erőszak. Ebből a szempontból vizsgálva ezek a szövegek demagógnak tekinthetők, amelyek nem riadnak vissza a komolyabb gyalázkodástól sem.

A Fényűzés Elleni Liga életében Tormay megkerülhetetlen személy, az egyesület szinte összeolvad a nevével. Ahogy korábban kiemeltem, a korábbi szakirodalom nem foglalkozott a világháború alatti tevékenységével, a kutatások elsősorban az 1920-as évekre fókuszálnak. Ugyanakkor fontosnak vélem a Fényűzés Elleni Liga (propaganda)tevékenységének elemzését, hiszen az itt tapasztaltak fundamentumot jelenthettek a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalapításában. Az egyesület rövid ideig tartó működése és kifulladásra hatás gyakorolhatott a későbbi irodalmi művekre. Az itt vizsgált szövegek azt mutatják, hogy Tormay nacionalista szemléletének kezdete nem az 1920-as évekre datálható, sokkal inkább

a világháború éveire. Szintén itt gyökeresedhettek meg a később gyakran használt metaforák, mint például a harcoló katonáé vagy a (negatív) jelzők és melléknevek fokozott használata. Sőt, a később oly fontos prófétaszerepnek az alapjai már 1916-ban, a *Harc a tékozló divat* ellen című írásban feltűnik. A szövegben megjelennek az antikapitalista szemlélet alapjai is. Kevésbé hangsúlyos azonban az antiszemitizmus gondolata a Fényűzés Elleni Liga kiadványaiban, néhány elejtett, implicit gondolat utalhat esetleges zsidóellenességre. Ezek alapján Tormay életében a későbbi politikai tevékenység kiinduló pontjának tekinthető a Fényűzés Elleni Liga.

Összegzés

A világháború kitörése, az állóháború és a folyamatos harcok váltakozása, a közeli rokonok, ismerősök, barátok halála és a fokozódó készlet- és nyersanyaghiány a háttérrel, s így Magyarországra is hatással volt. Ez begyűrűzött a korábbi hétköznapi élet minden szegmensébe, és köztük a divat világára is hatást gyakorolt. A világháború előtt reprezentációs célokat szolgáló öltözködés a háború éveitől új szerepet kapott és ellenségként jelent meg. A fokozódó nyersanyaghiány hívta életre a Fényűzés Elleni Ligát, amely körülbelül másfél évig működött, és amelynek egyik alapítója, Tormay Cécile ellenségnek a francia divatot kiáltotta ki, ezt gondolatot pedig a többi hazai lap átvette. A háború éveiben Franciaország a Monarchia tényleges ellenfelének számított, ugyanakkor – ennek kiterjesztéseként – a Fényűzés Elleni Liga a francia divatot is ellenségként azonosította. Ez nem meglepő a korabeli háborús politika tekintetében, amely során a propaganda eddig nem tapasztalt területeken jelent meg. Az egyesület az öltözködést eszközként használta fel a „mi” és az „ők” csoportjainak elkülönítéséhez, azonban a Liga kiáltványai és szövegei az ellenségkereső diskurzus sokkal szélesebb spektrumát vonultatták fel. Végtelen demagóg, gyakran túlzó és torzító szövegeket olyan területek, témák, esetek összemosása jellemezte, mint a divatkövetés és a nemi erőszak. Az egyesületet vezető Tormay vagy tudatosan, vagy az események kontextuális értelmezésének hiányából fakadóan a gazdasági hanyatlásért és a kedvezőtlen háborús helyzetért felelős bűnbakokat keresett. Ezt azokban a nőkben találta, akik követték a francia divatot vagy arra buzdítottak másokat. A Liga retorikájában így a „jók” és a „rosszak” kategóriái nem csupán az antant és a központi hatalmak vonatkozásában jelentek meg, hanem sokkal inkább az erkölcsös és erkölcstelen nők kategorizálása mentén. Az illendő és követendő viselkedést maga az egyesület jelölte ki az ellenségkeresés retorikai fogásaival, például a héroszok megjelenítésével vagy a vadság toposzával. Összegezve, a Fényűzés Elleni Liga ellenségkereső diskurzusának elemzése „túlmutat önmagán” és betekintést enged a korai 20. század propagandájába, előrevetítve azokat az ideológiai elemeket, amelyek visszaköszönnek Tormay Cécile későbbi tevékenységében.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Kézirattári források

FSZEK. BQ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény
391/3. A Fényűzés Elleni Liga Alapszabályai

Sajtó

A Társaság
Az Est
Budapest Hírlap
Ellenzék
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Új Idők

Szakirodalom

ANTAL

2016 ANTAL Attila: Politikai ellenség és identitás. In: *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szer.: FÖLDES György – ANTAL Attila. Budapest, Napvilág, Kiadó, 2016. 131–152.

BALLA

2005 BALLA Tibor: Az osztrák-magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, (2005) 1–2. sz. 141–151.

BEN-PORATH

2007 BEN-PORATH, Eran N.: Rhetoric of Atrocities. The Place of Horrific Rights Abuses in Presidential Persuasion. *Presidential Studies Quarterly*, 47. (2007) 2. sz. 181–202.

BROWN

1965 BROWN, James Alexander Campbell: *Techniques of Persuasion. From Propaganda to Brainwashing*. Harmondsworth, Penguin Books, 1965.

BRUBAKER

1996 BRUBAKER, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

BUTLER

2002 BUTLER, John R: Somalia and the Imperial Savage. Continuities in the Rhetoric of War. *Western Journal of Communication*, 66. (2002) 1. sz. 1–24.

BUIÁSSY

1938 BUIÁSSY, Károly: *Budapest közművelődési viszonyai*. Budapest, Szfv. Stat. Hiv., 1938.

EDELMAN

1988 EDELMAN, Murray: The Construction and Uses of Political Enemies In: *Constructing the Political Spectacle*. Szerk.: EDELMAN, Murray. Chicago, IL–London, The University of Chicago Press, 1988. 66–89.

EDWARDS

2008 EDWARDS, Jason A.: Defining the Enemy for the Post-Cold War World. Bill Clinton's Foreign Policy Discourse in Somalia and Haiti. *International Journal of Communications*, 2. (2008) 830–847.

F. DÓZSA

1972 F. DÓZSA Katalin: A munkások öltözködése a századfordulón. *Múzeumi Közlemények*, (1972) 2–3 sz. 131–137.

1989 F. DÓZSA Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989.

1999 F. DÓZSA Katalin: Párizs–Bécs–Budapest. Gondolatok egy fiatal iparművészeti ág történetével kapcsolatban I. *Magyar Iparművészet*, 6. (1999) 2. sz. 22–29.

2008 F. DÓZSA Katalin: „Kaftán, srájmli, pajesz idegen volt számára”. *Budapesti Negyed*, 60. (2008) 2. 369–384.

2014 F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2014.

2016 F. DÓZSA Katalin: Az első világháború hatása a polgári erkölcsök, a női szerepek és az öltözködés érdemi változásaira. *Múltunk*, (2016) 2. sz. 54–82.

FISCHER

2001 FISCHER, Gayle V.: *Pantaloons & Power. A Nineteenth-Century Dress Reform in the United States*. Kent, The Kent State University Press, 2001.

FLÓRIÁN

2004 FLÓRIÁN Mária: Az öltözködés rendszerei: táji tagolódás, viseletcsoportok. In: *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. Szerk.: FARAGÓ Tamás. Budapest, Új Mandátum, 2004. 110–124.

FORRAI

2018 FORRAI Judit: Militarizált szex: katonák, prostitúció, nemi betegségek a Nagy Háborúban. *Per Aspera ad Astra*, 5. (2018) 2. sz. 93–114.

FÜLEMILE

1991 FÜLEMILE Ágnes: Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon Az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, 102. (1991) 1–2. sz. 50–78.

GERGELY

2019 GERGELY András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

GRADVOHL

- 2002 GRADVOHL, Paul: A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja. *Történelmi Szemle*, 44. (2002) 1–2. sz. 145–163.

GUNST

- 1996 GUNST Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

HAMELEERS

- 2018 HAMELEERS, Michael: A Typology of Populism. Toward a Revised Theoretical Framework on the Sender Side and Receiver Side of Communication. *International Journal of Communication*, 12. (2018). 2171–2190.

IVIE

- 1980 IVIE, Robert L.: Images of Savagery in American Justification for War. *Communication Monographs*, 47. (1980) 4. sz. 279–294.

JUNGNICKEL

- 2015 JUNGNICKEL, Katrina: “One needs to be very brave to stand all that”: Cycling, rational dress and the struggle for citizenship in late nineteenth century Britain. *Geoforum*, 64. (2015) 362–371.

KÁDÁR

- 2014 KÁDÁR Judit: *Engedelmes lázadók*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2014.

KAPOSI

- 2002 KAPOSI Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002.

KECSKÉS

- 2014 KECSKÉS D. Gusztáv: Paradigmaváltás Párizsban. Franciaország Kelet-Közép-Európába politikájának átalakulása az első világháború idején. In: *Az első világháború, 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: NÉMETH István. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2014. 187–207.

KOSELLECK

- 1997 KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Jászöveg Tankönyvek, 1997.
- 1998 KOSELLECK, Reinhart: Ellenségfogalmak. In: *Az ellenség neve*. Szerk.: SZABÓ Márton. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 1998. 12–23.
- 2003 KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2003.

KURIMAY

- 2015 KURIMAY Anita: Tormay Cécile: A „Nemzet Nagyasszonyának” kényelmetlen öröksége. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, (2015) 1. sz. 5–27.

LÉNÁRT

- 2016 LÉNÁRT András: Újrahasznosított propaganda. Az első világháború tanulságainak beépülése a politikai praxisba. *JelKép*, (2016) 1. sz. 5–15.

MAJTÉNYI

- 2017 MAJTÉNYI Balázs: Alkotmányos értékek játszámája. *Fundamentum*, 21. (2017) 1–2. 37–44.
- 2021 MAJTÉNYI Balázs: Párhuzamok: kirekesztő populista nacionalizmus az Egyesült Királyságban és Magyarországon. *MTA Law Working Papers*, 3. (2021) 1–22.

MILLER-IDRISS

- 2019 MILLER-IDRISS, Cynthia: The Global Dimensions of Populist Nationalism. *The International Spectator*, 54. (2019) 2. 17–34.

PAPP-SIPOS

- 2017 PAPP Barbara – SIPOS Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó.

PÁRTOS

- 1941 PÁRTOS Szilárd: *A magyar gyáripar évkönyve és címtára*. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt., 1941.

SCHMITT

- 2002 SCHMITT, Carl: *A politika fogalma*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

SOMOGYI

- 2018 SOMOGYI László: „Te azt írod, a háború mártírjai közt vagyok én is!” Női visszaemlékezés az első világháború alatti francia internálásra. *Múltunk*, (2018) 2. sz. 100–131.

SVÉGEL

- 2020 SVÉGEL Fanni: Nemi erőszak az első világháborúban. Kérdések, források, problémák. *Sic Itur ad Astra*, 72. (2020) 103–132.

SZABÓ

- 2003 SZABÓ Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003.
- 2007 SZABÓ Márton: Ellenség és ellenfél a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 16. (2007) 1. sz. 9–22.

SZENTESI

- 2016 SZENTESI Réka: Egészség, feminizmus, szépségideál: A fűzőviselet körüli vita a dualizmus korában. In: *Divat, egyén, társadalom*. Szerk.: F. DÓZSA Katalin – SZATMÁRI Judit Anna – VÉR Eszter Virág. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 145–161.

SZLAMA

2018 SZLAMA Gabriella Zsófia: Lehet-e szolidáris a divat? Altruizmus és szubvenció a Fényűzés Elleni Liga tevékenységében. *TNTeF*, 8. (2018) 2. sz. 121–139.

SZÜCS

2002 SZÜCS Judit: Egy csongrádi kékfestő leltára. In: *X. Kézművesipari Szimpózium*. Szerk.: SZULOVSKY János. Budapest, Magyar Kézművesipartörténeti Egyesület-MTA VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága, 2002. 161–170.

TÓTH

2010 TÓTH György: A varrógép meghonosodása Magyarországon. In: *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. Szerk.: FLÓRIÁN Mária. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2010. 137–167.

Edvy Athina

A szocializmus fénykora?

A neonreklámok története és kezelése

A neonok megváltoztatták a 20. század elején a nagyvárosok képét. A világító reklámok különleges hangulatot teremtettek, és fogyasztásra ösztönöztek világszerte. A neonfeliratok, nemesgázvilágítások és reklámok története összefonódott a kapitalizmussal, de érdekes módon a 60-as és 70-es évektől a szocialista nagyvárosok képét is hasonló elemek formálták. Ezekben a városokban azonban a feliratok egy életérzést, egy szebb jövőt kínáltak, amely kulturális és gazdasági fellendülést hoz magával. A kapitalizmussal ellentétben nem fogyasztásra ösztönöztek, hanem tájékoztatásra, nevelésre és szórakoztatásra használhatták őket, egy újfajta útbaigazításként értelmezhetőek a szocialista városi tájban. A 80-as évekre elkezdtek eltűnedezni a városból ezek a jelek, a rendszerváltás után pedig ez a folyamat felgyorsult. Megfigyelésem szerint a civil társadalom aktivitásán múlik az, hogy néhány felirat megmaradhasson az utókornak mint az államszocialista időszak öröksége, mementója. A megóvás történhet *in situ* vagy muzealizáció formájában; Budapesten mindkettőre van példa. Tanulmányomban a neonok történetét mutatom be, és megvizsgálom, hogy miképp alakultak a feliratokkal kapcsolatos trendek a kapitalista és szocialista országokban. Ahhoz, hogy jobb rálátást nyerhessünk a civil szféra tevékenységére, interjúkat készítettem a hazánkban a rendszerváltás után aktív neonmentő civilekkel. A tanulmány ezeken keresztül mutatja be, hogy az állami intézmények helyett ők miképp vállalnak részt a szocialista örökség muzealizációjában, megőrzésében. Kitérek továbbá arra is, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznie a civileknek ebben a szcénában, és hogy a keleti blokk országában milyen hasonló törekvések vannak.

A neon a héliumhoz, az argonhoz, a kriptonhoz, a xenonhoz és a radonhoz hasonlóan a levegőből származó nemesgázok közé tartozik, amelyeket brit tudósok fedeztek fel a 19. század végén. A nemesgázokra jellemző, hogy színtelenek, szagtalanok és vízben oldódnak. A neon története egészen a 1898. június 7-ig nyúlik vissza, amikor William Ramsay és Morris Travers kísérleteik során felfedezték az új gázt. A névadásban Ramsay fiának segítségét kérték, ő a *novum* nevet

javasolta, az édesapjának azonban a görög neon kifejezés jobban tetszett, így végül amellet döntöttek.¹ A neonfény, s vele a neonfeliratok igazi, világhódító története csak akkor kezdődött, amikor William Ramsay és Morris Travers megtöltötte az úgynevezett Plücker csövet az új gázzal, amely elektromos kisülést okozott és piros fénye volt.² Arra, hogy a piros neonfényt miképp lehet csőbe zárni és világítani vele, Georges Claude jött rá. Claude 1910-ben mutatta be a szabadalmát, az első neonfeliratot. Párizsban egy 35 méter hosszú feliratot állított ki a Grand Palais homlokzatára a Párizsi Autó- és Kerékpárkiállítás ideje alatt. 1911-ben mutatta be új neonját egy párizsi vidámparkban, a Luna Parkban, ahol a hullámvasút, a szellemvonat és a vízi csúszda mellé egy standot állított, hogy megmutassa legújabb felfedezését.³

A világító reklámok kora azonban nem a neonnal kezdődött. A 19. század második felében a párizsi körutak már fényárban úszhattak az ún. „pre-neonreklámok” korában, ekkor ezekhez izzókat használtak. A villamosítás és a modern világítóreklám kéz a kézben járt a nagyvárosok központjaiban. Az első modern, világító pre-neonreklámhoz 100 izzót használtak, és a fényárban Edison neve volt olvasható. A villamosítás elterjedésével az azt hasznosító reklámok egyre inkább felhívták a figyelmet a kereskedelmi forgalomra, erősítve azt.⁴ A neonhirdetések elterjedése pedig csak tovább fokozta ezt a folyamatot. Ezek a hirdetések azért válhattak le a korábbi izzós reklámokat, mert a neoncső ötször annyi vörös fényt adott ugyanannyi áram mellett. Ez a hirdetési forma egyedülálló ragyogást adott a városoknak, különösen esős estéken. Ezenkívül nagy előnyt jelentett, hogy hatása nem volt túl rikító, de kellőképpen látványos volt. Claude színes csövei lényegesen kellemesebb fényt biztosítottak, mint a korábban a világító reklámokban használt izzók. A sikerük titka az volt, hogy nem vakították el az embereket, így könnyen lehetett olvasni őket.⁵ És bár a neonfelirat elnevezés terjedt el, nem minden felirathoz használták ezt a gázt, a különböző színek elérésére más és más nemesgázokat, néha azok elegyét használnak. A neon tüzes narancssárga és vörös színnel tud világítani, az argon lágy kék vagy levendula színt ad, a kripton fénye ezüstös fehér vagy sárga-fehér. Az argont más gázokkal keverve kaphatunk újabb színeket: az argon és a xenon elegyből halványkék vagy fényes levendulaszín lesz, a hélium és argon keverékéből rózsaszínes-vörös fény lesz. Ragyogó kéket pedig a higanyal kevert argon ad.⁶

Az első neonvilágítású reklámot az 1910-es évek legelején kapcsolták fel: egy borbélyüzlet vezetője volt elég vállalkozó szellemű ahhoz, hogy kipróbálja ezt az új hirdetési technikát boltjában, a Montmartre-on lévő Palais Coiffeur-ben. Egy évvel később avatták fel a „Cinzano” feliratot, amely az első, egy épület tetőszerkezetét díszítő neonfelirat volt. Egy évvel később, 1914-ben már 160 neonreklám volt Párizsban. Ez a szám 1927-re 6000-re növekedett.⁷

¹ RIBBAT, 2013. 23.

² Uo., 24.

³ Uo., 31–32.

⁴ Uo., 6–27.

⁵ Uo., 37.

⁶ KANE, 2020. 649.

⁷ Uo., 651.

A feliratok nemcsak Franciaországban terjedtek el szédítő gyorsasággal, hanem az egész világon. Németországban csak az 1920-as évek végén kezdődött a láz, mivel az egyenáramú hálózat akadályozta a fejlesztésüket. Később azonban a neonírások, feliratok fokozatosan visszaszorították azokat a szabadtéri reklámokat, amelyek különböző izzók kombinációit használták. Európán kívül is volt meghatározó ez az új reklámozási forma, Tokióban a 20. század elején szintén rengeteg nemesgázreklámot helyeztek el, 1930-ra pedig már Mexikóvárosban, Havannában, Melbourneben, Wellingtonban és Sanghajban is működtek neongyártó cégek. A neonreklám amerikai hódító útjára Los Angelesből indult, amikor egy autókereskedő 1923-ban két feliratot vásárolt Párizsban; ezt követően a neonok az Egyesült Államok kulturális fejlődésének meghatározó részeivé váltak.⁸ Christop Ribbat szerint az 1930-as évek amerikai moziboomja nem mehetett volna végbe neonfények nélkül. Ribbat kitér arra is, hogy a neon a felhőkarcolók és a léghajójaratok kultúrájának része volt, látszólag minden kapcsolat nélkül az anyagi világgal. A modernizáció és az amerikanizálódás, a populáris kultúra, a lift, a repülőgép, a varázsütésre felvillanó, áramló neonreklámok a két világháború közötti jazzkorszakban jöttek létre, annak részeként, így e korszak lenyomatának tekinthetők.⁹

A kapitalista országokban a neonok fénykora a két világháború közötti időszakra tehető, de a városképet sokáig meghatározták; a reklámok gyakran kivételesen eredeti műtárgyak voltak. A neoneorszak végét az hozta el, amikor megjelentek a háttérvilágítással ellátott műanyag szerkezetek, amelyek sokkal olcsóbb alternatívát kínáltak, hiszen a kézzel hajlított és szájjal fújt neonok költségesebbek, körülményesebbek és törékenyebbek voltak a gyárilag készített, könnyen pótolható, könnyen kezelhető szerkezeteknél. Az 1950–60-as évektől az élénk színű csöveket nem tekintették az innováció és a kereskedelmi siker jelének, ez különösen az Egyesült Államokra igaz. Azoknak az olcsó, meglehetősen rossz állapotú bároknak, szállodáknak és éttermeknek a tipikus reklámhordozójává váltak, amelyek nem engedhettek meg maguknak vadonatúj reklámtáblákat. Lokális kivételt képezett e tendencia alól Las Vegas, amely az 1950-es és 70-es évek között neon-oázissá fejlődött. Itt nem alkalmaztak újabb technológiákat, a város arculatát a neon határozta meg, védjegyévé vált. E kivétel ellenére a neonreklámok aranykora többé nem tért vissza.¹⁰

A neonfény térhódítása után hamarosan megjelentek a kritikák is. A reklámok villogó fénye és a programozott hatásukra adott kondicionált reakciók a kultúrakritikusok szerint a médiabanalítások hisztériakeltő, programozott (és programozó) jellegét reprezentálják. A kritikusok kiindulópontja, hogy ezek a szájjal fújt és kézzel formált neonreklámok azért léteznek, hogy a tömegek figyelmét felkeltsék. A feliratok arra valók, hogy a tömegek lássák és olvassák, a vásárlásra való felhívásuk pedig arra, hogy azonnal cselekedjenek, és lehető leg többet fogyasszanak. Ez az egyszerű működés a tömegkultúra kritikusai szerint megfelel a modern kereskedelem működésének. A másik kritikai megközelítés azokhoz köthető, akik idegenkednek a neonfénytől, értetlenséggel vagy undorral reagálnak rá, ezt a triviális és

⁸ RIBBAT, 2013. 35.

⁹ Uo., 36.

¹⁰ Uo., 11.

a technológiával szembeni általános ellenséges magatartás eredményeként teszik. Nem érdekli őket, hogy a feliratok sokszínű fényt bocsátanak-e ki. Számukra a csövek nem jelentenek mást, mint felszínességet.¹¹ Theodor Adorno a neont a kultúraipar szinonimájaként használta; ezek a fények szerinte fenyegetést jelentenek a művészetre. A fények, amelyek a városok felett lebegnek és fényükkel túlragyogják az éjszaka természetes fényét, nem mások, mint üstökösök, amelyek a társadalom katasztrófáját jelzik előre, egyfajta fagyott halált (*frozen death*). A fagyott halál állapotában már csak a neonok fénye világít, s a művészet sejtelmes sötétje eltűnik. Azonban ezek az üstökösök nem az égből jönnek, hanem a földről, emberek irányítják őket. Az embereken múlik csupán, hogy elkerülhető legyen a katasztrófa. A kérdés, hogy felébrednek-e a rémálomból. Ez a rémálom csak addig fenyeget, hogy valósággá válik, amíg az emberek hisznek benne.¹² Adorno szerint a kultúraipar további térnyerése elkerülendő, s hasonlatában ezt azonosítja a neonokkal, azok terjedésével.

Kialakult azonban egy másfajta, pozitív interpretációja is a neonfények szerepének a városokban: a művészek értékelni kezdték ezeket a tárgyakat és a reklámtáblák készítésével kapcsolatos gyakorlati készségeket, és szerették volna merészen és nyilvánosan kinyilvánítani szimpátiájukat a gyakran lepusztult városi környezetet szimbolizáló tárgyak iránt. Akik pozitívabban szemlélik a feliratokat, a populáris kultúra káprázataért, a városi élet dinamizmusaért és az egyéni kreativitásért, a programozott hatásokért és az egyszerű üzenetükért rajonganak. A neonfény előállításában és fogyasztásában egyaránt kifejeződő egyéni kreativitás után sóvárognak. A 20. században az írók, művészek és értelmiségiek folyamatosan merészkedtek a neonfény dzsungelébe, hogy elszakadjanak a kulturális elittől és az általuk önhittnek vélt igényességtől.¹³

Megfigyelhető tehát egy ironikus csavar az izzó csövek történetében. Ezeket az üzleti technológia elemeként fejlesztették ki, hogy a fodrászszalonok, mozik és áruházak reklámozására és a kereskedelmi siker fokozására szolgáljanak. Amikor azonban elvesztették az újdonság varázsát, a városi hanyatlás szimbólumává váltak, fényük mindenekelőtt a hanyatló városokban, városrészekben élőkre világított rá. Így lett a neonfény a város azon szemlélőinek kedvenc metaforája, akik progresszív realizmusukba integrálni akarták a popkultúrát.¹⁴ A neonok kezelése a kapitalista országokban már a 70-es évek végére és a 80-as évek elejére kérdéssé vált: az első neonmúzeumot 1981-ben Lili Lakich alapította Los Angelesben, a célja az volt, hogy egyfajta „Disneyland”-et hozzanak létre az alkalmazott művészetek számára.¹⁵ A keleti blokk országai az eddigiekben bemutatott fejleményekhez képest eltérő képet mutatnak, és egyfajta időbeli eltolódás is megfigyelhető abban, ahogyan a nyugati országokban a neonreklámok fénykora, kritikája, későbbi megítélése, muzealizációja zajlott.

¹¹ Uo., 20.

¹² ADORNO, 2020. 96.

¹³ RIBBAT, 2013. 20.

¹⁴ Uo., 21.

¹⁵ Uo., 13.

Neonreklámok Magyarországon

A neonreklámok történetét Magyarországon N. Kovács Tímea tekinti át *Jelenkor* folyóiratban megjelent tanulmányában; a következőkben erre az írásra támaszkodva mutatom be Budapest neontörténetét. Hazánkban az 1920-as években hívta életre a Magyar Elektromos Művek azt a mozzalmat, amely az elektromos áram egyéb hasznosíthatósága mellett szorgalmazta a kirakatok kivilágítását és a fényreklámok elterjesztését. A budapesti utcák az 1920-as évektől kezdődően éjszakaiként fényárban úsztak, eleinte elektromos reklámtáblákat szereltek fel, majd világító tetőreklámokat, később pedig már a buszmegállóknak is világító hirdetőoszlopokat helyeztek el.¹⁶ Ezek a fények nem csupán gazdasági kényszerek következtében jöttek létre és nemcsak az áruk értékesítése volt a céljuk, és nem is elsősorban kommunikációs eszközök voltak, hanem kiemelt szerepet játszottak abban, hogy megváltoztassák a város arculatát. Budapest ezekben az években veszítette el a provinciális jellegét, ezzel együtt azt a sötétséget is, amely éjszaka beborította az utcáit, és ragyogó világvárossá változott. N. Kovács tanulmányában megemlíti, hogy egy kortárs megfigyelő 1925-ös vélekedése szerint a neonok által „az utcák pszichológiája változik meg”. Ebben az időszakban az utcákat tömegek csodálták, rendszeresen hasonlították a várost az *Ezeregyéjszaka* meséihez, és úgy vélték, hogy a fényeknek köszönhetően az utcaépek minden addiginál művészebbé váltak.¹⁷

Azon kívül, hogy az utcák egyre nagyobb esztétikai élményt jelentettek, nem szabad elfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy a világítás bevezetése által az utcák sokkal biztonságosabbá váltak, ám míg a nagyobb utcák fényoázisokká váltak, a kisebb mellékutcák sötétségük miatt veszélyes, kihalt érzést keltenek. N. Kovács sorra vesz néhány kortársak által megfogalmazott benyomást, s arra a következtetésre jut, hogy az egyre fényesebb utcák, kivilágított kirakatok, neonreklámok által megváltozott a város külső megjelenése, és ez elégséges volt ahhoz, hogy Budapestből világváros válhasson. A fények hatására átalakult a városi tér és a városhoz kapcsolódó életstílus és életérzés közti komplex kölcsönhatások nyomán kibontakozott egy másik városkép: Budapest azért lett világváros, mert ekként érzékelték, ilyenként tapasztalták, élték és használták a városban élők és turisták egyaránt. 1928-ban a főváros intenzív reklámkampányt indított annak érdekében, hogy a hazai és nemzetközi turizmust fellendítse. A két világháború között kialakult neonkultúra azonban nem élte túl a II. világháborút, a feliratok megsemmisültek, és az új politikai rendszerrel nem volt többé összeegyeztethető a kapitalista világ e vívmánya.¹⁸ Mindezek alapján megállapítható, hogy a II. világháborúig a neonok története párhuzamosan haladt hazánkban és az előzőleg bemutatott országokban. A második felvirágzás azonban már nem következett be a háború után.

A neonok megítélésében a 60-as évek végén következett be fordulat. A budapesti városvezetés 1968-ban életrehívott egy neonosítási programot, amely Budapest

¹⁶ N. Kovács, 2014. 996.

¹⁷ Uo., 997.

¹⁸ Uo., 998.

szocialista továbbfejlesztésének fontos elemeként feszített tempóban zajlott. Ennek kicsúcsosodása 1970-ben volt: ekkor Budapest fénykampányt indított. 1970 különleges év volt: az ország felszabadításának 25. évfordulója, Lenin születésének 100. évfordulója, valamint ekkor rendezték meg november 23. és 28. között az MSZMP X. pártkongresszusát, amelyen Brezsnyev személyesen vett részt. A párt Központi Bizottsága ezen a kongresszuson hozott egy határozatot, miszerint a fővárosnak újra fényárban kell tündökölnie.¹⁹ A *Népszabadság*ban 1970-ben megjelent egy írás, miszerint óriási erőfeszítések és áldozatos munka árán bontakoztak ki évről évre az újra világvárossá váló Budapest körvonalai. A szerző megemlíti, hogy az életszínvonal nagy mértékben nőtt: százezrek költöztek modern komfortos családi otthonokba, egész városrészek épültek fel, a világszínvonalú termékeket gyártó ipar pedig fejlődött. Fontos elemként említi továbbá, hogy „*esti fényárba öltözött útvonalak, csillogó kirakatok, szállodák, éttermek, rendelőintézetek, ápolt parkok nőttek ki szinte a földből*”.²⁰ Egy 1971-es cikk szerint 1958 táján látták be azt, hogy a neonreklámokat a túlhajtott üzleti reklámozás helyett sokkal célszerűbb lenne a kulturált, modern, szocialista városkép részének tekinteni, s mintegy a közvilágítás kiegészítéseként értelmezni.²¹

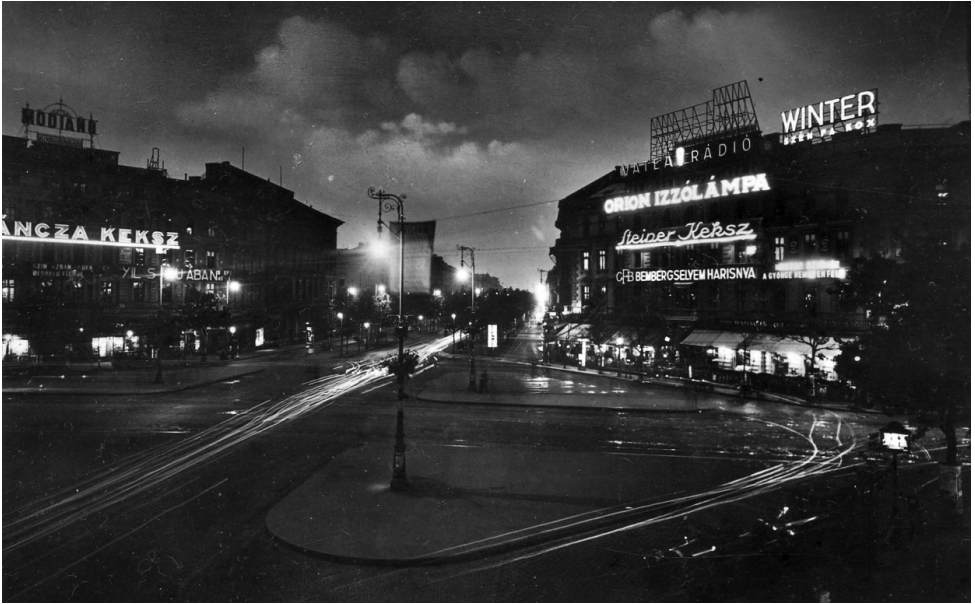
N. Kovács tanulmányából kiderül, hogy 1968 és 1970 között mintegy 19.000 neonberendezést gyártottak le és állítottak munkába, amelyek értéke mintegy 33 millió forint volt. A kérdés jelentős mértékben foglalkoztatta a politikát, ezért háromlépéses akciótervet dolgoztak ki. Az első szakaszban 1970. április 4-ig, Magyarország felszabadulásának 25. évfordulójáig 67 darab nagy és 22 darab közepes és kisebb méretű fényreklámot kellett felszerelni, valamint a katonai parádéra az összes központi utat és teret (Március 15. tér, Felszabadulás tér [ma Ferenciek tere], Kossuth út, Rákóczi út, Marx [ma Nyugati] tér) neonfényekbe kellett öltöztetni. A terv második, 1970. végéig teljesítendő szakaszának az volt a célja, hogy a főváros utcáinak éjszakai arculatát fényesebbé, élettel telibbé tegyék, mindent pedig neonreklámokkal kellett elérni. Az utolsó, harmadik, szakasz feladatául azt határozták meg, hogy minden belvárosi közlekedési útvonal mentén található üzlet üzemeljen be 1971. végéig neonberendezéseket, ezeket a bejáratok felett kellett elhelyezni. Ezenkívül döntöttek arról is, hogy a nagy állami vállalatoknak költségvetésük egy részét kötelezően neonreklámokra kellett fordítaniuk, amelyeket a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat készített. Az így létrejött kivilágított üzletek, a belvárosi utcák, valamint a reptérhez vezető sugárút kivilágítása mind egy dologra volt hivatott: hogy meggyőzze a városi lakosságot és a hazánkba látogató turistákat arról, hogy Budapest ismét világváros. Budapest a szocialista modernitás, a szocialista jólét és fogyasztás fellegváraként kívánt megjelenni, s a fények, neonok által azt akarta bizonyítani, hogy az életszínvonal nem marad el a többi európai nagyvárostól – ilyen szempontból tehát mégiscsak tekinthetők üzleti reklámozásként.²²

¹⁹ Uo., 999.

²⁰ Budapest 25 éve. *Népszabadság*, 28. (1970. február 8.) 33. sz. 4.

²¹ RózsA, 1971. 13.

²² N. Kovács, 2014. 999.

1. sz. kép. Fényreklámok az Oktogonon, 1930 (Forrás: Fortepan/Pesti Brúnó)

2. sz. kép. Mézes Mackó büfé, V. kerület, Kígyó utca 4-6., 1955 (Forrás: Fortepan/Bauer Sándor)

A fővárosban elhelyezett reklámok fő célja az volt, hogy hihetővé tegyék azt, hogy a gazdaság jól működik, és a szocialista jólét szimbólumaiként lépjenek fel, hívják versenyre a lakosság által áhított nyugati világ neonjait. A szocialista neonok üzenete felettébb ellentmondásos volt, hiszen reklámoztak egy olyan politikai, gazdasági környezetben, amelyben alapvetően nem volt helye reklámnak. Így jöttek létre azok a reklámnak nevezhető neonok, amelyek felszólítják a lakosságot (a kapitalista országokban ezzel szemben a fogyasztót kívánták megszólítani), és különböző attitűdökre biztatják, mint például „ne szemetelj” vagy „cipőt a cipőboltból” – ezek is a neonok szerepének meghasonlottságára utalnak. Már a kiindulás is rendkívül kettős, mivel a szocialista értékeket egy 20-as, 30-as évekbeli médiummal kívánták reklámozni, azzal a médiummal, amely a kozmopolita Budapest integráns része volt, és amely Európában és Amerikában a kapitalizmus, a fogyasztói társadalom és a tömegkultúra jelképévé vált.²³

A neonok fénykora a 80-as évekre már jócskán hanyatlóban volt: több fotósorozat készült ebben az időszakban, például Lugosi Lugo László vagy Frank Aliona lencséin keresztül, amelyek a lepusztult szocialista neonokat örökítették meg, képeiken azonban csak a feliratok töredékét mutatják be. A neonok igazi hanyatlása a rendszerváltás után kezdődött, amikor utód nélkül megszűnt a Neonberendezések Gyártó Vállalat. N. Kovács tanulmányának összegzésében reflektál arra, hogy a 2000-es években kialakult egyfajta neon-nosztalgia, és a fővárosban neonmentők és neonvadászok egyaránt jelen vannak.²⁴

Neonreklámok Lengyelországban

A civil kezdeményezések bemutatása előtt azonban annak érdekében, hogy átfogóbb képet kaphassunk a szocialista országokban a neonok szerepéről és ezek örökségéről, fontos más országok példáját is megvizsgálunk. A keleti blokk országai közül a lengyel példa a legjobban dokumentált. Varsóban Budapestnél jóval korábban, 1955-ben, az Ifjúsági Nemzetközi Fesztivál után megfogalmazódott az igény a modernizálásra.²⁵ Erre az időszakra tehető a szocialista realizmus kényszerített doktrínájának elhagyása is. Ekkor a városvezetés jelzőtáblákkal, neonfényekkel, falfestményekkel, plakátokkal és dizájnkiállításokkal igyekezett folytonosságot adni a töredezett városi szövetnek. Ezek az elemek ki tudták emelni a történelmi épületeket, be tudták burkolni a háborús romokat, elvették a vezető szerepet a szocialista realizmustól és színsíkokkal egészítették ki az új szocialista modernista formákat. Ahhoz, hogy létrehozzák a szocialista nagyváros képét, átfogó tervezési programra volt szükség, amely képes létrehozni a nagyvárosi utca arculatát, helyi esztétikai ízlésről, városi kifinomultságról és szocialista csillogásról tanúskodik.

A stílus egységessége a korábbi esztétikai szemlélet folytatásáráé tanúskodik, a szocialista realizmus korrekciós víziójának tekinthető.²⁶ Ahhoz, hogy a főváros-

---

²³ Uo., 1001.

²⁴ Uo.

²⁵ CHMIELEWSKA, 2010. 57.

²⁶ Uo., 58.

ból modern szocialista várost hozzanak létre, a Lengyel Kommunista Párt 1956-tól kezdődően új irányzatokat engedélyezett a művészetben, és ezáltal nagyon szigorú keretek között, de a művészek önkifejezése teret kaphatott. Ekkor létrejött egy állami reklámvállalat is, ennek hatáskörébe tartozott a neonreklámok gyártása is, amelyek egyszerre töltötték be informatív és dekoratív szerepet.²⁷ Nagyon fontos volt a városkép kialakításánál a rend, a harmónia és a központiilag összehangolt városkompozíció. Varsóban a fényreklámokat nem kezelték elszigetelten. Az épületek homlokzatát figyelembe véve tervezték őket, tiszteletben tartották az épületek formáját, és kiemelték részleteiket. A neonok nappal visszavonultak, és csak visszafogott írvonalak látszottak az égen vagy az épület homlokzatán. 1969-ben adták ki a neonizáció átfogó programját, amelynek felelősei a városi főépítések voltak.²⁸ A fényreklámok népszerűsége az 1960-as és 1970-es években érte el a csúcst, ekkor főként kültéri reklámozásban használták őket, eközben pedig hatékonyan világították meg a háború alatt megsérült sötét utcákat. Sok felirat rendkívül kifinomult tervezés eredménye, igazi iparművészeti alkotás volt.²⁹ Hasonlóan a magyarországi törekvésekhez, a fényreklámok a Nyugathoz való felzárkózás gazdasági és üzleti álmának megvalósítására tett kísérletként értelmezhetőek. Azonban egy olyan modernítésre törekedtek, amelyben a színes, villogó reklámok nemcsak utolérték, de meg is haladták a nyugati kultúrát. Éppen ezért nagy odafigyeléssel készültek, és minden apró elemen meglátszott a kivitelezés pontossága.³⁰ A feliratok tervezésével kiváló képzőművészeket bíztak meg, jelentős művészeti értéket tulajdonítottak nekik.³¹ Ekkor helyezték működésbe a legikonikusabb jeleket, amelyek közül néhány ma is működik. Ezt az időszakot nevezik lengyel neon aranykorának.³²

A neonfeliratok a városi táj szignifikáns részeivé váltak. A neonok korának alkonya, hasonlóan Magyarországhoz, az 1980-as évekre tehető; ennek háttérben különböző okok álltak. A gazdasági válság, a piacgazdaság egyre erősebb nyomása és más kültéri reklámozási technológiák fejlődése mind hozzájárultak a neonok hanyatlásához. A korszak végérvényesen Lengyelországban is 1989-ben, a rendszerváltással ért véget. A rendszerváltás után a neonokat feleslegesnek tartották, sorra leszerelték, raktárakba vagy egyenesen a szemétkerébe kerültek. Észrevétlenül tűntek el a neonreklámok a városi terekről és helyüket olcsóbb LED-reklámok vették át. Komoly problémát jelentett a mentésüknél, hogy sokan az éppen megdőlt rendszerrel azonosították őket.³³ N. Kovács Tímea tanulmánya nem tér ki arra, hogy Magyarországon a rendszerváltás után miért tűnhettek el a neonok, de a fentiekben bemutatott két példa egyezései alapján úgy gondolom, hogy a keleti blokk országában a feliratok eltűnése mögött hasonló okok állhatnak.

²⁷ CHEĆ-MAŁYSZEK, 2022. 34.

²⁸ CHMIELEWSKA, 2010. 58.

²⁹ CHEĆ-MAŁYSZEK, 2022. 35.

³⁰ Uo., 37.

³¹ Uo., 40.

³² Uo., 37.

³³ Uo., 35.

Eltűnő feliratok – civil kezdeményezések

A neonfeliratok a 80-as évektől kezdve egyre gyakrabban tűntek el a városképből, s ez a folyamat a rendszerváltással még inkább felgyorsult. A rendszerváltás után az állami intézmények a neonok megmentését nem tekintették feladatuknak, ehhez véleményem szerint az is hozzájárul, hogy a nagy múzeumok profiljába nem illeszkednek a neonok, ezért szinte gazdátlanok napjainkban is. A gazdátlansághoz járul hozzá az is, hogy sok esetben megszűntek az üzletek, amelyek felett a feliratok függtek. A Neonberendezések Gyártó Vállalat megszűnésével azoknak a neonoknak a kezelése is meglehetősen nehézkesé vált, amelyeknek tulajdonviszonyai tisztázottak voltak. Az, hogy több mint harminc évvel a rendszerváltás után még a város utcáin, vagy akár múzeumokban találkozhatunk neonokkal, a civilek munkájának köszönhető. A továbbiakban elsősorban a Magyarországi helyzetre fókuszálok részletesen, néhány releváns külföldi példát is bemutatva.

A fotósok a 80-as kezdték dokumentálni a városi neonokat. Ennek jó példája Lugosi Lugo László két kiállítása is, amely közül az első 1988-ban volt látható a Dorottya utca Galériában *Budapesti Neonok* címmel. A második kiállítás helyszíne a Café Hold volt, itt *Neonok a pesti éjszakában* címmel mutatták be a fotókat 1991-ben.³⁴ Frankl Alionával közös *Eltűnő Budapest*³⁵ című 1994-es kötetükben az átalakulóban lévő várost mutatják be, amely fontos részét képezték a megszűnő kisvállalkozások és azok eltűnő neonjai. Ugyan a rendszerváltás után rohamosan csökkenni kezdett a neonok száma, a 2000-es évek elején számos még izzó vagy már kialudt neon jelen volt Budapesten, ezekről ad egy szép korleletet, körképet Simonyi Balázs *Budapesti Neonok* című filmetűdje.³⁶

A budapesti neonok mentésének két meghatározó civil személyisége van. A következőkben a velük készített interjúkon keresztül mutatom be, hogy milyen nehézségekkel kell szembenéznie a civileknek ebben a szcénában. Ezeken túl az is kirajzolódik a beszélgetések alapján, hogy hazánkban milyen módszerekkel védhették/védhetik meg civilek a számukra fontos városképi jelentőségű épített örökségünket.

Budapesten az első civil, aki módszeresen kezdett a neonokkal foglalkozni, Forgács Bálint volt, aki egyetemista korában, 2003-ban vágott bele egy hobbi fotóprojektbe, hogy dokumentálja a reklámokat abból a korszakból, amikor még nem volt piacgazdaság Magyarországon. Forgács nagyon hamar szembesült azzal, hogy ezek az emlékek nyom nélkül, hihetetlen könnyen és gyorsan tűnnek el a városképből. Miután felmérte ezt a problémát, szisztematikusan kezdte el fotózni a még meglévő feliratokat. Egy barátjával közösen létrehozta egy rendszerezett dokumentációs adatbázist, és elhatározták, hogy megpróbálják megmenteni a neonokat. Vita alakult ki azonban köztük arról, hogy mi a mentés megfelelő módja, ideálisabb-e *in situ* megőrizni őket, vagy jobb összegyűjtve bemutatni a neonokat – végül az utóbbi mellett döntöttek. Az első nehézség, amellyel szembesültek, az

³⁴ A neon fényképei: <http://neonvadaszat.blogspot.com> (Utolsó letöltés: 2023. július 26.)

³⁵ FRANKL-LUGOSI, 1994.

³⁶ Az etűd elérhető itt: *Budapesti neonok* (2004): <http://simonyibalazs.hu> (Utolsó letöltés: 2023. július 26.)

volt, hogy a neonok tulajdonviszonyai a legtöbb esetben tisztázatlanok voltak, a boltok tulajdonosai szerint a házakhoz tartoztak, így a közös képviselők voltak jogosultak döntés hozni, szerintük azonban a boltosoké volt a döntés joga. A civilek helyzetét végül az könnyítette meg, hogy együttműködtek az Elektrotechnikai Múzeummal, akiktől igazolták a közös munkát, ez pedig jelentős mértékben megkönnyítette a kommunikációt a feliratok eltávolításáról az épületekről és elszállításukról. Az együttműködés ezenkívül azért is fontos volt, mert a múzeum helyet biztosított a leszerelt feliratoknak, és lehetőséget adott a bemutatásukra. 2004-ben az első leszerelés a múzeummal közösen a Deák Ferenc téri bazársoron történt meg, 2005-ben pedig a Múzeumok Éjszakáján az Elektrotechnikai Múzeum megnyitotta a Neonkiállítását. Az összegyűjtött neonokat végül a múzeum bekebelezte, és máig a gyűjteményük részét képezik.

Ahhoz, hogy a gyűjtést folytathassák, a civilek létrehoztak egy egyesületet, a Neonon Csoportot, amelynek a Neonkiállítás megnyitójáig Forgács Bálint volt az elnöke, ezt követően öccse, Simon vette át a vezetést. Az egyesület több kihívással nézett szembe. Mivel nem volt bevételi forrásuk, a neonok tárolása kivitelezhetetlen volt, valamint mind Bálint, mind Simon más területen tanultak, és későbbi karrierjükhöz nem kapcsolódtak a feliratok. Nehéz volt továbbá összeegyeztetni az egyesület életének koordinálását és az azzal járó adminisztrációs munkát. A Neonon Csoport azonkívül, hogy együttműködött az Elektrotechnikai Múzeummal, az akkor még létező Kulturális Örökség Hivataltól kapott megbízást. A hivatalos megkeresés tárgya az volt, hogy hozzanak létre egy neontérképet Budapestről. El is készítettek egy 50 és 100 közötti elemből álló adatbázist. Az ilyen adatbázisoknál az azonban kockázatot jelent, hogy ha nyilvánosak, akkor a neonmentők és neonvadászok egyaránt tudják kiindulásképp használni. Forgács Bálint szerint az nagy nehézség volt, hogy ebben az időszakban az emberek elkezdték járni a várost, hogy neonokat szerezzenek meg, ám ők csupán hazavitték őket, így sok neon útja követhetlenné vált, így már nem ismerheti meg őket az utókor.

2012-től ismét Forgács Bálint lett az egyesület vezetője, ekkorra azonban nehézkessé vált az együttműködés a múzeummal. 2015-re kiderült az is, hogy a múzeum a továbbiakban nem tudja vállalni a neonok őrzését, az első gyűjtést ugyanis még rögzítettek az intézmény udvarán egy falra, azonban a továbbiaknak nem tudtak helyet biztosítani. Az egyesület által az évek alatt megmentett neonok jelentős része megsemmisült. Végül az egyesület vezetésével járó bonyolult adminisztratív terhek és a tárolás megoldatlansága vezetett ahhoz, hogy 2015-ben a Neonon Csoport abbahagyta működését. Forgács Bálint úgy értékeli, hogy a csoport munkája ráirányította egy szélesebb közvélemény figyelmét a neonokra, azok eltűnésére, így a téma bekerült a nyilvánosságba. Forgács azt is elmondta, hogy szerinte megfigyelhető az is, hogy az intézmények nem mutatnak érdeklődést a téma iránt, azt mindenesetre pozitív tendenciaként értelmezi, hogy néhány feliratot műtárgynak minősítettek, és ez némi védelmet nyújt nekik. Az interjú során az is kiderült, hogy Forgács látott volna esélyt egy neonmúzeum létrehozására Magyarországon, hiszen itt előbb volt tárlat, minthogy megnyílt volna a varsói múzeum. A tervek azonban csak tervek maradtak, az egyesület pedig megszűnt.³⁷

³⁷ A szerző interjúja Forgács Bálinttal, 2023. május 24.

Patkós Luca, a hazai neonmentés másik meghatározó egyénisége a Neonon Csoport megszűnését követően kezdte a munkáját. Patkós a Képzőművészeti Egyetem tervezőgrafika szakán tanult, és a diplomamunkájának témájaként az arculattervezést választotta. A témára egy véletlen folyamán bukkan, egy cikk keltette fel az érdeklődését, s ekkor kezdte el beleásni magát a neonok világába. Diplomamunkájában végül a Neonon Csoport számára tervezett arculatot, amelynek részei voltak többek között egy neonmúzeum belépőjegyei is. Az egyetem elvégzése után továbbra is foglalkoztatták a neonok, ezért egy fotóprojektbe kezdett Isa Vallal, amelyből végül 2017-ben készítették egy angol–magyar útikalauzt a városhoz és annak ikonikus felirataihoz, valamint egy szitanyomott posztert, amelyen a sötétben fluoreszkáló pontok segítségével kirajzolódik, hogy mely szocialista neonok vannak még meg Budapesten. 2019-ben az Ajándék Terminál, melynek célja, hogy egy időszakos vásár keretein belül ráirányítsa a hazai közönség figyelmét a magyar designtárgyakban rejlő hozzáadott értékre, kiírt egy pályázatot, amelyen Patkós Luca is indult. Ez jelentette a CSŐ! projekt kezdetét, amelynek célja, hogy megőrizze a neonokat *in situ*. Ez azonban egy költséges feladat, amit a projekt úgy fedez, hogy a CSŐ! posztorsorozat bevételeit a kultikus neonok felújítására fordítja. A posztorsorozat szitanyomott plakátokból áll, amelyek nappal vibráló színekben, este pedig a foszforeszkáló nyomtatnak köszönhetően derengve idézik meg a legikonikusabb, legközkedveltebb neonreklámokat.

Patkós Luca több ok miatt döntött úgy, hogy a neonokat eredeti helyükön őrzi meg. Véleménye szerint akkor, amikor a reklám muzealizálódik, elveszti a funkcióját, ennek ellenére azonban, ha lenne olyan intézmény hazánkban, amely foglalkozik a témával, mindenképpen együttműködne velük. Az *in situ* megőrzés mellett szól az is, hogy ezáltal lehetőség nyílik a kis üzletek támogatására, hogy minél tovább működhessenek a városban. Valamint a legkézenfekvőbb indok, amely a helyi megőrzés mellett szól az, hogy így a városképben lehet megőrizni a reklámokat.

A CSŐ! projekt is hasonló nehézségekkel szembesült, mint a Neonon Csoport, nevezetesen, hogy a tulajdonosok bizalmatlanok, és ez jelentősen lassítja a mentési, felújítási folyamatokat. Az intézményekkel kapcsolatban Patkós Luca véleménye is az, hogy a múzeumok érdektelenek a téma iránt, valamint forrás sem áll rendelkezésre a neonok megmentésére. Továbbá, ha az érdeklődés meg is van, a múzeumok túl bürokratikusán működnek ahhoz, hogy adott esetben gyorsan tudjanak reagálni egy-egy mentésnél, leszerelésnél. Az Elektrotechnikai Múzeumon kívül a Kiscelli Múzeum gyűjteményében is van neon, azonban nincs kiállítva. A legnagyobb probléma a mentéssel kapcsolatban az erőforráshiány.

Patkós Luca elindított egy polgári kezdeményezést is *Mentsük meg a budapesti neonreklámokat!* címmel, amelyről 2021 novemberében tartott egyeztetést a főváros. A petíciót 1020-an írták alá. A projektben három megoldási javaslatot mutattak be, ezek közül az első a reklámok örökségvédelem alá helyezése volt. A második javaslat arra irányult, hogy a Fővárosi Önkormányzat egy kommunikációs kampány során kutassa fel a neonreklámok tulajdonosait. A cél az lett volna, hogy meggyőzzék őket arról, hogy engedélyezzék a tulajdonukban álló reklámok felújítását. A harmadik javaslat pedig egy tematikus múzeum létrehozása volt, ahol meg lehet őrizni és be lehet mutatni a neonokat. Az egyeztetés során a főváros képviselői

3. sz. kép. A CSÓ! első sikeres projektje 2020-ban, VII. kerület, Kürt utca 4.
(Forrás: budapestneon.hu)

rámutattak arra, hogy amennyiben a neonok nem a főváros tulajdonában vannak az önkormányzat nem rendelkezhet felettük. Ajánlasként megfogalmazták, hogy a fővárosi tulajdonú épületekre kihelyezett neonreklámokat a Kiscelli Múzeum közreműködésével kellene feltérképezni, valamint a tulajdonosok felkutatásával kapcsolatban az önkormányzat segítségéről biztosították a kezdeményezőket. A neonmúzeum létrehozását az egyeztetése során túl ambiciózus tervnek értékelték, de kiállítási lehetőséget ajánlottak néhány darab számára a Közlekedési Múzeumban. Erő Zoltán, Budapest főépítésze elmondta, hogy nem tartja reálisnak az örökségvédelmi eszközök általi megőrzést. Nagy problémaként jelölte meg azt, hogy a reklámok többsége magántulajdonban van, és ezért úgy látja, hogy a tulajdonosokat civil kezdeményeseken belül könnyebben meg lehetne győzni a neonok felújításáról. Felvetette továbbá egy bemutatófelület kialakításának ötletét egy tűzfalon, illetve azt, hogy fontos lenne kategorizálni a neonokat és ezt követően stratégiát alkotni a felújításukra, elhelyezésükre. A kezdeményezőknél konzultációs lehetőséget ajánlott fel. Az egyeztetés során abban állapodtak meg, hogy az önkormányzat támogatja egy tűzfal hasznosítását a neonok megőrzésének céljából.³⁸

Patkós Luca a kezdeményezéssel kapcsolatban elmondta, hogy a forráshiány miatt végül az egy tűzfal kialakítása sem történt meg; már az egyeztetés alatt is merültek fel kérdések a fenntartásával kapcsolatban. Az önkormányzat javaslatára beadták közösségi költségvetési pályázatként az ötletet, azonban így sem tudott megvalósulni. Jelenleg folyamatban van egy hivatalos dokumentum kiállítása,

³⁸ Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal, FPH017/15 - 2/2022.

amely azt igazolná, hogy a CSŐ! projekt tevékenységét támogatja a főváros (az interjú elkészültéig ezt nem kapták meg). A projekt ötletgazdáit azt remélik, hogy a támogatói nyilatkozat birtokában a tulajdonosokkal könnyebben mennek majd az egyeztetések, és enyhülni fog a kezdeti bizalmatlanság.

A CSŐ! projekt hasonló nehézségekkel küzd, mint a Neonon Csoport: Patkós Luca a tőke és kapcsolati háló hiányát említette a legnagyobb nehézségként. Hozzátette azt is, hogy amíg nincs a projekt mögött támogatás, amelynek az anyagi erőforrások és a kapcsolati tőke egyaránt részét képezik, addig csak elszórt kísérletek foglalkoznak majd a témával. Amíg nincs átfogó terv a neonok kezelésére és megőrzésére, addig hetente tűnnek el a városszövetből, és a még meglévő reklámok többsége annak köszönheti épségét, hogy túl nehéz és költséges őket leszerelni.³⁹

Ahhoz, hogy képet kaphassunk arról, hogy mekkora szerepe van a civileknek a neonok megmentésében, érdemes ismét a lengyel példához fordulnunk. A varsói Neon Múzeum az egyetlen intézmény, amely az államszocialista időszak neonreklámjait gyűjti és mutatja be egy helyen. Az intézmény célja a hidegháborús neonjelek és az elektrografikus dizájn dokumentálása és megőrzése. A múzeum állandó gyűjteményében több száz teljesen felújított és káprázatos neonreklám van. A több mint tizenöt éve tartó megőrzési és kutatási erőfeszítésekre építve az intézmény kampányt is indított, hogy megpróbálja megóvni az utolsó, történeti szempontból jelentős neonreklámokat eredeti városi környezetükben. Ez a rendkívül sikeres kampány az *Action Renovation!* címet kapta. Azonban nagyon fontos, hogy a múzeum magánintézmény, és nem kap állami támogatást. A látogatók és támogatók közvetlenül finanszírozzák a küldetésüket, hogy megőrizzék és helyreállítsák az egyedülálló neon műtárgyakat a jövő generációi számára. Ugyan vannak még különböző törekvések Berlinben és Bécsben, amelyek szintén nem állami támogatásból jöttek létre, ezek nem tartoznak e tanulmány vizsgálati tárgyához, amely a keleti blokk neonreklámjainak kezelésére koncentrálnapjainkban.

Összegzés

A két bemutatott hazai projekt különböző utakon, de ugyanazt kívánta/kívánja megvalósítani; az állami intézmények által nem kellően feldolgozott és kezelt szocialista múlt egy darabját őrzik meg az utókornak. A két aktivistával készített interjúból kirajzolódik az, hogy a civil szféra számára az épített örökség megőrzése különösen bonyolult feladat, és az erőforráshiány miatt elengedhetetlen hozzá intézményi vagy önkormányzati támogatás, különösen azért, mert épületelemekről van szó, amelyek tárolása is jelentős kihívás. Pozitív fejlemény azonban, hogy a CSŐ! projekt immár négy éve működik, és a magánemberek által vásárolt poszterek elegendő tőkét biztosítanak ahhoz, hogy a neonok megmaradhassanak a városban, méltó módon felújítva. Az aktivisták által kiemelt nehézségek arra is rámutatnak, hogy az épített örökség megőrzése az önkormányzatok, intézmények nélkül nem valósulhat meg. A polgári kezdeményezések fontos szerepet játszanak abban, hogy ezen szervek látókörébe kerüljenek az addig marginálisként kezelt témák,

---

³⁹ A szerző interjúja Patkós Lucával, 2023. május 25.

különösen igaz ez az államszocialista korszak örökségére. Ugyan az örökségvédelem eszközei nem elégségesek, a szabályok, a védelem könnyen megszüntethető, és az örökségvédelemmel foglalkozó szakszemberek hatásköre egyre csökken, ennek ellenére közreműködésük nélkül nem kivitelezhető hosszútávon az épített környezet védelme. Ahhoz, hogy sikeres projektek jöhessenek létre, elengedhetetlen a civil kezdeményesek összefogása az intézményesített örökségvédelemmel, ugyanis az intézmények a túlbürokratizáltságuk miatt nem tudnak elég gyorsan reagálni a krízishelyzetekben, a civil szervezetek azonban sokkal könnyebben mozgósíthatók, így fellépésük is hatékonyabb. Ahhoz, hogy a civilek munkájának eredménye megmaradhasson, elengedhetetlen egy olyan társadalmi és jogszabályi környezet kialakítása, amely támogatja a civil társadalmat, és az általuk felkarolt ügyeket. A varsói példa azonban azt is mutatja, hogy amennyiben nem alakul ki együttműködés állami szervekkel, piaci alapon is lehet működtetni egy örökségmegőrző projektet, ekkor azonban már véleményem a kizárólag a civil társadalom keretei között létrehozott és megvalósult kezdeményezésről beszélhetünk, így a kérdés vizsgálata is szükségképpen más megközelítést igényel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Kézirattári források

Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatal

FPH017 /15 - 2 /2022 Összefoglaló a *Mentsük meg a budapesti neonreklámokat!* című budapesti polgári kezdeményezés kapcsán tartott egyeztetésről

Interjúk

A szerző interjúja Forgács Bálinttal, 2023. május 24.

A szerző interjúja Patkós Lucával, 2023. május 25.

Szakirodalom

ADORNO

2020 ADORNO, Theodor W.: *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. London, Routledge, 2020.

FRANKL-LUGOSI

1994 FRANKL, Aliona - LUGOSI Lugo László: *Eltűnő Budapest*. Budapest, Városháza, 1994. (*Az én Budapestem*)

CHEĆ-MAŁYSZEK

2022 CHEĆ-MAŁYSZEK, Agnieszka: Neon signs in urban space, yesterday and today. A case study based on Lublin. *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki I Studiów Krajobrazowych*, 18. (2022) 1. sz. 34–47.

CHMIELEWSKA

2010 CHMIELEWSKA, Ella: Material errata: Warsaw neons and socialist modernity. *The Journal of Architecture*, 15. (2010) 1. sz. 53–70.

KANE

2020 KANE, Carolyn L.: *Neon visions: from techno-optimism to urban vice*. *Visual Communication*, 21. (2020) 4. sz. 645–666.

N. KOVÁCS

2014 N. KOVÁCS Tímea: *Vibráló neonfények (Fény – város – kultúra)*. *Jelenkor*, 57. (2014) 9. sz. 995–1003.

RIBBAT

2013 RIBBAT, Christoph: *Flickering light. A History of Neon*. London, Reaktion Books, 2013.

RÓZSA

1971 Rózsa Gyula: *Pesti Neonok*. *Budapest*, 9. (1971) 3. sz. 13–15.

Horváth Eszter

A civil társadalom diverzifikációja a rendszerváltás után: az irodalmi egyesületek példája

A „radikális reformizmus” bibói gondolata és később a lengyel Szolidaritás és Adam Michnik gondolkodása arra vezette a magyar értelmiség egy részét az 1980-as években, hogy különböző formákban létező ellenhatalom építésébe kezdjen az államszocialista rendszerrel szemben. E tanulmány célja, hogy feltárja, az ideiglenes egységesülés után miért és hogyan diverzifikálódott a magyar civil társadalom egy szelete, nevezetesen az irodalmi egyesületek. A rendszerváltáskor újraalapított, az 1980-as években a Magyar Írók Szövetségén belül működő József Attila Kör útját követem végig, míg létre nem jön két másik irodalmi egyesület, a Fiatal Írók Szövetsége és a Szépirodalmi Társasága az 1990-es évek végén.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon a rendszerváltást követően létrejövő érdekkonfliktusok hogyan járultak hozzá az irodalmi élet diverzifikálódásához? Amellett fogok érvelni, hogy az irodalmi egyesületi szintér útjainak szétválásához a felmerülő érdekkonfliktusok közül kettő járult leginkább hozzá: először is, az egyesületi élet finanszírozásának materiális valósága, amely az egyesületek közti különböző érdekszövetségek létrejöttét majd szétesését okozta; másodsor, a különböző politikai elitblokkok azon érdekei, hogy a civil szerveződések saját hegemoniaépítésük eleméül használják fel. Ezeket a következtetéseket a József Attila Kör akkori vezetőségi tagjaival készített nyitott végű interjúk tartalmából¹ és a korabeli források elemzéséből vontam le, a civil társadalmat a politikai hegemoniaépítés egyik formájaként értelmezve. Ez az értelmezés nem jelenti azt, hogy a civil egyesületek tagjai ne lennének aktív ágensei saját egyesületük történetének, a hegemoniaelmélet alkalmazása sokkal inkább arra a belátásra utal, hogy minden egyesületnek van valamilyen világnézete, illetve, hogy minden

¹ A nyitott végű interjút mint kutatási módszertant abban az értelemben használom, hogy a kérdéseim interjúalanyaimhoz nem konkrét információk megismerésére vonatkoznak, hanem az emlékezés és az asszociáció folyamatát szerettem volna elindítani velük. Ez segített abban, hogy a válaszokban rétegződhessen a pontos emlékek felidézése a jelenben való megértéssel, esetleg ártértelemzéssel.

egyesület életében eljöhét egy olyan időszak, amikor politikus cselekvés mellett dönt, vagy politikailag próbálják kisajátítani tevékenységét.

Közép-Kelet-Európa 1989 utáni kapitalista integrációja a föld és az állami vállalatok privatizációját, a monetarizmus dominanciáját és a demokrácia ígérétét, valamint a civil társadalom által vezérelt politika ideológiáját hozta magával. Mindazonáltal a civil társadalom nem csupán az értelmiség által használt ideológiai konstrukció volt. Az egyesületek gombamód szaporodtak különböző területeken; a kultúrában ez annak érdekében történt, hogy megpróbálják átvenni az addig népművelésnek nevezett feladatot.² Az egyesületi élet finanszírozásának materiális valósága is volt, amely lehetővé tette a versengő elitblokkok – az antidemokratikus populista és a demokratikus antipopulista³ – vertikálisan integrált szövetségeinek kiépítését is. A következőkben a József Attila Kör újraalapításától az egyesület történetének rekonstrukcióján keresztül fejtem ki, hogy milyen finanszírozási és egyesületszervezési mintákat tudott megvalósítani a JAK a függetlenedése után, és ezen érdekkonfliktusok hogyan materializálódtak az irodalmi élet belső és az egyesületi élet vitáiban.

A független József Attila Kör újraalakulása

Noha a József Attila Kör már 1982-től a Magyar Írószövetségtől, az államszocialista kultúrpolitika által akkoriban egyetlen engedélyezett irodalmi egyesületétől függetlenül működött, 1989-ben alakult újjá civil egyesületként az újonnan létrejövő demokratikus államberendezkedésben. Az egyesületet 1989 áprilisában egy szegedi találkozón alapították meg, majd júliusban a Tatán tartott nyári táborban 30 tag írta alá az alapító okiratot. Mindkét esemény az egyesület tevékenységét hosszú távon meghatározó rendezvények hagyományát teremtette meg: a tavasszal megtartott JAK Tanulmányi Napokat, amelyek keretében a tagok egy hétvégén át előadásokat, vitákat és felolvasóesteket szerveztek; valamint a nyári tábort, amelynek során az előadások és viták mellett szabadidőre és a szocializációra is jutott idő, és megteremtették a magyar irodalmi élet azóta is vezető irodalomszakmai gyakorlatát, a mezőbe belépni kívánóknak szóló íróműhelyeket.⁴

A JAK tagsága az első szegedi találkozón főképp a szervezet önazonosságát és céljait meghatározó kérdésekkel nézett szembe: hogyan nézzen ki az Írószövetségtől való függetlenség, mi a Kör célja, ha nem a művészeti autonómia tágítása a hatalom szorításában, mennyire voltak eddig politizálóak a műveik és mennyiben kívánnak most azok lenni?

A művészeti autonómia rendszerváltáshoz kötődő kivívásának mítosza az elkövetkező harminc évre meghatározta a magyar irodalmi elit viszonyát a politikumhoz, és ezáltal a politizáló irodalmi elméletekhez, mint a feminizmus,

² SZARVAS, 2023.

³ E fogalmakat Gagyí Ágnes és Alexander Kjosszev munkái alapján használom a rendszerváltás utáni elit ideológiai komplexitásának leírására. Lásd: GAGYI, 2014. 299–316; KJOSSZEV, 2000. 7–10.

⁴ A műhelymunka során az írók egymás szövegeinek javításán dolgoznak. A JAK-os műhelyhagyományban ez általában egy, már elismert vezető segítségével történt, aki különböző írásgyakorlatokkal segítette a munkát.

a materializmus és a (poszt)kolonializmus,⁵ sok esetben úgy láttatva, mintha a művészeti autonómia kérdése pusztán az állami befolyástól való mentesség kérdése lenne, és nem eleve egy hatalmi és ideológiai struktúrákba beágyazott művészeti mezőről beszélénk.

Az 1989-es szegedi találkozón a kérdést a következőképpen tették fel: van-e még politikai irodalom, vagy az apolitikusság csak egy fikció?⁶ A találkozón a két senior, Balassa Péter⁷ és Dérczy Péter⁸ adott tanácsot a fiataloknak az újrakezdéshez a demokratikus keretek között. Balassa, mint a 80-as évek legbefolyásosabb irodalomkritikusa, kijelentette, hogy „a fiatal irodalomnak meg kell szabadulnia a csoport-és szereptudat görcsétől”. Dérczy előadásában *Az autonómia visszaszerzése: a 80-as évek újabb magyar epikájáról* címmel a különböző műfajok társadalmi jelentőségére reflektálva erősíti meg azt az akkor kialakulóban lévő narratívát, hogy az irodalom a politika ellenében vívta ki maga számára a szabadságot és az önállóságot, mintegy betetőzésként látva 1989-et. Ez a 80-as évek antipolitika-diskurzusának öröksége, amely a politikán túli mezőként tételezi az irodalmat: a hatalmon lévőkhez képest a másik szféra, a civilek családból, barátokból, szerveződésekből állók közösségének részeként. Ez az „ideológián kívüliség” a 80-as évekbeli közép-kelet-európai társadalmi mozgalmak számos esetében meghatározó lesz – teljes joggal – a korszakban, a személyes erkölcsi állásfoglalást téve az ellenállás forrásává.⁹

A Balassától és Dérczytől kapott útravalók és más előadások után a József Attila Kör a szegedi találkozón kinyilvánította azon szándékát, hogy szakmai-tanácsadói egyesületté kíván válni. Az egyesület céljaként azt fogalmazta meg, hogy egyrészt a hivatalos kiadói politikával ellentétben – mely a gyenge, népszerű művek kiadásával finanszírozza magát –, másrészt a tömegesen jelentkező új folyóiratok, kiadók áradatában mintegy szelektorként, csakis a fiatal írók értéket képviselő művei gondozására, kiadására és menedzselésére vállalkozzon. A közgyűlés megszavazta azt is, hogy az alapszabályról és minden egyéb részletről a júliusi tatai nyári táborban állapodnak meg. A nyári táborban harminc tag írta alá az alapító okiratot, amellyel vállalták, hogy alapító tagjai lesznek az önálló József Attila Körnek. Ez egyben az első generációváltást is jelentette az egyesület történetében: az 1980-as évek óta a József Attila Kör kezdeményezői helyett új szereplők kerültek előtérbe. Bár sok neves író és költő csatlakozott az egyesülethez tagként, a vezetést többnyire irodalomtörténészek és művelődésszervezők végezték. A József Attila Kör elnökeinek listája az 1990-es években a következő:

⁵ HORVÁTH, 2013. 230–241.

⁶ PISZÁR, 1989.

⁷ Balassa Péter (1947–2003) József Attila-díjas esztéta, irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár. A 20. század második felének egyik legmeghatározóbb irodalomkritikusa, az 1970-es, 80-as években kibontakozó irodalmi fordulat (az általa *prózaforulatnak* keresztelt esemény) értelmezője. Monográfiát írt Nádas Péterről és több értelmező kötetet Esterházy Péter prózájáról.

⁸ Dérczy Péter (1951–2022) irodalomtörténész, kritikus, újságíró, szerkesztő. A JAK-füzetek sorozatban megjelent első kötet, a *Fasírt – avagy viták a „fiatal” irodalomról* szerkesztője.

⁹ KENNEDY, 1994. 24.

Év	Az elnök neve
1997–1999	Ágoston Zoltán
1994–1996	Károlyi Csaba
1991–1993	Mészáros Sándor
1988–1990	Odorics Ferenc

Károlyi Csaba a következőképpen jellemezte az egyesület felépítését:

„Több pályázatot nyújtottak be [a szerkesztői posztra], és az elnökség és a közgyűlés választotta ki, hogy melyik pályázat nyerjen. És aki nyert, az két évig szerkeszthette a JAK-füzeteket. Amikor lejárt az idő, át kellett adni, és akkor újabb pályázatot írtak ki, és új szerkesztőket választottak. Tehát a JAK-füzeteket mindig két szerkesztőpáros csinálta. Nem választottak mindig új embereket, néha volt, hogy az egyik szerkesztő maradt, mert így jobban el lehetett osztani a feladatokat. Igyekezünk mindent átlátható módon működtetni, hogy senki ne tudjon dominálni, mert két év után le kellett mondani. Ugyanez volt a helyzet az elnökséggel is. Három évig lehetett valaki a JAK elnöke, és volt egy elnökség, amely segítette a feladatokat. Az elnökség általában öt tagból állt. Így a JAK-ot az elnök és az elnökség folyamatos konzultációban vezette, de a nyilvánosság előtt az elnök képviselte a JAK-ot. A közgyűlés volt a JAK ellenőrző szerve, amely a tagokból állt. A közgyűlésen mindig beszámoltunk az elvégzett munkáról, és arról, hogy mire költöttük a pénzünket. Három év után az elnöknek lejárt a mandátuma, az elnökség tagjairól pedig évente szavaztunk.”¹⁰

A JAK-füzetek két szerkesztői posztjára többnyire kritikusok és irodalmárok jelentkeztek.¹¹ A JAK-füzetek szerkesztőjének különlegessége Gács Anna, 1997–1998 között a JAK-füzetek szerkesztője szerint az volt, hogy évente más-más izlésű és preferenciájú szerkesztőket választottak:

„Tehát még az 1990-es évek során is, bár az ideológiai különbségek és a különböző esztétikai preferenciák nagyon nyilvánvalóvá váltak, a JAK továbbra is fenntartotta, hogy mindenféle ideológiájú ember számára platform legyen. Szerkesztőként kifejezetten törekedtünk arra, hogy az irodalom és irodalomértelmezések sokfélesége jelenjen meg a szépirodalmi és a kritikai kötetekben is.”¹²

Az 1980-as évekhez képest nyilvánvaló a különbség: az 1980-as években a JAK-füzetek szerkesztői között egyrészt több elméleti szakember (esztéta, filozófus, eszmetörténész) volt, másrészt a kiadványok témái sem csak a szépirodalomra fókuszáltak. Ez az 1990-es években megváltozik, mivel a kiadványok egyre inkább a szépirodalomra kezdenek koncentrálni, míg az 1980-as években a szociológiától a politikán és a filozófián át a különböző vitatható témákról szóló esszék jelentek

¹⁰ A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

¹¹ A JAK-füzetek a Kör 1982-től megjelenő irodalmi könyvsorozata, amelyek megjelenése végigkíséri a JAK történetét.

¹² A szerző interjúja Gács Annával, 2023. február 17.

meg a kiadványok között. A rendszerváltás utáni irodalmi élet finanszírozási problémáit jól szemlélteti, hogy a JAK-füzetek mindig annál a kiadónál tudtak megjelenni, akik tudtak bevételükből áldozni a profitot nem termelő, de fontos sorozat megjelenítésére, ezért viszonylag gyakran változott, melyik kiadó jelenteti meg őket. A JAK-füzetek szerkesztőinek listája a kiadókkal együtt az 1990-es években a következő:

Év	A szerkesztők neve	Kiadó
1999	Bényei Tamás, Nagy Gabriella	Kijárat Kiadó
1998	Gács Anna, Bényei Tamás	Kijárat Kiadó
1997	Babarczy Eszter, Gács Anna	Balassi Kiadó, a 93-as számtól: Kijárat Kiadó
1995–1996	Keresztury Tibor, Kőrösi Zoltán	Balassi Kiadó
1993–1994	Abody Rita, Károlyi Csaba	Pesti Szalon Könyvkiadó
1992	Takáts József	Pesti Szalon Könyvkiadó
1991	Csuhai István, Hévízi Ottó, Németh Gábor, Mészáros Sándor, Tillmann József, Körmeny Zsuzsanna	Magvető Könyvkiadó

1. sz. táblázat. A JAK-füzetek szerkesztői az 1990-es években

A József Attila Kör első női elnökét csak 2000-ben iktatták be, Menyhért Anna személyében, míg a JAK-füzetek szerkesztői között már az 1990-es években is bőven találunk nőket. Ahogy arról Gács Anna elbeszélése tanúskodik, a mindennapi működésben és a választott pozíciókban, bár nyilvánvalóvá váltak az ideológiai különbségek, még nem jelentettek olyan törésvonalat, amely komoly dilemmát jelentett volna a szervezet számára.

A tanulmányi napok és a nyári táborok mint a JAK működésének fő eseményei

Ahogy a tanulmány elején illusztráltam Balassa és Dérczy 1989-ben elmondott előadásaival, a JAK tanulmányi napok az irodalomelméleti viták hagyományát fektették le a rendszerváltás utáni magyar irodalmi életben. Később, 1995-ben egy ilyen eseményen kezdődik el a kritikavita is.¹³ A következőkben interjúalanyaim

¹³ Az első vagy „nagy” kritikavita 1995–1996-ban folyt, először az XXV. Debreceni irodalmi napokon (az előadások szerkesztett változatai elérhetők az *Alföld* 1996/2. számában), majd a III. József Attila Kör tanulmányi napokon Pécsen bontakozott ki (az előadások a *Jelenkor* 1996/3–4. számában jelentek meg) és a *Népszabadság*, az *Élet és Irodalom*, valamint a *Magyar Hírlap* hasábjain folytatódott. Dióhéjban (és jelentős mértékben leegyszerűsítve) a vita a kritikaírás objektivitása (tudományosság, elmélet és fogalmi nyelv használata) vagy szubjektivitása (a szerző benyomásain, ízlésén alapuló kritika) elsődlegességéről szólt, és arról, hogy melyik gyakorlat fogadható el a kritikák írására.

visszaemlékezése alapján rekonstruálom azt, hogy ezek a tanulmányi napok és a már szintén említett nyári táborok hogyan működtek a szakmai szocializáció platformjaként.

A tanulmányi napok olyan éves konferenciaesemények voltak, amelyeknek nem volt állandó helyszínük. Az 1990-es években Szeged után a legtöbbször Pécsen rendezték meg őket, később pedig a fővárosban. Többnyire tudományos konferencia jelleggel szervezték őket, általában egy-egy kérdésre vagy témára összpontosítva. Előadói főként kritikusok, irodalomelmélettel foglalkozó kutatók és irodalomtörténészek, esetenként filozófusok voltak. A tanulmányi napok 1990-ben az *Azok az 1980-as évek* címet viselte, amely során a résztvevők a JAK politikai ellenzéki szerepével és örökségével vetettek számot. A későbbiekben is foglalkozott a szervezet a politikum kérdésével, de immár leginkább az irodalmi műveken belül, például az 1994-es *Irodalom és szolidaritás* címet viselő tanulmányi napokon.

Gács Anna számára a tanulmányi napok voltak pályája egyik első, legfontosabb beavatási platformjai:

„A JAK-kal kapcsolatos saját történetem a rendszerváltás utáni történet. 1989-ben kezdtem az egyetemet, és viszonylag korán elkezdtem kritikákat publikálni. Ezen keresztül kerültem kapcsolatba az akkori irodalmi élettel, amelyben emlékeim és akkori benyomásaim szerint József Attila Kör abszolút megkerülhetetlen szervezet volt. [...] Ha valaki kortárs irodalommal akart foglalkozni, akkor valamilyen módon kapcsolatba kellett kerülnie a JAK-kal, és ez aktivizálta a pályáját.”

„Aztán ott voltak a pécsi tanulmányi napok. Amire megint csak úgy emlékszem, hogy érezni lehetett, hogy ott tényleg meghatározó volt a környezet. Hogy fontos beszélgetések voltak arról, hogy mi az irodalom, vagy milyen a kilencvenes évek magyar irodalma. És hogy milyen legitím módjai vannak az irodalomról való beszédnek. Ami nagyon fontos tényező volt a kilencvenes évek közepén az irodalomról szóló diskurzusban, hogy ez egy olyan időszak volt, amikor nagyon erős hatalmi harcok voltak az egyetemeken. Tehát egyfajta hegemoniája kezdett kialakulni ennek a nagyon szigorú, főként német képzettségű akadémikus irodalomszemléletnek, különösen a nyugatos, esszéista irodalomértelmezési és a lukácsista esztétikai hagyománnyal szemben. Ez a térhódítás elsősorban Kulcsár-Szabó Ernő, majd tanítványai nevéhez fűződött. Elég lehangoló időszak volt ez sok ember számára, azt hiszem. És persze nagyon izgalmas időszak is volt. Hiszen valószínűleg soha az életben nem éreztük még egyszer ennyire, hogy ilyen egzisztenciális tétje van az irodalomnak. Hogy ez határozza meg, hogy kik leszünk. Magyar-esztétika szakosként én tényleg nagyon érzékeny voltam erre a vitára, mert esztétika szakos voltam, és ez részben a két anyaintézményem közötti vita volt. Úgy gondolom, hogy a JAK-nak is nagyon fontos szerepe volt abban, hogy ez a vita kibontakozott. A pécsi tanulmányi napok és a tatai nyári tábor ehhez is nyújtott fórumot.”¹⁴

A két intézmény, amelyre Gács Anna utal, az Esztétika Tanszék és a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet. Míg az első intézmény a Budapesti Iskolából és Lukács György tanítványainak munkásságából nőtt ki, addig a második

¹⁴ A szerző interjúja Gács Annával, 2023. február 17.

intézmény élén Kulcsár-Szabó Ernő irodalomtörténész és tanítványai állnak. A fentebb már említett kritikavítában részben e két intézmény és irodalomfelfogás került egymással ellentétbe.¹⁵ Ez elsősorban szakmai vélemények eltérése volt, a diákok közül sokan (például akkoriban Gács Anna) mindkét tanszékre jártak. Ezek az ellentétek manapság már nem annyira hangsúlyosak, de ahogy Gács Anna említi, az ő generációja számára a 90-es években egzisztenciális vitának tűnt. A legérdekesebb ebben az, hogy a József Attila Kör ezeknek a vitáknak, amelyek intézményes módon is formálták a magyar irodalmi mezőt, platformot tudott biztosítani.

A másik jelentős helyszíne a JAK-on keresztüli irodalmi életnek a Tatán megrendezett nyári tábor volt, amiről elsősorban Károlyi Csabával, a József Attila Kör 1994 és 1996 közötti elnökével beszélgettem, aki már korábban is elnökségi tag volt. A nyári táboron kívül a JAK műfordító tábort is rendezett, már a 80-as évek elejétől kezdve a magyar irodalom idegen nyelvre fordítói számára. A műfordító tábort emiatt, mivel nem idegen nyelvű szövegek léptek be a hazai kánonba, nem részletezem.

„Tatán volt egy szörnyen lepukkant korábbi KISZ-tábor. Hihetetlen ócska menzával, előregyártott épületben, nagyon primitív szobákkal és elég rossz körülmények között. Rendkívül rossz állapotban volt, de minden nagyon olcsó volt, ezért mentünk oda. De amúgy szerintem jobb volt, pont azért, mert ott, ha valaki éjjel berúgott, és vörösbort öntött az ágyneműre, nem volt gond, mert ilyenek voltak a körülmények. Kit érdekel, ugye? De minden nyáron nagyon komoly szakmai rendezvényeket szerveztünk ott egy egyhetes táborban. Ott gyűlt össze a tagság, és nagyon komoly szakmai dolgok zajlottak, és persze hatalmas bulik.”¹⁶

Károlyi nosztalgikusan emlékszik a tatai időszakra, de ahogy később ő is említi, mások a körülmények miatt szerették volna helyszínt megváltoztatni. Amikor erről megkérdeztem Menyhért Annát, a JAK 2000 és 2006 közötti elnökét, ő úgy vélekedett, hogy a környezet valóban elviselhetetlen volt.

Bár a táborhely környezete kritizálható, a magyar irodalmi mező egyik legfontosabb gyakorlata ott alakult ki. Nevezetesen az írószemináriumok hagyománya, amelyek során mindenki hozott magával egy-egy kéziratot, hogy azt megvitassa a kollégákkal.

„De aztán voltak olyanok is, akik nem voltak elégedettek a tábori körülményekkel, és úgy gondolták, hogy ez a szakmai programok minőségére is kihat. Nem hiszem, hogy ez a szakmai programok rovására ment volna. Voltak előadások és szemináriumok reggeltől estig. Ezen kívül ott alakult ki az írószeminárium és a kritikai szeminárium gyakorlata. [...] De a JAK-ban mindig is a tagság rendelkezésére álltak ezek a műhelyek, és sokak írói nyelve formálódott ott. Tehát ez komoly szakmai munka volt ott napközben. Már azoknak, akik ébren voltak.”¹⁷

¹⁵ Az Esztétika Tanszék a szubjektív, míg a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet az objektív kritikafelfogást képviselte a vitában.

¹⁶ A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

¹⁷ A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

A következő évek nyári táborainak ikonikus helyszíne Szigliget, a Balaton melletti falu lett, amelyet Ágoston Zoltán, a JAK 1997 és 1999 közötti elnöke kezdeményezett. Károlyi Csabának az volt a benyomása, hogy ezzel megváltozott a nyári táborok egész léggömbje:

„Akkoriban többen mondták, hogy jobb helyet kellene keresnünk. És akkor jött Szigliget, ami egy sokkal jobb hely volt, nagyon konszolidált körülményekkel. Ott valahogy már máshogy működött minden. Emellett ott volt a Balaton, úgyhogy az írók a Balatonba mentek úszni ahelyett, hogy a szemináriumon ültek volna, legalábbis amikor én ott voltam, ezt tapasztaltam. Tatán ott volt az Öreg-tó, csak akkor még ugye olyan koszos volt, hogy nem lehetett benne úszni.”

Károlyi értelmezése a későbbi generációk interpretációival való összevetésben válik fontossá, hiszen a József Attila Kör későbbi bekerült tagjai mindig csak a szigligeti hangulatot ismerték, a tatai hangulatot nem. Menyhért Anna kérdésére kiemelte, hogy az egy nap strandolás szerinte belefért, mivel az írók egyébként is több napra jöttek, hiszen a helyszín sokkal messzebb volt Debrecentől, Budapesttől, Szegedtől és más nagyvárosoktól, valamint Erdélytől is, mint Tata. Emellett pedig a táborok komoly szervezői munkát jelentett a JAK vezetőségének; Menyhért inkább pozitív változásként írja le Szigligetet, üdülői hangulatként emlékezve rá.¹⁸

Finanszírozás: az állami támogatási rendszerek és a magánalapítványok megjelenése

Az 1989 utáni néhány évben a József Attila Kör finanszírozása bizonytalan volt, főként azért, mert a kultúrafinanszírozás rendszere még csak kialakulóban volt. A demokratizálódást az 1990-es évek posztszocialista államaiban az államapparátus decentralizálásának és a helyi szintű polgári szerepvállalás erősítésének imperatívuszaként értelmezték. A feladatok decentralizációja a decentralizált döntéshozatali képesség ellenére a finanszírozás hiányával párosult. Vígvári András ezt szubszidiaritás nélküli decentralizációnak nevezi.¹⁹ A könyviparban ez az állami finanszírozás megszűnésével, a könyvesboltok bezárásával járt, amelyek pedig megmaradtak, általában bestsellereket árultak. Ez volt az egyik oka a könyvterjesztési rendszer összeomlásának, ami a könyvpiar válságához vezetett. A helyzet tovább romlott 1990-ben, amikor eltörölték a könyvpiarban dolgozók adókedvezményét.

A Nemzeti Kulturális Alap (NKA) 1993-as megalapításáig²⁰ a lehetőségek meglehetősen bizonytalanok voltak, még akkor is, ha újonnan megnyílt a szabad egyesületalapítás joga, amelynek következtében számos magánkiadó jött létre. Az

¹⁸ „Emlékeim szerint többnyire az idősebb írók voltak azok, akik a szemináriumokon való részvétel helyett a tóban úszni mentek, mi, fiatalabbak egész héten mindennap részt vettünk a szemináriumokon.” A szerző interjúja Menyhért Annával, 2023. március 6.

¹⁹ VIGVÁRI, 2008. 141–167.

²⁰ Vö. 1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alap alapításáról.

NKA modellje szerint a finanszírozást elsősorban magánforrásokból kellett volna megoldani, amit az állam kiegészített volna támogatásokkal, annak érdekében, hogy független szakemberek dönthessenek a források elosztásáról. Az NKA a különböző művészeti ágak alapján különböző kollégiumokra oszlott (fotóművészeti, filmművészeti, iparművészeti, képzőművészeti, zenei és egyéb kollégiumok), amelyek közül az irodalmi fókuszú kollégiumokra térek ki részletesen.

A kollégiumi rendszer állandó kollégiumokra és ideiglenes kollégiumokra oszlott. Az állandó kollégiumok között az irodalomnak egy külön kollégiuma volt, de a nem művészeti kollégiumokban több egység is kötődik az irodalomhoz, amelyet a következő táblázat szemléltet:

Állandó nem művészeti kollégiumok
Könyvkiadói kollégium
Közművelődés kollégiuma
Kulturális Fesztiválok Kollégiuma
Könyvtárak és Levéltárak Kollégiuma
Múzeumok Kollégiuma

Érdekes megfigyelni ebben a struktúrában a „művészetek” és a „nem művészetek” szétválasztását, mintha az irodalomnak nem lenne szüksége a könyvkiadásra mint a létezésének feltételére. Abban az időben, amikor az elitek különböző frakciói küzdöttek intézményeik érvényesítéséért, az NKA döntő támogatást nyújtott az elitnek a kulturális termelés új infrastruktúrájának létrehozásához. Működési keretet biztosított a kulturális termelők és más szakemberek számára az együttműködéshez, amely egy kiegyensúlyozott kulturális táj nyilvános képét hozta létre, ahol minden szereplő, függetlenül a politikai hovatartozásától, támogatottnak érezhette magát. A valóság ezzel szemben az volt, hogy mind a liberálisok, mind a konzervatívok uralkodó pozícióik magaslatáról építkeztek és használták fel ezeket az intézményeket, hogy megerősítsék lojális értelmiségüket országos és helyi szinten.

Károlyi Csaba a következőképpen emlékszik vissza a bizonytalansággal teli évekre:

„1989-ben, a régi rendszer utolsó pillanataiban megjelent néhány új folyóirat a JAK-on kívül – mint például a Polisz, a 84-es kijárat, az Új hölgyfutár és a Dolog és Szellem –, és még előtte 1982-ben elindult a JAK-füzetek. 1989-ben az egész rendszer felbomlott. Hirtelen, mindenki meglepetésére, rendszerváltás lett, nem akartuk, hanem megtörtént, és akkor hirtelen lehetett szabadon újságot alapítani. Azt adhattunk ki, amit akartunk. Nem volt többé politikai nyomás. Ami viszont új volt, hogy gazdasági nyomás keletkezett. Nekünk kellett pénzt szereznünk a kiadáshoz. Tehát az új helyzet az volt, hogy az én generációm azzal szembesült, hogy mindent szabad, de pénz semmire sincs. Először a bankoktól próbáltunk pénzt szerezni. Nos, az egész dolog neveltséges volt, és azt kell mondanom, hogy a Soros Alapítóány nélkül nem sikerült volna. Ez lett a legfontosabb alapítóány a 90-es években, ahonnan a programjaink a legtöbb pénzt kaptak. Viszonylag szabadon kezelték, hogy mire adtak pénzt. A JAK-füzeteket is ebből adtuk ki, a tatai tábor,

a tanulmányi napok, a műfordító tábor is egy ideig jórészt ebből működött. Ha nem lett volna a Soros alapítvány, akkor valószínűleg a programok nem mind valósulhattak volna meg.”²¹

Az idézetből aláhúzással kiemeltem egy mondatot, mivel az remekül jellemzi az akkori helyzetet. Az ezt az időszakot összefoglaló nyugati kulturális kormányzásról szóló munkákról jó áttekintést ad Szarvas Márton disszertációja. Összefoglalója szerint a neoliberais kapitalizmus a kulturális termelés finanszírozását a kulturális iparágak felelősségévé tette, ami rugalmasította és prekarizálta a kulturális munkát.²² Néhányan amellet is érvelnek, hogy a kulturális iparágak valóságga a munkaerőpiac modelljévé váltak a rövid távú szerződésekkel, a projektalapú finanszírozással és az önfoglalkoztatással.²³

A József Attila Kör anyagilag a MASZRE (Magyar Írók és Szépirodalmi Kiadók Reprográfiai Egyesülete) 2001-es megalakulása után stabilizálódott, valamint az NKA-tól és a kulturális minisztériumtól (akkoriban Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, NKÖM) is érkezett támogatás.²⁴ A MASZRE megalapítása a szerzői jogi törvény módosításából adódó problémákat is megoldotta, hiszen a jogdíjakkal is gazdálkodott. Ahogyan az NKA-t létrehozó törvény is említi,²⁵ az NKA-tól kapott támogatásokat csak meghatározott művészeti célokra (például kiadványokra) vagy rendezvényekre lehetett felhasználni, az egyesület mindennapi működésének támogatására nem. A MASZRE viszont a művészeti egyesületek alapfinanszírozását is céljául tűzte ki. A JAK működésének finanszírozására évente közel 10 millió forintot támogatást jutott. Ez azt jelentette, hogy külön támogatás járt az alapműködésre és olyan rendezvények szervezésére, mint a nyári tábor, a tanulmányi napok vagy a műfordító tábor. Hogy ez pontosan mit is jelent, az alábbi elnökségi körlevél jegyzőkönyvi részletéből derül ki, amelyet Menyhért Anna bocsátott a rendelkezésemre. Ebből az derül ki, hogy a JAK az NKÖM-n kívül NKA-s pályázatokból, a Fővárosi Önkormányzat támogatásából és a Soros Alapítvány ösztöndíjaiból fedezte működését.

„Az elnök beszámolója a JAK anyagi helyzetéről

Menyhért Anna elmondja, mi változott a JAK anyagi helyzetében utolsó, sziglieti beszámolója óta. A JAK 2001 szeptemberében (!) kapta meg 2001-es működési támogatását, 1,7 millió forintot, az NKÖM-től. Az NKÖM-től 2002-ben a 2001-esnél valamivel nagyobb, 2 millió körüli összeg várható, ez szűkösen talán elég lesz. Az Országgyűléstől 2002-re 270.000 Ft-ot kapott a JAK. Természetesen több pénzre lenne szükség, a nagyobb mozgástér érdekében, ugyanis ilyen feltételek mellett semmilyen váratlanul felmerülő költségre nincsen fedezet, és többek között a honlap folyamatos frissítésére, egy működőképes fénymásolóra és egy mobiltelefonra.”²⁶

²¹ A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

²² SZARVAS, 2023. 61–63.

²³ McROBBIE, 2022. 303–313.

²⁴ Lásd a MASZRE honlapját, amely az alapító okirattal kezdődik: <https://maszre.hu/mubejelentes> (Utolsó letöltés: 2023. június 20.)

²⁵ Lásd az 1993. évi XXIII. törvényt az NKA alapításáról.

²⁶ Az idézet belsős körlevélből származik, amelyet Menyhért Anna engedélyével közlök.

A MASZRE alapja az egyesület alapvető működésére, például az irodabérlésre, a dolgozók fizetésére és egyéb rendszeres kiadásokra járt. Menyhért Anna szerint, aki a JAK 2000 és 2006 közötti elnöke volt, a MASZRE az uniós csatlakozás szellemében egy ideig be tudta tölteni ezt a kulturális finanszírozást stabilizáló szerepet (amiben – ahogy a körlevél-idezet alapján is láttuk – az NKA és az NKÖM is szerepet játszott), de az évtized végére az derült ki, hogy Magyarországon nem fog működni az az európai civil szervezeti modell, amelyet tevékenységével Menyhért próbált meghonosítani az irodalmi szervezetek területén.²⁷

Egyrészt a szimbolikát tekintve Menyhért szerette volna indítványozni, hogy ne a szervezetek támogatásáról, hanem finanszírozásáról beszéljenek. Másrészt a 2000–2006 közti időszakban rengeteget dolgozott azért, hogy a szervezet elinduljon a rendszerváltás utáni átmenetből a korszerűsödés felé. Tette ezeket az alapszabály újrafogalmazásával (kortárs európai civil szervezetek példái alapján), a civil szervezeti működés struktúrájának megteremtésével és uniós kapcsolatok kiépítésével. Szerinte a JAK anyagi stabilitását az adta volna meg, ha olyan finanszírozási modellek tudnak működni, mint más európai országokban: van, ahol a tagság el tudja tartani a szervezetet és befolyik elegendő pénz a tagdíjakból, máshol pedig a kormány fordít elegendő pénzt a szféra működésére. A JAK esetében egyik sem tudott megvalósulni.

Az az időszak, amikor az újonnan alapított egyesületek és folyóiratok a fent említett projektalapú finanszírozási struktúra alapján finanszírozást kaphattak mindennapi működésükhöz Magyarországon, meglehetősen rövid volt, mindössze a 2010-es évekig tartott. A József Attila Kör 2009 és 2012 közötti elnöke, Balogh Endre visszaemlékezése szerint 2013–2014 körül kezdődött meg a finanszírozás mértékének csökkentése.²⁸ 2016-ban a JAK közleményben tudatta a nyilvánossággal, hogy a finanszírozási problémák miatt a megszűnés szélére kerülhet, amit akkor még sikerült elkerülni.²⁹ Hamarosan olyannyira lecsökkent a működési támogatás, hogy szinte semmit sem jelentett a József Attila Kör gazdasági mérlegében: a JAK utolsó két működési évében, 2018-ban és 2019-ben évi 300 ezer forint működési támogatást kapott. Ez, csak a 2000-es évek eleje óta tartó inflációt figyelembe véve, már messze van a MASZRE által biztosított évi 10 millió forinttól.

A másik probléma, amellyel a JAK 1989 után szembesült, az volt, hogy az Írószövetséggel szemben mindig kisebbségben voltak az ösztöndíjak kuratóriumában és az NKA irodalmi kollégiumában. Erre mind Menyhért, mind Károlyi úgy emlékezett vissza, mint a demokratikus működés elvárásaiban való csalódásra:

„Próbáltunk érdekérvényesítő munkát végezni, de ez nem volt könnyű. A kultúrpolitika struktúrája bár sokszínűvé vált, de nem volt túl demokratikus. Mindenféle érdekcsoportokat és szakmai szervezeteket hívtak be a különböző döntéshozó testületekbe. Olyan volt, mint ma, voltak kuratóriumok, aztán a JAK képviselőjét meghívták a testületbe. A probléma csak az volt, hogy az Írószövetség tagjai egy-két taggal szellemszervezeteket hoztak

²⁷ A szerző interjúja Menyhért Annával, 2023. március 6.

²⁸ „Hová lett a JAK?” – beszélgetés a Nyitott Műhelyben 2023. április 6-án.

²⁹ A megszűnés szélére kerülhet a József Attila Kör. *Litera*, (2016. június 1.) (<https://litera.hu/hirek/a-megszunes-szelere-kerulhet-a-jozsef-attila-kor.html> – Utolsó letöltés: 2023. július 1.)

létre, hogy kiszavazzanak minket a kuratóriumból. Egy ilyen 5–6 tagú kuratóriumban a JAK egy-egy szavazattal képviseltette magát, a szellemszervezetek pedig mindig az Írószövetséggel együtt szavaztak, így leszavaztak minket. Mi általában afféle díszként voltunk jelen különböző helyeken. Nem igazán lehetett érdekérvényesíteni emiatt. Eleve lejtett a pálya.”³⁰

Károlyi felidéz egy alkalmat, amikor sikerült érdekeket érvényesítenie a JAK elnökeként, az egyik legfontosabb pályakezdő ösztöndíj, a Móricz Zsigmond-ösztöndíj összegének emelése ügyében. Az akkori 7–8 ezer forintról 1996-ban 58 ezer forintra emelkedett az ösztöndíj mértéke.³¹ A JAK elnöksége úgy határozott, jelzi az akkor újonnan kinevezett kulturális miniszternek, hogy alacsony ennek a pályakezdő ösztöndíjnak az összege, mivel akkoriban az írószervezetek vezetőinek lehetősége volt közvetlen megbeszélést folytatnia a miniszterrel:

„Éppen az én elnökségem alatt egy dolgot nyélbe ütöttünk. Sikerült elérni, hogy megemeljék a Móricz Zsigmond-ösztöndíj összegét. Ez már a rendszerváltás előtt is létezett, a minisztérium mindig 10 pályakezdő írónak adta, és most már szakmai szervezetként mi is részt vehettünk az ösztöndíjról szóló döntésben. Az ösztöndíj összege nevetségesen alacsony volt. Sikerült elérni, hogy azt jelentősen megemeljék, amikor én voltam a JAK elnöke. Szóval ez volt talán az egyetlen sikerem elnökként az érdekérvényesítés szempontjából.

Hogy hogyan csináltam, mikor eleve lejtett a pálya ugye? Horn Gyula volt kormányon, Fodor Gábor volt a kulturális miniszter. Elmentem Fodorhoz, és mondtam neki, hogy ilyen kevés pénzből nem lehet irodalmi karriert csinálni. Tehát ilyen értelemben volt egy lehetőség egy liberális gondolkodású fiatal írószervezet számára, hogy mondjon valamit, és hallassa a hangját. Nem tudom pontosan megmondani, hogy mennyivel, de a Móricz Zsigmond-ösztöndíj összegét többszörösére emelték. Ez az egyetlen érdekvédelmi dolog, amire emlékszem, hogy sikerült keresztülvinni. De nem azért, mert olyan nagyszerű voltam, hanem mert így működött a politika.”³²

Károlyi története a Móricz Zsigmond-ösztöndíjről remekül illusztrálja, hogy mit értek az az elitek ideológiailag azonos értelmiségének megerősítésén. A következő részben azt vizsgálom meg, hogy mi változott a JAK-füzetek rendszerváltás utáni kiadásában, milyen témák jelentek meg, kik voltak a szerkesztők a rendszerváltás utáni ideológiai békeidőben közvetlenül és a megosztottság újraindulása közben egy kialakulóban lévő liberális hegemonia idején.

A JAK füzetek szerkesztése az 1990-es években

A JAK füzetek kiadásának megkezdése 1982-ben a késő Kádár-korszak kulturális cenzúrája miatt jelentős eredmény volt. 1989 után, ahogyan a korábbiakban láttuk, nem volt cenzúra, csak a finanszírozás volt a kérdés. A könyvpiar és a könyvkiadás

³⁰ A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

³¹ SZÖNYEI, 1997.

³² A szerző interjúja Károlyi Csabával, 2023. február 9.

válsága a JAK-ot elsősorban abból a szempontból érintette, hogy néhány évente kiadót kellett váltaniuk, attól függően, hogy melyik kiadónak volt pénze kiadni valamit, ami nem volt ugyan nyereséges, de szimbolikus jelentősége volt. A szerkesztőt két évente a közgyűlés választotta meg. A JAK füzetek keretében évente több könyv is megjelent, Abody Rita és Károlyi Csaba szerkesztésében 1993-ban és 1994-ben például 16 kötet. A hangsúly a filozófusok, szociológusok és irodalomelmélettel foglalkozó kutatók változatos kiadványairól, ami az 1980-as éveket jellemezte, főként a fiatal írók első könyveinek, prózáknak, verseknek és drámáknak a megjelentetésére tolódot. Mindegyiket 300–400 példányban nyomtatták, így összesen 600–800 példányban jelentek meg évente a JAK-füzetek. A szerkesztőket az 1. sz. táblázatban foglaltam össze.

A 90-es évek szerkesztői közül Gács Annával készítettem interjút, akivel a kiadás és a szerzők kiválasztásának folyamatáról, a szerkesztők közötti pozícióharcokról, valamint arról is beszélgettem, hogy az aktuális irodalmi viták hogyan hatottak a kiadványokra.

„Lehet abszolút pozitívan is tekinteni erre a hagyományra, vagyis, hogy itt van egy könyvsorozat, ami egy – akkor még nem ismertem ezt a szót –, de ma azt mondanánk, hogy egy nagyon komoly kapuóri és kanonizációs szerepben volt. Úgy képzeltük, hogy egy kicsit rajtunk múlik, hogy mi az, amit fontos kiadni, és ki lép rá az irodalmi pályára.

Nekünk az volt a legfontosabb, hogy legyen sokszínűség, hogy mondjuk egy Kulcsár Szabó-tanítvány ugyanúgy megjelenjen ott szerzőként, mint valaki, aki kívül áll ezen az új, valóban agresszíven terjeszkedő irodalomszemléleten. Mi adtuk ki például Boldizsár Ildikó első könyvét, aki mese- és népmesekutató lett. Az ő könyve egy esszégyűjtemény volt, egy inkább néprajzi jellegű munka a mesékről, ami nyilván egy egészen másfajta diskurzus, mint az irodalomelmélet. Általában olyan szerzőket kértünk fel, akik a JAK tagjai voltak (bár nem sok olyan fiatal író volt, aki nem volt tag), hogy a JAK-füzetek sorozatban adják ki az első vagy a második kötetüket. Nyilvánvalóan olyan írókról volt szó, akik már szocializálódtak az irodalmi világban, olyannyira, hogy írásaik már megjelentek különböző folyóiratokban, volt, akinek már kötete is volt kisebb kiadóknál.

Ami utólag frusztrálni tudott, az az volt, hogy amikor későbbi köteteik eljutottak az elit kiadókhöz, például a Magvetőhöz, a szerkesztők úgy beszéltek róluk, mint akik maguk fedezték fel ezeket a szerzőket. És ez engem nagyon tudott bosszantani, mert úgy éreztem semmibe veszik nagyon jelentőségteljes munkánkat. Szóval, azt hiszem, alapvetően úgy gondoltunk a JAK-füzetekre, mint az írók belépőjére az irodalmi világba.”³³

A JAK-füzetek szerkesztése még az irodalmi élet intézményi turbulenciái közt is némileg békés együttműködési terep maradhatott, mert belépő szintű kiadvány volt. Mint Gács Anna kiemelte, jelentőségét olykor még az is elfedte, amikor a nagyobb kiadók felfedezték maguknak ezeket az írókat. Többek közt a következő írók, kritikusok és kutatók jelentek meg a JAK-füzetek új sorozatában, amely a rendszerváltástól az 55. kötetel kezdődött 1990-ben (megjelenési sorrendben 1990-től 1999-ig): Szijj Ferenc, Solymosi Bálint, Takáts József, Darvasi László, Térey János, Kemény István, Szilasi László, Bartis Attila, Borbély Szilárd, Schein Gábor,

³³ A szerző interjúja Gács Annával, 2023. február 17.

Babarczy Eszter, Tóth Krisztina, Boldizsár Ildikó, Kulcsár-Szabó Zoltán, Erdős Virág, Grecsó Krisztián. Ezek a szerzők később sikeres irodalmi karriert futottak be.

Mint láttuk, a bizonytalanság és a kultúrpolitika rendszerváltó jellege mellett az 1990-es éveket az irodalmi mező exponenciálisan növekvő sokszínűsége jellemezte. Ez persze nem azt jelenti, hogy az irodalom az államszocializmus idején nem volt sokszínű, hanem azt, hogy a politikai cenzúrát feloldották, és nyilvánosan létezhetek irodalmi szervezetek és művészeti csoportok. Különösen az 1990-es évek eleje volt a kultúrharok békeideje, mivel a különböző elitblokkok törekeny szövetsége az államszocialista rendszerrel szemben megmaradt. Ez a törekeny egység azonban már 1994-től kezdve kezdett felbomlani. Ez az irodalmi mezőben az új szervezetek megalakulásában jelentkezett, két újabb (nem szellem)szervezet, a Szépirók Társasága és a Fialat Írók Szövetsége létrejöttével.

Az irodalmi mező diverzifikációja: a Szépirók Társasága és a Fialat Írók Szövetsége

A Szépirók Társasága (SZT) 1997-ben alakult az Írószövetség alternatívájaként, míg a Fialat Írók Szövetsége (FISZ) 1998-ban alakult a József Attila Kör alternatívájaként. Mindkét szervezet létrejöttének része volt az Írószövetségtől és a József Attila Körtől való ideológiai alapú megkülönböztetés. A FISZ és a JAK esetében ez nem jelentette azt, hogy a későbbiekben ne működtek volna együtt, sőt egy ponton még az egyesülésre is törekedtek, elsősorban anyagi okok miatt.³⁴

A Szépirók Társasága megalakulásával kapcsolatos két visszaemlékezéssel fogom bemutatni, hogy bár az Írószövetségtől való elszakadást ideológiai szakadasként írom le – ahogy lényegében az is volt –, ez nem jelenti azt, hogy az eset ne lett volna más okok miatt is árnyalt. A Szépirók Társasága részben generációs okok miatt is alakult: a megalakulása és az Írószövetségből ideológiai okokból történő kivonulás két párhuzamos, de összekapcsolódó történet. Az eset generációs aspektusára világít rá Konrád György visszaemlékezése:

„Akkoriban a több részre szakadás volt az uralkodó trend, korábban a politikai helyeslést az összeolvasztás nyerte el, összeragasztották az üzemeket, a településeket, hogy nagyobbak legyenek, most a szétoválás szenvedélye kerekedett felül. Íróbarátaim, különösen a fiatalabbak unták az Írószövetséget, amely hatalmasan felduzzadt, otthontalanul érezték magukat benne, kávéházakban találkoztak. Az új magyar próza kezdeményezői, köztük azok a szerzők, akiket a német könyvkiadás a magyar irodalomból előszeretettel megjelentet, főként ehhez a kihúzóóó, liberális hangulatú baráti társasághoz tartoznak. [...] Belőlük a 90-es évek derekán megalakult a Szépirók Társasága, kicsit szecessziós cím, de kifejezi, hogy az idetartozók, mintegy százötövenen, nem kívánják alárendelni az írást sem a nacionalista, sem a szocialista, sem pedig valami vallásos világnézetnek, nem igényelve semmilyen melléknevet az irodalom főnév elé. Sokan itt is, ott is tagok voltak, én is, mert hű akartam maradni jó emlékeimhez az Írószövetségről.”³⁵

³⁴ T. Z., 2011.

³⁵ KONRÁD, 2004. 12.

Írásának ebből a részéből kiderül, hogy a Szépirók Társasága megalapítása részben generációs, részben ideológiai okokból már tervben volt. Cikkének következő részében Konrád pontosan leírja, hogy miért valósult meg az Írószövetségtől való hivatalos elszakadás:

„És most jött egy buta eset, amely csak felszínre hozta a lappangó valóságot. Egy gyenge költő egy felháborodott tömeg előtt holokausztról beszélt, amelyet egy sátáni kisebbség készít elő a magyarság ellen. A tömeg helyeslően ordítozott, „mocskos zsidók”. Ezután két író fogalmazott egy levelet, amelynek aláírói, vagy huszonötön, köztük magam is, felkérték az Írószövetség választmányát, hogy foglaljon állást ezzel az esettel kapcsolatban, és határolja el magát a zsidózástól, nem tartván elfogadhatónak, hogy aki így beszél, az a Magyar Írószövetség Választmányának tagja legyen. Két másik író, Parti Nagy Lajos és Nádas Péter nem várt az Írószövetség vezetőségének korrekt nyilatkozatára, mert nem is tartották valószínűnek, hogy egyáltalán lesz ilyen. Nem lett, az elnök azt mondta, hogy elhatárolják magukat minden szélsőségtől, és nem vállalkoznak a gondolatrendőrség szerepére, a vitát elvetették. Többen örültek a kilépésektől várható tisztulásnak.”³⁶

A cikk további részében Konrád leszögezi, hogy nem hiszi, hogy az Írószövetség minden tagja antiszemita lenne, de azok az emberek, akik az ilyen jellegű megnyilvánulások miatt léptek ki a szövetségből, nagyon csalódottak voltak, amikor a többiek nem emeltek szót ez ellen a retorika ellen. Érdekes látni, hogy ezek után Konrád hogyan határolja el ízlésben is a két csoportot: *„Más az ízlésünk, a humorunk, a nyelvhasználatunk, és nehéz lett közös nevezőt találni.”³⁷*

A szakmai diverzifikáció jelentőségére mint a József Attila Kör egyik legnagyobb kihívására Gács Anna azon kijelentése mutat a leginkább rá, amelyet a generációs és nem generációs írószövetségek közötti működéskülönbségek és a működtetés eltérő kihívásai kapcsán fogalmazott meg. A JAK a tagság korhatára miatt generációs egyesület, a Szépirók Társasága pedig nem generációs, viszont ahhoz, hogy valaki tag lehessen, két nem saját kiadású könyvvel kell rendelkeznie, ezért az SZT-nak általában már pályájukon előrehaladottabb írók a tagjai. Gács a következőképpen emlékszik vissza az Írószövetségbe való belépésére, kilépésére, majd az SZT megalapítására:

„Alapító tagja voltam a Szépirók Társaságának, sok más JAK-taghoz hasonlóan. Előtte egy rövid ideig sokan a JAK-nak és az Írószövetségnek is párhuzamosan a tagjai voltunk. Az Írószövetség próbált fiatalokat toborozni, és nyílóán a JAK tagokból toboroztak. Olyan embereket kerestek, akik csatlakoznának az Írószövetséghez, mert az Írószövetség már eléggé előregedett, tehát vérfrissítést akartak. Ez közvetlenül a szakadás előtt volt, és elég sokan csatlakoztak közülünk. Aztán jött az antiszemita ügy, ami a szakadáshoz vezetett, és akik néhány hónapja csatlakoztak, tömegesen léptek ki, hogy felhívják a figyelmet az ügyre. Ezzel párhuzamosan alakult meg a Szépirók Társasága, amely éppen azért jött létre, mert az írók úgy érezték, hogy az Írószövetség nem alkalmas arra, hogy egy demokratikus környezetben, megkérdőjelezhetetlenül demokratikus és nyugati értékrenddel

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

rendelkező progresszív kulturális szervezet legyen. Sokan párhuzamosan voltunk tagjai a JAK-nak és a Szépirók Társaságának, a kettő nem zárta ki egymást. Főleg, hogy a Szépirók Társasága az Írószövetség alternatívájaként jött létre, a JAK pedig a fiatal íróknak szólt, ahol akkoriban 35 éves korig lehetett tagnak lenni. Számomra a kettő valahogy elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Nagyon vicces volt, hogy az én generációm számára a Szépirók az elején inkább csak egy szimbolikus dolog volt, hogy mi ehhez a demokratikus társasághoz tartozunk, nem pedig az antiszemitizmussal kacérkodó konzervatívokhoz, de ez nem jelentett igazi aktivitást, mert akkor még nagyon aktívak voltunk a JAK-ban. Később, amikor a Szépirók Társaságának elnöke lettem, az életkorom miatt már nem voltam aktív tagja a JAK-nak.”

Sokan nem csak az SZT-nek és a JAK-nak voltak egyszerre tagjai, hanem később sok JAK elnökségi tag, elnök és – Gács Anna esetében – szerkesztő lett a Szépirók Társasága elnöke. Ez jól mutatja, hogy mennyire szűk ez a mező, különösen az irodalomszervezői szakma.

A másik kérdés, amit interjúalanyaimnak az irodalmi egyesületi mező diverzifikációjával kapcsolatban feltettem, az volt, hogy ez hogyan hatott a József Attila Kör anyagi helyzetére, hiszen a diverzifikációval párhuzamosan az irodalmi egyesületek támogatásai nem emelkedtek. Ez különösen a Fialat Írók Szövetsége alapításakor fogalmazódott meg Pomogáts Béla, az Írószövetség akkori elnöke által.³⁸ A FISZ alapítója, L. Simon László – akkor már a Fidesz tagja, 2010-től országgyűlési képviselő – akkoriban konzervatívabb liberális kulturális programmal rendelkezett, és azzal indokolta, hogy miért vált szükségessé a FISZ megalapítása, hogy a JAK nem ad tagságot a határon túli magyar kisebbségekhez tartozó íróknak. Mint a Károlyi Csabával készített interjúmból megtudtam, ennek oka az volt, hogy 1990-ben az Antall-kormány létrehozta a Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Hivatalát,³⁹ és a kapcsolódó jogharmonizáció következtében csak magyar állampolgárok lehetnek a József Attila Kör tagjai, a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek nem. Emiatt, mint Károlyi elmondta, a JAK életre hívta a „tisztületbeli tag” címet, és a Soros Alapítványtól támogatást kapott, hogy a Kolozsváron, Pozsonyban és Szabadkán élő magyar írók elutazhassanak a JAK tatai nyári táborába. Bár a tiltakozás hatására 1992-ben megváltoztatták a szabályt, hogy határon túliak is lehessenek egyesületi tagok Magyarországon, a József Attila Kör nem változtatta meg az alapszabályát arra vonatkozóan, hogy a határon túli magyar kisebbséghez tartozó írók ne csak tisztületbeli tagok lehessenek. Nyilvánvalóan nem csak a jogi akadály tette ezt az ügyet nehezzé, ahogyan ezt ez a Sántha Attila erdélyi íróval készült interjú is mutatja:

„Nem azért nem fogadtak be minket a JAK-ba, mert a FISZ tagjai vagyunk, azért lettünk a FISZ tagjai, mert nem fogadtak be minket a JAK-ba. Könnyű minket hibáztatni, hogy sértettségből nem léptünk be a JAK-ba, de nem tapasztaltunk elég nyitottságot a JAK részéről az általunk művelt irodalom iránt. A szerepek fel voltak osztva, meg volt határozva, hogy ki a nagy költő és ki a középszerű költő, és az egész irodalmi rendszer

³⁸ BIHARI, 1998.

³⁹ Lásd: 34/1990. kormányrendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról.

ennek megfelelően működött. És mi, akik amúgy is kívülállók voltunk, nem akartuk a kibic szerepét játszani. Inkább egy újonnan alakult szervezetbe léptünk be, azok nélkül a tudatos vagy kevésbé tudatos előítéletek nélkül, amelyek a József Attila Körre jellemzőek.”⁴⁰

Összegzés

Ahogy láttuk, az 1990-es évek politikai-gazdasági átrendeződése kettős hatással volt az irodalmi mezőre és a József Attila Körre: egyrészt az államapparátust jellemző decentralizáció szubszidiaritás nélküli volt, ami hosszú távon bizonytalanná tette a civil szervezetek fenntartását és így a József Attila Kör működését is, noha a liberális hegemonia kiépülése és fennmaradása a 2010-es évekig biztosította a szervezet pozícióját a kuratóriumokban és támogatás befolyásolásában. Az irodalmi nyilvánosság ekkor még papíralapú volt, ezért a JAK-füzetek presztízse még elég magas volt ahhoz, hogy releváns irodalmi karriereket indítson el. Másodszor, az államszocialista *status quo* kettészakadása ismét láthatóvá tette az ideológiai különbségeket, és elindította az irodalmi térben a hegemoniáért folytatott küzdelmet, amely a terület diverzifikációjában nyilvánult meg, amikor új egyesületek születtek. Ezáltal a demokratikus antipopulista és a populista antidemokratikus dichotómia újra beépült az irodalmi mezőbe, miközben az egyesületi finanszírozás egy időben nem emelkedett, hanem egyre több irodalmi egyesületnek kellett osztoznia ugyanolyan összegű finanszírozáson. A tanulmányban a populista antidemokratikus reintegrációra láthatunk rá a két, önmagukat elődeiktől megkülönböztető egyesület alapításának folyamatán keresztül: míg a Szépírók Társasága a populista antidemokratikus diskurzussal szemben határozta meg magát, a Fiala Írók Szövetsége a diskurzusból profitált.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Interjúk, beszélgetések

„Hová lett a JAK?” – beszélgetés a Nyitott Műhelyben 2023. április 6-án (<https://youtu.be/n1oGuytP9gE> – Utolsó letöltés: 2023. július 1.)

A szerző interjúja Gács Annával. Budapest, 2023. február 17.

A szerző interjúja Károlyi Csabával. Budapest, 2023. február 9.

A szerző interjúja Menyhért Annával. Budapest 2023. március 6.

---

⁴⁰ HAKLIK, 1999.

Jogszabályok és kormányrendeletek

1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alap alapításáról

http://online.nka.hu:81/NKA_belso/_temp/ckfinder/files/archivum/hirlevel/hirlevel2010/01/01.pdf (Utolsó letöltés: 2023. június 20.)

34/1990. kormányrendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról

https://jogkodex.hu/jsz/1990_34_korm_rendelet_8737360 (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 1.)

Nyomatott források és szakirodalom

BIHARI

1998 BIHARI László: Új írószervezet: FISZ. *Magyar Hírlap*, (1998. szeptember 3.) 8.

BOLTANSKI–CHIAPELLO

2005 BOLTANSKI, Luc – CHIAPELLO, Éve: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso, 2005.

FABIANI

2022 FABIANI, Jean-Louis: Van-e kiút a kulturális kapitalizmusból? *Fordulat*, (2022) 30. sz. 303–313.

GAGYI

2014 GAGYI Ágnes: Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (2014) 21. sz. 299–316.

HAKLIK

1999 HAKLIK Norbert: Fölkavartuk az erdélyi irodalom állóvizét – Sántha Attila, az *Előretolt Helyőrség* szerkesztője a transzközépről. *Napi Magyarország*, (1999. március 27.) 17.

HORVÁTH

2013 HORVÁTH Györgyi: Antipolitika a magyar irodalomtudományban a 90-es években. *Literatura*, 39. (2013) 1. sz. 230–241.

KENNEDY

1994 KENNEDY, Michael D.: An Introduction to East European Ideology and Identity in Transformation. In: *Envisioning Eastern Europe. Postcommunist Cultural Studies*. Ed.: Uő. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1994. 1–45.

KJOSSZEV

2000 KJOSSZEV, Alexander: Megjegyzések az önkolonizáló kultúráról. *Magyar Lettre Internationale*, (2000) 37. sz. 7–10.

KONRÁD

2004 KONRÁD György: Búcsú az Írószövetségtől. *Élet és Irodalom*, 48. (2004) 13. sz. 12–13.

McROBBIE

- 2002 McROBBIE, Angela: Clubs to Companies: Notes on the Decline of Political Culture in Speeded up Creative Worlds. *Cultural Studies*, 16. (2002) 4. sz. 516–531.

PISZÁR

- 1989 PISZÁR Ágnes: Ahol az utak szétválnak – Beszámoló a budapesti József Attila Kör Szegeden megtartott találkozójáról. *Magyar Szó*, (1989. április 22.) 18.

SZARVAS

- 2023 SZARVAS Márton: *Peace-time for “Soldiers of Culture” – Civic cultivation in Hungary’s “Houses of Culture” since 1990*. PhD dissertation. Budapest, Central European University, 2023.

SZŐNYEI

- 1997 SZŐNYEI Tamás: József Attila Kör: Kerékcseres menet közben. *Magyar Narancs*, (1997. szeptember 11.)
https://magyarnarancs.hu/film2/jozsef_attila_kor_kerekcsere_menet_kozben-57982 (Utolsó letöltés: 2023. július 1.)

T. Z.

- 2001 T. Z.: *Szitokszó lett a költő? Hol tart ma a fiatal magyar irodalom? Népszabadság*, (2001. december 7.) 17.

VIGVÁRI

- 2008 VIGVÁRI András: Szubszidiaritás nélküli decentralizáció. Néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 22. (2008) 1. sz. 141–167.

WU

- 2002 WU, Chin-Tao: *Privatising Culture: Corporate Art Intervention Since the 1980s*. London, Verso, 2002.

Zsuró Zsuzsanna

Szociális elköteleződés és civil társadalom a kortárs művészetben

A magyarországi sajátos, közép-kelet-európai régiós társadalmi beágyazottságunk nem írható le egyszerűen a nyugati, demokráciákban született társadalomfogalmakkal. Ennek következtében a civil társadalmat, annak szervezeteit, amelyek egyfajta „védőbástyaként”¹ szolgálnak a társadalmi egyenlőtlenségek és intézményi felszámolások elleni harcban, sem lehet egyszerűen meghatározni. Mégis, e tanulmány a művészetelmélet és szociológia megközelítéseit ötvözve arra vállalkozik, hogy egy hazánkra vonatkoztatható elméleti keretben elemezze a művészeti dolgozók társadalmi rétegét. Azt, amelyik aktív szerepet vállal a szociális elköteleződésben a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítése érdekében, művészeti eszközökkel. A tanulmány egyrészt fogalmi szinten foglalkozik a civil társadalommal: az államszocializmus időszakára nézve az ellentársadalmi mezőben megjelenő gondolatok mentén, a 2010 utáni Magyarországot tekintve pedig egyéb, az országra vonatkoztatható szociológiai kutatások eredményeinek fényében. Ennek célja nem más, minthogy párhuzamot vonjon az 1989 előtti és a 2010 utáni rendszerek civil társadalmi berendezkedései, illetve azok működési mechanizmusai között, s feltárja az esetleges hasonlóságokat. Másrészt, e megállapításokat a kortárs kulturális, azon belül is a művészeti mezőre vonatkoztatva, meg kívánja vizsgálni a 2010 utáni civil társadalmi működési és szervezeti berendezkedést az OFF-Biennále esettanulmányán keresztül.

Társadalmunk országos, régiós és globális szinten is válsághelyzetek sorát élte meg az elmúlt évtized során. Ilyennek tekinthetjük a demokratikus berendezkedés erodálódását Magyarországon, a klímakatasztrófa okozta mezőgazdasági és kereskedelmi károkat, vagy a Magyarország közvetlen szomszédságában zajló orosz–ukrán háború okozta gazdasági recessziót. Az érzelmi-gazdasági válságok nyomást helyeznek az egyénre és egzisztenciális szorongást válthatnak ki. A periferiára szorult, különböző érdekek és ideológiák mentén kirekesztett társadalmi

¹ GERŐ–KERÉNYI, 2020, 196; DELLA PORTA–FELICETTI, 2022.

csoportok problémái nem találnak meghallgatásra, hiszen a társadalom normatív többsége és az állam is negligálja ezeket. A legtöbb élethelyzetben pusztá létezésük merül a feledés homályába, s ezáltal még kiszámíthatatlanabb élethelyzetekbe sodródhatnak és sodródhatnak.

E tanulmány a szociális elköteleződés és hozzáállás értelmezését a kritikus gondolkodás velejárójaként, annak művészeti eszközökkel való hasznosításaként és terjesztéseként határozza meg. Szűkebb, a válsághelyzetekre való kritikai reflexióval, a prekárius helyzetbe sodródott társadalmi rétegek megsegítésével és helyzetük válságosságára való figyelemfelhívással foglalkozik. Az alkotási folyamatot kollektív cselekvésként értelmezi: nem az elzárkózó, társadalmon kívül helyezkedő művész és az „isteni sugallatra” létrejött fizikai műtárgy felfogásában, hanem sokkal inkább az alkotó, a kurátor és a befogadó aktív interakciója révén létrejövő diskurzust helyezi előtérbe. E kollektív cselekvés aktorai pedig ugyancsak egymástól nem elkülönülő, hanem egymással interakcióban levő, a társadalmi érdekek és a szociális-gazdasági-politikai válság kezelési stratégiái mentén gondolkodó és elkötelezett civil társadalom tagjai.

A civil társadalom fogalmának rendkívül komplex értelmezését jelen tanulmány gondolatmenete csupán érinti, a fogalom meghatározását már meglévő szociológiai kutatásokra alapozza. Emellett a magyarországi kortárs, szociálisan elkötelezett művészeti gyakorlatokat az ugyancsak sajátos kortárs társadalmi keretrendszerben igyekszik vizsgálni. E két fogalom értelmezésében az erdélyi-amerikai származású művészettörténész Izabel Galliera *Socially Engaged Art After Socialism* könyvét tekinti kiindulópontnak, amelyben a szerző a kortárs művészetelmélet lencséjével, hiánypótló perspektívából végzi vizsgálódását.² Galliera a civil társadalom és a társadalmi tőke viszonylatában elemzi a szociálisan elkötelezett művészeti projekteket, elsősorban azok köztéren megvalósult változataira koncentrálna. Véleménye szerint ezek a művészeti megmozdulások a régióban a köztérek növekvő privatizációja, illetve az Európai Uniót és Közép-Kelet-Európa országait, jelen esetben Magyarországot érintő folyamatos gazdasági-politikai válságok és kölcsönhatások kontextusában a civil társadalom szférája az, amely a legadekvátabb teret nyújtja a szociálisan elkötelezett művészeti gyakorlatoknak.³ A művészetekkel foglalkozók itt tudnak a leginkább egy olyan szférát létrehozni, ahol a piac és az állam között egyensúlyozva, a résztvevők „szociálisan kötődve és politikailag cselekedve” igyekeznek társadalmi egyenlőtlenségekre megoldást találni.⁴

Galliera ezt a „kritikus közzsférát” (*critical public sphere*) az Oskar Negt és Alexander Kluge által leírt „proletár közzsférához” (*proletarian public sphere*) hasonlóan írja le.⁵ Ebben az értelmezésben ez a különböző társadalmi háttérrel rendelkező egyének diszkurzív tere, ahol a marginalizáltság és a kizsákmányolás mint közös tapasztalat az alapja a szolidaritásnak és megértésnek.⁶ Szembehelyezkedve a domináns nyilvánossággal, Galliera szerint ennek a szférának megvan a potenciálja arra, hogy ellenzéki fellépéssel éljen, hiszen számos ellentétes érdekű és egyet

² GALLIERA, 2017.

³ Uo., 3.

⁴ Uo.

⁵ NEGT-KLUGE, 2016.

⁶ GALLIERA, 2017. 26.

nem értő nyilvánosságot képes magába foglalni.⁷ Ennek ugyanakkor árnyoldala is lehet: fennáll a veszélye a semlegesülésnek, a multikulturalizmus többszólamúságának, vagy éppen az egymásnak feszülés lehetőségének az áldozati szerep reduktív versenyztetésében.⁸ Emellett Galliera behozza az ellen nyilvánosságok (*counterpublics*) fogalmát is. Amellett érvel, hogy egy demokratikusan működő civil társadalomban mindig vannak belső ellentétek. Emellett leszögezi, hogy egy civil társadalom nem egy szférából, hanem azok sokaságából áll. Mindebből fakadóan pedig az ellentétek mentén ellen nyilvánosságok jöhetnek létre a domináns nyilvánossággal szemben.⁹ Galliera szerint pedig ezek a szférák azok, amelyeket, mint a Negt és Kluge által leírt proletár közszféra esetében, hasonló válságos egzisztenciában élő egyének hoznak létre az informális kapcsolati rendszerüket felhasználva. A szerző tehát olyan művészetekkel foglalkozókat vizsgál a könyvében, akik, véleménye szerint „a társadalmi tőkét használták fel annak érdekében, hogy az »atipikus szociabilitást és annak reflexivitását« idézzék elő a kritikus közszférákban”.¹⁰

Ahhoz azonban, hogy a jelen tanulmány későbbi részében a 2010 utáni, radikálisan átalakult társadalmi-politikai kontextusban lehessen értelmezni a szociálisan elkötelezett művészeti gyakorlatokat, mégis elengedhetetlen a civil társadalom fogalmának rövid áttekintése, majd a tanulmányhoz szükséges értelmezési keretének megtalálása. A civil társadalom fogalma, annak felépülési módja a nyugati és a közép-kelet-európai szakirodalomban egyaránt elfogadott, kortárs értelmezés szerint egy igen tág és spekulatív ernyőfogalomként használatos,¹¹ amely az állam és a gazdaság közötti interakciók terét jelenti, és a nyilvánosság szférájából, illetve társulásokból áll.¹² E nyilvánosság függetlenségének Jürgen Habermas értelmezésében alapfeltételnek kell lennie abban a folyamatban, amely során az állampolgár köztisztviselői pozíció nélkül (tehát az államtól függetlenül) gondolkodik társadalmat érintő kérdésekről – egyénileg vagy csoportosan.¹³

Történeti aspektusból nézve a fogalom használatát és annak belső értékeit, megjelenik a kifejezetten az egykori szocialista államokat érintő, azok történelmében gyökerező értelmezés. A civil társadalom fogalma az államszocializmusban radikálisan új, politikai értelmet nyert többek között Konrád György és Hankiss Elemér munkásságában az 1980-as években. Megközelítésükben a civil társadalom mint a diktatúra ideológiájával és politikai elitjével szemben ellenállók csoportosulása értelmeződött újra. Konrád György „antipolitika” vagy „antipolitikus” fogalmait a civil társadalom az egyén vagy egy csoport rendszerellenes, legfőképpen azonban a szocialista rendszer normáitól elkülönülő attitűdjeként határozta meg.¹⁴ Konrád megközelítésében ez a társadalmi szféra az uralkodó politikai elit társadalmától teljesen elkülönülve, párhuzamosan létezik az országban, illetve a diaszpórában. Véleménye szerint „gondolkodásában az antipolitikus semmilyen emberi intézményhez

⁷ GALLIERA, 2017. 27.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ MÁRKUS, 2016. 13; GERŐ-KERÉNYI, 2020. 196.

¹² COHEN-ARATO, 1992.

¹³ MÁRKUS, 1992. 43–54.

¹⁴ KONRÁD, 1986.

nem a priori, nem föltétel nélkül és nem hitszerű elkötelezettséggel lojális".¹⁵ Konrád értelmezésében az „antipolitikus” közeg moralitásával és kulturális súlyával alapvetően erőfölényben van a társadalom domináns szférájával szemben. Szerinte az antipolitika egy „[...] ellenhatalom, amely nem tud, nem is akar hatalomra jutni. Megvan a hatalma már így is, már most is, erkölcsi-kulturális súlyánál fogva.”¹⁶ Habár e szféra tagjai, Konrád értelmezésében, nem vettek részt a hivatalos, domináns szféra átpolitizálódott közegében, Galliera helyesen állapítja meg, hogy pontosan e társadalmi csoport létezésének oka és célja teszi természetéből fakadóan kritikusan politikaivá az antipolitikus attitűdöt az adott társadalmi-politikai kontextusban.¹⁷ Ezt az értelmezést támasztja alá Václav Havel is, aki a Konrádéhoz hasonló fogalmat, az „igazságban élés” kifejezését használja arra az állapotra, amikor nem a hatalommal való szembenézés történik, hanem a Konrád által is hangsúlyozott erkölcsi fölény révén elsősorban a mindennapi élet javítása és az emberi jogok megerősítése zajlik.¹⁸

Konrád György meghatározásánál korábban alkotta meg Hankiss Elemér a „második társadalom” fogalmát az 1970-es évek végén, a két fogalom így párhuzamosan létezett a civil társadalom szakirodalmában Közép-Kelet-Európában és tőlünk nyugatra egyaránt. Az elmélet szerint államszocializmus társadalmá két, világosan elkülönülő szférára volt szétválasztható: az első és második társadalomra.¹⁹ A meghatározás szerint a második társadalomban a demokratikus államokban gyakorolt elvek és paradigmák kaptak helyet, s így alkalmas tere volt a modernizációnak és a reformok meghonosításának.²⁰ A második nyilvánosság az antipolitikus szférához hasonlóan a domináns társadalmi szférával párhuzamos. Hankiss ezt kiegészítve teszi hozzá, hogy a második nyilvánosság ugyanolyan aspektusokkal rendelkezik, mint az első társadalom, azaz második gazdasággal, nyilvánossággal, kultúrával, tudattal, jogrendszerrel és „szocietális közösséggel”.²¹ Ezt a világos elkülönülést 1989-es munkájában, a *Kelet-európai alternatívák* című könyvében részben árnyalja, amikor arra a következtetésre jut, hogy a két társadalom határa kezdett elmosódni az 1980-as években, és egymáshoz konvergálva hibrid szférákat hoztak létre.²²

Hankiss és Konrád állítása annyiban közelít egymáshoz, hogy egy, a hivatalostól elkülönülő, s azzal politikailag szembehelyezkedő szférát körvonalaznak. Ez fakadhat abból is, hogy az adott korszak kontextusában az államszocializmus beágyazottságát feltételezték, s nem feltétlenül gondolkodtak egy új rendszer létrejöttéről. Azonban egy fontos különbség kiemelendő a két elmélet között. Míg Konrád (és Havel) a politika terén kívül helyezkedőnek ítélte az antipolitikus társadalom csoportjait, addig Hankiss a domináns társadalom elveivel aktívan egyet nem értő, explicite ellentétes politikai értékeket képviselőként ítélte meg ugyanazt a közeget. Ebben az értelemben Hankiss elképzelése közelebb áll Galliera, és az ő

¹⁵ KONRÁD, 1986. VI.

¹⁶ Uo., 132.

¹⁷ GALLIERA, 2017. 12.

¹⁸ VLADISLAV (ED.), 1986.

¹⁹ HANKISS, 1986. 228–229.

²⁰ Uo.

²¹ Uo., 268–319.

²² HANKISS, 1989. 142.

megközelítése nyomán jelen tanulmány civil társadalom-értelmezéséhez, hiszen ez a felfogás nem mást tud kifejezni, mint egy potenciálisan felforgató ellennyilvánosság (*counterpublic*) jelenlétét a társadalomban.

A későbbiekben elemzett esettanulmány szempontjából szükségeszerű a nonprofit szervezet fogalmának tisztázása is. Ehhez Gerő Márton és Kerényi Szabina a civil társadalom fogalmáról és helyzetéről írt átfogó elemzését hívja segítségül, amely kifejezetten a 2010 utáni kondíciókat veszi figyelembe, és amely a Társadalomtudományi Kutatóközpont gondozásában megjelent kétrészes *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban* című kiadványban jelent meg.²³ Ebben a két szerző arra a jelentős történeti változásra hívja fel a figyelmet, ami a rendszerváltás utáni fogalom-értelmezésben állt be. A tanulmány hiánypótlóan járja körül a civil társadalom, a nonprofit szervezetek és a társadalmi mozgalmak fogalmai között fennálló ellentétes értelmezéseket.

Gerő és Kerényi arra hívja fel a figyelmet, hogy az immár a neoliberalizmus és kapitalizmus szűrőjén keresztül értelmezett civiltársadalom-fogalom megváltozott: egyrészt eltávolodott attól az erőteljes politikai felfogástól, amit Hankiss és Konrád képviseltek, másrészt viszont a régióknak kontextusában a fiatal demokrácia, a globális szintéren pedig a domináns kapitalista világrend révén az új gazdasági és politikai érdekek mentén más szférákkal mosódik össze.²⁴ Ugyanakkor fontos tisztázni, hogy a civil társadalom fogalma a már említett szocialista (puha) diktatúrák tükrében íródott újjá, és mint ilyen, sosem lehet semleges vagy leíró jellegű, ahogy erre Gagyí Ágnes és Mariya Ivancheva 2019-es tanulmányában is rámutat.²⁵

Gerő és Kerényi a civil társadalom fogalmán az állam, a gazdaság és a magánszféra közötti informális szerveződéseket és azok hálózatait érti, amelyek informális és önkéntes alapon jönnek létre. Az 1970-es évek diskurzusában, ahogy a fogalom átalakult, úgy kapcsolódott egyre inkább az alapvető emberi jogi kérdésekhez, és ezért feltételezhetjük a civil társadalom normatív céljaként a demokrácia javítását vagy megvédését. Alapvetéssé vált továbbá az a feltételezés, hogy „az állampolgárok szeretnék részt venni a politikai folyamatokban, csak a körülmények nem megfelelőek ehhez”.

A nonprofit szervezetek eredeti meghatározása a civil társadalom fogalmával szemben alapvetésként feltételezi a kapitalizmus meglétét, hiszen csak ebben a rendszerben működik a piaci kereslet-kínálat alapú szemlélet és a szabad információáramlás, a szabad választás joga.²⁶ Ebben a keretrendszerben, a profitot termelő intézményekkel szemben jöttek létre ezek a szervezetek, céljuk nem a profittermelés, hanem a közjó javítása érdekében egy szolgáltatás nyújtása. Ezek egyik előnye, hogy az állam és a piac által nem előállított szolgáltatásokat pótolja, és eltérő motivációja révén „jelentős önkéntes-munkát képes mozgósítani”.²⁷

A társadalmi mozgalom fogalma jelentős mértékben hasonlít a civil társadaloméra, de a középpontjában a kollektív cselekvés, a racionális döntés, a konfliktus

²³ GERŐ–KERÉNYI, 2020. 195–233.

²⁴ Uo., 196.

²⁵ GAGYI–IVANCHEVA, 2019.

²⁶ GERŐ, 2018.

²⁷ GERŐ–KERÉNYI, 2020. 204.

és a társadalmi változás kulcsfogalmai állnak.²⁸ Az Európában meghonosodott új társadalmi mozgalom (*New Social Movement*) mellett, hogy épít az amerikai, erőforrás-mozgósítás elméletekre, nagyban támaszkodik a munkásmozgalmak alapelveire: az alulról szerveződik „univerzális közjót” követel. Tehát nem feltétlenül közvetlenül a tagok érdekeit, hanem egy, a hatalommal szemben felálló, szélesebb társadalmi réteg érdekeit képviselve, kollektíven lép fel, nagy kockázatot vállalva ezzel a társadalomban.²⁹ Gerő és Kerényi tanulmánya szerint ennek egyik jellemzője az informális szerveződések és csoportok megléte, de akár politikai pártok is sorolhatók ide.³⁰

Az, hogy az 1990-es években a civil társadalom fogalmát jelentős mértékben felváltotta a nonprofit szervezetek fogalma, négy tényező miatt következhetett be. Etikai-erkölcsi aspektusból nézve, a civil társadalom felé tanúsított elvárások nem teljesültek be, amely csalódást generált, illetve a rendszerváltás után általánosan jellemző volt a fogalmak elértéktelenedése. Továbbá a kapitalizmus felé való nyitással és a szabadpiac megjelenésével új szervezeteket létrehozására nyílt lehetőség, és megjelenhettek az állami szolgáltatásokat kiegészítő tevékenységek.

Egy további tényező, hogy elmosódtak az alapvetően közös értékekkel bíró civil társadalom és a társadalmi mozgalmak értelmezési határai. Amíg Gerő és Kerényi szerint a civil szervezetek inkább intézményi formában jelentek meg, a mozgalmak pedig a „politikai tiltakozás mezőjén” szerveződtek, addig a legutóbbi elméleti kutatások már abba az irányba mutatnak, hogy a két szféra hibridizálódása megy végbe.³¹ Ehhez kapcsolódó jelenség a mozgalmak intézményesülése a civil szférán belül.³² Ezt Donatella della Porta 2020-as tanulmányában a civil szféra újrapolitizálódásával magyarázza, amely hibridizációval egyidejűleg megy végbe. Tehát amellett, hogy az elmúlt évtizedben globálisan jellemző megszorító intézkedések következményeként bizonyos társadalmi csoportok válságba kerültek, a mozgalmak egyre jelentősebb mértékben fogalmaztak meg kritikát a képviselői demokrácia intézményeivel, és ezzel párhuzamosan egyre inkább kiszorultak a politikai szférából.³³ A civil társadalom pedig így egy „újfajta eszményként” jelenhetett meg, amelyben immár nemcsak a „szabadságelvek, de a szolidaritás is központi szerepet kap”.³⁴ Véleményem szerint ez a meglátás erősen vonatkoztatható a 2010 utáni magyar politikai-társadalmi berendezkedésben megjelenő, valóban érdekvédelmi szerepet betöltő civil szervezetekre, már csak a feljuk támasztott társadalmi elvárásokat tekintve is.

Márkus Edina arra hívja fel a figyelmet, hogy nonprofit szervezete az államnak is lehet.³⁵ A magyarországi szféra kapcsán megállapítható, hogy nagy számban jelentek meg az elmúlt évtizedben olyan, látszólag nonprofit intézmények, amelyek valójában vagy explicit módon, vagy bújtatottan, de a kormányzat ideológiáját és

²⁸ GERŐ–KERÉNYI, 2020. 199.

²⁹ Uo., 200.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² DELLA PORTA, 2020. 938–948.

³³ Uo.

³⁴ GERŐ–KERÉNYI, 2020. 201.

³⁵ MÁRKUS, 2016. 12.

eszméit népszerűsítik, azok mentén operálnak.³⁶ Michel Bernhard vélekedése szerint a demokratikus társadalmakban is előfordulhatnak úgynevezett „nem demokratikus” civil szervezetek, amelyek egy kevésbé demokratikus felfogás mentén jönnek létre, és akár egy nem-demokratikus állam berendezkedést is jól ki tudnak szolgálni.³⁷ A tanulmány arra figyelmeztet, hogy amennyiben ilyen szervezetek nagy számban fordulnak elő, a valóban érdekvédelmi, társadalmi ügyeket képviselő civil szervezetek háttérbe szorulnak, a két szféra támogatása egyenlőtlennek válik, de a célpontjaivá is válhatnak egy nem demokratikus kormányzatnak.³⁸ Gerő és Kerényi tanulmánya ezt ki is hangsúlyozza: egy soha nem látott mértékű targetizációja indult meg a civil szervezeteknek 2010 után (például forrásmegvonásokkal, ellehetetlenítéssel stb.). Ahogy egy újfajta ideológiai és gazdasági értelmezési keret rajzolódik ki, úgy szűkül a lehetséges, demokratikus tevékenységek horizontja, mert a politikai szankciók egyre inkább szorítják szűkös keretek közé a civil szektor csoportosulásait, és a (még) független nonprofit szervezeteket.³⁹ Ahogy a két szerző fogalmaz, a kormányzás *„a civil szervezeteket veszélyesnek, ellenségesnek kezdte bélyegezni, s ezzel a civil társadalom a politikai rendszeren belül átkerült egy másik értékrendi kategóriába: a demokratikus rendszer elengedhetetlen, emancipatórikus elemei közül a rendszer számára nem kívánatos, sőt adott esetben veszélyes, idegen értékeket közvetítő entitásába”*.⁴⁰

Bernhard a civil társadalmak értelmezési kereteit azoknak a rezsimeknek a típusaitól teszi függővé, amelyekben működnek.⁴¹ A fejlődésben a liberalizmus határára érkező államberendezkedésekre példának hozza fel az 1980-as évek enyhülő és a rendszerváltás felé konvergáló államszocialista rendszereket és a „lázadozó civil társadalom” fogalmát. Az ilyen berendezkedéseket elsősorban a *„kollektív cselekvés, a politikai tiltakozás”* jellemezte és *„alapvetően mozgalmi jellegűek voltak, hiszen formális szervezetek létrehozására az adott politikai környezetben kevés lehetőség volt”*.⁴²

A Donatella della Porta által megfogalmazott újrapolitizálódás, illetve az ellenzéki civil társadalom targetizálódása, a hegemon rendszer álcivil társadalma és ideológiája ellen való tüntető attitűdje mind arra engednek következtetni, hogy immár nem az államszocialista rendszer keretében, hanem a Nemzeti Együttműködés Rendszerének kiépülése után felmerül egy, a Hankiss és Konrád által is leírtakhoz hasonló civil szférák párhuzamos együttállása.

Az ellenállás egy formája: az OFF-Biennále

Az OFF-Biennále egy hiánypótló példája az elmúlt tíz év Magyarországra jellemző, az állami működéssel szemben tanúsított hosszútávú ellenállásnak, amelynek célja az állami intézmények jelenlegi irányításával szemben egy alternatíva létrehozása. A 2012–2014-es időszakra jellemző volt a művészeti dolgozók folyamatos

³⁶ ZUBOR, 2022.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo., 195.

⁴⁰ GERŐ–KERÉNYI, 2020. 211.

⁴¹ BERNHARD, 2020.

⁴² GERŐ–KERÉNYI, 2020. 206.

kivonulása az állami múzeumokból, párhuzamosan a politikai elit tagjainak vagy olyan szakemberek kinevezésével, akiknek nem célja a politikai kritika gyakorlása. Az intézményrendszerben bekövetkezett drasztikus változás alternatív, alulról jövő kezdeményezések és galériák megjelenését hozta magával. Az állami intézmények magasán képzett munkatársai saját kezdeményezéseket hoztak létre, és elkezdtek foglalkozni a korábbi munkahelyük által nem képviselt, az ezek által meghatározott hivatalos kánonból hiányzó vitákkal.

Mindezeket egy lokális és egy tágabb posztoszocialista kontextusban, tehát a környező országok művészettörténetéhez viszonyítva értelmezték. Ilyen módon indult független kurátori karrierje például Oltai Katának és Somogyi Hajnalkának, akik mindketten a budapesti Ludwig Múzeum korábbi kurátorai voltak, és akik az új igazgató, Fabényi Julia 2012-es kinevezése után távoztak.⁴³ Felismerve a megváltozott intézményi irányítás által teremtett, a véleménynyilvánítás lehetősége szempontjából korlátozott körülményeket, Somogyi kilépett az állami intézményrendszerből. Amellett, hogy egy elismerendő döntés volt, fontos megjegyezni, hogy egy ilyen lépés annak az elitnek a kiváltsága csupán, akik Gagy Ágnes és Szarvas Márton tanulmánya szerint a jelen politikai-társadalmi kontextusban már elért sikereik és informális kapcsolataik (kapcsolati tőkékük) révén, a kockázatok mellett sem veszítik el pozíciójukat a művészeti mezőn belül. Ez az attitűd, véleményük szerint „az autonóm kultúratermelő morálja, amely egy államtól független pozíciót tesz meg normává, olyan körülmények között, ahol ez csak a domináns frakció számára lehetséges”.⁴⁴

Somogyi Hajnalka 2015-ben hozta létre az OFF-Biennálét. Ez egy egyhónapos művészeti esemény, amelyet a biennálé kurátori elnöksége koordinál, és amelyen kezdetben nagyszámú, majd az évek során egyre kevesebb programot (2015-ben mintegy 200-at, 2017-ben 50-et, 2021-ben körülbelül 30-at) mutatott be a magyar és nemzetközi kulturális szféra számos képviselője. A létrehozásban informális kapcsolatok is közrejátszottak, hiszen az elnökség tagjai nem egykori munkatársaként,⁴⁵ hanem egyéb szakmai kapcsolatok révén szerveződtek. Az, hogy az ellenzéki mezőn belül egy társadalmilag és politikailag rendkívül markáns szerepet vállaltak magukra, az informális szerveződéssel együtt a felálló OFF-Biennále egy kifejezetten mozgalmi jellegét mutatja.

A biennálé igyekszik „inkubátor” szerepet betölteni. A kortárs politikával munkamódszerükben foglalkozó művészek számára nagyon korlátozott bemutatkozási lehetőségek állnak rendelkezésre, de a kormányellenes diskurzusba erősen beágyazott OFF mégis egy ilyen platformot képvisel. Ez a funkció tükröződik abban is, hogy az évek során nagy mennyiségű más, nem elsősorban klasszikus képzőművészeti projektformát (például interjú beszélgetések, építészeti installációk) is bevontak a széleskörű kulturális reprezentáció érdekében. Ezzel párhuzamosan a biennálék tematikáit tekintve aktív szerepet vállalnak a társadalmi

⁴³ A feminizmus reprezentációjára jó példa Oltai Kata 2015 és 2021 között fenntartott FERi Galériája. Oltai Budapest VIII. kerületében hozta létre magánfinanszírozású galériáját, amelynek költségeit *upcycling* divatüzletének, a Konfekciónak a bevételéből fedezte.

⁴⁴ GAGYI-SZARVAS, 2017.

⁴⁵ Somogyi Hajnalka, Székely Katalin, és Eröss Nikolett a Ludwig Múzeum kurátorai voltak, és közösen hagyták el az intézményt 2013-ban, az igazgatóváltás időszakában.

problémák reprezentálásában is. Egyenlő mértékben dolgoznak fel globális és lokális válságokat a résztvevő művészek, és a kurátori koncepció, ilyenek például a klímaválság, a roma társadalom kirekesztése, és az ebből fakadó művészek alulreprezentáltsága, az étel szocio-gazdasági konnotációi (éhezés, szegénység, ételmi-szerellátás) és az oktatás hiányosságai.

Az OFF-Biennále működésében egy tudatos működtetési mechanizmus kidolgozásának igénye látszódik. Legyen szó szponzorációról, ideológiáról vagy promócióról, az OFF-Biennále szervezői igyekeznek évről-évre manőverezni a helyi és globális társadalom és piac számos akadálya között.

A 2015-ös OFF-Biennalét a kulturális ellenzék sikereként értékelték. Pusztta létezését nemcsak tiltakozásnak, hanem a pozitív ellenállás mérföldkövének tekintették. Az esemény cselekvést jelent szemben a rosszállás formájában kifejeződő passzív hozzáállással.⁴⁶ Ezt támasztja alá Szakács Eszter, a biennále egyik vezető kurátora egy interjúban, miszerint „[a]z OFF nem egy újabb tiltakozás, hanem konkrét eredmények elérésére irányuló erőfeszítés”.⁴⁷

2015 után a biennále második és a harmadik kiadása politikai szempontból hasonló kérdéseket dolgozott fel, ám különböző nézőpontokból.⁴⁸ A 2017-ben megrendezett biennále a demokratikus köztársaság eszméjével foglalkozott, a *Gaudiopolis – Az öröm városa* című, meg is valósult terven keresztül, amelyet Sztehlo Gábor evangélikus lelkész nevéhez fűződik: gyerekköztársaság volt a zugligeti Pax gyermekotthonban, amely a II. világháború után 1945 és 1950 között működött. A témaválasztás egyértelműen a jelenlegi rendszer működésére adott válasz volt.

A 2021-es *Levegőt!* című kiadás szándékaiban ötvözte az első és a második biennále elképzeléseit. Míg a 2015-ös még aktivista jellegű volt: pusztta megléte egy társadalmi ellenállás szimbólumává vált. A 2017-es sokkal inkább egy meghatározott témájú kurátori projekthez állt közelebb. Ezek mentén a legutóbbi biennále témaválasztása egyrészt választ akart adni az éghajlati válságra, egy olyan globális problémára, amely életünk minden területét érinti, beleértve a globális művészeti világot is. Másrészt a kulturális szektor, és általában a kultúra „megfulladását” is kritizálta: a kifejezés a kulturális dolgozóknak a kormányzat által biztosított (pénzügyi és egzisztenciális) lehetőségek folyamatos megszüntetésére utalt, amely egyre kevesebb szabad teret biztosít a művészeti munkának. Az esemény leírása egy explicit kiállásként értelmezhető, ugyanakkor maguk az események, amelyeket a kurátorok magas színvonalú szakmai munkával alakítottak ki és elméleti tartalommal töltöttek meg, leginkább egy komoly művészeti tudásanyaggal rendelkező szűk közeg számára volt lefordítható, így a kezdeti széleskörű társadalmi mozgósítás igénye itt már sokkal kevésbé érhető tetten, a pozitív ellenállás pedig egy hasonlóan értékes, de passzív, művészeti intézményekre jellemző értelmező szereppé redukálódott.

Egy ilyen kezdeményezés létrehozása nagy elkötelezettséget igényel, hiszen két fő kivételével a projekthez csatlakozó többi munkatárs továbbra is más intézményekben dolgozik főállásban, az OFF-nál pedig projektalapon. Ennek ellenére az

⁴⁶ SZAKÁCS, 2016.

⁴⁷ Idézet Szakács Esztertől. Lásd még: NOWICKA, 2017.

⁴⁸ A 2020-as OFF a pandémia miatt csak 2021-ben került megrendezésre.

összes kurátor, valamint az összes résztvevő az egyes eseményeknél komoly munkát fektet a megvalósítás folyamatába. Ez egyértelműen kiderül a kurátorok által készített interjúkból, amikor ezt hangsúlyozzák, mint a projekt létezésének egyik legfontosabb üzenetét.⁴⁹ Ahhoz azonban, hogy mindez megvalósuljon, önkéntes munkára van szükségük, ami a Gerő és Kerényi tanulmányából is ismeretes non-profit alapú működés ismerve, s egy intézményesülési folyamat mutatója.

Az OFF-biennále finanszírozási rendszerében, hiszen szervezői nyíltan elutasítják az állami finanszírozás bármilyen formáját, jól tükröződnek az alternatív szempontok. Egyrészt újra bevezették magánfinanszírozásnak azt a stratégiáját, amelyet az 1990-es években kezdtek alkalmazni a kulturális intézmények (például Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület), ám amely a neoliberalizmus térnyerése mellett viszonylag gyorsan eltűnt hazánkban. Másrészt a biennálé nemzetközi szinten kapcsolódik a kulturális mező hálózataihoz, mivel a támogatói szervezetek túlnyomórészt, akár Magyarországon székhellyel is rendelkező, nemzetközi kulturális intézmények.⁵⁰ Ebből is látható, hogy az OFF nem viszonyul passzívan a pénzügyeihez, folyamatosan dolgoznak egy olyan struktúra működtetésén, amely segítségével aktívan és hatékonyan elérhetik a helyi és globális színterek különböző szereplőit. Ez segít a kezdeményezésnek abban is, hogy megvédje magát a kormányzat által hozott káros intézkedésektől, amelyek a már korábban említett, civil szervezetek felé irányuló targetizációt jelentik.⁵¹ Így a magánszektor és a vállalati partnerek is részt vállalnak a szervezet pénzügyeiben. A vállalati partnerek bevonásához azonban etikus megközelítésre van szükség. Ezt példázza a 2017-es biennále esete, amelynek egyik témája a társadalmi felügyelet volt. Éppen ezért határozottan elutasították a Google-t mint partnert; a biennále hírnevét kockáztatták volna, ha egy olyan cégtől fogadnak el támogatást, amely jelentős szerepet vállal a társadalom virtuális ellenőrzésében. A magántőke bevonására már 2015-ben létrehozták gyűjtők és magánszemélyek számára a Baráti Kört, amelynek működtetésére az elmúlt évekre teljes egészében nyugati mintát alkalmaznak. Tehát, aki kezdetben adományozóként tűnt fel a szervezet támogatási rendszerében, az jelenleg a Baráti Kör tagja, éves tagdíjfizetési kötelezettséggel.⁵²

Bár a 2015-ös és a 2017-es biennálén a szervezők hatásköre volt a pénzügyi támogatók biztosítása a projektekre, a későbbiekben stratégiaváltásra volt szükség.⁵³ A 2021-es kiadásra a kuratórium a művészekkel való együttműködés demokratikus csoport formájában történő irányítását helyezte előtérbe.⁵⁴ Az OFF-Biennálét az elmúlt években ezért a kurátorok és a művészek egyaránt márkaként építették fel. Míg az OFF „inkubátorként” és anyagi keretet adó producerként működik, addig a projektek tagjai segítenek az adománygyűjtésben és a projektek

⁴⁹ GYÁRFÁS, 2021; KÍGYÓS, 2015.

⁵⁰ A *Levegőt!* 2021-es biennále esemény támogatóinak és szponzorainak listája elérhető a weboldalunkon. (<https://archive.offbiennale.hu/2021/tamogatok-and-partnerek.html> – Utolsó letöltés: 2023. június 24.)

⁵¹ Például a 2021-ben visszavont civil törvény.

⁵² Az éves tagsági díjért cserébe a támogatók exkluzív szolgáltatásokat vehetnek igénybe. (ZSURÓ, 2020. 41.)

⁵³ ZSURÓ, 2020. 40.

⁵⁴ Uo. 41.

megvalósításában. E szervezeti rendszer révén a felelősségvállalás kiegyenlítődik, és a demokratikus megközelítés növeli a döntéshozatali folyamat hatékonyságát.

A szervezeti struktúra a pénzügyi stratégiával összhangban időről időre átalakul, alkalmazkodva a nem kormányzati szervezetek számára nehezített feltételekhez. A biennále első, 2015-ös kiadása mögött még nem állt jogi személy. A Liga Egyesület, Bencsik Barnabás, a Ludwig Múzeum 2010 előtti igazgatójának vezetésével, biztosította a működés jogi hátterét, így tudott kezdetben a képviselt művészek számára kampányhátteret és anyagi támogatást is nyújtani. Ez egy kevésbé szervezeti, mint aktivista megközelítés volt a későbbi évekhez képest. Ma OFF-Biennále Egyesület néven, nonprofit alapon működnek.

Az OFF-Biennále finanszírozási struktúrája tehát egyértelműen a nyugati típusú nonprofit szervezetek működését követve épült ki. Fenntartása ugyanakkor egy közép-kelet-európai országban komoly feladatnak bizonyul, hiszen jóval kevesebb gazdasági és magánszektorbeli potenciális partner áll rendelkezésükre, mint egy nyugati ország esetében.⁵⁵ Mindemelllett a kulturális intézetek mint támogatók jelenléte egy globális tendencia kontextusában adhat okot némi aggodalomra: nemcsak hazánkban és a régióinkban, de tágabb nemzetközi szinten is elmondható, hogy a kultúra finanszírozása egyre csökken, illetve válságos állapotban van. Habár a jóléti társadalmakban az állam jelentős részt vállal a kulturális intézetek fenntartásában, fennáll annak a veszélye, hogy lassan ezek a források is elapadhatnak. Tehát, habár az OFF-Biennále vállaltan nem részesül a magyar állam kulturális keretösszegéből, más országok kultúra-finanszírozásai csökkenhetnek, akár drasztikus méretekben is, aminek a biennále potenciális elszenvedőjévé válhat.

Bár az ilyen kulturális kezdeményezések alternatívaként valósulnak meg, mégis szoros kapcsolatban állnak a közintézményekkel, mivel gyakran rendszerszintű hibákra reagálnak. Az intézménykritikával kapcsolatban Szakács Eszter Nora Sternferd „transzformatív stratégia” fogalmát állítja szembe az OFF-Biennále Szakács szerint „prefiguratív politikán” alapuló szerveződésével.⁵⁶ Míg előbbi az intézmény rendszerén belül igyekszik megváltoztatni az adott domináns erőviszonyokat és struktúrákat, addig az utóbbi ezen a rendszeren kívül helyezkedve egy alternatív és új rendszert kíván létrehozni.⁵⁷ A prefiguratív politika definíciója szerint egy olyan társadalom megteremtését jelenti a demokrácia alapjain építkezve, amely az adott körülmények között nem hozható létre, de a jövőben megvalósítható. A prefiguratív politika tehát egyfajta előrejelzés a jelenben a jövőbeli célok számára, „az új társadalom építése a régi burokokban”.⁵⁸ Az ilyen bizonytalan feltételek azt jelentenék, hogy az elméleti megközelítés biztonságosabb módszer lenne, mint egyből a gyakorlati megvalósítás. Mindazonáltal ez fordítva történik, és a prefiguráció a gyakorlat és nem az elmélet szintjén valósul meg. Az így működő projektek helyi kontextusukban előzmény nélküliek, és gyakorlatiasságuk saját rendszerszerűségük eredménye.⁵⁹

⁵⁵ ZSURÓ, 2020. 41.

⁵⁶ SZAKÁCS, 2018.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

Ez a fajta működés kiszámíthatatlan a siker és a hatékonyság szempontjából, kétértelműség forrása. Több oldalról is kritika fogalmazódott meg azzal kapcsolatban, hogy a prefiguratív politikán alapuló projektek nem akarják megváltoztatni a jelenlegi politikai rendszereket, csak párhuzamosan akarnak egyet létrehozni. Szakács Eszter a politológus Chantal Mouffe kritikájára hivatkozik, amely szerint a hasonlóan önszerveződő mozgalmak nem fognak tényleges politikai változást elérni, mert kivonulnak a hagyományos politikai és intézményi struktúrákból.⁶⁰ Mathijs van de Sande megközelítése szerint viszont, amely szembemegy Mouffe állításaival, az ilyen kezdeményezések „politikai laboratóriumokként” éppen azért képesek új működési elveket létrehozni, mert nem vesznek részt a hagyományos intézményi berendezkedésben.⁶¹

Somogyi Hajnalka az OFF-Biennále működéséről írt esszéjében ezt a szempontot hangsúlyozza, mondván: „A projekt egyik hosszú távú célja, hogy megpróbáljon hozzájárulni a saját területén egy »a disszenzus infrastruktúrájának« kiépítéséhez.”⁶²

Tania Bruguera 2019-es Tate Modern-beli munkamódszerét esettanulmányként használva Chantal Mouffe az artivista (az art és activism angol szavak összevonásából) módszert javasolja a világban eluralkodó jelenlegi jobboldali politika kulturális ideológiájának kikezdésére.⁶³ A polgári társadalom hegemon aspektusát vette kiindulópontnak, amelyben a közérzet és a szubjektivitás átalakulása jelenleg a politika erős irányításával történik. Mouffe véleménye szerint a jobboldali populizmus azért képes nagymértékű népszerűséget elérni akár Magyarországon, akár más hasonló berendezkedésű országban, mert kizárólag a társadalom peremére szorult tagok feletti ellenőrzésükre alapozva érik el a szenvedély mozgósításának hatékonyságát.⁶⁴ Mivel a politika és a kultúra is a társadalom szerves részei, alakítói, és kölcsönösen hatnak egymásra, Mouffe szerint a kritikai művészet az, amely adekvát módon tud fellépni és kommunikálni az uralkodó jobboldali ideológiával szemben. Mivel az embereket az érzelmeik készítetik cselekvésre, a kognitív dimenzió keresztül az affektív dimenzió serkentődik.⁶⁵ Ebben az értelmezési keretben a kritikai művészet ad hangot azoknak, akiket elhallgattatnak, és megjeleníti az erős társadalom jobbító szándékokat. Következésképpen a kritikai művészet az érzékenyítés és demokratikus alapelvek emocionális közvetítése révén segítheti megteremteni az elköteleződést a társadalom szélesebb rétegeiben.⁶⁶

Az OFF-Biennále esetében a kurátori koncepció szempontjából hasonló törekvések fedezhetők fel. A kurátori stáb tagjai arra ösztönzik a résztvevő művészeket, hogy úgy hozzanak létre művészeti alkotásokat, hogy azok ne csak a rendszer hibáira hívják fel a figyelmet, hanem egyfajta megoldást is kínálnak, és látogatókat/résztvevőket cselekvésre készítse. Az OFF célja a magyar társadalmat átható rezignáció érdeklődéssé, aktivitássá alakítása. Somogyi így foglalja össze

⁶⁰ SZAKÁCS, 2018.

⁶¹ Uo.

⁶² SOMOGYI, 2019. 437.

⁶³ Tania Bruguera és Chantal Mouffe beszélgetése a *Talking as Neighbours: Chantal Mouffe* című eseményen. Tate Modern (2019. február 19.); MOUFFE, 2013.

⁶⁴ MOUFFE, 2013. 128.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

a kezdeményezés lényegét: „Míg az OFF célja, hogy a művészeti szcénán belüli frusztrációt és rezignációt mozgósító érzelmekké alakítsa át, ami aztán új projektek és platformok kialakulásához vezet, addig az általa bemutatott művészet ilyen pozitív, mozgósító kollektív érzelmeket közvetíthet a szélesebb közönség felé.”⁶⁷

A civil szervezetek mobilizáló erejét és a társadalom a politikai elköteleződés irányába való hatékony elmozdításának lehetőségeit Carew E. Boulding és Jami Nelson-Núñez tanulmánya egy szintén fiatal demokrácia, Bolívia példáján keresztül szemlélteti.⁶⁸ A tanulmány a demokratikus kormány és annak nemzeti és jobboldali tudatú ellenzékének viszonylatát vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy a szűk elitel szemben a nagyszámú, prekárius helyzetben lévő és kevésbé edukált társadalmi rétegek sokkal nagyobb mértékben mutatnak érdeklődést a civil tevékenységben való részvételle. Ez pedig arra mutat rá, hogy a civil társadalom igenis hatékonyan tud szélesebb körben mobilizálni. A szerzők ezzel alátámasztják Mouffe megállapítását, miszerint a civil társadalom fontos stabilizáló szerepet játszhat az új demokráciákban annak érdekében, hogy a szegénységgel, az egyenlőtlenséggel és a kormányzati politikával kapcsolatos komoly elégedetlenségek artikulálását segítse.⁶⁹

Mouffe és Somogyi megközelítése két lényeges pontban egyezik: céljuk a fennálló populista politikai rendszer megváltoztatása, és úgy vélik, hogy az érzelmi stimuláció hatékony eszköz lehet a társadalom mozgósítására. Ezen eszközök használata a populizmusban gyökerezik, azonban kiaknázható a mobilizáció céljaira egy demokratikus, szociálisan elkötelezett és kritikusan tudatos társadalom kialakításának érdekében is.

Az OFF-Biennálét a szervezők autonóm szervezetnek tekintik, azonban kevésbé reflektálnak a magánszektorból érkező támogatással járó kötöttségekre. A nyugati országokban a kulturális intézmények magánfinanszírozástól való függése már komoly problémákra hívja fel a figyelmet. Magyarország, mint posztszocialista és „frissen kapitalista” ország esetében ez egyelőre még egy „hibrid modellnek” tekinthető: az önkéntes munka és a projektalapú pénzgyűjtés szintézisének. A már korábban említett tanulmányában Donatella della Porta alapvetően a hibridizációt pozitívumként értékeli, a tanulmány tisztán nyugati típusú jellegével szemben nem fogalmaz meg kritikát. Óze Eszter azonban, a nyugati típusú rendszerek reflektálatlan, kelet-európai közegbe való áttemelésére esszéjében kritikát fogalmaz meg. Véleménye szerint fontosabb, hogy az ország adottságaiból építsünk kulturális alternatívát, mint hogy a nyugati jellegzetességeket a nem nyugati országokra vonatkoztatva lássuk.⁷⁰ Ahhoz, hogy valóban működő válságkezelési stratégiákat találjunk, amelyek hazai kontextusban érvényesíthetőek, fontos figyelembe venni az ország történelmét és hagyományait, a „centrumországok” saját fejlődési vonalát pedig ezektől különállónak tekinteni.

Izabel Galliera fontos előképnek tekinti a szocializmus kulturális kontextusát, annak résztvevőit és társadalmi viszonyrendszerüket. Azt a szociálisan érzékeny

⁶⁷ SOMOGYI, 2019. 438.

⁶⁸ BOULDING–NELSON–NÚÑEZ, 2014. 128–154.

⁶⁹ BOULDING–NELSON–NÚÑEZ, 2014. 150.

⁷⁰ ÓZE–PERCZEL, 2018.

és kritikus, ellenálló attitűdöt hangsúlyozza, amely a második társadalom a hivatalos első társadalommal szemben való meglétének és tevékenységének köszönhető.⁷¹ Véleménye szerint ez a hozzáállás a művészek részéről a neoliberalizmus és kapitalizmus kialakulásának időszakában ugyancsak megfigyelhető a szociálisan elkötelezett művészeti gyakorlatokban. Következtetése szerint többek között ennek is köszönhető, hogy a Nyugaton negatívumként érzékelt társadalmi tőke itt a társadalmilag elkötelezett művészeti gyakorlatok pozitív alapkövetelményként definiálódik.

Az OFF-Biennále esetében azonban azt láthatjuk, Donatella della Porta hibridizáció-elmélete nyomán, hogy egyrészt, habár kezdetben a mozgalmi és civil szervezetekre jellemző társadalmi problémákra való megoldáskeresés, az összefogás révén egy szélesebb művészeti közeg mobilizálása jellemezte, addig 2022-re a dokumenta 15-en való részvételük, az esemény túl komplex, csupán egy szűk kulturális elit számára lefordítható aspektusából adódóan ez ekkorra felhalmozott társadalmi tőke már nem a létfontosságú cselekvés és a változás szorgalmazásaként, hanem az egyéni boldogulás eszközeként hat.

Galliera könyvének megállapítása, miszerint a látszólag kritikus művészeti munka valójában nem kritizálja, hanem csak újratermeli-e a neoliberalizmus és kapitalizmus rendszerének gazdasági függéseiből fakadó hegemon intézkedéseket,⁷² vonatkoztatható az OFF működésére is, amely egy önszerveződő intézményesülés, fenntartása mégis külföldi (magán)tőke segítségével történik, amely teret ad a szponzorok érdekérvényesítésének is. Ez egybecseng a korábban említett nonprofit szervezetek kritikájával is: ha magánúton, illetve nyugati alapoktól kap a szervezet támogatást, lehet-e függetlennek vagy szubverzívnek mondani működését?

A biennále neve ez utóbbi kérdés szempontjából kiemelt fontossággal bír. Svetlana Boym *off-modern* elméletét követve az OFF kurátorai a „hivatalos” rendszerrel párhuzamos rendszer létrehozását javasolják.⁷³ A terminológia itt nem csupán azt jelenti, hogy „kívül” vagy valami ellen (mint bináris oppozíció), hanem egy másoktól eltérő elrendezés létrehozását. A biennalé egy alternatív gondolkodásmódot javasol. Ebben az értelemben, Boym elméletét követve, az OFF-Biennále kurátorai nem kívánják megváltoztatni a jelenlegi intézményi működést.

Véleményem szerint a Hankiss Elemér által használt második nyilvánosság fogalma, habár della Porta értelmezését alapul véve hibrid civil társadalmi módozatként, a Nemzeti Együttműködés Rendszerében is alkalmazható a kulturális mező szociálisan elkötelezett és kritikus hangvételű művészeti tevékenységére és diskurzusára. A szocializmus művészeti dolgozóinak társadalmi jogok mellett kiálló szociális elköteleződése nemcsak a puha diktatúra időszakában, hanem a jelenlegi kultúrpolitikával szemben is újra felerősödött.

A párhuzamos, a domináns társadalomban részt nem vevő szféra létrehozása Hankiss Elemér második társadalmához képest, ahogyan azt a tanulmány korábban is hangsúlyozta, egy elvágólagos viszonyt mutat. Ez a társadalmi álláspont tükröződik az OFF-Biennále manifesztójában is, hiszen a szervezet kizárja magát a politizáló mezőből, viszont ezzel egy időben azt is eléri, hogy eredeti céljától

⁷¹ GALLIERA, 2020. 9.

⁷² GALLIERA, 2017. 6.

⁷³ BOYM, 2017. 133–134.

eltérően egy szűk kulturális „buborék” részese marad, elzárva magát egy szélesebb társadalmi közegtől. Ezáltal annak a lehetőségét is hátrahagyja, hogy érdemben tudjon beleszólni a számára is fontos lokális társadalmi kérdésekbe. Az OFF Biennále kapcsán e tanulmány egyetért Chantal Mouffe figyelmeztetésével, amikor a szervezet működési alapelvét, a prefiguratív politikát negatív felhanggal mint „exodus stratégiát” jellemzi, hiszen nem lehet szociálisan elkötelezett művészetet reprezentálni, ha az valójában nem kommunikál a tematizált közegéhez.⁷⁴

Összegzés

A tanulmány arra igyekezett rávilágítani, hogy a civil kezdeményezéseknek szerves részét jelentik a szociálisan elkötelezett művészeti gyakorlatok, ahogy a civil társadalom részei a társadalmilag elkötelezett kulturális szervezetek is. Mint ilyenek, képesek a társadalmi mobilizációra, csak úgy, mint egy expliciten politikai civil szervezet. Ugyanakkor, a domináns társadalomtól való nagyfokú elkülönülés igénye veszélyeztetheti egy ilyen kulturális szervezet hatékonyságát a társadalom megszólítása és mozgósítása szempontjából. Ezt tükrözi az 1970-es és 1980-as évek – egy diktatúra viszonyrendszerének kontextusában kialakult – társadalomfelfogása. Kortárs megközelítésben azonban, még ha nem is beszélhetünk teljes mértékben demokratikus berendezkedésről, Magyarország viszonylatában is megjelenhet a civil társadalom újfajta értelmezése, amelyben a civil társadalom a magánszféra, az állam, és a piac között közvetít és mobilizál. Ebben a hibrid szervezeti megoldások nyújthatnak segítséget, de kizárólag akkor, ha valóban megtörténik a civil társadalom, a nonprofit szervezetek és a társadalmi mozgalmak legelőnyösebb jellemzőinek ötvözése, a lokális kontextust figyelembe véve. Mindezek mellett azonban fontos tisztázni, hogy az ilyen szervezetek felé nem célravezető irreális elvárások támasztása, hiszen csak részproblémákra tudnak megoldás nyújtani. Chantal Mouffe politológus értelmezésében önmagában egy kritikai művészeti megmozdulás vagy szervezet nem tud totális társadalmi változást előidézni, csak ha összefog más kulturális szervezetekkel, illetve átlépve saját közegét, kapcsolódik a gazdasági és politikai mező képviselőivel.⁷⁵

Mindezek ellenére az OFF-Biennále egy egyedülálló kezdeményezés a mai magyar kulturális közegben, amelynek érdemei és sikerei vitathatatlanok: azzal, hogy egy nyugati szemléletű, a nemzetközi közeg elméleti diskurzusait felkaroló ellenpólust képviselnek a kortárs művészeti mezőben, hozzájárulnak a diverz és progresszív gondolkodás és párbeszéd előmozdításához, még akkor is, ha a mező maga súlyos válságok és polarizáció színtere is több mint egy évtizede. Az OFF-Biennále példája civil projektként, művészeti eseményei pedig a helyi közönségnek és a civil szcénának (beleértve a művészeti szcénát is) adnak egyfajta lendületet ahhoz, hogy továbbra is megkérdőjelezzék, kritizálják, vitassák, tiltakozzanak és megszervezzék magukat.⁷⁶

⁷⁴ MOUFFE, 2013. 10–11.

⁷⁵ MOUFFE, 2013. 130.

⁷⁶ SOMOGYI, 2019. 438.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BERNHARD

- 2020 BERNHARD, Michael: What do we know about civil society and regime change thirty years after 1989? *East European Politics*, 36. (2020) 3. sz. 341–362.

BOULDING–NELSON–NÚÑEZ

- 2014 BOULDING, Carew E. – NELSON–NÚÑEZ, Jami: Civil Society and Support For The Political System in Times of Crisis. *Latin American Research Review*, 49. (2014) 1. sz. 128–154.

BOYM

- 2017 BOYM, Svetlana: On Off. In: *The Off-Modern. International Texts in Critical Media Aesthetics*. London, Bloomsbury Publishing, 2017.

COHEN–ARATO

- 1992 COHEN, J. L. – ARATO, A.: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA, The MIT Press, 1992.

DELLA PORTA

- 2020 DELLA PORTA, Donatella: Building Bridges. Social Movements and Civil Society in Times of Crisis. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, (2020) 31. sz. 938–948.

DELLA PORTA–FELICETTI

- 2022 DELLA PORTA, Donatella – FELICETTI, Andrea: Innovating Democracy Against Democratic Stress in Europe: Social Movements and Democratic Experiments. Representation. *Journal of Representative Democracy*, 58. (2022) 1. sz. 1–18.

GALLIERA

- 2017 GALLIERA, Izabel: *Socially Engaged Art After Socialism*. London–New York, NY, I. B. Tauris, 2017.
- 2020 GALLIERA, Izabel: *Socially Engaged Art after Socialism. Art and Civil Society in Central and Eastern Europe*. London–New York, NY–Dublin, Bloomsbury, 2020.

GAGYI

- 2018 GAGYI Ágnes: *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág. 2018.

GAGYI–SZARVAS

- 2017 GAGYI Ágnes – SZARVAS Márton: Válság, művészet, politikai aktivizmus – ma: A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. *Eszmélet*, 28. (2017). 112. sz. 111–133.

GAGYI-IVANCHEVA

- 2019 GAGYI Ágnes – IVANCHEVA, Mariya: *The Reinvention of 'Civil Society': Transnational Conceptions of Development in East-Central Europe*. Bristol, Policy Press, 2019.

GERŐ

- 2018 GERŐ Márton: *Between Hopes and Reality: About Civil Society and Political Participation in Hungary Between 1990 and 2010*. Disszertáció. Budapest, ELTE TáTK, 2018.

GERŐ-KERÉNYI

- 2020 GERŐ Márton – KERÉNYI Szabina: A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció. In: *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Szerk.: KOVÁCH Imre. Budapest, Argumentum – Társadalomtudományi Központ, 2020. 195–230.

GYÁRFÁS

- 2021 GYÁRFÁS Dorka: „Meg akartuk mutatni, mennyi energia és élni akarás van a magyar művészetben” – Interjú Somogyi Hajnalkával, az OFF-Biennále alapítójával. *WMN.hu*, 2021. április 24.
<https://wmn.hu/kult/54970-meg-akartuk-mutatni-mennyi-energia-es-elni-akaras-van-a-magyar-muveszetben--interju-somogyi-hajnalkaval-az-off-biennale-alapitojaval> (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 13.)

HANKISS

- 1986 HANKISS Elemér: *Diagnózisok 2*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986.
1989 HANKISS Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, KJK, 1989.

KÍGYÓS

- 2015 Kígyós Fruzsina: OFF Interjú. *Artkartell.hu*, 2015. május 14. <http://www.artkartell.hu/vizit/84-off-interju> (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 13.)

KONRÁD

- 1986 KONRÁD György: *Antipolitika*. Független Kiadó, Budapest, 1986.

MÁRKUS

- 2016 MÁRKUS Edina: *Amikor a harmadik az első. A civil szektor többféle nézőpontból*. Csokonai Kiadó, Budapest, 2016.

MÁRKUS

- 1992 MÁRKUS Mária: A szükségletek politizálódása szükségletek, társadalmi mozgalmak és civil társadalom. *Szociológiai Szemle*, 2. (1992) 3. sz. 43–54.

NOWICKA

- 2017 NOWICKA, Martyna: Piecing the Puzzle Differently. Interview with Nikolett Eröss and Eszter Szakács. *Artportal*, (2017. december 20).
<https://artportal.hu/magazin/piecing-puzzle-differently-interview-nikolett-eross-eszter-szakacs/> (Utolsó letöltés: 2023. június 25.)

MOUFFE

- 2013 MOUFFE, Chantal: *Agonistics. Thinking The World Politically*. London–New York, NY, Verso, 2013.

NEGT–KLUGE

- 2016 NEGT, Oskar – KLUGE, Alexander: *Public Sphere and Experience. Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. London, Verso, 2016.

ŐZE–PERCZEL

- 2018 ŐZE Eszter – PERCZEL Júlia: Az emberi elme csodálatos műve az önkéntes verejtékes munka. *tranzitblog.hu*, (2018. március 22.)
<http://tranzitblog.hu/oze-eszter-perczel-julia-az-emberi-elme-csodalatos-muve-az-onkent-es-verejtekes-munka/> (Utolsó letöltés: 2023. június 25.)

SOMOGYI

- 2019 SOMOGYI Hajnalka: Can We Work Like This? OFF-Biennale Budapest. In: *Curating after the global*. Szerk.: O'NEILL, Paul – SHEIKH, Simon– STEEDS, Lucy – WILSON, Mick. London, MIT Press, 2019. 426–440.

SZAKÁCS

- 2016 SZAKÁCS Eszter: Unofficial Art and Positive Forms of Resistance Today in Hungary. *Independent Curators International*, (2016. október 3.)
<https://curatorsintl.org/research/unofficial-art-and-positive-forms-of-resistance-today-in-hungary> (Utolsó letöltés: 2023. június 24.)
- 2018 SZAKÁCS Eszter: Szakmai önszerveződés. In: *NYITOTT MÚZEUM*. Szerk.: FRAZON Zsófia. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2018.
http://nyitottmuzeum.neprajz.hu/szocikkek/szakmai_onszervezodes (Utolsó letöltés: 2023. június 25.)

VLADISLAV (ED.)

- 1986 VLADISLAV, Jan: *Vaclav Havel or Living in Truth*. London, Faber & Faber, 1986.

ZUBOR

- 2022 ZUBOR Zoltán: Megint Fidesz-közeli szervezetek nyerték a legnagyobb összegeket a kormány civil-támogató programján *Atlatszo.hu*, (2022. május 5.)
<https://atlatszo.hu/kozpenz/2022/05/05/megint-fidesz-kozeli-szervezetek-nyertek-a-legnagyobb-osszegeket-a-kormany-civil-tamogato-programjan/> (Utolsó letöltés: 2023. augusztus 13.)

ZSURÓ

- 2020 ZSURÓ Zsuzsanna: *Infrastructure of Dissent. An Analysis on How the Art Field Responds to the Cultural Policy of Fidesz in Hungary Between 2010 and 2020*. London, University of The Arts London, Central Saint Martins, MA Thesis, 2020.

Hosszú Kristóf

„Adel verpflichtet?”

A Deutsche Adelsgenossenschaft törekvései a nemesi pozíciók megőrzésére a *Deutsches Adelsblatt* tükrében

Az egész német társadalomra kiterjedő változásokat hozó 19. század a német nemességre is nagy hatást gyakorolt. A nemesség ekkor egy hanyatlást és veszteségeket jelentő krízist élt át, melynek tendenciái ellen mindvégig próbált küzdeni, hogy jelentőségét megőrizhesse, illetve a társadalom csúcsán maradhasson.¹ A hanyatlás már korábban is kutatott története mellett az 1990-es évek óta az egyik központi témája a német nemességtudatnak ez a küzdelem, amelyre a német szakirodalom az *Obenbleiben* (szó szerint fennmaradás, de az erről írt munkák tükrében egyben pozíciómegőrzés is) kifejezéssel hivatkozik. Rudolf Braun szerint ez a nemesség folyamatos küzdelme (*ein permanenter Kampf des Adels*) volt azért, hogy alkalmazkodhassanak a modern idők változásaihoz. Több olyan változást is felsorol, amelyek a demokratizálódás időszakában fenyegették a nemességet, többek közt például a pozícióvesztés a modernizálódó társadalomban, a számukra hátrányos változások a kormányzatban vagy a hadseregben, a vallási és egyházi élet átalakulása, urbanizáció stb.²

A 19. században kapitalizálódását és demokratizálódását élő, folyamatosan változó német társadalom struktúrája lehetővé tette az új eszméket felkaroló polgári elemek felemelkedését, vagyonszerzését és akár a nemességbe való betagozódását is, mely az „ősnemességet” mindig is frusztrálta. Még veszélyesebbnek bizonyult a nemesek számára a társadalmi mobilitás ellentétes irányú lehetősége: noha címüket csak a legritkább esetekben veszthették el, vagyonuk és arra épülő nemesi életmódjuk egyre veszélyeztetettebbé vált. A polgárosodás folyamata a pozíciójuk betöltéséhez gyakran alulképzett nagy- és középbirtokos nemesek helyét a hadseregben, az állam- és egyházigazgatásban számos esetben juttatta jól képzett, polgári személyek kezébe. Politikai befolyásuk megőrzése érdekében gyakran

¹ CONZE-WIENFORT, 2004. 1.

² BRAUN, 1990. 87.

kényszerültek egy újonnan alakuló pártba vagy civil egyesületbe belépni. A saját gazdaságukból élő kisbirtokos nemeseknek a jobbágyfelszabadítással az önálló mezőgazdasági termelésben is még több vetélytársuk lett, és az agrárium átalakulásával (a gépesítéssel, új fajták és művelési módok megjelenésével) sem mindig tudták tartani a lépést, így előfordult, hogy egyszerre kellett politikai pozíciójuk visszaszerzéséért és eladósodott birtokaik megtartásáért küzdeniük.³ Ebből a küzdelemből pedig gyakran a nemesek kerültek ki vesztesként: földjüket és vagyonukat veszítve kénytelenek voltak polgári iskolában szakmát tanulni, vagy a lassan kialakuló mezőgazdasági és ipari munkásságban elhelyezkedni, és egyes esetekben még a jobb élet reményében Észak-Amerikába való kivándorlásra is találhatunk példát.⁴

A nemességnek mindezekkel a jelenségekkel meg kellett küzdenie, ha fenn akarta tartani tradicionális vezető szerepét a társadalomban. A hatalom megőrzésére való törekvés tipikus módszere volt a csoportokba szerveződés, mely csoportok a nemesi hatalom alapjaként támogatták a konzervatív ideológiát és annak társadalomképét: azaz az emberek közti, Istentől elrendelt egyenlőtlenséget és a társadalom hagyományos, antidemokratikus hierarchiáját.⁵ Ezeket a konzervatív gondolatokat a nemesség a korban legnépszerűbb médiumon, a nyomtatott sajtón keresztül terjeszthette a legegyszerűbben. Véleményem szerint az 1874 óta működő Deutsche Adelsgenossenschaft⁶ (Német Nemesi Szövetség, a továbbiakban DAG) 1883-tól megjelenő, alapvetően nemeseket megszólító hetilapja, a *Deutsches Adelsblatt* kiadása értelmezhető egyfajta fennmaradási törekvésnek. Ezen a lapon keresztül tudta a DAG a tagjait összetartani és a nemesi világ legfontosabb eseményeiről informálni a közösséget, hogy megvédje őket a modern kor változásaitól – vallási vagy regionális hovatartozástól függetlenül. Így a Német Császárságban elterjedt mindkét keresztény irányzatot (a protestantizmust és katolicizmust) gyakorló, és emellett regionálisan is elkülönülő nemesség védelmére való törekvésék határozta meg a DAG céljait, és így valószínűleg a *Deutsches Adelsblatt* olvasóinak gondolatait is. Azonban az *Adelsblatt* cikkeiben olvasható állításokat nem azonosíthatjuk a teljes német nemesség világnézetével, noha a DAG a legnagyobb, nemeseket tömörítő egyesület volt a Német Császárságban. Ugyanis regionális és vallási tekintetben is csak az ország nemességének körülbelül fele fölött működhetett ernyőszervezetként, mivel az alapítás óta döntően az evangélikus, észak-német, a császársághoz erősebben kötődő, főleg porosz és szász nemesség dominált benne, míg a katolikus, dél-német, bajor és sváb nemesek kisebb mértékben képviseltették magukat (például 1898-ban az 1820 fős taglétszám 70%-a, azaz 1278 fő porosz volt).⁷ A *Deutsches Adelsblatt*, melynek előfizetői köre nagy átfedést mutatott az egyesületi tagsággal, tehát nem is elemezhető egy, az egész nemesség által támogatott manifesztumként, csupán egy sok tagot számláló és hangos kisebbség fennmaradási törekvéséeként.

³ FRIE, 2004. 278.

⁴ MENNING, 2014. 294.

⁵ Uo., 40.

⁶ SEELIG, 2010. 456.

⁷ Uo., 453–454.

Ezeket a korlátokat figyelembe véve vizsgálja jelen tanulmány a fent említett sajtótermék törekvéseit arra, hogy az évről-évre erősödő társadalmi, gazdasági és politikai változások során az általuk megszólított nemesi csoport fennmaradási törekvéseit támogassa. Ebből a szempontból elemzem az *Adelsblatt*-ben megjelenő tartalmakat egy 20 éves perióduson keresztül, 3 évfolyam áttekintésével azzal a céllal, hogy 3 évtized nemesi gondolkodásában mélyfúrásokat vihessek végbe. A második, 1884-es évfolyam képezi az elemzés első tárgyát, mert eddigre (ellentétben az első évfolyammal) már kikristályosodott a lap világnézete. Számottevő változások a kezdetekhez képest hipotézisem szerint 9–10 éves időtartamok alatt figyelhetők meg nagy valószínűséggel, ezért tekintem át még az 1894-es és az 1903-as évfolyamokat is. A vizsgálat fő kérdése az, hogy miként változtak a folyóirat hasábjain ebben a 20 évben a fennmaradás törekvését szolgáló ötletek? Kimutatható-e egy tendencia ebben a változásban, amely alapján felvázolható a folyóirat körül csoportosuló nemesség gondolkodása önmagáról, a fennmaradásért folytatott küzdelméről és annak ideológiai hátteréről?

Kezdetek

1884-ben jelent meg a folyóirat második évfolyama, ezért ezekből a számokból csak a DAG kezdeti ideologikus céljai olvashatóak ki. A lap minden címlapján két hölgy és egy férfi nemes képe látható (1. sz. kép).⁸ A férfi áll a középpontban, a két nőalak és több nemesi szimbólum (zászlók, középkori lovagi sisakok és koronák) között. Ez az 1880-as években pontos reprezentációja volt a nemesi szerepeknek és az azoknak tulajdonított jelentőségnek. A hölgyek egy koronát nyújtanak a férfi felé, míg ő védelmezően tornyosul fölélük, mintha igazi követője lenne a középkori lovagi ideálnak. Ezt a beállítást erősíti a képen elhelyezett tábla szövege is: „*Adel verpflichtet*”, azaz a nemesség kötelez. Tehát egy nemesi származású férfinak életével a nemesi erényeket kell megtestesítenie, köztük a „gyengébbik nem” védelmét, ezért van szüksége a világnak még a 19. század második felében is nemesekre. Emellett egy másik táblán Friedrich von Schiller *Wallenstein* című drámatrilógiájából olvasható egy idézet: „*Übers Leben noch geht die Ehr.*”⁹ („A becsület az élet felett áll.”) Ez is a nemesi erények fontosságára utal, hiszen csak ezek segítségével tartható fenn a nemesség vezető szerepe a társadalomban. Ám a nemeseknek egyúttal saját belső válságukkal is meg kell küzdeniük: a régi nemesi eszmény hanyatlik, az újabb viták aláássák a nemesi rend egységét, a dekadencia és a hedonizmus egyszerre fenyegeti erényeiket.¹⁰ Mindezek alapján elmondható, hogy már ezen a lap korai időszakában közölt az ábrán is megmutatkozik a jövőbe mutató program.

Az *Obenbleiben* utáni vágyakozás több, a nemesek nosztalgikus gondolatait, nagy és dicső múltjukat bemutató cikkben előkerül. Ewald Frie meglátása szerint

⁸ Ez a kép minden *Adelsblatt*-szám címlapján megtalálható a 2. évfolyamban, változtatás nélkül. Lásd például: *Deutsches Adelsblatt* (a továbbiakban *DAB*) 2. (1884) 421.

⁹ Friedrich von Schiller: *Wallenstein* (Trilógia): <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/wallenstein-text/11-auftritt/5/> (Utolsó letöltés: 2023. március 2.)

¹⁰ SEELIG, 2010. 467.

1. sz. kép. A *Deutsches Adelsblatt* címlapja az 1880-as években

a 19. századig a nemesség aranykorát élte mint a mezőgazdaság dilettáns vezetőrétege és mint egyházi és katonai elit, ám ezekért szerepekért ekkor már harcolnia kellett.¹¹ Mielőtt a 19. században állam és dinasztia véglegesen elvált egymástól, az abszolutista berendezkedések korábban ideálisnak tekintett uralkodói XIV. Lajos és Versailles példáját követve a nemességet mint reprezentációjuk és hatalmuk szimbólumát kötötték az udvarhoz, és így ők kapták a legfontosabb állami hivatalokat.¹² Az 1880-as években a nemesek nosztalgiával gondoltak vissza erre, ezért nem csoda, hogy a DAG egy olyan abszolutisztikus uralkodót választott patrónusának, mint Nagy Frigyes. Az egyik cikk írója szerint Frigyes az állam első szolgáit azonosította nemesekként (egy olyan szerep hordozóit, amit továbbra is meg akartak őrizni). Ezért igyekszik a cikk Frigyest a „nemesség ellenségeitől” megvédeni, illetve helyesbíteni a róla alkotott karikatúrák képét.¹³

A múlt idealizálása a legtöbb esetben a nem túl távoli 18. századnál jóval meszebbre terjed: számos szerző inkább a középkort eszményíti mint a lovaglás virágkorát, a lovagokat pedig mint a nemesi erények igazi megtestesítőit.¹⁴ Sok nemes előszeretettel vezette vissza ezen lovagok egyikét a családfáját: családtörténeteik

¹¹ FRIE, 2004. 273.

¹² MÖCKL, 1990. 97.

¹³ N. N.: Friedrich der Große und der Adel. *DAB* 2. (1884) 113–114. A szerző anonimitásba való burkolódása nem rendkívüli az *Adelsblattban*: valamennyi vizsgált évfolyamban található ilyen cikkek, és a nehezen azonosítható monogramjuk mögé rejtőzökkel együtt túlsúlyt is képeznek. Hogy miért nem vállalták fel ezek az emberek a nevüket, amikor számukra fontos témákról írtak? Véleményem szerint lehetséges, hogy ezzel akarták magukat védeni a vádaskodásaik miatt esetlegesen őket érő inzultusoktól.

¹⁴ Egy példa ilyen cikkekre: N. N.: Der Untergang der Templarordens. *DAB* 2. (1884) 115–118.

az elismertség és népszerűség növelésének céljait szolgálták.¹⁵ Így az *Adelsblatt*ban megjelenő családi történetek is a történelem során továtúnó nemesi erények megőrzését, a nemesi identitás erősítését és a nemesség a társadalom csúcsain való fenntartásának törekvését szolgálták.

Ezzel az eszményképpel szemben tartották a DAG nemesi aggasztónak a 19. század új jelenségeit, melyek gátolják fennmaradásukat. Folyamatosan nőtt a baloldali mozgalmaktól való félelmük, melyeket együttesen szociáldemokratáknak (*Sozialdemokraten*) neveztek. Az *Adelsblatt* számos írása kritizálja a szociáldemokráciát, és figyelmeztet a veszélyre, amelyet az államra jelent.¹⁶ Véleményük szerint nem helyes, hogy a szociáldemokraták elégedetlenségüket fejezik ki a kormányzattal szemben, és agitálják a szegénységben élő embereket. Eszméik szemben állnak a konzervatív nemesi gondolatokkal, melyek az emberek közti egyenlőtleniséget és a természetes társadalmi hierarchia rendjét hirdették. De a nemesség fő ellenességét a cikkek szerzői mégsem a szociáldemokráciában, hanem egy másik ideológiai irányzatban, a liberalizmusban látták. Ezt az eszmerendszert a 19. században elsősorban a liberális polgárság képviselte. A liberalizmus szemben áll a nemesi konzervativizmussal és annak hagyományos társadalomképevel, és az egyenlőség alapértékére épülő emancipáció gondolatát propagálja ellentétben konzervatívoknak az emberek „természetes egyenlőtlenységéről” alkotott nézeteivel, valamint a társadalom és politika demokratizálását hirdeti szemben az Istentől eredő rendi világgal.¹⁷

A nemesek a demokráciában a képzetlen tömegek uralmát látták, ezzel szemben akarták tapasztalataik és jobb képzettségük segítségével az államot vezetni. Ezért, amint azt az újabb nemességkutatást megalapozó Heinz Reif is megállapította, a demokratikus eszmék komoly ellentétben álltak a tradicionális társadalmi rendre építő nemesi értékekkel.¹⁸ A demokratizálódás „a tömegek önállósodásával” fenyegetett, azaz értelmezésük szerint a „kommunizmussal”. Ehhez adódtak még olyan, a modernizáció nyomán kialakuló intézmények, mint a tőzsde. A nemesi szerzők a börzét is a „gonosz” liberalizmussal társították, és meglátásom szerint meglehetősen irigységgel gondoltak az arisztokrácia újabb és rosszabb válfajára, a „börzebárókra” (*Börsenbaronen*) és „rablólovagokra” (*Raubritter*), akiknek a vagyona csak nem sokkal korábban a tőzsde „rablóbarlangjában” (*Räuberhöhle*)¹⁹ keletkezett.

Ha a demokratikus „népszuverenitási princípium” (*Volkssouverenitätsprinzip*) ilyen káros intézmények elterjedéséhez vezet, akkor – az *Adelsblatt* álláspontja alapján – nem valósítható meg anélkül, hogy a társadalom komoly károkat szenvedjen.

¹⁵ Példák ilyen családi történetekre: H. Graf von Stein: Erstes Auftreten der Familie „Stein”. *DAB* 2. (1884) 118; N. N.: Die Herren von Kurzbach, Freiherrn von Drachenberg und Militsch. *DAB* 2. (1884) 428–430.

¹⁶ Például. N. N.: Kann der Staat die soziale Frage lösen? *DAB* 2. (1884) 422–423; 445–446. (422–423.)

¹⁷ Ezt a küzdelmet sok különböző szerző leírja. Például: BRAUN, 1990. 94–95; MENNING, 2014. 39; SEELIG, 2010. 461.

¹⁸ REIF, 1979. 262.

¹⁹ A tőzsde ellen írt szavak mind a következő cikkből származnak: N.N.: Zur Naturgeschichte des Giftbaums. *DAB* 2. (1884) 421–422.

Mivel a cikkekben foglalt érvek szerint az emberek vagyonban és tudásban nem lehetnek egyenlők, így „a modern köztársaság egy hamis és ezért egészségtelen alapelv hordozója”.²⁰ Ezért is függ össze a demokratikus eszmével szembeni ellenállás a nemesség egy másik ellenérzésével a 19. században a legdemokratikusabbnak tekintett berendezkedéssel, a köztársasággal szemben. Mivel modern köztársaságokban a nemesek egyedül már nem tudták fenntartani hatalmukat, a monarchiát látták a legideálisabb államformának. A cikkek több esetben reflektáltak a monarchiával mint államformával kapcsolatos szociáldemokrata kritikákra: „A legnagyobb veszély a köztársaságban, a legjobb lehetőség egy népbarát és szociáldemokratikus fejlődésre a monarchiában rejlik”²¹ – írja egy ismeretlen szerző cikke nagy határozottsággal. Ő az amerikai és francia köztársaságok példáit hozza fel, melyek szerinte nem tudták megoldani a szociális kérdést, másrészt komolyan fenyegeti őket a liberalizmus veszélye.

Az *Adelsblatt*-ban megjelenő, fent idézett álláspontokból kiindulva tehát minden elvetendő dolog, amit a modernizáció velejárójának tekinthetünk, a liberalizmus eszméjéből származott. Ezt a nemesség csak egy monarchikus berendezkedés keretein belül küzdhetne volna le és védhette volna meg tradicionális értékeit és azokon alapuló hatalmát. Ezt a küzdelmet a modernizmus ellen már korai időszakában, 1884-ben összefoglalta a hetilap, de konkrét módszerek vagy eszközök még nem jelentek meg a probléma orvoslására. Éppen ellenkezőleg, a sok apróhirdetésből és ismétlődő rovatból az olvasható ki, hogy csak a nemesség érezte veszélyes krízisnek önnön társadalmi helyzetének alakulását, és valójában a veszélyérzet ellenére számos lehetősége volt, amelyek nem álltak mások rendelkezésére. Az *Adelsblatt* olvasói közül sokan megengedhették maguknak a luxuscikkek vásárlását, részt vehettek fényes társasági eseményeken, vagy költséges sportokat űzhettek.²² Tehát ők (legalábbis sokan közülük, akik nem a lesüllyedő kisenesség tagjai voltak) továbbra is a társadalom felsőrétegéhez tartoztak, és ennek megfelelő életmódot folytathattak, ezért a fennmaradásért folytatott küzdelmük még nem korábbi helyzetük visszanyeréséről, csupán a *status quo* megőrzéséről szólt.

Új eszmék

Az 1894-es évfolyamban megjelent számokat összehasonlítva a 10 évvel korábbi *Adelsblatt*-évfolyammal, már első látásra változást tapasztalhatunk. Ezek a lapszámok látszólag jóval erősebben törekedtek a nemesi értékek megőrzésére. A címlapjukon²³ már nem egy idealizált nemesember, hanem egy nemesi harcos

²⁰ R. von Diesbach: Der Adel und die moderne Republik, *DAB* 2. (1884) 423–425.

²¹ N. N.: Kann der Staat die soziale Frage lösen? *DAB* 2. (1884) 422–423; 445–446. (445–446.)

²² Ezek az apróhirdetések sok nagyon drága dolgot kínálnak, például privát portréfestést, ezüsteneműt, antik bútorokat, kasmír szoknyákat. *DAB* 2. (1884) 123; 124; 431; 456. A *Kunstleben* (művészeti élet) rovat mindig kiállításokról, operákról, bálokról, színdarabokról tudósít, lásd például: *DAB* 2. (1884) 431; 453. A sportrovat pedig szintén költséges löversenyekről szól, például: *DAB* 2. (1884) 440–441.

²³ Ez a kép minden *Adelsblatt*-szám címlapján megtalálható a 12. évfolyamban, változtatás nélkül. Például: *DAB* 12. (1894) 261.

eszményképe látható: egy, a középkorban is idealizált lovag, Szent György, aki a kereszténység védelmében harcol egy hatalmas sárkánnyal (2. sz. kép). De ez az ábra bizonyos elemeiben különbözik a keresztény legendától: György lovag itt is legyőzi ellenségét, de nem lándzsájával, hanem egy kereszttel, amellyel torkon szúrja a szörnyeteget. A lap körül csoportosuló nemesek is hasonló optimizmussal gondolhatták, hogy le tudják küzdeni a modern kor kihívásait. Az új címlap szimbolizálja a nemesség fennmaradásáért folytatott küzdelmét egy ellenséges világgal szemben. Az ábra azt sugallja, hogy a nemesek úgy érezték, ugyanúgy a túlélésért kell küzdeniük, mint Szent Györgynek a sárkány ellenében, és segítő eszközük is ugyanaz: a keresztény hit, melyet az általuk a lovag kezébe adott kereszt is szimbolizál, ezzel is utalva a társadalom Istentől megteremtett rendjének megvédését célzó új nemesi törekvésekre, melyeknek a DAG volt az egyik fő reprezentánsa.²⁴ Fontos szimbólum továbbá a „D” iniciáléban ábrázolt sas, amely utalás a Német Császárság akkori címerállatára, kifejezve a DAG-hoz tartozó nemesek nacionalista érzületét, amely egyre erősebben jelenik meg az általuk közvetített eszmékben.

2. sz. kép. A *Deutsches Adelsblatt* címlapja az 1890-as években

A megújult eszmék, ahogy a címlapásra is, határozott törekvést tükröznek két eszmerendszer, a régi, hagyományos értékekért harcoló konzervativizmus és a korábbi befolyásának visszaszerzéséért küzdő keresztény vallás erősebb összekötésére. Ezekben a lapszámokban már több cikket szentelnek konzervatívoknak (*Konservative*) a keresztény (*christlich*) jelzővel összekötötésben.²⁵ Az ezekben

²⁴ SEELIG, 2010. 451–452.

²⁵ A keresztény és monarchikus értékek ilyen összekapcsolását sok szerző hangsúlyozza. Például: MENNING, 2014. 185; REIF, 1979. 291.

reprezentált nemesek már vallási tapasztalataikra építették világnézetüket, és keresztény nézőpontból is elítélték a francia forradalmat. Egy szerző így lelkesíti nemestársait: „*Fel, német nemesek, fel harcra az összeomlás ellen! Nem keresztényietlen szövetségben az ellenséggel és szent hited bemocskolóival, hanem szívélyes egységben hitsorsosaiddal!*”²⁶ Ez az idézet is igazolhatja az *Adelsblatt*-ban megjelenő nemesi fennmaradási és hatalommegőrzési törekvések erősödését. A német nemesség már reflektált saját krízishelyzetére, mely olyan negatív tapasztalatokból épült fel, mint a kismesség elszegényedésével a nemesi renden belüli vagyoni ellentétek kiéleződése, a nemesi életszínvonal fenntartása miatti kényszerből vállalt polgári szakmák, vagy a nemességet szintén megosztó pártpolitikai viták. Mindennek megoldását a hagyományos társadalmi szerep és a régi társadalmi rend fenntartása érdekében az ellenségeikkel keresztény-konzervatív szellemben vívott küzdelemben látták.²⁷

Változás mutatkozik az *Adelsblatt* cikkeiben a liberális és a velük jelentős mértékben összemosott szociáldemokrata eszmékkel szemben megütött hangnemből: a DAG nemessége által tanúsított ellenségesség egyenesen gyűlöletté nőtte ki magát. A nézetük szerint a liberalizmus túlfajult változatát képviselő szociáldemokratákról szóló írásokból is sugárzik a nemesség rémülete. A cikkek mindenütt ellenük dolgozó szociáldemokratákról számolnak be, akik befolyása még a színházban is megjelent, ahol – panasolja egy ismeretlen cikkíró – olyan darabok bemutatóin próbáltak demonstrálni, mint *A takácsok* (*Die Weber*, az 1845-ös sziléziai takácsmozgalmakról), vagy a *Figaro házassága* (*Die Hochzeit des Figaros*).²⁸ A munkások megmozdulásaiban, mint például a május 1-jei felvonulásokban pedig annak a veszélyét érezték, hogy a kereszténységgel ellentétes eszmék és azok „prófétái” káros hatást gyakorolnak az akadémiai ifjúságra. Egy másik szerző egy ilyen felvonulást „seregszemlének” (*Heerschau*)²⁹ nevez, utalva a szociáldemokrácia fenyegető militarista és erőszakos tendenciáira. Ezek az ideák felelősek a nemesi vélemények szerint az ateizmus növekedéséért, amit csak a keresztény vallás segíthet legyőzni. Ezekből a gondolatokból következik számos, kifejezetten optimista cikk szerzőjénél a keresztényszocializmus eszméjének támogatása,³⁰ amelynek segítségével ezeket a rossz irányúnak tekintett változásokat visszafordíthatónak vélték, és amely egyik céljaként a munkásság visszahódítását szorgalmazták a vallás számára. Ezért is támogatták a DAG más keresztény-konzervatív sajtótermékeket, mint például a kölni *Rheinische Volksstimme* című lapot, amelynek megjelenéséről az *Adelsblatt*-ban beszámoló is olvasható.³¹

A szociáldemokrácia mellett az írások retorikájában már új ellenség is felfedezhető, amely 10 évvel korábban még nem jelent meg: a zsidóság. A zsidóellenesség nemesi körökben ekkor már nem számított újdonságnak, az *Adelsblatt*-beli reprezentációja azonban igen: a nemesek már a 19. század első felében küzdöttek a zsidók emancipációja ellen.³² A keresztény hangok erősödésével azonban

²⁶ N. N.: Der Kampf gegen den Umsturz und der Adel. *DAB* 12. (1894) 761–762.

²⁷ SEELIG, 2010. 457–459.

²⁸ N. N.: Die Bühne im Dienste der Sozialdemokratie. *DAB* 12. (1894) 762–765.

²⁹ h.: Die internationale Sozialdemokratie. *DAB* 12. (1894) 343–344.

³⁰ Például: N. N.: Christlich-sozial. *DAB* 12. (1894) 187–189.

³¹ N. N.: Zeitungs- und Zeitschriftenschau. *DAB* 12. (1894) 770–771.

³² REIF, 1979. 198.

a nemkeresztény csoport elleni támadások is gyakoribbakká váltak. Ahogy a szociáldemokraták esetében, úgy a zsidókkal kapcsolatban is a vélt ellenség (különösen kulturális) befolyásának növekedésétől félték az újság nemesi szerzői, és így folyt össze ennek a két ellenségnek a képe. Az írások egyike például az ártó „zsidó méregről” szól, melynek hatása az egész irodalomban látszik, nem csak a zsidó sajtóval kapcsolatban álló szerzőknél. Eszerint a zsidók összedolgoznak a szociáldemokratákkal, hogy az öntudatlan munkásokat befolyásolják, és a társadalom csúcspozícióit a nemességtől elhódítsák.³³ Egy másik szerző még tovább is megy, szerinte a „zsidó sajtó” (*die Judenpresse*) a nemeseket az „oszd meg és uralkodj” elv alapján „hecceléssel” (*„Adelhetzen”*) próbálja megosztani. Sőt, az általa bírált sajtótermékek az egész nemességet a porosz junkerréteggel³⁴ azonosítják, hogy egy egységes ellenségképet gyártsanak a polgárság számára. Ezek a porosz nemesek, Eckart Conze *Obenbleiben*-definíciója alapján valóban kitüntetett helyzetben voltak, de más német nemesi csoportok nem gondolták olyan erősnek társadalmi súlyukat, mint ők maguk.³⁵ A nemesség és a zsidó polgárság közötti ellentét valóban fennáll, állítja egy másik cikk, a zsidók a kereszténység ellen munkálkodnak, és ártó szándékkal, „nemesített zsidó fináncbáróként” (*„jüdische geadelte Finanzbaron”*) vagy „tőzsdenemesként” (*„Börsen-Adel”*) a nemesség soraiba is befurakodnak.³⁶ Meglátásom szerint a különböző *Adelsblatt*-szerzők állításai erősen antiszemita annak ellenére, hogy a lapban a DAG elítéli az antiszemizmust. Az egyesület (DAG) elkülöníti egymástól a keresztényeket és a zsidó befolyás ellen küzdő antiszemitaikat, akiknek a népesség egyrésze ellen táplált gyűlöletét keresztényietlennek tartották. Másrészt mégis sok esetben „zsidó fajról” írnak, és úgy gondolnak az antiszemizmusra, mint a kereszténységben gyökerező ideológiára.³⁷ Ám úgy tűnik, hogy ezeket az erőteljesen zsidóellenes gondolatokat nem hozták összefüggésbe saját antiszemizmusuk meglétével vagy hiányával. Seelig sem gondolja a nemességet a kor tükrében teljes mértékben antiszemitanak, mert még jobbra – az itt is megjelenő legextrémebb radikalizmustól eltekintve – vallási és kulturális különbségeket hangsúlyoznak zsidó és nemzsidó között, ám azt is hozzáteszi, hogy az ilyen jellegű gondolatok kifejezésével is fejlődött az az alkalmazkodóképesség, amely később elfogadhatóvá tette e nemesek számára a náciizmust.³⁸

A zsidóságot és a szociáldemokráciát a lapban publikáló nemesi szerzők törekvéseik harmadik ellenségével is összekötik: a franciákkal. A szomszéd nemzettel való ellenségesség fő oka az Elzász-Lotaringia birtoklásáért folyó, több mint ezeréves konfliktus. Sok nemesembernek akkoriban még eleven tapasztalatai voltak

³³ N. N.: Kapitalismus und Judenthum in der Litteratur. *DAB* 12. (1894) 679.

³⁴ Junkerek: az Elbától keletre élő birtokos nemesek, akiknek a Porosz Királyság korábbi katonai, politikai és mezőgazdasági elitjeként a Német Császárságban is nagy szerepük volt.

³⁵ CONZE, 2005. 187–188.

³⁶ Egy cikk a zsidó jelenlétről és befolyásról a nemességben: N. N.: Adelsidee und Nobilitierung. *DAB* 12. (1894) 669–671.

³⁷ N. N.: Unsere Stellung zur Judenfrage. *DAB* 12. (1894) 265–266.

³⁸ Seelig az antiszemizmust ebben az esetben a zsidóság faji alapú megkülönböztetéseként értelmezi, a zsidókat egyfajta „modern pogányságként” leginkább vallási és kulturális alapon elítélő nemesség antiszemizmusának nézete szerint nem haladta meg a korszak átlagemberének ingerküszöbét. Lásd: SEELIG, 2010. 464–466.

a legutóbbi, 1870–1871-es porosz–francia háborúból, amit a franciák elleni gyűlölet nemcsak túlél, hanem még a DAG-nemesség világképébe is beépült. Emellett a vallással való kapcsolatuk miatt is kevésbé tudtak egy platformra helyezkedni a franciákkal, mint más konzervatívabbnak tartott nemzetekkel, például az oroszokkal.³⁹ Sok szerző negatív példaként állítja be a francia nemességet is, amely a valós társadalmi „fölség” (*Ueberlegenheit*) korszaka után az annak már csak romjait megőrző „hiúság” (*Eitelkeit*) korszakába jutott. Ezek a nemesek elvesztették „igazi” nemességüket, összekeveredtek a zsidósággal és kapitalista tendenciákat vettek át tőlük.⁴⁰ Ez a megfigyelés bizonyára inspirálta a fennmaradásukért küzdő nemeseket: nem folytathatnak olyan életvitelt, mint a francia nemesség. Ezért is hangsúlyozta a legtöbb nemesi család német származását a német nép igaz képviselőjeként, francia őseik említése nélkül.⁴¹ Ez sok, eredetileg hugenotta nemes számára, akik még XIV. Lajos uralkodása alatt, a nantes-i ediktum visszavonása miatt menekültek Poroszországba, komoly identitáskrizishez vezethetett. Sokan nem azonosíthatták magukat többé francia gyökereikkel, mert a népszuverenitás Franciaországból terjedő eszméi ellentétben álltak saját, a német nemesség népvezető szerepéről alkotott elképzeléseikkel.⁴² Így sorakozik fel egész Franciaország az ellenséges liberalizmus fészkeként a német nemesség ellenségeinek sorába.

Ezen ellenségekkel (azaz a liberalizmussal, a szociáldemokráciával, a zsidósággal és a franciákkal) szemben már konkrétabb taktikát tervezett az *Adelsblatt* a 10 évvel korábbi álláspontjához képest. A legkifejezőbb cikk az 1894-es évben a küzdelem módjáról egy ismeretlen szerző tollából származik,⁴³ amelyet 2 hónapon keresztül, folytatásokban közölt a lap. Az szerzőt valószínűleg egy korabeli esemény, Marie Francois Sadi Carnot francia köztársasági elnök meggyilkolása inspirálta: erre az eseményre alapozza véleményét a nemesség helyzetéről. Úgy gondolja, hogy ez is jól mutatja meg, hogy a liberalizmus a köztársaság, majd pedig a keresztényellenes szociáldemokrácia fázisain keresztül végül anarchiává fejlődik. Véleménye szerint nem véletlen, hogy Sadi Carnot-t egy anarchista ölte meg, ez az eset csak egyértelmű következménye azon eszmék terjedésének, amelyek egyik első képviselője Sadi Carnot nagyapja, a „királygyilkos” Lazare Carnot volt. A szerző érvelése szerint a liberálisok állandó szabadság és egyenlőség utáni vágya, és az Istentől alkotott társadalmi rendet támadó törekvései vezettek el az anarchizmushoz is. Úgy ír a „modern liberális-ateista-naturalista korszellemről” („*moderne liberal-atheistisch-naturalistische Zeitgeist*”), mintha az a német népnek valamiféle betegsége lenne, melynek tünetei 1789 óta a liberalizmus, a materializmus és a vallástalanság.⁴⁴ Ez egy, a 19. századi konzervativizmusra jellemző, de egyben ókori előzményekre is építő szemlélet hozadéka: a konzervatívok a társadalomra egy élő szervezetként

³⁹ Ebből a nézőpontból hasonlítja össze egy szerző a francia és orosz elit helyzetét és gondolatait. N. N.: Ein Franzose und ein Russe über Religion und Anarchismus. *DAB* 12. (1894) 46–47.

⁴⁰ Az idézett fogalmak a nemesség korszakairól és franciaellenes gondolatok ebből a cikkből származnak: v. G.: Décadence. *DAB* 12. (1894) 347–349.

⁴¹ MENNING, 2014. 264.

⁴² N. N.: Die rechtliche Natur der modernen Volksvertretung. *DAB* 12. (1894) 101–103.

⁴³ N. N.: Der Kampf für Religion, Sitte und Ordnung. *DAB* 12. (1894) 900–903; 920–923; 938–941; 959–961; 979–983.

⁴⁴ Uo., 900–902.

gondoltak, amely megbetegedhet, ha nem minden része végzi jól a dolgát, például ha a nemesség nem játszik vezető szerepet benne.⁴⁵ A helyzet leírásánál itt is gyakori az orvosi-biológiai kifejezések használata, például a „diagnózis” (*Diagnose*), a „tünet” (*Symptom*), a „szerves” (*organisch*), a „vérkeveredés” (*Blutmischung*).⁴⁶

Annak érdekében, hogy vezető szerepét megőrizze, kell a német nemességnek (és segítségével az egész népnek) keresztény-konzervatív gyökereihez visszafordulnia – fogalmazódik meg célként, de továbbra is konkrét megvalósítási terv nélkül. A küzdelem sikeréért és a németiség megvédéséért minden „pozitívnek” tekintett (szemben a „negatív” liberálisokkal) keresztény és monarchista pártnak össze kell dolgoznia, különösen a Deutschkonservativ és a Zentrum pártnak. Így két ellentétes érdekű párt jönne létre, a keresztények és a keresztényellenesek, ezért is hívja a szerző ezt a küzdelmet „keresztesháborúnak”.⁴⁷ De ebben a konfliktusban csak a keresztényszocialisták küzdenek a szerző által preferált oldalon, az antiszemiták nem: őket a leírás keresztényellenes gyűlölködő hajlamaik és monarchiaellenességük miatt a liberálisok közé sorolja. A szerző úgy véli, hogy Németország alapvetően konzervatív törvényhozói évek óta liberális törvényekről döntenek, és az erőteljesebb keresztény szempontot érvényesítő törvények megszavazása érdekében fontos lenne visszanyerni mindkét, az országban leginkább elterjedt keresztény egyház (a katolikus és az evangélikus) befolyását. Emellett reménykedhetnek még az erősen hívőnek és nemesbarátnak gondolt II. Vilmos császár támogatásában.⁴⁸ Csak így valósíthatja meg a nemesség saját jövőről alkotott képét, a „népellenességnek” (*volksfeindlich*) minősített liberálisokkal szemben így állíthatja helyre a régi világot. Ám ezt a restaurációt még tovább nehezíthetik majd a liberalizmus olyan káros örökségének tekintett vívmányai, mint a szólás-, sajtó- vagy választási szabadság.⁴⁹ Az írásban kifejezett igény nem a szabadság feladását vagy az abszolutizmust jelenti, hanem az erősebb állami kontrollt a társadalom felett. Az állam gyengeségeért a szerző a felsorolt problémák mellett elsősorban az akkori birodalmi kancellárt, Leo von Caprivi grófot okolja,⁵⁰ aki nem ismeri fel a keresztény hit fenyegetettségét, és evangélikusként egyenlenséget szít a katolikusokkal szemben az ateizmus ellen küzdő „keresztény táborban”. A lapszerzők vádaskodásával gyakran szöges ellentétben álló német közéletben közben pedig épp Caprivi kereste a különböző katolikus pártok támogatását.

Az *Adelsblatt* ekkoriban egy keresztény társadalmi reformot propagált annak érdekében, hogy a régi világot helyreállítsa, és a polgári társadalmat saját intézményeibe beépülve győzze le. Egy szervezetet állítottak volna a reform élére, amely szerepben a DAG-ot képzelték el.⁵¹ Seelig elemzése arra mutat rá, hogy a lapban sok olyan írás jelent meg, amelyek a nemesség egységbe szervezésének gondolatát hirdetik, vagy e cél mentén megrendezésre került eseményekről jelentenek.

⁴⁵ MENNING, 2014. 40.

⁴⁶ N. N.: Der Kampf für Religion, Sitte und Ordnung. *DAB* 12. (1894) 900–903; 920–923; 938–941; 959–961; 979–983; 939.

⁴⁷ Uo., 959–961.

⁴⁸ Uo., 980–983.

⁴⁹ Uo., 921.

⁵⁰ Uo., 960.

⁵¹ SEELIG, 2010. 469–470.

A legtöbb nemesi cikkíró egy ún. korporáció kereti közt képzelte el a szerveződést. A nemesi reformerek az egész nemesség jövőjét egy olyan szervezetben látták, mint a DAG, ahova csak kiváltságos születésűek léphetnek be, nem pedig bárki, mint más egyesületekbe. Az viszont nyitott kérdés maradt, hogy miként lehet egy ilyen szervezetből kilépni, illetve lehetnének-e tagok azok is, akik bár maguk nem nemesek, támogatják a nemességet. A tagok ugyanis az ő segítségükkel könnyebben megvédehetnék nemesi birtokuk öröklését is, mint egyedül.

A DAG mellett sok más nemesi korporáció is létesült, melyek próbálták a nemességet összefogni, újradefiniálni, társadalmi helyzetében megszilárdítani és új kapcsolatokkal erősíteni.⁵² „*A nemesség reformja osztársadalmi reform*” („*Adelsreform ist Sozialreform*”)⁵³ – mutat rá egy cikk. Kifejti továbbá, hogy a korporáción keresztül a nemesek nem elvesztett előjogaikat szeretnék visszanyerni, hanem egy társadalmi csoport életkörülményeinek az elismerésére törekednek – bár e két dolog közt nehéz különbséget tenni. Ez együtt jár minden társadalmi csoport reformjával, tehát a munkásosztályéval is. Hiszen a szociális kérdés megoldásához szükséges „*társadalmi reform korporációs (szervezési) szabadságot igényel*”,⁵⁴ ami nemcsak a DAG-ban és hasonló szervezetekben, hanem a nemesi családok családi alapítványai-ban is megvalósulhat. Ez az oka annak, hogy a korporációs szervezés szabadsága a nemesség politikai célkitűzései közt szerepel. A DAG a nemességnek ezt a korporatív összefogását próbálta osztársadalmi érdekként bemutatni. Bár még ennek tudatában is meglepő a szerző retorikája, amikor a nemességtől megoldást váró nép nevében a következőképp szólal meg: „*Földesurunk, földesurunk, légy kemény!*” („*Landgraf, Landgraf, werde hart!*”)⁵⁵ Ez egyenesen úgy hangzik, mintha a nemesség erőssége nemcsak ezt a társadalmi csoportot, hanem az egész népet is erősítené.

A DAG korporatív szervezkedési céljai mellett azonban megoldási kísérleteik is tárgyalásra kerülnek az *Adelsblatt*-ban. Sok cikk szól arról, hogyan képzeli el a nemesi érdekvédelmi szervezet saját feladatait, és hogyan vehetnek részt a nemesek ezekben a törekvésekben. A legfontosabb a keresztény erők már említett összefogása, azaz a konzervatívok és a Zentrum együttműködése egyfajta vallásos alapú szövetségben a liberális többség ellenében. Ezt a küldetést valósítja meg saját elképzelései alapján a DAG, melynek mindkét keresztény irányzatból kerülnek ki tagjai.⁵⁶ Emellett több cikk tárgyalja, hogy mit kell tennie a nemesi tagoknak a „*beteg nép keresztény-konzervatív eszmékkel való meggyógyításáért*”. Az egyik írás szerint a nemesség társadalmi feladatai a következők: az arisztokrati-kus alapelvek terjesztését célzó propagandatevékenység, az egyház védelme, egy köztes réteg alkotása a nép és a monarchia intézményei között és a nép vezetése. Ez a „program” a középkori lovagi ideálon alapul, amely értelmében a lovagnak kötelessége volt az alávetettek és az egyház védelmezése. Ezeket a kötelességeket azonban a liberális kor nemessége elfelejtette, és elidegenült a néptől, ezért

⁵² MENNING, 2014. 63–66.

⁵³ N. N.: Korporationsfreiheit und Adelsreform. *DAB* 12. (1894) 603–604; 618–619; 636–638. (603.)

⁵⁴ *Uo.*, 619.

⁵⁵ N. N.: Zur parlamentarischen Tage und zur herrschenden Staatsraison. *DAB* 12. (1894) 43–44.

⁵⁶ Erről az összefogásról több cikk szól, lásd például.: N.N.: Der Kampf gegen den Umsturz und der Adel. *DAB* 12. (1894) 761–762.

is kell a korábbi helyzet helyreállítására a nemességnek tudatosan törekednie.⁵⁷ Egy másik cikk még ennél is tovább megy: a szerző szerint a nemesség feladata az apostoli hit megszilárdítása, a kor materializmusa és egoizmusa elleni küzdelem, az alattvalók jólétének megőrzése, a trón és a haza iránti hűség, a gyermekek keresztény nevelése, az emberi nyomor megszüntetése, a hagyományok őrzése és ápolása. Helyzetének megőrzéséhez a nemességnek ezeket a hagyományos kötelességeket mindig szem előtt kell tartania.⁵⁸ A nemesség szerepe mellett azonban az *Adelsblatt* saját feladatát is meghatározza, amely a DAG törekvéseinek ismertetése és ezáltal a nemesség védelme.⁵⁹ Ezek a célok – függetlenül felelőseiktől, legyen ez akár a DAG, az *Adelsblatt*, vagy az egész nemesség – erősen konzervatív és keresztény szellemiségűek. A legtöbb feladat a nemesi erényeken alapszik, melyek gyakorlata a középkorból ered. Ebből is látható, hogy a DAG-ban tömörülő nemesek nem tudtak a modernizmussal lépést tartani, vágyaik többé nem ugyanarra a világra irányultak, mint amit a modernizáció és az új technológiák lehetővé tettek vagy tenni igyekeztek szélesebb rétegek számára. Ezzel együtt a nemesség elvesztette a köztes, közvetítő szerepét uralkodó és nép között, csak a trón és az oltár védelmezői maradtak – ahogyan erre Seelig is rámutat.⁶⁰

A számos megfogalmazott cél közül a lap álláspontja szerint a nemességnek elsőként az összefogást kell megvalósítania, melynek megfelelő színterét a DAG különböző rendezvényei képezhetik. A jól szabályozott események meghatározott napirendje alapján azt hihetnénk, hogy ezek egy kifejezetten szabálykövető csoport tagjainak találkozási voltak. A nemesség csoporttá szervezésének törekvéseit illusztrálja, hogy rendszeresen olyan összejöveteleket tartottak, mint az ún. Nemesnapok (*Adelstage*, 1894-ben a 13. ilyen jellegű összejövetelt a berlini Kriegsakademie nagytermében tartották),⁶¹ vagy a gyakori kerületi gyűlések (*Bezirksversammlungen*), például Közép- és Alsó-Sziléziában.⁶² A Nemesnapok éves rendezvény volt, egy gyűlés minden nemes számára, akik tagjai voltak a DAG-nak, vagy érdeklődtek a tevékenysége iránt. Itt különböző, az egységes nemesi rend fennmaradását célzó témákról esett szó, például a néppel való kapcsolatuk erősítéséről a munkásságot támogató és a kapitalista kizsákmányolástól védő nemesek jó példáin keresztül. A kerületi gyűlések gyakoribbak voltak, de jelentőségük csak lokális volt. Az ilyen események nagyon precízen szervezettek voltak, így az *Adelsblatt* már jóval előre nyilvánosságra hozta például a 13. Nemesi Napok napirendjét is.⁶³

A szervezeti események mellett több más rendezvényről és tevékenységről is tudósít az *Adelsblatt*, melyek a nemesi összetartozás erősítésével a fennmaradást

⁵⁷ N. N.: Soziale Aristokratie oder Soziale Demokratie. *DAB* 12. (1894) 44–46.

⁵⁸ N. N.: Das „Deutsche Adelsblatt“ im Kampf der Zeit. *DAB* 12. (1894) 263–265. (263.)

⁵⁹ v. D.: Zum Adelstage. *DAB* 12. (1894). 424–425. (425.)

⁶⁰ SEELIG, 2010. 473.

⁶¹ N. N.: Deutsche Adelsgenossenschaft. *DAB* 12. (1894) 41.

⁶² J. A.: Bericht über die Sitzung der Vereinigten Bezirksabteilungen für Mittel- und Niederschlesien und für Oberschlesien am 13. Januar 1894 im Saale des Ständehauses in Breslau. *DAB* 12. (1894) 41–43. Emellett más szervezeti eseményekről is lehet olvasni, például: N. N.: Bericht über die Sitzung des Vorstandes des Zentral-Hilfsvereins der Deutschen Adelsgenossenschaft am 12. November 1894. *DAB* 12. (1894) 897–899.

⁶³ R. v. Wolch.: Tagesordnung. *DAB* 12. (1894) 361.

segítették. Az 1894-es évfolyam egyik cikke összefoglalja, hogy mit tett eddig a DAG a nemesi reformmozgalomért, és ezáltal a nemesség rendi öntudatának és áldozatkészségének fejlesztéséért. Az 1874-es alapítás óta több mint 2000, jobbra északnémet (porosz és szász) tag csatlakozott a szervezethez. Az egyesület összvagyonja 100.000 birodalmi márka volt, amelynek egyharmada az alaptőkét jelentette, egyharmada támogatásokra és ösztöndíjakra, további egyharmad pedig szervezeti költségekre ment.⁶⁴ Jótékonyáguk is a nemességet szolgálta: az ösztöndíjak csak fiatal nemesek taníttatását és a művelt polgári hivatalnokvilágba való felzárkóztatását szolgálhatták, és támogatásaikból is csak nemesek részesülhettek. Sok más nemesi egyesülettel is együttműködtek, és saját segélyező egyesületük (Zentral Hilfs-Verein der DAG) is volt, mely elsősorban a családfő elhunytával kilátástalan helyzetbe került, kisenemesi családokat segített. Emellett támogattak elszegényedett nemesasszonyokról gondoskodó (Verein für Errichtung zur Damenheimen) vagy éppen katolikus sziléziai nemeseket összefogó (Verein katholischer Edelleute in Schlesien) szervezeteket is.⁶⁵ Sőt, a DAG tagjairól is gondoskodott, és ha bármilyen fontos esemény történt, rögtön kihasználta, hogy a tagok szolidaritásérzetét növelje. Egy ilyen alkalom volt a szervezet egyik elöljárójának, Ludwig von Bothmer-Bothmer grófnak a temetése is, amelyről részletes beszámoló olvasható a lapban.⁶⁶ De jó példát jelentenek a *A német nemesség és irodalom (Die deutsche Adel in der Litteratur)* vagy *Nemesi irodalom (Adelige Litteratur)*⁶⁷ címmel megjelenő rovatok is. Ezekben különböző írásokat közöltek nemesi származású szerzőktől a Tolsztojhoz hasonló korabeli klasszikusoktól egészen az olyan kevésbé ismert, elszegényedő nemesekig, akik valószínűleg megélhetésük fedezése miatt kényszerültek írásra. Az utóbbiak közt jelentős arányban találkozhatunk a nemesi családok vagyonszerzésnek leginkább kiszolgáltatott tagjaival, a nemesi származású nőkkel, akik családjuk tönkremenetele vagy férjük halála után számos esetben próbálkozhattak írással egzisztenciájuk fenntartásának céljából. A nemesek özvegyeit katonatiszti- és hivatalnoközvegyek segélyezésére létrejött jótékonyági kasszák pénzelésével segítették. Menning említ például olyan nemeslányokat, akik házasságuk elmaradása miatt egész életükben családi támogatásra és esetlegesen más, kiegészítő jövedelmekre szorultak.⁶⁸ Tehát a DAG nemcsak a társadalom felső rétegében élő nemesek fennmaradását segítette, hanem próbálta megsegíteni a társadalmi pozíciójukat már elvesztett nemeseket is. Ez jó példája annak, hogy milyen módokon támogatták a nemesek összefogását.

E tevékenységükben a legnagyobb támogatójuknak a monarchia intézményét látták (vagy akarták látni továbbra is). Korábban megjegyeztük, hogy számos nemes monarchiapárti volt – a nemességnek a modern kormányzatban való

⁶⁴ N. N.: Die Thätigkeit der deutschen Adelsgenossenschaft in den letzten Jahren. *DAB* 12. (1894) 421–423.

⁶⁵ Majdnem minden számban található egy felhívás ilyen szervezetek segítésére, például: *DAB* 12. (1894) 55; 532.

⁶⁶ von Opperl: Die Beisetzung des Grafen Ludwig von Bothmer-Bothmer. *DAB* 12. (1894) 261–262.

⁶⁷ Példák nemesi származású szerzőkre, akiket támogatott az *Adelsblatt*: *DAB* 12. (1894) Johannes Andreas Freiherr von Wagner, 208–210; Elisabeth Baronin von Droste-Gütshoff, 529–530; Prinz Emil zu Schönaich-Carolath, 608; Wilhelm Johann Albert Freiherr von Lettau, 676–678.

⁶⁸ MENNING, 2014. 191.

visszaszorulásának ellenére is. Már a 19. század kezdetén több német uralkodó próbálta gyengíteni a nemesség helyzetét az udvarban (ezt mutatja be III. Frigyes Vilmos példáján keresztül Ewald Frie is),⁶⁹ és helyette egy polgári származásúakból álló bürokráciát kiépíteni. Az udvarokból így kieső nemesek elvesztették korábbi hídszerepüket az uralkodó és a nép között, és többé nem tudták egyszerre a monarchiát a népfelkeléstől és a népet az abszolutizmustól védeni. Az *Adelsblatt* írásai ennek a szerepnek a visszanyerése mellett foglaltak állást, és a cikkeken keresztül próbálták az udvar és nemesség kapcsolatát erősíteni. Ezt a célt szolgálta például az Udvari hírek (*Hofnachrichten*)⁷⁰ rovat, amely a császári és más német udvarok legfontosabb eseményeiről tudósított, például ünnepekről, fogadásokról, bálokról, vadászatokról, születésekről, halálozásokról, utazásokról, politikai eseményekről. Emellett a különböző szerzők a császári udvar és a nemesség közös érdekeit is hangsúlyozták. Ezek az érdekek még az *Adelsblatt* születésnapj jókívánságaiban is megjelennek, így például Augusztá császárné a hozzá írt köszöntőben a nemesasszonyok erényeit testesíti meg, egy keresztény és hazaszerető, nagy családban élő asszonyként. A császár, II. Vilmos pedig egy hasonló szövegben úgy jelenik meg, mint akitől a nemesség elsősorban várja a kereszténység támogatását.⁷¹

A fentebbiekből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a DAG nemesei az 1884 óta eltelt évtizedben konzervativizmusukat tekintve tovább radikalizálódtak, és eszméik hangsúlyosabban keresztény háttérrel és célokkal egészültek ki. Fő ellenségüknek továbbra is a liberalizmust tekintették; gyűlöletük ennek az ideológiának a képviselői ellen paranoiává erősödött. Mindenhol (a sajtóban, a színházban és az irodalomban) az ellenfeleiket látták, akik között egyre szorosabb kapcsolatok szövődnek: a liberálisok és a szociáldemokraták között (ez korábban is megjelent), valamint és a zsidók és a franciák között (ez új elem). Az erős keresztény impulzusok hatására egyértelművé vált a nemesség feladata is: természetes szövetségese, a monarchia segítségével kell egyesítenie a keresztény-konzervatív erőket, ha meg akarja őrizni társadalmi vezető szerepét. Az összefogás előmozdításának több lehetséges módja is volt, ilyen például az *Adelsblatt* propagandatevékenysége, a császári udvarral való kapcsolatok ápolása és a szegényebb nemesek anyagi támogatása. Ám fontos hangsúlyozni azt is, hogy mindezeket a DAG szorgalmazta, amely nem fogta át a teljes nemességet, így törekvései nem indíthatták el a nemesség átfogó reformját. Bár a legnagyobb német nemesi egyesületről van szó, mely a többenél jóval jelentősebb befolyással és tagsággal bírt, reformpróbálkozásai sikertelenek maradtak, s más hasonló célú szerveződések tagjait sem tudta csatlakozásra bírni. Hiába alapozta meg a szervezet keresztény-konzervatív ideológiája szilárdan ezeket a törekvéseket, mégis inkább csak ajánlásoknak tűnnek a tagok számára, nem egy átfogó tervnek a modernitással való küzdelemre.

⁶⁹ FRIE, 2004. 276.

⁷⁰ Például: N. N.: Hofnachrichten. *DAB* 12. (1894) 50; 110–111; 270; 351; 430–431; 530; 681; 772; 906–907; 969.

⁷¹ Ezek a születésnapj jókívánságok itt találhatóak: N. N.: Zum Geburtstage Ihrer Majestät der deutschen Kaiserin und Königin von Preußen. *DAB* 12. (1894) 790; N. N.: Edelmannswünsche und -worte zum Kaisers Geburtstag. *DAB* 12. (1894) 62–64.

Új ellenségképek

Összehasonlítva az 1903-as évfolyam számait az *Adelsblatt* korábbi példányaival, már a címlapkép⁷² kisebb változásokat implikál (3. sz. kép). Továbbra is megjelenik az erős törekvés a hagyományos nemesi (az ő interpretációjukban keresztény és konzervatív) értékek megőrzésére, amelynek reprezentánsa a hívő nemesi harcos, Szent György figurája. Az ábrázolás azonban részben különbözik a 9 évvel korábbitól: az új György-ábrázolás még idealizáltabb, bár a korábbi kereszt helyett már a legendának megfelelően lándzsával jelenik meg. Mindazonáltal a kereszt sem tűnt el véglegesen a DAG által képviselt nemesség értékrendjéből, továbbra is feltűnik a lovag mögött egy Biblia borítóján, amely utal a keresztény világnézetre. A Biblia mellett láthatunk még egy várat is egy templomtoronnyal, egy ekét és egy kardot, tehát különböző szimbólumait annak a régi világnak, amelyet a nemesek védelmükbe vettek. Ezzel fejezték ki kötődésüket tradicionális lakóhelyeikhez, a vallásukhoz, a mezőgazdasági termelés irányításában gyakorolt szerepükhöz⁷³ és a harcias erényeikhez. Ezekon kívül fontos szimbólum még a kép közepén levő címer a sassal (4. sz. kép), amely a korábbihoz képest erőteljesebb hasonlóságokat mutat a Német Császárság korabeli címerével, ezzel sugallva, hogy a DAG-hoz tartozó nemeseket egyre komolyabb érdekek fűzték a monarchia fenntartásához.

A lapban közölt számos cikkből látható, hogy nemcsak a keresztény-konzervatív egység igénye erősödött, hanem a vélt vagy valós ellenségekkel szembeni gyűlölet is a DAG berkein belül. Már az újévi kezdőcikk is a „modernitás szembenálló erőit” nevezi meg a nemesség legfontosabb problémájaként a következők során.⁷⁴

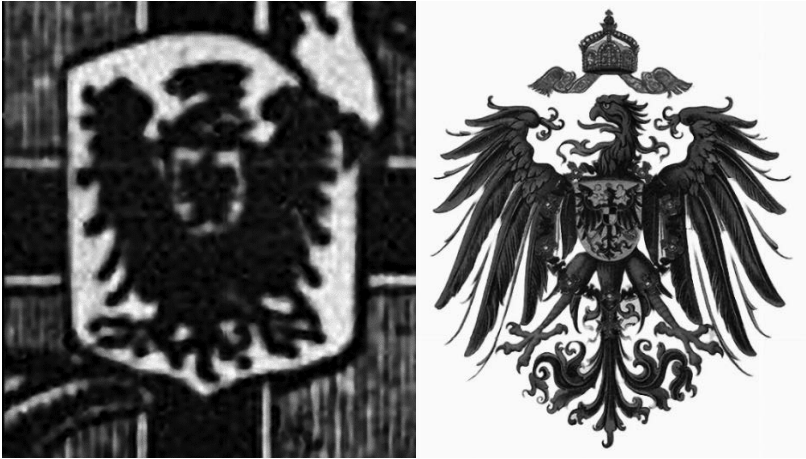

3. sz. kép. A *Deutsches Adelsblatt* címlapja az 1900-as évek elején

⁷² Ez a kép minden *Adelsblatt*-szám címloldalán megtalálható a 21. évfolyamban, változtatás nélkül. Például: *DAB* 21. (1903) 1.

⁷³ A nemesség és a hagyományos mezőgazdaság közti kapcsolatról részletesebben ír: MENNING, 2014. 59–64; FRIE, 2004. 278.

⁷⁴ N. N.: Stürmische Gedanken. *DAB* 21. (1903) 2–3.

4. sz. kép. A *Deutsches Adelsblatt*-ban megjelent címer és a Német Császárság korabeli címere

A nemesi szerzők a legnagyobb veszélyt továbbra is az ellenséges erők (azaz a liberálisok, a szociáldemokraták, a zsidók és a franciák) összefogásában látták. A Reichstag választásaiban is egyfajta harcot véltek felfedezni az autoriter keresztény-konzervativizmusuk és a forradalmi liberalizmus közt. Meggyőződésük szerint a világot uraló ellentétes ideológiák közt az összezavart emberek nem tudnak dönteni, ezért választanak többnyire középpártokat, melyeknek nincs igazi karakterük, és mindent félszívvvel csinálnak. A liberális pártok tevékenységét a francia sajtó is méltatta, ami a francia forradalom káros hatásaival és a korabeli ellenségeskedéssel is indokolható. A DAG nemessége a korabeli pártpolitika valóságával teljesen szembemelve, irreális módon tartott a liberális és szociáldemokrata pártok egyesülésétől, „az ateizmus, a liberalizmus, a zsidóság és a szociáldemokrácia szomorú szövetségétől” („vor traurigem Bunde von Atheismus und Liberalismus, Judentum und Sozialdemokratie”)⁷⁵ is. Ezek az ellenségek itt úgy tűnnek fel, mintha valamennyien a nemesség bukását akarnák. Így a „zsidó lapok” (például a *Volkszeitung* vagy a *Deutsche Tageszeitung*) „junker- és agrárellenes hajtóvadászatot”⁷⁶ rendeznek, és a vörös munkásság terrorizmusa a Reichstag választásai alatt is fenyegeti a jólnevelt keresztény munkásokat.⁷⁷

A nemesség az új évezred hajnalán már a modernitás majdnem minden velejáróját fenyegetésként élte meg. A patriarchális hatalom ellen való támadásként ítélték el például a női emancipációs mozgalmakat,⁷⁸ még a nemesasszonyoknak a nemesi körökben a 18. század óta tartó presztízsnövekedése ellenére is.⁷⁹ Továbbá kifejezetten erőteljes technofóbiáról téve tanúbizonyságot, a német nép vallásosságának csökkenésért is a modern kor vívmányait tették felelőssé: „a vasút, a telegráf,

⁷⁵ v. D.: Rechts oder Links. *DAB* 21. (1903) 847–850. (849.)

⁷⁶ N. N.: Politik und Presse. *DAB* 21. (1903) 92–94.

⁷⁷ N. N.: Das Reichstagswahlrecht. *DAB* 21. (1903) 651–652. (652.)

⁷⁸ A legemancipációellenesebb cikkek egyike: N. N.: Frauenemanzipation in Preußischen Abgeordnetenhaus. *DAB* 21. (1903) 198–200.

⁷⁹ Erről részletesebben ír: REIF, 1979. 263–265.

stb. felgyorsítják a világ amúgy is sietős futását az arany borjú (a pénz imádata) felé”.⁸⁰ A legradikálisabbak még a birodalom első kancellárjában, Otto von Bismarckban is ellenséget láttak. Ez az államférfi jól kiszámított politikájával maga hozta létre a Német Császárságot, tehát ő adta meg a császárrá lett porosz királyoknak az alapot, hogy egyben a nemesség legfőbb támaszai legyenek. De a radikális nemesi konzervativizmus számára ő is liberális ellenségnek számított, aki nem tudta megakadályozni a szociáldemokrácia terjedését, a *Kulturkampf* során az egyházat is meggyengítette, és ezzel elhozta „a zsidóság aranykorát.”⁸¹ Seelig néhány, az 1903-as évfolyam cikkei előtt publikált írás alapján mutatja be, hogy a radikális nemesek már korábban is bírálták Bismarckot, s a vaskancellárt föderalista birodalomszervezése miatt a régi fejedelmi házak tönkretételével és a konzervatív tradíciók feladásával vádolták.⁸² Így az egyre több Bismarckot támadó hang megjelenését az *Adelsblatt*ban tulajdoníthatjuk a nemesi radikalizmus erősödésének is.

Az ellenségei elleni küzdelem vezetésére a DAG továbbra is önmagát látta a legalkalmasabbnak, amely programot az *Adelsblatt* révén igyekezett megvalósítani. A lap definiálta, hogy mit jelent nemesnek lenni, hogy miként élhetnek származásuknak megfelelő öntudattal. Több cikk foglalkozik konkrétan az ún. „nemesi” feladatokkal, melyek összefoglalva a következők: „Az apostoli hit megatartása, a materializmus és egoizmus elleni küzdelem, a jólét növelése, védelem és hűség a trón és az oltár iránt, a gyermekek keresztény nevelése, segítség a nyomorgó embereknek.”⁸³ Alig különböznek azoktól, amelyeket egy 9 évvel korábbi cikk sorolt fel. Tehát a DAG álláspontja a nemesség társadalmi szerepéről alig változott, sőt 1903-ra erősödött.

A konzervatív nemesek továbbra is egy korporáció keretei közt képzelték el ideáljuk valóra váltását. Nem foglalkozhatunk a liberális gondolatokkal, amelyek szerint nem vagyunk életképesek, írja egy szerző, küzdenünk kell a „társadalmi rendet megőrlő egyenlőségeszme” ellen. Egy korporáció keretei közt a nemesi erények is fejleszthetők. Csak ezekkel az intézményekkel őrizheti meg a nemesség „a forradalomtól fenyegetett, Istentől való rendet” és érheti el a „nemzet virágzását”.⁸⁴ Egy másik szerző az összetartó korporatív szervezeteket tartja a legfontosabbnak, felismerve a nemesség korabeli krízisét. „Minél fenyegetőbbé válik az ellenséges hatalmak támadása a kereszténység és a monarchia ellen, azon két alap ellen, melyekre állami és társadalmi életünk több mint ezeréves fejlődése során épült”, a nemességnek „a német nép keresztény-konzervatív érületéért” folyó küzdelmet annál hevesebben kell a korporációi által vezetnie.⁸⁵

A DAG minden tevékenységét a korporatív céloknak megfelelően próbálta megszervezni. Ideológiáját az *Adelsblatt* mellett különböző rendezvényeken is terjesztette. Az 1894-eshez hasonló programmal szervezték meg az éves, 1903-ban már a 22. Nemesnapot, ahol elvileg „új” (valójában a korábbiakkal nagyban egyező) cílokat hirdettek, új tevékenységekről döntöttek és új előljárókat választottak.

⁸⁰ W.: Zeitgemäße Gedanken. *DAB* 21. (1903) 490–492.

⁸¹ von Bassewitz: Betrachtungen eines Patrioten über Bismarck und seine Zeit von Franz von Bodelschwingh. *DAB* 21. (1903). 780–782. (781.)

⁸² SEELIG, 2010. 474.

⁸³ N. N.: An den Deutschen Adel! *DAB* 21. (1903) 681–682.

⁸⁴ N. N.: Sind wir lebensfähig? *DAB* 21. (1903) 293–294.

⁸⁵ N. N.: An den Deutschen Adel! *DAB* 21. (1903) 681–682.

Az év során az egyesület központi és helyi szervezeteinek más rendezvényeket is szerveztek, hogy megvitassák problémáikat és helyi vezetőket válasszanak.⁸⁶ Továbbra is próbálták segíteni a rászoruló tagjaikat központi segélyező egyletükön keresztül. A 22. Nemesnapon más célok mellett erre is gyűjtöttek, és a DAG tagjai által tagságukért fizetett 6 márkát, illetve az *Adelsblatt* előfizetéséért fizetett 12 márkát is erre fordították. Ebből a pénzből a Zentrale Hilfsvereine egyrészt egyedülálló nemesasszonyokat, másrészt fiatal nemeseket támogatott.⁸⁷ A modernitás kihívásai által nehéz helyzetbe hozottakon akartak így segíteni, például a nőkön, akik férfi támasz nélkül könnyen a társadalom alsóbb rétegei közé csúszhattak le. Ők ugyanis sok esetben idősen, mindenféle jelentősebb képzettség nélkül maradtak egyedül, vagy nem voltak hajlandók kétkezi munkát végezni. Ezért is folytatta a DAG más hasonló célú nemesi segítő egyesületek támogatását, például a nemesasszonyoknak való otthonteremtést szorgalmazó egyesületét (Verein zur Errichtung von adeligen Damenheimen), vagy címerfestőiskola indítását (Wappenmallschule für unbemittelte adlige Damen).⁸⁸ Hasonló célokat szolgált a továbbra is létező Irodalom (*Literatur*) rovat is, amelyben nemesi származású írók, költők és gondolkodók publikálhatták novelláikat, verseiket és egyéb írásait.⁸⁹ műveik leközlésével támogatta őket az *Adelsblatt*, ők pedig azok tartalmával segítették az újság törekvéseit.

Egyesületi tevékenységük mellett a DAG képviselői a parlamenti életben is részt vettek, és munkájukkal az *Adelsblatt*-ban megfogalmazott célokat kívánták keresztülvinni. A lap segítségével közelebb hozhatták az olvasó nemesek véleményét egymáshoz, s felsorakoztathatták őket egy közös álláspont mellett. Erre jó példa a cikksorozat⁹⁰ egy a korban jelentős vitákat generáló kérdésről, a hitbizomány (*Fideikommiss*) intézményéről. A szerző új ellenjavaslatokat oszt meg a képviselőháznak a hitbizományok újjáalakításáról szóló javaslatára felelve. Az eredeti javaslat a nemesi birtokok fennmaradását e jogi intézmény segítségével akarta biztosítani, de csak a latifundiumképződéssel szembeni korlátozások mellett. A javaslat szerint ilyen elvek mentén kellene minden hitbizománynak berendezkednie egy erősebb állami ellenőrzés alatt. A DAG kritizálta ezeket az elképzeléseket, ők nagyobb önállóságot szerettek volna a nemességnek a tulajdon örökítésében, továbbá szerintük a kormánynak az agrárválság miatt is támogatnia kell ezt az intézményt.

⁸⁶ Ezekről a szervezeti eseményekről több cikk ír, például a Nemesnapról: N. N.: Der XXII. ordentliche Adelstag. *DAB* 21. (1903) 225–227; 241–242. Általános ülésekről: N. N.: Deutsche Adel-Genossenschaft. *DAB* 21. (1903) 1; Edler von der Planitz: Bericht über die Vorstands-Sitzung am 15. Juni 1903. *DAB* 21. (1903) 409–410. Helyi gyűlésekről: von Glasow: Bezirksabteilung Ostpreußen. *DAB* 21. (1903) 829–830; von Stojentin: Bezirksabteilung Pommern. *DAB* 21. (1903) 830–831.

⁸⁷ N. N.: An den Deutschen Adel! *DAB* 21. (1903) 681–682.

⁸⁸ Ezekről az egyesületekről, tevékenységükről és támogatásukról különböző ajánlások és hirdetések olvashatók, például: *DAB* 21. (1903) 34; 101; 195–196.

⁸⁹ Ilyen nemesi irodalmárok például: Annette von Drofte-Hülshoff. *DAB* 21. (1903) 29–30; Adalbert von Chamillo. *DAB* 21. (1903) 96–98; Gustav Gans Edler Herr zu Putlitz. *DAB* 21. (1903) 231–233; Heinrich von Treitschke. *DAB* 21. (1903) 656–658.

⁹⁰ F. von Löwenthal: Der vorläufige Entwurf eines Gesetzes über Familienfideikommiss in Preußen. *DAB* 21. (1903) 523–524; 539–541; 554–555.

A DAG nemesei a császári udvarral a lehető legjobb kapcsolatban akartak maradni, amely meglátásuk szerint mindkét oldal számára előnyös. A császárnak a demokrácia ellen a nemességgel kell összefognia, mert annak célja „a többség politikai uralma, a császári hatalom csorbítása, az árnyékcászárság”. A demokrácia csak a tömegeket képezi át, nem gondoskodik a katonákról, akik hagyományosan a porosz királyokkal együtt szolgálják a hazát.⁹¹ A monarchia és nemesség közötti kapcsolat fontosságának hangsúlyozásával a DAG a nemesség egy korábbi társadalmi szerepét is vissza akarta állítani, a nép és uralkodó közti összekötőszerepet.⁹² Ez a szerep a polgárság felemelkedésével érvényét veszítette, de a DAG nemesei ezt nem tudták elfogadni, továbbra is védelmezni akarták a monarchiát, és kapcsolatukat nemcsak fenntartani, hanem elmélyíteni is. Ezeket a célokat szolgálták továbbra is a német udvarok életéről jelentő rovat írásai (*Hofnachrichten*)⁹³ és az egyre gyakoribb dicsőítő költemények a császárról, a császárnéról, családjukról és érényeikről az *Adelsblatt*-ban.⁹⁴

Az 1903-ban megjelent cikkek arra mutatnak rá, hogy a nemesi konzervativizmus a DAG-ban tovább radikalizálódott, s az ide tartozó nemesek a modernizációt kísérő változásokban egy, az egzisztenciájukat támadó ellenségre ismertek. E krízis megoldását a túlélésért való küzdelem látták, és erre több módszert is kidolgoztak: saját propagandát folytattak, különböző, a nemességet összefogó rendezvényeket szerveztek, rendjük elszegényedő tagjait támogatták. Mindez azonban nem volt elég. A DAG tagjai hasonló keretek között gondolkodó szövetségeket kerestek: elsőként a nemességet akarták céljaik szolgálatában egyesíteni, majd továbbmenve minden keresztény erőt. A 20. század elejére saját fennmaradásukat a kereszténység fennmaradásával teljesen egynek látták. A nemesség és az egyház mellett a harc harmadik oszlopának a monarchiát képzelték el, ennek szellemében egy teljesszerű összefogást hirdettek minden konzervatív csoport számára. Mindezek ellenére a legfontosabb, a hatásos propaganda hiányzott a törekvések sikerességéhez. Az *Adelsblatt* nem rendelkezett konkrét reformprogrammal, csak néhány ajánlással, melyek keresztényi és patrióta szóhasználatukkal kifejezetten utópisztikusnak tűnnek. Ezekkel a cikkekkel a lap olvasóit fel lehetett lelkesíteni, és szervezésük által a DAG sok nemes életét megkönnyíthette, de a társadalmi haladás irányával szemben nem lehetett az egész nemességet összefogni és helyzetében megőrizni.

Összegzés

A DAG felismerte a modernitással együttjáró változásokat, és az erős társadalmi, politikai és gazdasági átalakulás dacára megpróbálta támogatni a nemességet. A vizsgált időszak alatt, 1884 és 1903 között kialakult a nemesi csoportosulás eszmerendszere: konzervativizmusuk radikalizálódott, és egyre inkább kiegészült a kereszténység eszméivel. Ezzel együtt kiszélesedett azoknak az ellenségeknek

⁹¹ von Horn: Kaisertum und agrarische Aristokratie. *DAB* 21. (1903.) 587–589.

⁹² Az összekötőszerep fogalmát bővebben kifejti: MENNING, 2014. 45–51.

⁹³ N. N.: Hofnachrichten, például: *DAB* 21. (1903) 15; 31; 201; 418; 450; 658.

⁹⁴ Például: Heinrich von Wedel: Heil dem Kaiser. *DAB* 21. (1903) 37.

a köre, akiket a nemesség kríziséért felelőssé tettek. Az 1880-as évek első felében a liberálisokat és szociáldemokratákat hibáztatták, később a zsidókat, a franciákat, az ateistákat, a kapitalistákat és a női emancipáció híveit is felelőssé tették. Ezek a csoportok a DAG által képviselt nemeselek fantáziájában össze is dolgoztak a konzervativizmus és a világ hagyományos rendje ellen. Ezért kell véleményük szerint a nemeseknek a „régvi világ” más képviselőivel összefogniuk: egymással, az egyházzal és az udvarral. De a radikalizálódás mellett egy másik hasonló tendencia is kimutatható, mely segíthette a nemesség fennmaradását és pozíciójának megőrzését: a DAG egyre jobban szervezte tagságát, támogatta az elszegényedő nemeseleket és propagálta saját tevékenységét az *Adelsblatt* által. Azonban ezeket a törekvéseket csak a szervezetben tagsággal rendelkező nemeselek támogatták, így az *Obenbleiben* legfontosabb módszerei, a konzervatív erők összefogása és az osztársadalmi reform az egész vizsgált időszakban csak gyengén kidolgozott terv maradt. A megszülető nemesi radikális eszmék azonban tovább éltek, és a DAG hatására a német nemesség számos tagját kísérték végig az 1920-as években a nemzetiszocialista mozgalomba vezető úton.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

Deutsches Adelsblatt, 2. évfolyam (1884), 12. évfolyam (1894), 21. évfolyam (1903)

Szakirodalom

BRAUN

1990 BRAUN, Rudolf: Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert. In: *Europäischer Adel 1750–1950*. Hg.: WEHLER, Hans-Ulrich. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. 87–95.

CONZE

2005 CONZE, Eckart: Niedergang und Obenbleiben. In: Uő.: *Kleines Lexikon des Adels. Titel, Throne, Traditionen*. München, C. H. Beck, 2005. 187–188.

CONZE–WIENFORT

2004 CONZE, Eckart – WIENFORT, Monika: Einleitung. Themen und Perspektiven historischer Adelforschung zum 19. und 20. Jahrhundert. In: *Adel und der Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg.: CONZE, Eckart – WIENFORT, Monika. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004. 1–16.

FRIE

2004 FRIE, Ewald: Adelige Lebensweise in entsicherter Ständegesellschaft. Erfahrungen der Brüder Alexander und Ludwig v. d. Marwitz. In: *Adel und der Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg.: CONZE, Eckart – WIENFORT, Monika. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004. 273–288.

MENNING

2014 MENNING, Daniel: *Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945*. München, de Gruyter Oldenbourg, 2014. (*Ordnungssysteme*, Band 42.)

MÖCKL

1990 MÖCKL, Karl: *Der deutsche Adel und die fürstlich-monarchischen Höfe 1750–1918*. In: *Europäischer Adel 1750–1950*. Hg.: WEHLER, Hans-Ulrich. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. 96–111.

REIF

1979 REIF, Heinz: *Westfälischer Adel 1770–1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

SEELIG

2010 SEELIG, Michael: *Der Kampf gegen die Moderne. Krisenwahrnehmung und -bewältigung im „Deutschen Adelsblatt“ um 1900*. In: *Krisenwahrnehmungen in Deutschland um 1900. Zeitschriften als Foren der Umbruchszeit im wilhelminischen Reich / Perceptions de la crise en Allemagne au début du XXe siècle*. Hg.: GRUNDWALD, Michael – PUSCHNER, Uwe. Bern, Peter Lang, 2010. 451–476.

Hrčka Alexandra

A nemzeti identitás és az egyesületi élet Liptóban a 19. század végén

A tanulmányban a nemzeti identitás és az egyesületi élet összefüggéseit vizsgálom Liptó vármegyében a 19. század végének (1862–1899) időszakában két egyesület, a szlovák Beseda (Szlovák Társaskör) és a Magyar Társaskör működésén keresztül. Hogyan próbálta a két egyesület erősíteni a saját nyelvi és nemzeti identitását a tagokban? Milyen hasonlóságok és különbségek azonosíthatók ebben a tekintetben? Érvényesül-e politikai-nemzeti narratíva a működésükben, és hogyan nyilvánult meg? Fő forrásaimat az egyesületek saját levéltári anyaga, a megyei főispáni, valamint alispáni iratok és a sajtó, elsősorban a *Slovenské listy* (*Szlovák Lap*) és a *Liptó* című hetilapok jelentik.

A két egyesületet a magyar nemzeteszme erősödésének időszakában vizsgálom, amikor a szlovák nemzeti politika és a szlovák nemzeti mozgalom már olyan, a későbbiekben részletesebben is tárgyalt jelentős eseményeken volt túl, mint a három szlovák gimnázium bezárása, a Matica slovenská feloszlatása és a Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana) passzivitásba vonulása. A liptói Magyar Társaskör egy erősen szlovák többségű megyében működött. Ezek a körülmények adják a nemzeti narratívák, valamint az identitás vizsgálatának jelentőségét az egyesületi életben az adott időszakban. A továbbiakban vázolom a szlovák nemzeti mozgalom és a helyi egyesületi élet helyzetét, majd áttérek a két egyesület deklarált céljainak, tagságának és tevékenységeinek bemutatására.

A társadalmi-politikai kontextus tekintetében az egyik legfontosabb fordulópontnak az 1868-as nemzetiségi törvényt tekinthetjük. A magyar országgyűlés által elfogadott 1868: XLIV. törvény viszonylag széles nyelvhasználati jogokat biztosított a nemzetiségeknek a közigazgatásban, a bíráskodásban, az oktatásban és az egyházban. A második nyelv használatát a közigazgatásban a törvény 20%-os lakosságárányhoz kötötte, azonban a jogszabály nem tartalmazott kollektív nemzetiségi jogokat, a politikai nemzet magyar koncepciójának deklarálása pedig a nemzetiségek részéről ellenállásba ütközött. Az egységes, magyar részről megalkotott politikainemzet-koncepció végigkísérte a nemzetiségi törvény körüli viták

teljes időszakát. A nemzetiségek képviselői kifogásolták továbbá, hogy a törvény nem tartalmazott semmilyen szankciót annak be nem tartása esetére.¹

Valójában tehát nem nemzetiségi, hanem nyelvtörvényről volt szó, amelynek nem az volt a célja, hogy segítse a nemzetiségek identitásépítését és intézményeit, hanem csupán abban jelentett segítséget, hogy ne kényszerüljenek a magyar nyelv használatára a nyilvános terekben. Az egyes nemzeti mozgalmak képviselői (románok, szlovákok és szerbek) az országgyűlési viták során folyamatosan támadták a tervezetet, alternatív szövegtervezetet is benyújtottak, a meghozott törvényt pedig nem fogadták el. A legnagyobb különbség az alternatív szövegtervezetben abban mutatkozott, hogy a nemzetiségek képviselői hat egyenjogú nemzetről beszéltek, melyek egy politikai egységet alkotnak, továbbá a közigazgatási egységek nemzetiségi kikerekítését követelték.²

1875-től, Tisza Kálmán kormányának hatalomra kerülésétől, a magyar politikai körök szlovákok felé irányuló politikája kimondottan negatív irányt vett. A Tisza-kormány időszakára jellemző volt a szlovákok iskolaügyi és kulturális nemzeti jogainak szűkítése, illetve a minél erőteljesebb magyarosítás. A szlovák nemzeti mozgalom számára az első csapást három szlovák gimnázium (Znióvárálján, Turócszentmárton, Nagyróce) bezáratása jelentette, amely következtében megszűnt a szlovák nyelvű középfokú oktatás. A bezáratást Grünwald Béla, zólyomi alispán még 1874-ben kezdeményezte, a pánszlávizmus veszélyére hivatkozva. Ezt követően Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az ügy kivizsgálását rendelte el, majd a vizsgálat eredményeképpen az iskolák megszüntetéséről döntött. Ugyanezen okból 1875-ben, Tisza Kálmán miniszterelnökségének elején a Matica slovenskát, a legjelentősebb és a szlovák nemzeti életben rendkívül fontos szerepet betöltő kultúregyesületet is feloszlatták, vagyonát pedig zárolták. Az 1880-as évektől felerősödtek a magyarosító tendenciák, részben Grünwald Béla *Felvidék* című nagyhatású röpiratának hatására.³

1882-ben a Tisza Kálmán vezette kormány következő lépéseként a pánszláv veszély csökkentésére és magyar hazafiság erősítésének érdekében megalapította a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesületet. Ennek célja a hazafias szellem és a magyar nyelv terjesztése volt a szlovákok lakta területeken. 1885-ben a Matica zárolt vagyonából megalapították a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületet, mely szorosan együttműködött a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesülettel. Bár szlovák nyelvű egyesületről volt szó, és a céljai között nem szerepelt a nyílt magyarosítás, a feladata ugyancsak a hazafias szellemű művelődés elősegítése volt, főleg vidéken.⁴

Szapáry Gyula 1890–1892 közötti miniszterelnökségének a szlovákokat érintő, nemzetiségpolitikai szempontból legfontosabb eseménye az 1890. évi felvidéki akció volt. Ennek keretében a kormány tárgyalást folytatott a felföldi vármegyék főispánjaival, amely során a szlovák nemzeti mozgalommal és felföldi politikával kapcsolatos legjelentősebb problémakörök kerültek megvitatásra. Szarka László

¹ SZARKA, 1995. 16–27.

² ÁBRAHÁM, 2020. 124–139.

³ SZARKA, 1995. 104–109.

⁴ Uo., 109–117.

szerint az akció új fejezetet nyitott a kormány felföldi nemzetiségi politikájában; ez volt az első olyan intézkedés, mely új eszközrendszert kívánt kidolgozni.⁵

A tanulmányban vizsgált időszak utolsó kormánya a Bánffy Dezső vezette kormány volt 1895–1899 között, amely nemzetiségi politikája mélypontnak tekinthető a szlovák politikai élet és a nemzeti mozgalom szemszögéből. Az egyik fontos intézkedése a miniszterelnökséghez tartozó nemzetiségekért felelős ügyosztály létrehozása volt, amelynek egyes szervei a nemzetiségek ügyeit intézték. Ez a lépés a nemzetiségpolitika szakszerűsítéséhez vezetett, amely a gyakorlatban azt jelentette például, hogy bevezették a főispánok féléves, később éves kötelező jelentéseit, így a kormány rendszeresen jutott a nemzetiségekről szóló információkhoz, például a nemzetiségi mozgalmak működéséről, kapcsolataikról, vagy a szlovák ellenzéki sajtóról. A Szapáry-féle akció tanulságait, tapasztalatait felhasználva és a magyarosítás eszközeit igénybe véve a kormány aktívan látott hozzá a pánszláv „problémakör” rendezéséhez.

A szlovák sajtó cenzúrájának szigorítása mellett több sajtóper is indult a korszakban, általában pánszláv izgatás vádjával. Perbe fogták a *Národné noviny* (*Nemzeti Újság*) főszerkesztőjét, Ambro Pietort, valamint a már említett *Slovenské listy* szerkesztőjét és rózsahegy nyomdászt, Karol Salvát. A cseh–szlovák kapcsolatok felélénkülése is foglalkoztatta a kormányt, bár korábban ezeket a kapcsolatokat nem tartották komoly veszélyforrásnak. Fokozták a magyar nyelv kötelező tanításának ellenőrzését, államosították a szlovák iskolákat, a cseh nyelvű Bibliákat szlovák irodalmi nyelvűekkel helyettesítették, és fokozták a szlovák pénzintézetek megfigyelését. A Prágában megalakult Csehszláv Egység működését is figyelemmel kísérték és veszélyesnek ítélték. Mindezekből kitűnik, hogy a korábbiakhoz képest a Bánffy-kormány magyar szempontból hatékonyabb és következetesebb regionális nemzetiségi politikát képviselt.⁶

Az 1868-as nemzetiségi törvény számos negatív fejlemény mellett azonban széles körben engedélyezte a nem magyar nemzetiségűek számára az egyesületek létesítését. Az egyesületi életre vonatkozóan a dualizmus időszakában nem létezett törvényi szabályozás, működésüket miniszteri rendeletek szabályozták. Az 1394/1873. számú elnöki rendelet az egyesületek alapítását miniszteri engedélyhez kötötte, a nemzetiségek viszonylagos egyesületalapítási szabadságát az 1508/1875. számú belügyminiszteri rendelet még tovább szűkítette. A rendelet értelmében a nemzetiségek már csak irodalmi és közművelődési egyesületeket alapíthattak, tehát a kormány szempontjából kevésbé veszélyeseket a politikai, vagy munkás egyesületekhez.⁷

A tanulmányban mindezen fejlemények kontextusában esettanulmányként vizsgált két egyesület székhelyéül Liptószentmiklós szolgált, amely ekkor Liptó vármegye központja és korszakban gazdasági, ipari, nemzeti és kulturális központ volt. A nemzeti mozgalom szempontjából jelentős volt az, hogy a szlovákok vezetői itt gyűltek össze 1848. május 10-én és nyilatkoztatták ki a szlovák nemzet követeléseit. A város már a 19. század első felében a börgyártás központjaként

⁵ SZARKA, 1995. 125–132.

⁶ Uo., 131–146.

⁷ BÓSZÉ, 1997. 22–24.

erős vállalkozói réteggel rendelkezett, amely aktívan bekapcsolódott a nemzeti életbe. Kulturális szempontból kiemelkedő volt a Gašpar Fejérpataky Belopotocký nevéhez fűződő első kölcsönző könyvtár, valamint és az első amatőr színtársulat. Mindezek mellett Liptószentmiklóson alakult meg az első össznemzeti egyesület, a Tatrin.⁸

A liptószentmiklósi egyesületi élet az új egyesületek alapítása szempontjából a leggazdagabb időszakban, az 1860-as években kezdődött a Beseda alapításával. Nemzetiségi és típus szempontjából is különböző szerveződések jöttek létre, összesen körülbelül 22 új egyesület alakult meg. A szlovák egyesületek között említhető a Besedán kívül a Tatrán Dalegylet, a Dobrodej jótékonyági egylet, a Živena nőegylet és a Matica slovenská helyi fiókjá. A Magyar Társalgási Kör mellett magyar nyelvű egyesületként működött többek között a Liptó-Szent-miklósi Dalegylet.⁹

Az alapszabályok és a deklarált célok

A Szlovák Társaskört 1862-ben alapították; erről az 1873-as egyesületi összeírás tudósít, amelyben a Tót Casinó, Beseda színházi egylet elnevezés alatt szerepel.¹⁰ A másik megyei összeírás, amelyben az egyesület szerepel az 1508/1875. számú belügyminiszteri rendelethez kapcsolódik. Ezt az összeírást a rendelet másolatához csatolták, ekkortól itt kezdték el vezetni az egyesületek alapítását. Az 1875-ös összeírás az egyesület nevét még a Liptó-szent-Miklósi és Verbicz-szent-Miklósi elővárosi tót kaszinó és színházi egylet alakban adja meg, másik elnevezése a Tót Polgári Kaszinó volt. Az 1875-ös összeírásban a Beseda elnevezést már nem is jegyezték fel,¹¹ a későbbi időszakokban pedig már szinte csak ezt az elnevezést használták.

Korábban Reisz Gábor foglalkozott részletesen Vargha Gyula statisztikájával, amely az 1878-ban Magyarországon működő egyleteket mutatta be. Reisz tanulmányában kitér a Besedához hasonló kaszinó típusú egyesületek kérdésére is, amelyeket különálló típusnak tekint, és elkülöníti őket a társasköröktől és a kulturális vagy önképző egyesületektől. Véleménye szerint a kaszinót egyúttal gyűjtőfogalomnak is tekinthetjük, amely sokszor élesen elkülönül a társasköröktől, részben azért, hogy a kaszinók egy konkrétabb csoport társadalmi találkozási helyéül szolgálnak. Így jönnek létre a különböző nemesi, polgári vagy ipari kaszinók. Ugyanakkor a kaszinónak nevezett egyesület pontos kategóriájának behatárolása legfőképpen a tevékenység vizsgálatával lehetséges.¹²

Az egyesület első, 1862-es alapszabályát a szlovák nemzeti mozgalom akkori szócsöve, a *Pešťbudínske vedomosti (Pest-Budai tudnivalók)* közölte 1865. évi 22. számában. Az alapszabály deklarálja, hogy az egyesület fő célja a művelődés

⁸ ÁBRAHÁM, 2016. 282–283.

⁹ KOVAČEVIČOVÁ, 1993. 45–47.

¹⁰ ŠAB Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1895, 1916. doboz, 3075, Hlásenie o spolkoch v župe 1260/1873.

¹¹ ŠAB Fond Liptovská župa II, Písomnosti župného archívára, C. Osobitne ukladané písomnosti, a. stanovy spolkov, 2438. doboz, 1867–1917.

¹² REISZ, 1988. 930–946.

terjesztése, a szlovák nemzeti ügy támogatása, valamint a nemzeti identitás erősítése, egyházi és politikai kérdések kizárása mellett. Az egyesület mellékfeladatának tekinti a színházi előadások, táncestélyek és egyéb rendezvények szervezését. Az ezekből származó bevételt a nemzeti mozgalom támogatására kívánja fordítani. Ennél a pontnál felmerülhet a kérdés, hogy tekinthető-e a szlovák nemzeti ügy támogatása politikai tevékenységnek. A tanulmányban még sor kerül ennek részletezésére. Továbbá az egyesület célja egy könyvtár fenntartása is volt, ahonnan kölcsönzési díj ellenében a tagok számára lehetőség nyílt könyvkölcsönzésre. Az egyesület feladatának tekintette még, hogy különböző drámaíró pályázatok kiírásával támogassa a szlovák nyelvű drámaírást.¹³

Az egyesület e korai időszakába és az általuk támogatott nemzeti narratíva alakulásába betekintést nyújt több, a *Pešťbudínske vedomosti*-ben megjelent cikk is. A lap 1861. évi 56. számában az egyesület későbbi jegyzője, Jozef Bella a Beseda alapítása kapcsán azt írja, hogy a lipatói szlovák életben és az egész nemzet életében komoly előrelépést jelent az egyesület létrehozása. Kiemeli a szlovák irodalmi élet támogatását, és felhívást intéz a szlovákokhoz, hogy a „nemzet iránti szerelemből” vegyenek részt az egyesület által szervezett drámaíró pályázaton.¹⁴ A *Pešťbudínske vedomosti* 1863. évi 22. számában az akkori jegyző, Ján Bauer kiemeli, hogy a lipatói szlovákok azzal a céllal alapították a társalgó és színházi egyesületet, hogy a nemzeti identitást erősítsék és nemzeti szellemben neveljék a lipatói szlovákságot. Az egyesületi gyűléseket a parlamenti gyűlésekhez hasonlítja, ahol értelmiségiek és iparosok, fiatalok és idősek mind együtt társalognak, és részt vesznek az egyesület életében. Kifejti továbbá, hogy az egyesületben egyaránt nagy az érdeklődés a tagok között a sajtó olvasása és a színházi előadások iránt is. Ő is kiemeli a szlovák irodalmi és drámaírói tevékenység és az amatőr színház fontosságát a nemzeti életben.¹⁵ A tanulmány tárgya szempontjából lényeges az, hogy az egyesület az 1862-es alapszabályban foglaltak alapján a kezdeti időszakban nyíltan a szlovák nemzeti mozgalom támogatása mellett állt ki, egy erős nemzeti narratívát propagált, és a sajtóban megjelent írások is azt támasztják alá, hogy az egyesületet a szlovák nemzeti ügy támogatása eszközének tekintették, a nemzeti identitás erősítésének szempontjából pedig fontosnak tekintették a szlovák nyelvű irodalom támogatását.

A tanulmányban vizsgált időszakban egy alapszabálymódosításra került sor 1892-ben, amely folyamat végigkövethető a Liptó vármegyei főispáni iratok alapján. A módosításról az 1892. január 3-ai közgyűlés döntött. Az egyesület akkori elnöke, Ondrej Uličný, a Belügyminisztériumnak írt levélben említi, hogy az új alapszabály a Liptószentmiklósi Magyar Társaskör alapszabályának mintájára íródott, miután „a kor szelleme megkívánta a módosítást”.¹⁶ Ez utóbbi megjegyzéssel kap-

¹³ Stanovy a zakladnie zakony liptovsko Vrbicko Sv. Mikulášskej a Vrbic.Sv.Mikulášsko-Hušťáckej Besedy a spolu divadelného od roku 1862. *Pešťbudínske vedomosti*, 5. (1865. március 17.) 22. sz. 2–3. vagy ŠAB Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1892, 1843. doboz, 3045, Zápisnica z rokovania Vrbicko-hušťáckej-sv. mikulášskej Besedy.

¹⁴ Bella, Jozef: Zriedenie Slovenskej besedy. *Pešťbudínske vedomosti*, 1. (1861. szeptember 27.) 56. sz. 2.

¹⁵ Bauer, Ján: Napredovanie besedného spolku. *Pešťbudínske vedomosti*, 3. (1863. március 17.) 22. sz. 1–2.

¹⁶ ŠAB Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1892, 1843. doboz, 3045, Zápisnica z rokovania Vrbicko-hušťáckej-sv. mikulášskej Besedy.

csolatban fontos hozzátenni, hogy az 1890-es években a Szapáry Gyula miniszterelnök által szervezett, 1890. október 23-án lezajlott felvidéki konferenciát követően valóban szigorítás tapasztalható a magyar kormány felvidéki nemzetiségi politikájában. Ez az egyesületeket is érintette.¹⁷ A Liptószentmiklósi Magyar Társaskör 1890-es alapszabálya ismert, erről a későbbiekben a Magyar Társaskörrel kapcsolatban még lesz szó, de ennél a pontnál fontos megjegyezni, hogy ez az alapszabály nem tartalmaz semmilyen nemzeti narratívát,¹⁸ ahogy a későbbi, módosított alapszabályt sem.¹⁹ Ondrej Uličný megjegyzése „a kor megváltozott szelleméről” valószínűsíthetőleg ebben az összefüggésben értelmezendő.

Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy 1892-ben a főszolgabíró az alispánnak írt levelében fejezi ki meggyőződését, hogy a szóban forgó esetben nem alapszabálmódosításról van szó, hanem új alapszabály elfogadásáról. Véleménye szerint a Beseda ekkor korábbi formájában megszűnt, és az addigi tagok valójában új egyesületet alapítanak, új alapszabállyal. Ennek ellenére a főszolgabíró az új alapszabály elfogadását tanácsolja, amely véleménye szerint már mentes a hazaellenes színészet elemeitől.²⁰ Felmerülhet tehát a kérdés, miként működhetett az egyesület 1892-ig az eredeti 1862-es alapszabállyal, amely explicit módon deklarálja, hogy a tevékenységével a nemzeti ügyet kívánja előmozdítani? Mindez különösen annak figyelembevételével szembeűnő, hogy az 1508/1875. belügyminiszteri rendelet megtiltotta a nemzetiségi politikai egyesületek létesítését, és a „nemzeti” jelző használatát. Ahogy már említésre került, vékony határ feltételezhető aközött, hogy mi számított nemzeti közművelődésnek, és mi nemzeti politizálásnak. Politikai eszköznek számít-e például a szlovák nemzeti identitás erősítése?

Az egyesület működésének korabeli megítélésében valószínűleg több tényező is közrejátszott, ilyen volt például a megyei vezetés hozzáállása a tevékenységükhöz. Az egyesületek szorosabb ellenőrzésének csak 1907-től lettek szervezett keretei, amikor a Belügyminisztérium rendeletbe foglalta a nemzetiségek által rendezett estek rendszeres felügyeletét és jelentés készítését az ott elhangzottakról. A jelenleg rendelkezésre álló források alapján nem áll módunkban eldönteni, hogy a Beseda ebben az időszakban csak szerencsésnek mondható amiatt, mert az alapszabályában foglaltak nem jelentettek problémát, vagy hogy a tevékenységét és a nemzeti ügyért tett lépéseit nem tartották az 1875-ös rendeletbe ütközőnek. A további kutatások során fontos lesz majd olyan közművelődési egyesületek tevékenységét is feltérképezni, amelyeknek hasonló volt az alapszabálya, mint a Besedáé, ám ezzel az egyesülettel ellentétben összetűzésbe kerültek a megyei hatóságokkal.

A Besedával azonos típusú, magyar nyelvű egyesületek közül összehasonlításként két szervezetet, a Liptószentmiklósi Magyar Társalgókat, valamint a Rózsahegy Magyar Társaskör működését érdemes részletesebben megvizsgálni. Az egyesületek forrásanyagában többszöri utalás található a két társaskör közötti testvéri viszonyra, ezt támasztja alá például az, hogy a Rózsahegy Magyar

¹⁷ Bővebben: SZARKA, 1995. 125–130.

¹⁸ N. N., 1891.

¹⁹ ŠAB Fond Liptovská župa II, Písomnosti župného archivára, C. Osobitne ukladané písomnosti, a. stanovy spolkov, 2438. doboz, 1867–1917.

²⁰ ŠAB Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisý, 1892, 1843. doboz, 3045, Zápísnica z rokovania Vrbicko-hušťákej- sv. mikulášskej Besedy.

Társaskör termeit a liptószentmiklósi tagoknak elérhetővé tették a kölcsönösség elvénél fogva.²¹ A két társaskör levelezéséből az is kiderül, a testvériségre hivatkozva a tagok ünnepélyes összeírását is megosztották egymással.²² A forrásadottságok tekintetében azonban aránytalanság tapasztalható: míg a Liptószentmiklósi Magyar Társaskörre vonatkozó sajtóanyag sokkal gazdagabb, azonban egyesületi forrásként csupán az 1890-es alapszabály ismert, a Rózsahegyi Magyar Társaskör saját forrásanyaga rendkívül gazdag.

A rendelkezésre álló 1886-os rózsahgyi alapszabály, valamint az 1890-es liptószentmiklósi alapszabály nagyrészt hasonló. Az egyesületek működésének célja mindkét esetben a művelődés terjesztése a művelt társalgás elősegítése révén, mindkét esetben a politikai, illetve az egyházi kérdések kizárása mellett. Ezeknek a céloknek az eléréséhez az egyesületek tevékenysége a következőket foglalta magában: hírlapok előfizetése, könyvtár fenntartása, felolvasások és társas játékok biztosítása. A zene, a tánc és az egyéb társas multságok a rózsahgyi esetben hangsúlyosabban szerepelnek az alapszabályban. Bár kisebb eltérések megfigyelhetők, lényegi különbség nincs a két dokumentum között. A nemzeti narratíva hangsúlyosabb jelenlétére utal, hogy rózsahgyi alapszabály kimondja: a kör hivatalos nyelve a magyar, ez a megjegyzés azonban hiányzik a liptószentmiklósi alapszabályból.²³

A tagság

Az egyesület tagjairól és működéséről részletesebb információkat legfőképp a közgyűlések és bizottsági gyűlések jegyzőkönyvei tartalmaznak. A tagság kérdése a nemzeti identitás szempontjából is jelentős adalékokkal szolgálhat a kutatáshoz.

A szlovák egyesület esetében a tagok között találunk vállalkozókat, iparosokat, értelmiségieket, orvosokat, jogászokat, akik mindannyian liptói lakosok voltak. Az új tagok felvételéről a gyűlések elején döntöttek. Ezeket a szavazásokat jegyzőkönyvbe vették, és a név mellett a rendes tagok mesterségét és származását is rögzítették. Az 1898. december 11-én tartott bizottsági gyűlés jegyzőkönyve szerint például két új tagot szavazott meg a bizottság: Ferdinand Ballo orvost és Cyril Lichondus asztalost.²⁴ A szlovák egyesület 1892-es alapszabálya a következő pontokat tartalmazta a tagfelvétellel kapcsolatban. Bármely feddhetetlen jellemű egyén beléphetett az egyesületbe, és az alapszabály a tagság két típusát különböztette meg: a beltagok helyi lakosok voltak, és évente 5 forintot fizettek tagdíjként, a kültagok pedig évente 3 forintot fizettek és tisztviselői pozícióba nem voltak választhatóak. Az állandó tagok jelenléte és meghívása mellett idegenek is beléphettek a kör helyeibe, maximum 3 napra. A Liptó-szent-Miklósi Polgári Kaszinó

²¹ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, Rózsahegyi Magyar Társaskör Alapszabálya.

²² ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, A liptó szentmiklósi magyar társalgási Kör a Rózsahegyi casino tekintetes elnökségének, 1891. április 9.

²³ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, Rózsahegyi Magyar Társaskör Alapszabálya; N. N., 1891.

²⁴ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921. 1898. december 11-ei bizottsági gyűlés jegyzőkönyve.

gyakorlati vezetését és ügyintézését az igazgatói választmány végezte. Évente közgyűlést tartottak, ahol a tagok az igazgatói választmány által előterjesztett ügyekről szavaztak, például a költségvetésről és a tisztségviselők választásáról. A kör tisztségviselői a következők voltak: az elnök, az alelnök, a titkár, a pénztárnok, az ügyész, a háznagy, a könyvtárnok és a színházigazgató. A választmánynak a tisztségviselőkön kívül 20 tagja volt, akiket ugyanúgy a közgyűlés választott meg. Az alapszabály a továbbiakban tisztázza az egyes tisztségviselők feladatköreit.²⁵ Fontos megjegyezni, hogy sem a korábbi, sem a későbbi alapszabály nem kötötte a belépést kimondottan a nemzeti identitáshoz, annak ellenére, hogy az 1862-es alapszabály erős nemzeti narratívát tartalmazott.

A tanulmány elején megfogalmazott kérdések megválaszolásához érdemes közelebbről is megvizsgálni a szlovák egyesület vezetőit. Ezekben a pozíciókban több esetben megtaláljuk a szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő alakjait és a politikailag aktív személyiségeket. A rendelkezésünkre álló, 1897–1899 között készült jegyzőkönyvekben számos, a helyi közéletből ismert személlyel találkozunk. Ilyen például Ján Ružiak egyesületi elnök, aki az 1890-es években a Szlovák Nemzeti Párt új politikusai közé tartozott, és ebben az időszakban ügyvédként is dolgozott Liptószentmiklóson. Később a magyar és a csehszlovák országgyűlésben is képviselő volt. Emellett pedig az egyik aláírója volt a turócszentmártoni nyilatkozatnak, mely által 1918. október 30-án a szlovákok kinyilvánították függetlenségüket a Magyar Királyságtól, és a születendő Csehszlovákiához csatlakoztak.²⁶ Emil Stodola egyesületi jegyző 1885-től a Szlovák Nemzeti Párt vezetésében is részt vett, és szintén a turócszentmártoni nyilatkozat aláírói között volt 1918-ban.²⁷ Jur Janoška a tanulmány tárgyát képező időszakban évekig tagja volt az igazgatói választmánynak és aktívan részt vállalt az egyesület tevékenységében. Janoška a csehszlovák gondolat egyik képviselőjeként aláírta a turócszentmártoni nyilatkozatot, később pedig a csehszlovák parlament képviselője és a Matica slovenská elnöke volt.²⁸

A Liptó vármegyei főispáni iratok között olyan jelentéseket is találunk, melyek pánszlávizmussal vádolják az egyesület egyes vezetőit, például a már említett Jur Janoškát vagy Kállay Adolf egyesületi titkárt. Az egyik jelentés szerint a két említett személy egy 1896-os diákrendezvényt használt fel pánszláv zászló bontására és államellenes beszédek elmondására,²⁹ de hasonló jelentések készültek más, az egyesületekhez köthető személyekről is, például Rehor Uram Podtatranský tanár és költőről vagy Karol Ruppeldt tanárról.³⁰

²⁵ ŠAB Fond Liptovská župa II, Písomnosti župného archivára, C. Osobitne ukladané písomnosti, a. stanovy spolkov, 2438. doboz, 1867–1917.

²⁶ Ružiak, Ján: <https://web.archive.org/web/20160305010735/http://www.presov.sk/portal/?c=12&id=15413> (Utolsó letöltés: 2023. május 16.)

²⁷ Džentlmen slovenskej politiky:

<http://web.archive.org/web/20070630104741/www.civil.gov.sk/archiv/casopis/2002/21/2126mi.htm> (Utolsó letöltés: 2023. május 16.)

²⁸ ŠVORC, 2010. 64–81.

²⁹ ŠAB Liptovská župa II, Hlavný župan, A. Písomnosti dôverně, b. spisy, 1895, 1444. doboz, 2585., Správa mikulášskeho slúžneho o činnosti Jur Janošku a Adolfa Kállaya.

³⁰ ŠAB Liptovská župa II, Hlavný župan, A. Písomnosti dôverně, b. spisy, 1894, 1444. doboz, 2583. Opatrenia politických a cirkevných úradov proti učiteľom Uramovi a Ruppeldtovi za účasť v slovenskom národnom hnutí.

A két magyar egyesületi alapszabály a tagokkal kapcsolatban szinte azonosan fogalmaz. A kör tagjává válhat minden feddhetetlen jellemű lakos, és a belépés körülményei megegyeztek a szlovák társaskör kapcsán bemutatott eljárással. A rózsahegyí egyesületbe való belépéshez két, míg a liptószentmiklósi egyesületbe való belépéshez egy ajánlásra volt szükség. A felvételi kérelemről a választmányi gyűlés szavazott. Az alapszabályok pontosan részletezik a tagság típusait és ehhez kapcsolódó tagsági díjak összegét, ugyanúgy, mint a kilépés vagy a kizárás lehetőségét és ennek menetét. Az alapszabályokban külön fejezetet szántak a tagok jogainak. Tagok új tagokat ajánlhattak, választók és választhatók voltak, szavazati joggal bírtak, a kör helyiségeit és ingóságait használhatták, indítványt tehettek, vendéget vezethettek be a kör helyiségeibe, valamint részt vehettek az egyesület által szervezett rendezvényeken.³¹

A Rózsahegyí Magyar Társaskör jegyzőkönyveiben a felvételkor szintén feljegyezték a tagok foglalkozását, akik között, a szlovák körhöz hasonlóan, főleg értelmiségieket, kereskedőket és iparosokat találunk. Feltűnő a megyei tisztviselők és hivatalnokok magasabb aránya. Ilyennek tekinthetők a vasúti mérnökök, a postahivatal vezetője, a gimnáziumi tanárok, az állomásfőnök vagy az adótárnok.³² Ez részben azzal magyarázható, hogy a Liptóhoz hasonló szlovák többségű régiókban elsősorban a hivatalnoki réteg és a megye vezetése alkotta a helyi magyarságot.

A Rózsahegyí Magyar Társaskör 1883–1894 közötti jegyzőkönyvei hasonló tendenciát mutatnak a választmány összetételében is. Kiszely Vendel törvényszéki elnök 1894-ig töltötte be az egyesület elnöki pozícióját. A rózsahegyí királyi törvényszék bírái és hivatalnokai között találjuk az egyesület választmányának több tagját is, például Dr. Pohorányi Gyulát, Winkler Manót vagy Pruzsinszky Miklóst. A törvényszék szinte összes hivatalnoka legalább egyszerű tagja volt az egyesületnek. A rózsahegyí királyi ügyészség főügyésze, Bobrovniczky László, a rózsahegyí királyi járási bíróság főbírája, Króner András, valamint albírája, Bobrovniczky Tamás szintén az egyesület választmányi tagjai, vagy az egyesület tisztviselői voltak.³³

Feltételezhető, hogy a megyei hatalom képviselői számára szinte magától értetődő volt a belépés az egyesületbe. Ezt megerősíti a tagok létszámának alakulása is. Az 1881-es népszámlálás alapján a megyei lakosság 1,9 %-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, ami 1438 személyt jelentett. Rózsahegyén ez a szám 3,9 % volt, azaz 228 személy.³⁴ Ezekhez az adatokhoz képest aránytalanul magas a Rózsahegyí Magyar Társaskör tagjainak száma. 1882- ben az egyesületnek 140 tagja volt,³⁵ 1892-ben pedig 110.³⁶ Azt, hogy a megye hivatalnokai számára milyen mértékben volt önkéntes a belépés és történt az meggyőződésből, vagy mennyire

³¹ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, Rózsahegyí Magyar Társaskör Alapszabálya.; N. N., 1891.

³² ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1882–1894 jegyzőkönyvei.

³³ Kiss (ÖSSZEÁLL.), 1879. 75.

³⁴ N. N., 1882. 160–163.

³⁵ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1886. december 26-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁶ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, A Rózsahegyí Magyar Társalgókör rendes tagjainak névjegyzéke. 1892.

történt inkább csupán illemből, a források alapján nem lehet eldönteni. Az utóbbi magyarázat mellett szól egy, a *Liptó* című hetilapban 1897-ben megjelent újságcikk, amelyben a szerző a Liptószentmiklósi Magyar Társalgókör állapotát elemzi. Megállapítása szerint a Magyar Társaskör által szervezett esti rendezvényeken már egy évtizede észrevehető a visszafejlődés, az eseményeket kevesen látogatják, és inkább csupán üres szórakozást jelentenek. A szlovák egyesülettel kapcsolatban viszont megjegyzi: „[...] ha a tótok által rendezett gyakori nemzeti színi előadásokat tekintetbe vesszük melyek a pseudo magyarok által több pártolásban vannak, mint akár a magyar színészet vagy felolvasás”. Az egyesület nemzeti narratíváját helyezi előtérbe a cikk szerzője, kifejtve azt is, hogy minden egyes jóra való magyarnak szent kötelessége lenne részt venni az ilyen egyesületek életében, ezzel is a szlovák események ellensúlyát képviselve:

„[...] a pánszlávizmus egyre teret hódít, a magyarság az egész vonalon, minden alkalomnál vereséget szenved [...]”.

„Örülünk, hogy a magyar kaszinónk lassanként öntudatra ébred és legalább estélyek rendezése által a magyar társadalmat összefűzni iparkodik, mely semmi esetre sem sikerül neki, mert vannak közöttünk olyan elemek, mely minden áron az egyesülést, az összetartást a magyarok közt meggátolni törekednek.”³⁷

Az egyesületek tevékenysége

Az egyesület tevékenységét, illetve az egyesület által szervezett rendezvényeket elsősorban a nemzeti identitás megerősítése szempontjából fontos vizsgálni. A Slovenská beseda tevékenysége leginkább a gyűlések jegyzőkönyvei, a sajtóban megjelent cikkek és az éves költségvetések alapján kutatható. Az egyesület kiadásainak viszonylag nagy részét a sajtótermékek előfizetési költsége képezte. Évente átlagosan 25–30%-ot tett ki ez a tétel.³⁸ A rendelkezésre álló jegyzőkönyvekből az általunk vizsgált időszak három évében (1897–1899) előfizetett sajtótermékek³⁹ listájából látszik, hogy a kortárs szlovák politikai irányzatok szinte mindegyike képviselve volt. A megrendelt újságok közül a Szlovák Nemzeti Párt hivatalos sajtóorgánuma a *Národnie noviny* volt. Ehhez hasonló szellemben tudósítottak a *Slovenské Pohľady* (Szlovák Nézőpontok), a *Hlásnik* (Hírnök), az *Obzor* (Horizont) és a *Rodina a škola* (Család és Iskola) című lapok. A szlovák politika néppárti katolikus irányzatát

³⁷ Néhány komoly szó. *Liptó*, V. (1897) 45. sz. 1.

³⁸ ŠAB LM Fond Besedy v Liptovskom Mikuláši 1862–1938. 1897. december 17-ei, 1898. december 18-ai közgyűlések jegyzőkönyvei és az 1899. december 9-ei választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

³⁹ Az előfizetett sajtótermékek a következők voltak: *Národnie Noviny*, *Slovenské pohľady*, *Cirkevné listy*, *Černokňazník*, *Obzor*, *Hlásnik*, *Dom a škola*, *Stráž na Syone*, *Naša doba*, *Pútnik sv. vojtešský*, *Slovenské listy*, *Kresfan*, *Katolícke noviny*, *Literálne listy*, *Pester Lloyd*, *Budapesti Hírlap*, *Ludové noviny*, *Višegrad*, *Zlatá Praha*, *Osveta*, *Listy Pražské*, *Rodina a škola*, *Prehled Slovanský*, *Egyházi Szemle*, *Bolond Istók*, *Alkotmány*, *Hospodárske noviny*, *Hlas*, *Priateľ diéto*, *Slaviches Echo*, *Hazánk*. ŠAB LM Fond Besedy v Liptovskom Mikuláši 1862–1938. 1897. december 17-ei és 1899. december 17-ei közgyűlések jegyzőkönyvei, 1898. december 11-i, 1899. október 5-ei és 1899. december 17-ei választmányi gyűlések jegyzőkönyvei.

a *Kresťan* (Keresztény), a *Ľudové noviny* (Népi Újság) és a *Katolícke noviny* (Katolikus Újság) képviselte. A csehszlovák kölcsönösséget hirdető, valamint a turócszentmártoni központot bíráló irányzatot a *Slovenské listy* (Szlovák Lap) és a *Dom a škola* (Otthon és Iskola) propagálta.⁴⁰

Itt fontos kiemelni a *Dom a škola* című havilapot. Ez a pedagógiai szakfolyóirat 1885 és 1897 között jelent meg Rózsahelyen, Karol Salva szerkesztésében. Nem csak pedagógusoknak szánt lapról volt szó, a szélesebb nyilvánosságot is ellátta ismeretterjesztő jellegű tartalmakkal. A lap elsődleges célja a szlovák tanítási nyelvű népiskolák támogatása volt a magyarosító törekvések ellenében. A vármegye vezetése nem nézte jó szemmel a lap kiadását, a megyei adminisztráció különböző jelentéseket készített terjesztéséről. Ennek egyik oka a lap szlovák iskolák melletti kiállása, a másik pedig az újságban propagált cseh–szlovák kölcsönösség volt. Mindemellett a lap élesen kritizálta a konzervatív turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Pártot is, így a *Dom a škola* a párt támogatását is elvesztette.⁴¹ 1898-ban a vallási és közoktatásügyi minisztériumtól felhívás is érkezett a megye főispánjához, amelyben a minisztérium figyelmeztette a vármegye vezetését a lap létezésére és az általa képviselt csehszlovák kölcsönösség veszélyes eszméire. A miniszter azzal vádolta a lapot, hogy általa a „prágai szláv egyesület” pénzüsségeket csempészett az országba a csehszlovák mozgalom támogatására, a szlovák iskola tanítóinak segítségével.⁴²

Az egyesület alapszabályában a célkitűzések között szerepelt egy könyvtár fenntartása is. A költségvetésben a kiadások 5%-át tette ki a könyvtárra szánt összeg,⁴³ azonban a könyvtár működéséről és felépítéséről csak kevés információ áll rendelkezésre. Egy 1874-ben, az *Orol* (*Sas*) című lap 5. számában közölt cikk számol be a legreálisabban a Beseda könyvtáról, amely körülbelül 240 kötetet számlált, legfőképp drámákat és további 60 kéziratot, idegennyelvű színházi darabok fordításával. A cikk szerzője ironikusan megjegyzi, hogy bár az épület előtti utca hangos és nyüzsgő, a könyvtári termek üresek, és az egyesületi tagok inkább csak az esti színházi előadásokat látogatják.⁴⁴ A könyvtár gyenge látogatottságát az 1898. évi közgyűlésről a *Slovenské listy*-ben megjelent cikk is megerősíti, amely szerint az elolvasott könyvek és olvasók száma továbbra is alacsony.⁴⁵ Az 1862-es alapszabály (és az 1890-es Liptószentmiklósi Magyar Társalgókör alapszabálya is) a könyvtár kezelésére külön személyt jelölt ki, a könyvtárost, aki tagja volt a választmányi bizottságnak.⁴⁶

A sajtóelőfizetéseken és a könyvtár fenntartásán kívül az egyesület további tevékenységei közé tartoztak az esti zenés-táncos rendezvények, az irodalmi estek,

⁴⁰ RUTTKAY, 1979. 242–281.

⁴¹ Uo., 271–272.

⁴² ŠAB Liptovská župa II, Hlavný župan, A. písomnosti döverné, b. spisy, 1445. doboz, 1897.

⁴³ ŠAB LM Fond Besedy v Liptovskom Mikuláši 1862–1938. 1897. december 17-ei, 1898. december 18-ai közgyűlések jegyzőkönyvei és az 1899. december 9-ei választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

⁴⁴ Prehľad terajších slovenských vzdelávateľných spolkov a verejných knižníc. *Orol*, 5. (1874) 5. sz. 150–152.

⁴⁵ Dnes konalo naše meštianske kasíno riadne valné zhromaždenie. *Slovenské listy*, 2. (1896) 6. sz. 5–6.

⁴⁶ Stanovy a zakladnie zakony liptovsko Vrbicko Sv. Mikulášskej a Vrbic.Sv.Mikulášsko-Hušťáckej Besedy a spolu divadelného od roku 1862. *Pešťbudínske vedomosti*, 5. (1865. március 17.) 22. sz. 2–3; N. N., 1891.

a színházi előadások és a kapcsolattartás más egyesületekkel. Az esti zenés-táncos rendezvényeket kezdetben általában egyszeri alkalmként szervezték, de 1898-tól már minden csütörtökön szerveztek egy ilyen estét. Az egyesület új termeinek megnyitása alkalmából 1897. november 20-án szervezett esti multság programját részletesen is ismerjük. Programpontjai között szerepelt zongorajáték és táncos multság, de az egyesület nemzeti jellegével jobban összekapcsolódó részletek is. A rendezvény Rehor Uram Podtatranský költő beszédével kezdődött, aki kifejtette, hogy az egyesület tevékenységében a szlovák nemzet jövőjét látja. Az egyesületet fényhez hasonlítja, amely a haza iránti szeretetet ébreszti fel „a szegény szlovák nép” szívében. Az est további programja a szlovák népdalok éneklését követően egy színházi előadás volt. Az egyszerűplős vígjáték az anyanyelv szépségét és használatának fontosságát emelte ki.⁴⁷

Az egyesületi tevékenység további fontos eleme a szlovák irodalmi rendezvények szervezése volt. A rendelkezésre álló források szerint a vizsgált időszakban két ilyen esemény került megrendezésre; ezek alkalmával egy-egy szlovák költő munkásságát ünnepelték meg a tagok. Rehor Uram Podtatranský⁴⁸ 25 éves irodalmi munkásságának megünneplése 1898-ban került sor. A költő irodalmi sikereiről előadást hallgathattak meg a résztvevők, és a műveit is előadták. Az ünnepi köszöntők után az ünnepelt tartott beszédet, amelyben kifejtette, hogy munkájában mindig a nemzet és az Isten iránt érzett szeretete vezérelte.⁴⁹

Pavol Országh Hviezdoslav⁵⁰ 50. születésnapjának ünnepelésére 1899 nyarán került sor. Az est programja hasonló volt az egy évvel korábbihoz. A programpontok közül érdemes megemlíteni Kállay Adolf egyesületi titkár szavalatát. Kállay a *Naše Tatry* (*A Tátránk*) című verset adta elő,⁵¹ amely a Tátra fiainak és Tátra nemzetének szomorúságáról, fájdalomáról és sírjáról szól, és azzal a meggyőződéssel zárja a gondolatmenetet, hogy amíg csak felkel a nap, addig harcolni kell, és ezt a harcot nem szabad feladni.⁵² A Tátra mint jelkép rendkívül fontos szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalom tevékenységében és a 19. századi szlovák identitás kialakulásában. A Tátra a 19. század romanticizmusának hatására vált a szlovákokat, a szlovákságot jelképező szimbólummá, és az 1844-ben keletkezett, mai szlovák himnusz kezdő soraiban is megjelenik. A 19. század során Hviezdoslavin

⁴⁷ Otvorenie nových miestností meštianskeho kasína. *Slovenské listy*, 1. (1897) 2. sz. 2; Rehor Uram-Podtatranský: Buď svetlo! *Slovenské listy*, 1. (1897) 2. sz. 1.

⁴⁸ Rehor Uram Podtatranský (1846–1924) szlovák költő és író volt. 1867-től Liptószentmiklóson tanító. Jelentős volt az újságírói tevékenysége, főleg a *Slovenské Pohľady* és a *Národné noviny* című lapokban. Magyar drámákat fordított szlovák nyelvre. A dualizmus kori szlovák nemzeti élet kiemelkedő alakja. (<https://www.litcentrum.sk/autor/rehor-uram-podtatransky> – Utolsó letöltés: 2023. január 5.)

⁴⁹ 25. ročníka spisovateľa R. Urama-Podtatranského. *Slovenské listy*, 2. (1898) 3. sz. 6.

⁵⁰ Pavol Országh Hviezdoslav (1849–1921) a modern szlovák költészet úttörője, továbbá drámaíró és műfordító volt. Az ügyvédi vizsga letétele után az élete nagy részét Árva vármegyében élte le, először járásbíróként, később ügyvédként. Legelső verseit még magyar nyelven írta. 1912-től a Kisfaludy Társaság tagja. (<https://www.litcentrum.sk/autor/pavol-orszagh-hviezdoslav/komplexna-charakteristika-tvorby> – Utolsó letöltés: 2023. január 5.)

⁵¹ Hviezdoslavov večierok. *Slovenské listy*, 2. (1899) 2. sz. 4; 12. sz. 5–6.

⁵² Hviezdoslav, Pavol Országh: *K Tatrám*, 1890. (https://zlatyfond.sme.sk/dielo/196/Orszagh-Hviezdoslav_Zalmy-a-hymny/6 – Utolsó letöltés: 2022. december 20.)

kívül számos más költő költeményeiben is megjelent a szlovákok, vagy a szlovákok által lakott régió szinonimájaként. Ide sorolható Ján Kollár, Janko Kráľ, Andrej Sládkovič vagy Samo Chalupka. A szimbolikus, lírai használaton túl a Tátra fontos szerepet kapott a nemzeti mozgalom gyakorlati tevékenységében is. 1841-től kezdődött el a nemzeti kirándulások hagyománya, amikor Ľudovít Štúr és köre szimbolikus kirándulást tett a hegységben.⁵³

Az egyesületi jegyzőkönyvekben együttműködésre is találunk példát más egyesületekkel. Az egyesület támogatta a Szlovák Múzeumi Egylet (Muzeálna slovenská spoločnosť) alapítását, amely részben folytatta az 1875-ben megszűntetett Matica slovenská tevékenységét. Erre a célra konkrét pénzüsszeg is elkülönítésre került.⁵⁴ Az egyesület 1893-ban alakult meg Turócszenmártonban, és tagjai leginkább tudományos, honismereti és muzeológiai területen végeztek munkát. A Maticával való kapcsolat és a nemzeti identitás megőrzésének, ápolásának és erősítésének erőteljes jelenléte az egylet célkitűzései között azt jelzi, hogy az intézmény politikailag szignifikáns feladatokat látott el, amely a hatóságok figyelmét is felkeltette. Az egyletnek az alapszabály hatósági jóváhagyására két évet kellett várnia, ennek eredményeképpen pedig végül hivatalosan csak 1895-ben kezdhetette meg a működését. 1893-ban az alapszabály minisztériumba való beküldése során az alispán egy levelet csatolt a küldeményhez, amelyben kifejtette aggodalmait az alakuló egyesülettel kapcsolatban. A vármegyei adminisztráció vezetőjének véleménye szerint ez az egyesület nem csupán kulturális célokat szolgál, hiszen akkor alapszabályában nem emlegetné olyan hangsúlyosan a szlovák nép és a szlovák nép által lakott területek jelentőségét. Az alispán véleménye szerint csak olyan kulturális irányzatoknak van létjogosultsága, amelyek a nemzetiségek egy politikai nemzetbe való beolvadását célozzák. A kulturális különállástól ugyanis csupán egyetlen lépésre van a politikai értelemben való elszakadás. Egyértelmű, hogy ezt a logikát a liptószentmiklósi szlovák társaskört is tekinthetnék politikai szempontból politikailag problémásnak, hiszen támogatta a Szlovák Múzeum Egylet létrehozását, másfelől viszont, ahogyan arra korábban már utaltam, 1892-ben megváltoztatta az alapszabályát, amelyben így már nem volt explicit a nemzeti narratíva.⁵⁵ Am ennek ellenére az egyesület együttműködött más liptói szlovák identitású egyesületekkel is, akár a korábban említett események szervezésében is.

Fontos kiemelni, hogy az egyesület mindennapi tevékenysége kaszinójellegű is volt. Termeiben különböző játékfajták (kártya, biliárd) álltak rendelkezésre a tagok számára, és már az alapszabály is említi az „*illő és a törvény által megengedett társas játékokat és mulatságokat*”. Az egyesület termeinek látogatásához és az ott található játékok használatához minden beltagnak és kültagnak joga volt, de idegenek is látogathatták a termeket különböző szabályok betartása mellett. Az egyesület helységeiben a házirend betartásáért és a játékdíjak beszedéséért a gazda volt felelős, aki az egyesület egyik tisztségviselője is volt.⁵⁶

⁵³ LIPTÁK, 2004. 47–49.

⁵⁴ ŠAB LM Fond Besedy v Liptovskom Mikuláši 1862–1938, 1899. október 5-ei választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

⁵⁵ RYBECKÝ, 1983. 67–68.

⁵⁶ ŠAB Fond Liptovská župa II, Písomnosti župného archívára, C. Osobitne ukladané písomnosti, a. stanovy spolkov, 2438. doboz, 1867–1917.

A Magyar Társaskör tevékenysége is vizsgálható a fenti szempontok mentén. Hasonlóan a szlovák nyelvű körhöz, a magyar egyesület esetében is a sajtóelőfizetések és a könyvtár fenntartása tették ki a kiadások egy részét. Ez nem meglepő, hiszen az olvasási kultúra fejlesztése mindkét vizsgált magyar egyesület alapszabályának célkitűzései között szerepel. Az 1889. évi költségvetésből kiderül, hogy a sajtótermékek előfizetése körülbelül az összkiadások 15%-át tette ki.⁵⁷ Részletesen ismerjük az 1882. évi megrendelt hírlapok jegyzékét is, amely az elkövetkezendő időszakban csak minimálisan változott.⁵⁸ Az egyesület megrendelt politikai lapokat, élclapokat, szaklapokat, de könnyebb szórakoztatásra szánt lapokat is.

A sajtótermékek előfizetéséről összefoglalóan elmondható, hogy a Rózsahegyi Magyar Társaskör, de feltehetőleg a Liptószentmiklósi Magyar Társalgókör is leginkább magyar és német nyelvű lapokat járatott. Kivételt egyedül a *Svornost* (*Egyetértés*) című lap képez, mely azonban erősen magyar- és kormánybarát hangnemben írt. 1873-tól heti kétszer jelent meg, és Besztercebányán szerkesztették. Ez a lap az egyik fő fóruma volt a szlovák tannyelvű gimnáziumok és a Matica elleni hadjáratnak, és a magyarosítás egyik kormány által támogatott eszköze is volt. 1885-ben szűnt meg; ekkor már Trencsénben jelent meg heti egyszer. 1886-tól a *Slovenské noviny* című lap vitte tovább szellemiségét.⁵⁹ A megyei főispáni iratok között felszólításokkal is találkozunk a lap támogatásával kapcsolatban. 1873-ban Szapáry Gyula belügyminiszter a lipitói főispánhoz intézett levelében a következőképpen fogalmazott:

*„Besztercebánya szabad királyi városában Kubányi László szerkesztő felelőssége mellett Svornost cím alatt s a mellékelt program alapján- egy jó irányú tót hetilap fog jövő hóban megjelenni. [...] Minthogy hason tartalmú hírlap minden tót ajkú községnek felette szükséges, midőn ezen lapra Méltóságod figyelmét ezennel felhívom, egyszersmind bizalmasan felkérem Méltóságodat, hogy hathatós pártolását e lap érdekében érvényesíteni szíveskedjék.”*⁶⁰

1883-ban újabb felszólítás érkezett Budapestről a lap támogatására. A lap sokatmondó jellemzése itt is megjelenik:

„Azt hiszem nem szükséges Nagyméltóságod előtt bővebben fejtegetnem mennyire kívánatos, hogy egy hazafias irányú tót lap – az ország tót ajkú lakosainál – jó sikerrel hasson

⁵⁷ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, A rózsahegyi magyar társaskörnek 1889. évi bevétele és kiadásai.

⁵⁸ A megrendelt sajtótermékek a következők voltak: *Nemzet*, *Egyetértés*, *Pesti Napló*, *Pester Lloyd*, *Pester Journal*, *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók*, *Neue Freie Presse*, *Magyarország és a Nagyvilág*, *Pesti Hírlap*, *Jogtudományi Közlöny*, *Tátravidéki Híradó*, *Függetlenség*, *Svornost*, *Illustrirte Leipczipger*, *Országvilág*, *Fliegende Blätter*, *Fővárosi Lapok*, *Természettudományi Közlöny*. Később még előfizettek a *Liptó*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Boccaccio*, a *Budapesti Hírlap* és a *Magyar Katonai Szaklap* című újságokra is. Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921. 1882–1894. évi jegyzőkönyvek.

⁵⁹ RUTIKAY, 1979. 268–269.

⁶⁰ ŠAB Fond Liptovská župa II, 2. Hlavný župan, C. Písomnosti administratívne, b. spis, 1873, 1474. doboz, Vyzva k predplacaniu prouhorského časopisu Svornost.

*a józan elvek és a magyar állami eszmék szellemére s hogy egy ilyen lap folyton hathatós akadályba legyen a szélsőségekre vezető nemzetiségi irányoknak.*⁶¹

Ahogy azt már említettem, a lipótszentmiklósi, valamint a rózsahegy-i egyesületnek is a könyvtár fenntartása volt az egyik fő tevékenysége, ezt az 1886-os 1890-es alapszabályaik is fontos célként jelölték meg. Mindkét egyesület tisztviselői között szerepelt egy-egy könyvtáros, akik a könyvvállományért és a könyvek kölcsönzéséért, illetve visszavételért feleltek.⁶² A könyvtár működéséről az évi rendes közgyűlések jegyzőkönyveiből tudunk meg többet. A magyar egyesület 1882. december 26-i évi rendes közgyűlésén a könyvtárnak jelentésében az kifejtette, hogy a könyvtár állománya leginkább a tagok adakozásából gyarapszik. Elpanaszolta továbbá, hogy a könyvek sokszor nem kerülnek vissza a könyvtárba, vagy ha mégis, akkor is gyakran nagyon elhasznált állapotban. A közgyűlésen elhatározták, hogy az egyesületek által rendelt szépirodalmi, valamint élclapok régebbi számai a könyvtár állományát fogják gyarapítani.⁶³ Az 1884. december 23-i választmányi ülés külön foglalkozik a könyvek visszavételének kérdéseivel és elrendeli, hogy a könyvtár minden szerdán és szombaton könyvtári órát tartson. A könyvtári óra mibenlétét a forrás sajnos nem részletezi.⁶⁴ A könyvtár jelentőségét az 1885. január 18-i évi rendes közgyűlés is bizonyítja, amely során elhatározás született arról, hogy a szilveszteri multság tombolabevételének egy részét a könyvtár számára kell kiutalni. Ennek az összegnek a könyvek újraköttetését kell fedeznie.⁶⁵ A nemzeti identitás helyi jellegzetességeinek azonosítása szempontjából leginkább a könyvvállomány összetétele lehet segítségünkre. A Lipótszentmiklósi Magyar Társalgókör könyvtárosa, Takács József 1896-ban állította össze a könyvek címjegyzékét. 1896-ban az egyesület könyvtára 663 könyvet birtokolt. Nyelvi szempontból kizárólag magyar- és német nyelvű könyveket kínált a kör olvasóinak, leginkább szépirodalmi vagy ismeretterjesztő munkákat magyar és külföldi szerzőktől. A *Pallas Lexikon*ától kezdve, Jókai Mór regényein át egészen Giovanni Boccaccio *Dekameron*jáig. A művek között találhatóak olyan magyar identitást jelképező művek is, mint Klapka György: *Emlékeimből*, Kossuth Lajos: *Irataim*, vagy Pulszky Ferenc: *Életem és korom* című írásai.⁶⁶

Az egyesület által szervezett eseményekről elsősorban a sajtó tudósított. Ezek a következő kategóriák szerint csoportosíthatók: zenés-táncos esti rendezvények, irodalmi estek, együttműködés más egyesületekkel és megemlékezések. Az amatőr színjátszás támogatása a magyar egyesületek működésében nem volt jelen olyan mértékben, mint a szlovák Beseda esetében. A Lipótszentmiklósi Magyar

⁶¹ ŠAB Fond Liptovská župa II, Hlavný župan, C. Pisomnosti administratívne, b. spisy, 1486. doboz, 1883, Avizovanie prohungaristických novín Svornosť, ktoré vychádzali v Trenčíne.

⁶² ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, Rózsahegy-i Magyar Társaskör Alapszabálya; N. N., 1891.

⁶³ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1882. december 26-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

⁶⁴ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1884. december 23-ai választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

⁶⁵ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1885. január 18-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

⁶⁶ TAKÁCS (ÖSSZEÁLL.), 1896.

Társalgókör viszont rendszeresen szervezett esti zenés eseményeket, és 1897. október 23-tól heti rendszerességgel kerültek megrendezése a szombati zenekaros, élőzenés táncestek. Az első alkalom bevételét a kör új termeinek bútorozására fordították. 1899. február 11-én a kör nagy mulatságot rendezett, tombolával és virradatig tartó tánccal.⁶⁷

Az irodalmi rendezvények körébe tartoztak a hölgy-estek vagy a felolvasóestek. Mindkét esetben rendszeres összejövetelekről volt szó. Az első hölgy-estre, melyet a városi társadalom női tagjainak szervezett az egyesület, 1897. december 4-én került sor. A programban felolvasás (Matuska László: *Nőkről a nőknek*), népdal előadás, szavalat (Komócsy József: *Egy leányka ravatalánál*, Ilosvay Hugó: *Férjhez menjek?*) szerepelt. Az első esten előadott művekben olyan témák jelentek meg, mint például a szerelem, az elrendezett házasság, vagy a női sors.⁶⁸ Hasonlóan zajlottak a felolvasóestek is. Az 1898. január 8-án tartott felolvasóest programját részletesen is ismerjük, ekkor, többek között, Arany János *Hunyadi László* című művét is előadták.⁶⁹

A kutatás kérdéseinek megválaszolása szempontjából az egyesületek által szervezett megemlékezések vizsgálata kimondottan fontos, közvetlen forrás azonban csak az 1898. évi március 15-i megemlékezéssel kapcsolatban áll rendelkezésre. A *Liptó* című lap cikke, amely beszámol az eseményről, viszont megjegyzi, hogy rendszeres, évente megtartott eseményről van szó. 1898-ban Petőfi halálának évfordulójával kötötték össze az eseményt, amely nagy közvacsorával és felolvasással zárult.⁷⁰ Fontos kitérni az 1848-as hagyományok jelentőségére a nemzeti identitás szempontjából. Gyáni Gábor a nemzeti kollektív emlékezetre gyakorolt hatásának mértékét egyrészt abban látja, hogy a szociális vívmányok és a nemzeti függetlenségi harc a társadalom széles rétegét érintette. Másrészt pedig abban, hogy az eseménysorozat végül elbukott. 1848/49 eseményei pedig a kollektív emlékezet részévé váltak. A történetek első megünneplésére már 1849-ben sor került, ám az ezt követő időszakban nem intézményesülhetett a március 15-i megemlékezés, 1860-ban pedig új tartalmat is kapott, amikor az ünneplő tömeg összeütközésbe került a karhatalommal. Végül csak 1898-ban foglalták törvénybe 1848 emlékének megünneplését. A fokozatosan intézményesült megemlékezések és ünneplések első fórumai pedig épp a társas egyesületek voltak. A társas vacsora megtartása, ahogy a vizsgált egyesület esetében is látható, az 1870-es évektől kezdve a megemlékezés bevett gyakorlatát képezte. Fontos volt továbbá a múlt személyes megtapasztalása és a résztvevők személyes jelenléte, bár erre vonatkozó forrás a liptói egyesület esetében nem áll rendelkezésre.⁷¹

A többi egyesülettel való együttműködés az egyesületi tevékenységnek egy önálló részét képezte. Ugyanúgy, ahogy a szlovák nyelvű egyesület, a Rózsahegyi Magyar Társaskör is kapcsolatban állt kifejezetten nemzeti jellegű egyesületekkel. Az 1884. december 23-án tartott választmányi gyűlésen Kiszely Vendel, a kör elnöke, indítványozta, hogy a társaskör, testületileg lépjen be a Felső-Magyarországi

⁶⁷ Kaszinói estélyek. *Liptó*, 5. (1897) 42. sz.

⁶⁸ Magyar Társalgó Kör. *Liptó*, 5. (1897) 48. sz.

⁶⁹ Felolvasó-estély. *Liptó*, 5. (1897) 47.sz.

⁷⁰ Március 15. megünneplése. *Liptó*, 6. (1898) 11. sz.

⁷¹ GYÁNI, 2000. 113–127.

Közművelődési Egyletbe (FEMKE).⁷² Az 1885. január 18-án tartott rendes évi közgyűlés jóváhagyta az indítványt, majd a kör alapítóként csatlakozott a FEMKÉ-hez.⁷³ 1888-ban a Rózsahelyi Magyar Társaskör hangversenyt is rendezett, amelynek bevételét a Felső-Magyarországi Közművelődési Egylet javára fordították. A befolyt 115 forint összeget az egylet nyitrai központja szívélyes levélben köszönte meg.⁷⁴ Ezt a kapcsolatot is tekinthetjük nemzeti identitást erősítő eszköznek és politikai megnyilvánulásnak is, hisz a társaskör testületileg lépett be egy olyan egyesületbe, amely a kormány által támogatott, nemzeti identitást erősítő szervezet volt. A kormány által alapított és a kormány céljainak teljesítésére hivatott Felső-Magyarországi Közművelődési Egyesületet nem különíthetjük el a politika világától.

Összegzés

Tanulmányomban elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen eszközökkel próbálta egy szlovák és egy magyar egyesület a nyelvi és nemzeti identitást erősíteni a tagjaiban. Fontos kiemelni, hogy az alapszabályok nemzeti narratívát egyáltalán nem tartalmaztak, és deklarálták a politikai és az egyházi kérdések kizárását. A deklarált cél a művelődés terjesztése volt. A felszín alatt viszont mindkét esetben találkoztunk a nemzeti és a nyelvi identitás erősítésére való törekvésekkel. A Szlovák Társaskör esetében ezt elsősorban az előfizetett sajtótermékek kínálatában látjuk: bár előfizettek magyar és kormánybarát lapokra is, de többségben a szlovák nemzeti mozgalmat támogató, vagy akár a cseh-szlovák kölcsönöség gondolatát hirdető lapokat preferálták, a konkrét sajtótermékek rendeléséről pedig az egyesület vezetése döntött. Az esti zenés-táncos események, vagy az irodalmi rendezvények esetében azt láttuk, hogy a konkrét programpontok sokszor tartalmaztak nemzeti narratívát. Ilyen volt például Rehor Uram Podtatranský az egyesület új termeinek megnyitása alkalmából elmondott nyitóbeszéde, a rendezvényeken elszavalt versek kiválasztása, vagy az előadott színházi darabok repertoárja. A Magyar Társaskör esetében a sajtótermékek előfizetésénél ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, itt kizárólag magyar és német nyelvű lapok kerültek a tagokhoz. Kivételt képezett a magyarbarát hangnemben tudósító *Svornost* című lap. A Magyar Társaskör esetében ismerjük a könyvtár állományának címközgyűlést, amelyből szintén kitűnik a magyar nyelv kizárólagos előnyben részesítése. Elsősorban olyan szerzőktől gyűjtött köteteket a könyvtár, akik kimondottan a magyar nemzeti identitást szimbolizálják. A magyar nyelvi és nemzeti identitás erősítésének eszközeihez, a március 15-i megemlékezések rendszeres szervezése is kétségkívül hozzátartozott. A látszólag a politikai és az egyházi ügyektől elzárkózó egyesületeknél a fent felsorolt elemeken kívül további nemzeti és politikai

⁷² ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1884. december 23-ai választmányi gyűlés jegyzőkönyve.

⁷³ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, 1885. január 18-ai közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷⁴ ŠAB LM Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921, Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület a Rózsahelyi Magyar Társaskör tiszteletes elnökségének, 1884. május 14.

narratívát viselő részletekkel is találkoztunk. A szlovák Beseda vezetésében több olyan személy is közreműködött, akik a szlovák nemzeti mozgalom jeles személyiségei, sőt, kifejezetten a Szlovák Nemzeti Párt aktív politikusai voltak. Az egyesület hozzájárult a nemzeti szempontból erőteljesen fellépő Szlovák Múzeumi Egylet megalapításához, a Magyar Társaskör politikai és nemzeti narratívája pedig a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesülettel való együttműködésben is megmutatkozott. Végezetül, a sajtó – mindkét esetben – a saját egyesületéről mint az adott nemzeti mozgalom fontos intézményéről számolt be, kiemelve annak a nemzeti életben játszott jelentős szerepét.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

ŠAB   ŠTÁTNY ARCHÍV V ŽILINE SO SÍDLOM V BYTČI

Liptovská župa II, Hlavný župan, A. Písomnosti dôverné, b. spisy, 1895, 1444. doboz, 2585.
 Liptovská župa II, Hlavný župan, A. Písomnosti dôverné, b. spisy, 1894, 1444. doboz, 2583.
 Liptovská župa II, Hlavný župan, A. Písomnosti dôverné, b. spisy, 1897, 1445. doboz, 2586.
 Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1895, 1916. doboz, 3075.
 Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1886, 1756. doboz, 3015.
 Liptovská župa II, Písomnosti podžupana, B. Administratívne písomnosti, c. spisy, 1892, 1843. doboz, 3045.
 Liptovská župa II, Písomnosti župného archivára, C. Osobitne ukladané písomnosti, a. stanovy spolkov, 2438. doboz, 1867–1917.

ŠAB LM   ŠTÁTNY ARCHÍV V ŽILINE SO SÍDLOM V BYTČI- PRACOVISKO LIPTOVSKÝ MIKULÁŠ

Fond Besedy v Liptovskom Mikuláši 1862–1938

Fond Maďarského spoločenského kruhu v Ružomberku 1882–1921

Kiadott források

KISS

1979   KISS Gyula: *Igazságügyi tisztii névtár és az E. F. Kir. Biróságok szervezete. Első rész.* Budapest, [K. n.], 1879.

N. N.

1882   *Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve, II. kötet.* Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

1891   N. N.: *A liptó-szent-miklósi magyar társalgási kör módosított alapszabályai.* Liptó-szentmiklós, [K. n.], 1891.

TAKÁCS (ÖSSZEÁLL.)

1896 TAKÁCS József (összeáll.): *A Liptó-Szent-Miklósi Magyar Társalgó-Kör tulajdonát képező könyvek címjegyzéke*. Liptószentmiklós, [K. n.], 1896.

Sajtó

Liptó, 1897–1899

Orol, 1874

Pešťbudínske Vedomosti, 1861, 1863, 1865

Slovenské listy, 1897–1899

Szakirodalom

ÁBRAHÁM

2016 ÁBRAHÁM Barna: *Megmaradni vagy beoladni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2016. 282–283.

2020 ÁBRAHÁM Barna: A nemzetiségi törvény szlovák szemmel. *Erdélyi Jogélet*, III. Folyam (2020) 2. sz. 124–139.

BŐSZE

1997 BŐSZE Sándor: *Az egyesületi élet a polgári szabadság... Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1997. 22–24

GYÁNI

2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

KOVAČEVIČOVÁ

1993 KOVAČEVIČOVÁ, Soňa: *Liptovský svätý Mikuláš, Mesto spolkov a kultúry v rokoch 1830–1945*. Liptovský Mikuláš, Tranoscius, 1993. 45–47.

LIPTÁK

2004 LIPTÁK, Ľubomír: Tátra a szlovák tudatban. 2000: *Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, 16. (2004) 12. sz. 47–49.

REISZ

1988 Dr. REISZ László: *Egyletek a dualizmus kori Magyarországon*. *Statisztikai Szemle*, (1988) 10. sz. 930–946.

RUTTKAY

1979 RUTTKAY, Fraňo: *Prehľad dejín slovenského novinárstva*. Bratislava, Universita Komenského, 1979. 242–281.

RYBECKÝ

1983 RYBECKÝ, Milan: *Muzeálna slovenská spoločnosť*. [H.n.], Martin Osveta, 1983.

SZARKA

1995 SZARKA László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Pozsony, Kalligram, 1995.

ŠVORC

2010 ŠVORC, Peter: Juraj Janoška – kňaz a politik. In: *Sláva šľachetným*. Ed.: JURÁŠ, Ján. Liptovský Mikuláš, Spolok Martina Rázusa, 2010. 64–81.

Taschek Zoltán

A Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium 1929. évi törvénytervezete a szakszervezetekről

A Horthy-korszak szociálpolitikájának története a legutóbbi időszakban egyre inkább a történeti kutatások fókuszába került. Ez az érdeklődés azonban elsősorban a gyakorlatban is implementált törvényekre, különösen a társadalombiztosításra és a közegészségügyre irányul.¹ Ennek következtében a Bethlen-kormány szakszervezetek helyzetének rendezését célzó tervei elkerülték a kutatók figyelmét. Sem az 1920-as években, sem a Horthy-korszak későbbi periódusában nem emelkedett ugyanis törvényerőre egyetlen rájuk vonatkozó elképzelés sem, köztük például a Vass József vezette Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban 1929-ben kidolgozott törvénytervezet.² Jelen tanulmány ezt a hiányt kívánja pótolni.

A tanulmány először vázolja a szakszervezetek helyzetét a bethleni konszolidáció éveiben. Ezután röviden ismerteti a törvénytervezet létrejöttének hátterét, különösen a kormányon belüli vitákat, megfontolásokat. Ezt követően vizsgálja a dokumentumot különböző szempontok alapján, a nemzetközi jogszabályi környezet és egy korábbi, 1923-ban készült magyar törvényjavaslat, valamint a törvényalkotók politikai megfontolásainak kontextusában. Elsőként azt elemzi, hogy a tervezet milyen mértékű mozgásszabadságot kívánt adni a szakszervezeteknek, mennyiben tekintette azokat kontroll alatt tartandó, illetve mennyiben partnerként kezelendő, a rendszerbe integrálandó formációknak. Ezt követően bemutatja, miként akarta szabályozni a munkavállalói és munkaadói szervezetek viszonyát, és e tekintetben milyen módon mutatkozott meg a korszakban virágkorát élő korporativizmus. Tárgyalja továbbá a sztrájkjogot illetően elfoglalt álláspontját. Az ezt követő fejezet pedig azt mutatja be, hogy a munka milyen viszonyt tartott szükségesnek kialakítani az egyes szakszervezetek, valamint a szervezetek és

¹ A téma szakirodalmáról áttekintést nyújt: TOMKA, 2020.

² Ismeretlenségét jól mutatja, hogy Bódy Zsombor szerint sohasem készült el az 1927 tavaszán Albert Thomas-nak, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal elnökének megígért szakszervezeti törvényjavaslat: BÓDY, 2011. 180.

a tagság között.³ A tervezet elemzésének utolsó része az agrármunkásságra vonatkozó rendelkezéseket vizsgálja. A tanulmány végül röviden kitér a tervezet, illetve általában a szakszervezetek későbbi sorsára a Horthy-korszak végéig.

*„Rendőri kezeléstől” a munka világának intézményesüléséig:
a törvénytervezet megalkotásához vezető út*

A szakszervezetek a 19. századi Európában a tiltáson, majd a tűrésen keresztül jutottak el különösen az I. világháborút követően odáig, hogy az államok elismerték létezésüket, és elfogadták gazdasági, szociális érdekvédelmi szerepüket. A folyamat egyik jeleként működésüket számos országban törvényi úton rendezték.⁴ Ennek hátterében az a folyamat húzódott meg, amelynek során, Bódy Zsombor megállapítása szerint, a 19. század végétől megkezdődött a „munka világának önállóvá válása”, ennek egyik fontos elemeként pedig a korszakban a munkajog önálló jogággá kezdett válni.⁵ Magyarországon ugyanakkor a századfordulón még csak a tervezetekig jutottak el kormányzati és szociálpolitikai szakértői körök.⁶ Törvény hiányában pedig a munkásszervezetek helyzetét csak belügyminisztériumi rendeletek szabályozták, erős állami kontrollt érvényesítve felettük. Így többek között alapszabályaikat a belügyminiszternek jóvá kellett hagynia, és minden gyűlésüket előre be kellett jelenteniük az illetékes rendőrhatalóságnak.⁷

A háború azonban Magyarországon is vízváltást hozott bizonyult, a hátszínnyugalmának egyik biztosítékaként a szakszervezetek *de facto* elismerést nyertek: szociális kérdésekben, így a munkaviszonyok rendezése, a bérkérdések, a közellátás és a lakásügyek terén a kormányzat partnereivé váltak, gyakran sikerrel képviselve a munkavállalói érdekeket.⁸ Ennek is köszönhetően társadalmi bázisuk jelentősen bővült: 1918-ra a szociáldemokrata szakszervezetek taglétszáma hatalmasra duzzadt. Erejüket főként az adta, hogy elsősorban Budapesten erősödtek meg: a fővárosban egyes szakmákban a szervezettség elérte a 100%-ot, és még 1930-ban is az ipari munkások több, mint felét soraik között tudhatták.⁹ Kimagasló volt szervezettségük például a nyomdaiparban.¹⁰ Ebben a helyzetben az 1919-ben berendezkedő

³ Az elemzés így érinti a szakszervezetekkel foglalkozó szakirodalmi feldolgozások mindhárom irányának szempontjait. Lénár Andor megállapítása szerint ezek: 1) a politológiai-történeti analízis, amely a szakszervezetek történetével makroszinten, a társadalmi-politikai rendszeren belüli helyzetüket vizsgálva foglalkozik; 2) a politológiai-gazdasági vizsgálat, amely a szakszervezeti munka sajátos területeinek (bérpolitika, munkajog, szociális jogok, képzés) feltárását tűzi ki célul; végül 3) a szociológiai elemzések alkotják a harmadik nagy csoportot, amelyek a szakszervezetek belső struktúráját, a vezetés és a tagság viszonyát vizsgálják. Lásd: LÉNÁR, 2011. 37.

⁴ LÉNÁR, 2011. 41–46; MIHELICS, 1928. 12–17.

⁵ BÓDY, 2010. 10; 89.

⁶ BÓDY, 2011. 68; 82; 88.

⁷ SIPOS, 1997. 43–45.

⁸ BÓDY, 2011. 91–92; 94; SIPOS, 1997. 55.

⁹ BÓDY, 2011. 108.; 111; SIPOS, 1997. 61; VARGA (FŐSZERK.), 1999. 218.

¹⁰ 1930-ban nyomdaiparban, ahogy a húsiparban is az alkalmazottak 70-80%-a volt szociáldemokrata szakszervezeti tag. Az arány a vasipari munkások körében is jelentős (50%), míg a textiliparban alig haladta meg a 10%-ot. (SIPOS, 1999. 218.)

ellenforradalmi rendszer számára is megkerülhetetlenné vált a munkásmozgalmak ezen alapvető szervezeteinek jogi szabályozása. A nemzetközi folyamatok mellett belpolitikai megfontolások is a probléma újfajta rendezésének irányába mutattak. Különösen is sürgetővé tette a rendezést a Bethlen–Peyer paktum, amely korlátok között legálissá tette a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalmat.¹¹ Az 1920-as évtized végén pedig az a kormányzati célkitűzés is ennek szükségessége mellett szólt, amely igyekezett további óvatos lépéseket tenni a munkáspárttal való kapcsolat normalizálásáért, a párt rendszerbe integrálásáért.¹² Ezzel kapcsolatban számos kérdést kellett tisztázni. Már az sem volt teljesen egyértelmű, hogy szükséges-e a szakszervezetek státuszát külön törvénybe foglalni, vagy elegendő az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvény keretében rendezni jogállásukat. Mindkét gondolat hívei érvelhettek nemzetközi példákkal.¹³

Ennek fényében nem meglepő, hogy a Bethlen-kormány éveiben mindkét megoldásra történt kísérlet. 1923-ban benyújtásra került egy törvényjavaslat a „szakegyesületekről” a nemzetgyűlésnek, ezt azonban soha nem tárgyalta a parlament.¹⁴ Már a konszolidáció periódusának lezárása után, 1927-ben keresztényszocialisták készítettek egy tervezetet a „munkaszabadság védelméről”, amellyel azonban a kormány érdemben nem foglalkozott.¹⁵ 1928 őszére pedig ismét a kabinetben született javaslat az egyesülési és gyülekezési jog szabályozásáról, amelynek hatálya alá tartoztak volna a szakszervezetek is. A javaslattal szemben azonban magának a kormányfőnek is számos észrevétele volt „politikai szempontból”, aminek nyilvánvalóan fontos szerepe lehetett abban, hogy ez a tervezet még csak nyilvánosságra sem került.¹⁶ Ráadásul nem véletlenül érdeklődött tanácstalanul 1926 végén a kereskedelemügyi miniszter a kormányfőnél, hogy mi lesz az 1923-ban benyújtott javaslat sorsa.¹⁷ Azt ugyanis a kereskedelemügyi tárca vezetője készítette el, 1928-ban viszont a belügyminiszter állt elő tervezetével. Így még az is vita tárgyát képezte, hogy melyik minisztérium legyen illetékes az ügyben.

A „nyertes” végül nem a belügyek, de nem is a kereskedelem kormányzati irányítója lett. A csak 1918 óta működő, számos nehézséggel küzdő Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium¹⁸ ambiciózus vezetője, a katolikus pap, kalocsai nagyprepost Vass József ugyanis igényt tartott a szakszervezetek kérdésnek rendezésére is.¹⁹ Terveiben támogatták egyes prominens, a szociálpolitikai ügyekben jártas munkatársai, mint például Pap Géza helyettes államtitkár, Dréhr Imre, a hivatalt 1926 novemberében elfoglaló politikai államtitkár, valamint Kovrig Béla.²⁰

¹¹ ROMSICS, 1999; SIPOS, 1997.

¹² ROMSICS, 1999. 296; TASCHEK, 2019. 21–24.

¹³ MIHELICS, 1928. 12.

¹⁴ NI 1922. 5. kötet. 200–222.

¹⁵ GERGELY, 1993. 61; MNL OL K 26. 1927-XXIII-5757. sz. irat.

¹⁶ MNL OL K 26. 1930-X-4771. 24. Miniszterelnöki átirat a belügyminiszternek (tisztázat), 1928. dec. 22.

¹⁷ SZINAI–SZÜCS, 1972. 267.

¹⁸ A minisztériumról, az előtte tornyosuló akadályokról lásd például: BÓDY, 2011. 30–31; 105–106; 113; TASCHEK, 2021. 562–565.

¹⁹ TASCHEK, 2021. 588.

²⁰ BÓDY, 2011. 31; 166. Dréhr és Kovrig is sürgette a szakszervezetek helyzetének törvényes rendezését. Lásd: BALOGH–KOVRIK (SZERK.), 1927. 304–309; 371–374.

Különösen a szakszervezetek kérdésével már a Horthy-korszakot megelőzően is foglalkozó Papnak lehetett kulcsszerepe a minisztérium szakszervezeti törvénytervezetének kidolgozásában.²¹ A szakszervezeti kérdés elintézésének szándéka ugyanakkor önmagán túlmutató jelentőséggel bírt a népjóléti tárca vezetője számára: illeszkedett Vass azon törekvésebe, hogy tárcája hatáskörébe utalja az összes szociálpolitikai ügyet.²² Ez áll annak háttérében, hogy kormánytagok közötti megállapodásra hivatkozott akkor, amikor 1929 őszén belügyi kollégájának írt átiratában közölte, hogy a népjóléti minisztériumban elkészült a szakszervezetekről szóló törvényjavaslat előadói tervezete.²³ Ebből egyértelművé vált, hogy Vass a munkásszervezetek feletti felügyeleti, ellenőrzési jogokat nagyrészt a vezetése alatt álló minisztérium számára kívánta átvenni.²⁴ Igaz, több kérdésben beleszólást engedett volna a belügyminiszternek, sőt a kereskedelemügyi és – a szakszervezetekben folyó kulturális tevékenység ügyében – a kultuszminiszternek is.²⁵

A népjóléti miniszter emellett átiratában egyértelművé tette azt is, hogy a belügyi tárca hatáskörének csorbítását nem pusztán az illetékes kormány szerv megváltoztatásának szándéka indokolta. A kormány a szakszervezetekkel való kapcsolatát is új alapokra kívánta helyezni. Mint kifejtette, „a munkásság megnyugtatása szempontjából meg kell szünnie annak, hogy a szakszervezetek ügyét elsősorban rendőri kérdésként kezeljék”.²⁶ A nyilvánosság előtt pedig egyenesen úgy beszélt a vezetése alatt készülő törvényjavaslatról, mint ami „nem jelenti a szakszervezetek államosítását”. Úgy fogalmazott, „a javaslat kizáróan a munkások, sőt a szakszervezetek érdekeit védi”.²⁷ 1928-ban, Albert Thomas-nak, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal elnökének egy, a szakszervezetek helyzetét „nagyon liberálisan” rendező törvényt sürgető levelére válaszolva is szükségesnek ítélte a kérdés új szellemben való rendezését, bár óvatosabban fogalmazott. Leszögezte, „e tekintetben én is a liberális megoldás híve vagyok, azonban ezt a megoldást csak azokkal a természetes övórendszabályokkal együtt tudom elképzelni, amelyek a társadalmi rend és béke megőrzése szempontjából multhatatlannul szükségesek”.²⁸ Nyilvánvalóan a már említett nemzetközi folyamatok és belpolitikai megfontolások is sürgették, hogy ne egy gazdasági vagy belügyi kormány szerv intézze a szakszervezetek ügyeit, és a kormányzat viszonya is módosuljon ezekhez.

²¹ Szerepére utal, hogy Kovrig Béla a korszak szociálpolitikáját ismertető munkájában, bár röviden ismerteti a szakszervezetek helyzetét, nem említi a tervezet megszületését. (KOVRIK, 2011. 148.) Ezzel szemben Pap egy 1941-ben megjelent, Vass Józsefre emlékező írásában leírja, hogy néhai feljebbvalója „állhatatosan” sürgette „a szervezkedési szabadság törvénybeiktatását, amelynek javaslatát el is készítette”. PAP, 1941. 56. Korábbi írásait lásd például: PAP, 1911. 41–46; PAP, 1918. 557–560.

²² BÓDY, 2010. 172; TASCHEK, 2021. 566; THOMAS, 2014. 163.

²³ MNL OL K 808 2. d. 52. f. 25–26. Vass átirata a belügyminiszternek (másolat), 1929. október 24. (A továbbiakban: Átirat.)

²⁴ Uo., 25.

²⁵ MNL OL K 808 2. d. 52. f. Lásd pl. 9; 14; 16. Törvényjavaslat a gazdasági szakegyesületekről (szakszervezetektől) (a továbbiakban: Tervezet) (13. §; 19. §. 1. bek.; 23. §.).

²⁶ Uo., 38. Átirat.

²⁷ A szakszervezeti törvény nem jelenti a szakszervezetek államosítását. *Nemzeti Ujság*, 9. (1927. február 19.) 40. sz. 4.

²⁸ MNL OL K 166. 11. cs. 1927. 1233; 1240. Vass Thomas-nak írt levelének magyar nyelvű tisztázata, 1928. január; 1238–1239. Thomas 1927. november 26-i levelének magyar fordítása.

Vass álláspontjának kialakításában ugyanakkor még fontosabb tényezők játszottak szerepet. A katolikus szociális tanokban már XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában is prominens helyet foglalt el a szervezkedési szabadság védelme.²⁹ Igaz, különösen a nem egyértelműen egyházi irányítás alatt álló szakszervezetek kérdésében eltérő álláspontok nyilvánultak meg, amely Németországban váltott ki éles vitát.³⁰ A két világháború között pedig különösen is megerősödtek azok a hangok, amelyek az államnak, nem pedig a szakszervezeteknek szánták főszerepet a munka világában.³¹ Az ezzel szembenálló felfogást különösen is képviselte az az irány, amelynek egyik első jelentős alakja az a Josef Biederlack SJ volt, akit maga Vass József is hallgatott a római Collegium Germanicum–Hungaricum növendékeként.³² A keresztényszociális szakszervezeti mozgalom fontossága már Vass első világháborút megelőző megnyilatkozásaiban is visszaköszönt, ahogy egy még egyszerű képviselőként, 1920-ban elmondott nemzetgyűlési felszólalásában is.³³ Azonban, amint az az 1929-ben elkészült tervezet különösen az állam szakszervezetek feletti ellenőrző szerepére vonatkozó passzusából kiderül, mindez nem jelentette minden korábban létező korlát lebontását.

Állam és szakszervezetek: kontroll és partnerség

A törvénytervezet a szakszervezetek alapítását, működését nem függetleníttette volna a hatósági kontrolltól. Az alapítást ennek értelmében továbbra is be kellett jelenteni a törvényhatóság első tisztviselőjének, és a megalakulás, illetve működés egyes fontos lépéseiről értesíteni kellett a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot.³⁴ A tervezet továbbá feloszlathatónak kívánta nyilvánítani a szakszervezeteket, amennyiben azok egyértelműen szembehelyezkedtek a fennálló rendszerrel.³⁵ Továbbá kimondta azt is, hogy ezen szervezetek nem foglalkozhatnak pártpolitikával.³⁶ Másrészt viszont, bár a tervezetbe nem került be, a miniszter átíratában felvetette egy szerinte kívánatos jövőbeli reform javaslatát is, amely a szakszervezetek hatósági szerveknek való kiszolgáltatottságát mérsékelte volna. Leszögezte ugyanis, hogy támogatná, ha a szakszervezeteknek panaszjogot adna a Belügyminisztériumban készülő egyesületi és gyülekezési törvényjavaslat a kormányzati intézkedések ellen a Közigazgatási Bíróságon.³⁷ A képet tovább árnyalja

²⁹ TOMKA-GOJÁK (SZERK.), [2005.] 49–52.

³⁰ A szembenálló táborok álláspontját röviden ismerteti: GERGELY, 1977. 20. Maga Vass is tárgyalta a két oldal nézeteit egy írásában: Vass József: Köln contra Berlin. *Fejérmegyei Napló*, 17. (1910. szeptember 17.) 1–2.

³¹ CHAPPEL, 2018. 69–70; 78–79; HAGEDORN, 2018. 438–446; ZACHAR, 2014. 120–151.

³² SCHASCHING, 1958. 215–220; MESTER, 1929. 15.

³³ Lásd például: dr. Minimus: Szociális reflexziók I. *Fejérmegyei napló*, 13. (1906. június 16.) 1–2; Uő: Szociális reflexziók II. Uo., 13. (1906. június 19.) 1; Uő: Szociális reflexziók III. Uo., 13. (1906. július 7.) 1; NN. 1920. 1. kötet. 18. ülés (1920. március 26.) 243.

³⁴ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 9–10; 17–18. Tervezet. (12–14; 27. §.)

³⁵ Uo., 11. (14. § 4. bek.)

³⁶ Uo., 14. (19. § 2. bek.)

³⁷ Uo., 36–37. Átirat.

az, ahogy a tervezet a szakszervezetek kimondott feladatkörét, gazdasági-szociális érdekvédelmét tervezte szabályozni.

A gazdasági-szociális érdekképviselési feladatok ellátásában ugyanis már az állami szervekkel való kapcsolatok terén is fontos szerepet szánt a tervezet a szakszervezeteknek. Ez többek között abban mutatkozott meg, hogy – átmenetileg, a munkaközvetítés tervezett államosításáig – elfogadta volna a *de facto* fennálló állapotot, a szakszervezetek munkaközvetítő tevékenységét.³⁸ Nem pusztán átmenetileg nyilvánította ki továbbá, hogy a szakszervezetek feladatai közé tartozik az 1928-ban elfogadott öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítást kiegészítő segélyezés, valamint a munkahiányban szenvedő tagok támogatása is.³⁹ Utóbbival kapcsolatban ráadásul azt is kimondta, hogy a szakszervezetek tagjai maradhatnak munkanélküliek is egy éven keresztül.⁴⁰

A tervezet ezen kérdéseket tekintve átmenetet jelentett a kereskedelemügyi minisztérium 1923-ban benyújtott javaslata és a nemzetközi viszonyok között. Előbbivel szemben különbségei nem is annyira explicit rendelkezéseik összehasonlításával mutatkoznak meg, hanem annak vizsgálatával, amiről a korábbi munka részletes szabályozást tartalmazott, a népjóléti minisztérium tervezete azonban hallgatott. Utóbbi ugyanis csak általános alapelveket állapított meg a szakszervezetek belső életét illetően, előbbi viszont ezt is részletesen szabályozni kívánta.⁴¹ Továbbá a munkanélküliek tagságának engedélyezése önmagában talán nem meglepő passzus, ugyanakkor jelentős változást jelent az 1923. évi javaslatához képest, amely egyértelműen kizárta őket a tagok közül.⁴² A bírósági fellebbezésre vonatkozó felvetés pedig olyan szabályozást vázolt fel, amely rendelkezés több országban érvényben volt.⁴³ Az 1920-as évek európai kontextusában ugyanakkor az 1929-ben elkészült tervezet is szokatlan mértékű állami kontrollt kodifikált volna.⁴⁴

Minden, a szakszervezeteket korlátozó intézkedés ellenére Vass József minisztériumát a kormányon belül a munkásszervezetek érdekeinek képviselőjeként pozicionálta, mert szerinte *„a szakszervezetek inkább a munkásügyi szociálpolitika törekvéseit képviselik. A hatáskörök arányos megosztása és a közérdek különböző ágainak egyenletes összekapcsolása kellően megokolja azt, hogy a kölcsönösen szemben álló érdekek magában a kormányban hivatalos képviselőhöz és minden oldalról kellő megvilágításba jussanak.”*⁴⁵ Sokatmondó ugyanakkor, hogy a népjóléti miniszter még ezt a szabályozást is megvédendőnek tartotta szigorúbb álláspontot képviselő kollégáival szemben, leszögezte ugyanis, hogy nem támogat szigorúbb ellenőrzést.⁴⁶ Valószínűleg nem is annyira belpolitikai szempontból számított kritikákra, hiszen például a politikai tevékenység kizárása a szakszervezetek életéből a kormány egyik leggyakrabban hangoztatott célja volt a szakszervezetek működésének szabályozása terén, ami

³⁸ Uo., 14. (19. § 1. bek.)

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo., 6. (6. § 3. bek.)

⁴¹ Uo., Lásd különösen: 11–17. Tervezet (V. fej.), NI 1922. 5. kötet. 211–216. (26–35. §.)

⁴² NI 1922. 5. kötet. 210 (21. § 3. bek.)

⁴³ MIHELICS, 1928. 12.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 38. Átirat.

⁴⁶ Uo., 38. Átirat.

nem is volt példa nélküli a nemzetközi szinten.⁴⁷ A szociálpolitika terén való együttműködés viszont már nem volt ennyire egyöntetűen támogatott. Erre utalhat legalábbis az, hogy a munkanélküliek segítségét a miniszter azért is tarthatta fontosnak explicit módon törvénybe foglalni, mert az álláсталanság esetére szóló kötelező állami biztosítás tervével különösen a munkaadói ellenállás miatt kudarcot vallott.⁴⁸

Ezeknek a rendelkezéseknek szintén önmagukon túlmutató jelentőségük volt. Az együttműködésre vonatkozó passzusok elfogadása ugyanis összességében egy már kialakult kapcsolatrendszer kodifikálásának egy lépését jelentette volna. Informális együttműködés ugyanis az 1920-as évek végére már kialakult a minisztérium és a szakszervezetek között.⁴⁹ A konkrét rendelkezéseken túl ez illeszkedett abba az áramlatba, amelynek eredményeként a kormányzatok szakszervezetekkel szembeni partneri viszonya a két világháború között elterjedt jelenséggé vált Európában.⁵⁰ A magyar népjóléti miniszter ebben is a jezsuita Josef Biederlack tanítványának bizonyult, aki a szakszervezetekben többek között olyan organizációkat látott, amelyek „a munkásbiztosításnak szívesen vett kiegészítését képezik”.⁵¹ Az állam és a szakszervezetek viszonyát tekintve tehát a tervezet törvényes úton is el akarta távolítani utóbbiakat a politikától; a gazdasági-szociális érdekvédelmet tekintve viszont a fennálló helyzetnél kedvezőbb lehetőségeket kívánt biztosítani számukra. Az utóbbi koncepcióval megnyilvánuló attitűd különösen a szakszervezetek és a munkaadók közötti viszony tervezett szabályozásában tűnik ki.

Szakszervezetek és munkaadók: együttműködés és érdekérvényesítés

A törvénytervezet egyik legfontosabb alapvetése, hogy kimondta a szakszervezetek jogi személyiségét.⁵² A miniszter e tekintetben ismét „szakszervezet-párti” húrokat pengetve érvelt azzal, hogy ezáltal

„megteremtetnék a jogalap arra, hogy a szakszervezetek nagyjelentőségű munkásvédelmi szerepüket, amely az egész munkaügy fejlődésének úgyszólván mellőzhetetlen alapja, a törvényes korlátok között, békés irányban és békés úton betölthessék. A szakszervezeteknek mint törvényesen elismert intézményeknek feladata lesz, hogy a munkaadókkal szemben és illetőleg az ezek által képviselt termelési érdekekkel szemben megfelelő mértékig érvegyesítsék a szociális fejlődés követelményeit.”⁵³

A javaslat egyik legfontosabb tervezett intézkedése ennek szellemében a kollektív szerződések helyzetének rendezése volt.⁵⁴ Ennek érdekében igyekezett

⁴⁷ KARSAI, 1976. 112; 259–260; MIHELICS, 1928. 13; SÍPOS, 1997. 45.

⁴⁸ Erről részletesen lásd például: BÓDY, 2010. 162–176.

⁴⁹ MNL OL P 1240. Igazgatósági ülés jegyzőkönyve, 1930. szeptember 10. 4; KOVRIG, 2019. 273.

⁵⁰ LÉNÁR, 2011. 44; MIHELICS, 1928. 16.

⁵¹ BIEDERLACK, 1903. 231

⁵² MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 11. (15. § 1. bek.)

⁵³ Uo., 34. Átirat.

⁵⁴ Uo., 13–15. Tervezet (19. § 1. bek. 20. §)

megegerősíteni az ilyen szerződések súlyát, ismételten a munkaadókkal szemben is. Úgy rendelkezett ugyanis, hogy munkaadó nem kollektív szerződés alá tartozó munkavállalót a szerződésnél rosszabb feltételek mellett nem alkalmazhat; az ilyen szerződéseket érvénytelenítette, a rendelkezés betartásáért pedig a munkaadó büntetés terhe alatt lett volna felelős.⁵⁵ Mindezen túl a szakszervezeteket a munkaügyi vitákba is be kívánta kapcsolni a tervezet. A békéltetésben a két közvetlenül érintett fél mellett a népjóléti minisztériumnak is szerepet adott azáltal, hogy a tárca feladatául jelölte meg a békéltető eljárás megindítását.⁵⁶

A konfliktusok szabályozása terén ráadásul több olyan rendelkezést is tartalmazott a tervezet, amely a szakszervezetek, illetve tagjaik helyzetét kívánta erősíteni a munkaadókkal szemben. Azzal kapcsolatban, hogy a szervezetekbe való belépés, illetve kilépés szabadságát mondta ki, Vass azt magyarázatot adta, hogy ez a passzus megtiltja, hogy a munkaadók a szakszervezetbe való belépést vagy kilépést az alkalmazás feltételeként írják elő.⁵⁷ E tekintetben ráadásul Vass szerepet szánt a sajtónak is, mivel kifejtette, hogy bár a munkaadók oldaláról a szakszervezeteknek adott válasz elmaradásához a tervezet

„közvetlen joghátrányt vagy egyéb jogkövetkezményt nem fűz, azonban annak következtében, hogy a népjóléti és munkaügyi miniszter az előbb említettek szerint a munkaadónak vagy a munkaadók egyesületének magatartásáról késedelem nélkül értesül, lehetőség kínálkozik arra, hogy magatartásuk a kormány és a közvélemény megítélése szerint megfelelő megbíráásban részesüljön, aminek a békéltetési eljárás során kétségtelenül súlya van.”⁵⁸

A közvélemény mint nyomásgyakorló aktor jellemző gondolata volt Vass miniszternek, és több, a szakszervezetek kérdésében megnyilvánuló szociálpolitikai szakértőnek is.⁵⁹ Jelentős elmozdulást jelentett a tervezet a szakszervezetek működésével kapcsolatos egyik legproblematisabb pont, a sztrájkok ügyében is. A népjóléti tárca tervezete ugyan nem tartalmazott kifejezett rendelkezéseket ebben a kérdésben, az átirat ugyanakkor leszögezte, hogy a munka a sztrájkszabadság alapelvéből indul ki.⁶⁰

Már a jogállás kimondása is illeszkedett a nemzetközi tendenciákba, és már az 1923-ban benyújtott javaslatnak is eleme volt.⁶¹ A Kereskedelemügyi Minisztérium javaslatához képest azonban e tekintetben is megfigyelhető több változás. Hangsúlyeltolódást sugallt például az, hogy az 1923-ban benyújtott javaslat

⁵⁵ Uo., 14–15. Tervezet (20. § 1–3. bek)

⁵⁶ Uo., 15. Átirat (21. §)

⁵⁷ Uo., 7. Tervezet (7. §), 29. Átirat.

⁵⁸ Uo., 35. Átirat.

⁵⁹ MNL OL K 166. 6. cs. B/2. 9. Kovrig 1926-ban hasonlóan nyilatkozott a kollektív szerződések nyilvános jellegének fontosságáról. (BALOGH-KOVRIG [SZERK.], 1927. 306.) A Bethlen-kormány kartelltvényének tervezetéhez írt népjóléti minisztériumi vélemény is hangsúlyozza a nyilvánosság lényeges szerepét. Lásd: MNL OL K 166. 6. cs. B/2. 9. Vass és a sajtó kapcsolatára: TASCHEK, 2019. 28–30; TASCHEK, 2021. 580.

⁶⁰ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 35. Átirat.

⁶¹ MIHELICS, 1928. 13; NN 1922. 5. kötet. 207.

a munkaadók kötelességévé tette, hogy a munkaviszályokat bejelentsék a minisztériumban, a népjóléti minisztérium tervezete szerint viszont a szakszervezeteknek kellett a kétoldalú egyeztetések megghiúsulásáról értesíteniük a tárcát.⁶² Ennél fontosabb volt, hogy kevésbé szánt jelentős szerepet az államnak: az 1923. évi javaslattal szemben egyáltalán nem szólt állami döntőbíráskodásról.⁶³ Szintén a nemzetközi viszonyokhoz közelítették volna a magyar szakszervezetek helyzetét a kollektív szerződést kötött munkások védelmére vonatkozó passzusok.⁶⁴ A sztrájkok és a szakszervezetek kérdésében pedig alapvető változást jelentett volna a népjóléti tárca tervezetének becikkelyezése, mivel Magyarország egyedülálló volt abban, hogy a munkaügyi viszályokból a jogszabályok kizárták a szakszervezeteket.⁶⁵

Ennek a folyamatnak Európa más országaiban is kimutatható politikai okai voltak. A kollektív szerződések állami elismerése terén ugyanis szorosán összefüggött a szociáldemokrácia már említett, különösen az első világháború éveiben lezajlott integrációjával.⁶⁶ Emellett a szociális eszmék európai alakulását tekintve is sokatmondóak a tervezet ezen paragrafusai. Megmutatkoznak bennük a két világháború közötti időszak korporatív gondolatai, amely a katolikus gondolkodásban jelen volt már a háború előtt is, majd 1918 után jelentősen megerősödött. James Chappel szerint alapvetően két tábor különböztethető meg körükben: a korporatív rendszert „felülről” létrehozni kívánó, etatista, antidemokratikus irány képviselőt, valamint azok, akik továbbra is a szabad szakszervezkedés mellett törtek lándzsát. A cél ugyanakkor közös volt: az osztályharc felszámolása, a munkaadók és munkavállalók közötti együttműködés kialakítása.⁶⁷ Emiatt helyezhetett például nagy hangsúlyt a tervezet a kollektív szerződések szabályozására, ezeket ugyanis a miniszter és környezete „az ipari béke egyik eszközének” tekintette.⁶⁸

A korporatív elv és a demokrácia viszonyát tekintve az 1920-as évek utolsó harmadában különösen a fasiszta Olaszország berendezkedése vetett fel súlyos kérdéseket. Ennek egyes elemeit Vass miniszter rokonszenvvel fogadta, ami megmutatkozott abban is, hogy szociálpolitikai reformprogramjának kidolgozása során, más államok szakszervezetekre vonatkozó törvényes rendelkezései mellett az olasz korporativizmus eredményei, visszhangja iránt is érdeklődött.⁶⁹ A rendszer diktatórikus jellegét azonban elutasította.⁷⁰ Különösen az 1920-as évek végén több megnyilvánulásában éppen a társadalom autonóm működésének fontosságát hangsúlyozta, mint olyan tényezőt, amely megakadályozza az államhatalom terjeszkedését.⁷¹ A modernizált, „nem feudális” rendiség gondolata, amely az 1930-as

⁶² MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 15. Tervezet (21. §); 29. Átirat; NI 1922. 5. kötet. 202 (5. § 6. bek.)

⁶³ NI 1922. 5. kötet. 204–207 (10–14. §.)

⁶⁴ MIHELICS, 1928. 15.

⁶⁵ Uo., 14.

⁶⁶ LÉNÁR, 2011. 44; MIHELICS, 1928. 14–15.

⁶⁷ CHAPPEL, 2018. 69–70; 78–79; HAGEDORN, 2018. 438–446; ZACHAR, 2014. 120–151.

⁶⁸ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 33. Átirat; BALOGH-KOVRIK (SZERK.), 1927. 306; 373–374.

⁶⁹ MNL OL K 60. 22. d. 1927-II/5. tétel. 16310/1927/I/S. Vass átirata a külügyminiszternek, 1927. február 7.

⁷⁰ A XX. Katolikus Nagygyűlés. *Nemzeti Ujság*, 10. (1928. október 9.) 229. sz. 8; Uo., 11. (1929. augusztus 20.) 187. sz. 8; THOMAS, 2014. 168–169.

⁷¹ Lásd például: A magyar katolikus gondolat feltámadását várom. *Nemzeti Ujság*, 11. (1929. január 1.) 1. sz. 5.

években élte virágkorát,⁷² már ekkor megjelent retorikájában,⁷³ és még az 1928-ban törvényerőre lépett társadalombiztosítási törvény indoklásának nyelvezetében is bekerült.⁷⁴ Hasonló volt a szolidarizmus más képviselőinek viszonyulása is az olasz rezsimhez: közös volt a szocializmus és a liberalizmus elutasítása, de elvetették az etatizmust is.⁷⁵ A békéltetés tervezett rendezése, a munkaügyi konfliktusok esetén elrendelt állami döntőbíráskodásról való hallgatás is az általuk képviselt álláspontot tükrözte. Josef Biederlack például veszélyesnek ítélte az állam ilyen mértékű beavatkozását a munkaügyi konfliktusokba.⁷⁶ A fasiszta rendszerről alkotott álláspontját tekintve egyetértett miniszterével Bethlen is.⁷⁷ Ez az eszmei háttér adja a magyarázatát annak, hogy a magyar tervezet Jonas Hagedorn tipizálása alapján a német szolidarizmus által hirdetett „antietatista irányú szabad korporativizmus” elképzeléséhez állt közel, bár annál nagyobb szerepet szánt az államnak a munkaügyek szférájában.⁷⁸

A tervezet sztrájkjog ügyében elfoglalt álláspontjában szintén tetten érhető a katolikus szociális tanítás, igaz, a jogos sztrájk ismérveit tekintve nem volt egyetértés a katolikus gondolkodók között.⁷⁹ E tekintetben nem is lehet egyértelműen „besorolni” a tervezetet, ugyanis a sztrájkjog korlátairól hallgatott, a probléma részletes szabályozását későbbi törvényjavaslat tárgyaként jelölve meg.⁸⁰ A részletes szabályozás hiányosságai ellenére is megállapítható, hogy míg a tervezet a politizálást illetően korlátozni, a szociálpolitikát illetően a kormányzat kiegészítő szerepet betöltő partnérné kívánta tenni a tervezet a szakszervezeteket, a munkaügyi kérdéseket tekintve egyenesen kiemelt szerepet szánt ezeknek. A tervezetből ugyanakkor az is egyértelműen kiderül, hogy nem minden szakszervezetet talált egyöntetűen támogatásra érdemesnek.

Szakszervezeti vezetők és a tagság, szociáldemokraták és keresztényszocialisták

A tagok szakszervezetekkel szembeni helyzetének rendezését tekintve az egyik fontos, a munkajog önállósodása felé mutató, egyben ismét a kormány és a szakszervezetek együttműködésének kialakítására való törekvésre is utaló passzus kimondta, hogy a tagok szervezettel kapcsolatos egyes sérelmeik ügyében a Munkásbiztosítási Bírósághoz fordulhatnak.⁸¹ Vass az ilyen ügyek sajátos jellege mellett érvelt, mert szerinte hasonlóság van a társadalombiztosítási járulékok és

⁷² ZACHAR, 2014. 120–151.

⁷³ Például: Történelmileg megvívtuk már a csatát a nemzet jogaiért. *Nemzeti Ujság*, 11. (1929. április 16.) 85. sz.

⁷⁴ A „munkásság rendjétől” a „magánalkalmazotti renden” át a „hírlapírók és az alkalmazott művészek rendjéig”. KI 1927. 9. kötet. Például 121; 125; 393.

⁷⁵ MISNER, 2015. 81–82.

⁷⁶ SCHASCHING, 1958. 220.

⁷⁷ ROMSICS, 1999. 293.

⁷⁸ HAGEDORN, 2018. 157–169; SCHASCHING, 1958. 220.

⁷⁹ SCHASCHING, 1958. 218–220.

⁸⁰ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 35. Átirat.

⁸¹ Uo., 20. Tervezet (20. § 1–2. bek.).

igények, illetve a szakszervezeti járulékok és igények között, mert „mindkét esetben a munkavállalói osztály különleges viszonyairól és érdekeiről van szó”.⁸² A tagok helyzetének erősítése a szakszervezetekkel szemben ugyanakkor más tekintetben is jelentősen kidomborodik a tervezetben. A járulékokat szabályozó rendelkezések, illetve a bármiféle kényszerítést tilalmazó, valamint a kollektív szerződésekre és a nem szervezett munkások viszonyára vonatkozó paragrafusok, amint azt a miniszter világossá tette, a munkaadók mellett a szakszervezetek számára is korlátokat jelentettek. Vass leszögezte ugyanis, hogy a tervezet a „a szervezkedési szabadságot a nem szervezkedési szabadság fogalmával bővíti”, védve „azon munkavállalók érdekeit, akik nem tartoznak a többséget magában foglaló szakszervezethez”.⁸³

Más országok szakszervezetek és tagság viszonyát tárgyaló rendelkezéseihez képest ez sajátos volt, hiszen inkább arra hozhatók nemzetközi példák, hogy a tagok szervezettel szembeni kötelezéseit rendezték, a szakszervezetek előírásainak betartására kötelezték őket.⁸⁴ Vass miniszter, aki már korábban panaszkodott a „hatalmas és hatalmaskodó nyomdász-szakszervezet” nyomásgyakorló erejére,⁸⁵ átírában egyértelművé tette, hogy a kormány gyakran hangoztatott terveihez illeszkedve ez a szociáldemokrata szakszervezetek helyzetének meggyengítését célozta, mert szerinte „gyakran előfordul”, hogy a „többségi szakszervezet” kiköti, hogy a munkaadó csak annak a szakszervezetnek tagjai közül vehet fel munkásokat, „amit a munkaadó a gazdasági viszonyok alakulása vagy belső lelkiületi politikai irányzata szerint elfogad”.⁸⁶ A kollektív szerződéssel kapcsolatban a nem szakszervezeti, vagy nem szociáldemokrata szervezethez tartozó munkások helyzetével kapcsolatban pedig kijelentette, hogy a kollektív szerződés minden pozitívuma mellett is gyakran „mint jogosulatlan törekvés megvalósítása fordul elő”, mert megtörténhet, hogy a „gazdasági erőviszonyok változásával olyan feltételeket parancsolnak rá a munkaadókra, melyek a munkaszabadság elvével össze nem egyeztethetők”, vagyis kiköti, hogy a munkaadó csak bizonyos szakszervezethez tartozó munkásokat alkalmazhat, illetve a szakszervezeti munkások megpróbálják kizárni a nem az ő szervezetükhöz tartozó munkavállalók alkalmazását.

Konkrét példát említve ugyanakkor egyértelművé tette, hogy nem pusztán a szakszervezeteken kívül álló munkások pozícióit kívánta erősíteni. Megemlítette ugyanis, hogy „így volt ez nemrégiben egyes kőbányavállalatoknál, amelyek keresztényszocialista alapon szervezett munkásokat kizártak”.⁸⁷ Valószínűleg hasonló célja volt annak a rendelkezésnek is – összhangban az 1923. évi javaslattal –, amely csak 18 év feletti munkások szakszervezeti tagságát engedélyezte volna.⁸⁸ A tanoncképzés ugyanis, egyrészt a társadalombiztosítási intézményrendszer, másrészt többnyire egyházi tanoncotthonok keretében, egyik fontos eleme volt nemcsak Vass szociálpolitikai reformkoncepciójának, de a kormányfő környezetében is felmerült

⁸² Uo., 37. Átirat.

⁸³ Uo., 29. Átirat.

⁸⁴ MIHELICS, 1928. 12–13.

⁸⁵ KFL I.1.a. 29. nagyd. 515/1935. Vass levele a kalocsai érseknek, 1928. június 4.

⁸⁶ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 29. Átirat.

⁸⁷ Uo., 33. Átirat.

⁸⁸ Uo., 5. Tervezet (2. § 2. bek.); NI 1922. 5. kötet. 209. (21. § 1. bek.)

a probléma rendezésének szükségessége.⁸⁹ A keresztényszociális szervezetek erősítése már korábban megjelent Vass céljai között. Ez állt például azon szándék háttérében, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal ülésein ne csak szociáldemokraták vegyenek részt a munkavállalói oldal képviselőiként.⁹⁰ A miniszter egy írásában pedig egyenesen hasonlóságot látott a fasiszta és a szociáldemokrata mozgalom munkásságon belüli kizárólagosságra törekvésében. Azt fejtegette ugyanis, hogy ugyan „*egyikben sincs kényszer papíron*”, de más a realitás, mert

„ahol a szociáldemokrata szervezet a termelés valamely ágában dolgozók jelentékeny számát magáénak mondhatja, a nem szervezettek s a gyengébb szervezetekben levők kénytelenek a szociáldemokrata szakszervezetbe lépni, mert egyébként vagy nem kapnak munkahelyet, vagy folytonos nyugtalanságban kell dolgozniuk. Nem gondolok okvetlenül szakszervezeti terrorra, hisz akárhány esetben maguk a munkaadók, különösen ha a kollektív munkaformát elfogadták, arra törekvesznek, hogy egytől-egyig szakszervezeti munkásaik legyenek.”

Emellett úgy vélte, „*ahogyan nálunk a szociáldemokrata szervezet nem hajlandó elismerni, hogy más, például keresztény-szocialista szervezet is jogosan képvisel munkásérdekeket, a fasiszta alkotmány is úgy rendelkezik, hogy egyedül a szindikátusok képviselhetik a munkások jogát és igazságát*”.⁹¹

Álláspontjával nem maradt egyedül a kabinetben. A munkásság felszabadítása a „szakszervezeti terror” alól Bethlen miniszterelnöknek is egyik sarkalatos programpontja volt a munkásszervezeteket illetően.⁹² Bizalmas körben egyenesen úgy fogalmazott a szakszervezetekben a belügyminiszter szerint „virágzó” politizálással kapcsolatban, hogy „*a szocialistáknak más társadalmi egyesületekkel való ez a szembehelyezkedése nem egyéb, mint a nemzeti egység megbontása, és nemzeti halálhoz vezethet*” és „*ilyen öngyilkos politikát a kormánynak nem szabad megengedni*”.⁹³ A félelem háttérében a magyar szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom fejlődésének egyik alapvető jellemzője húzódott meg. Bódy Zsombor megállapítása szerint ugyanis ezek a német szervezetek irányát követték, tehát „*az életvilág egészét átfogó intézményrendszert*” hoztak létre, ezáltal pedig „*a polgári társadalommal szemben egyfajta ellentársadalmat*” alakítottak ki.⁹⁴

A tervezet tehát egyrészt igyekezett erősíteni a szakszervezetek helyzetét a munkaadókkal szemben, ugyanakkor a munkásszervezeteken belül a szociáldemokraták meggyengítését is célozta, különösen a keresztényszociális szervezetek javára. Ezzel is sajátos helyet foglalt el a bethleni szisztémában. Egyrészt ugyanis a nem szocialista munkásmozgalom erősítése többször is felmerült az 1920-as években,⁹⁵ másrészt viszont a keresztényszocialista szakszervezetek megerősítése

⁸⁹ DRÉHR, 1929. 94–95; MNL OL K 808 3. d. 63. f. 6. Tervezet a „nemzeti munkásmozgalom szervezéséről.”

⁹⁰ BÓDY, 2010. 126.

⁹¹ MNL OL K 26. 1390. cs. K. tétel, p.) Előadások, cikkek. 166–167.

⁹² BETHLEN, 1933. 158–159; 184.

⁹³ KARSAI, 1976. 260.

⁹⁴ BÓDY, 2010. 118.

⁹⁵ SIPOS, 1997. 47.

egy bizonyos ponton már túlment a rendszer elképzelésein, amely utóbbiak érdekvédelmi tevékenységét is igyekezett korlátok között tartani.⁹⁶ A törvény ugyanakkor – talán legjelentősebb újdonságaként – „munkavállalói osztály” alatt nem csak az ipari munkásokat értette.

Szervezkedési szabadság és agrármunkásság

A tervezet annyiban korlátozta rendelkezéseinek hatáskörét, hogy kimondta, paszszusai nem érvényesek a közalkalmazottakra.⁹⁷ Ugyanakkor nem szólt arról, hogy kizárólag az ipar világára vonatkozna. Minthogy Magyarországon az agrármunkásság körében illegális volt szakszervezetek létrehozása, valamint a sztrájk,⁹⁸ ez különösen súlyos kérdéseket vetett fel, ha Vass József átiratában nem osztotta volna el határozott szavakkal az esetleges félreértéseket. Leszögezte ugyanis, hogy a tervezet az agrármunkásságra is vonatkozik, akikre megállapítása szerint más országokban már nem vonatkoznak az ipari munkavállalóktól eltérő rendelkezések. Kritikusan megjegyezte, hogy „szociális fejlődésünk és berendezkedésünk ebben a tekintetben ellentétben van úgyszólván az egész világ felfogásával”.⁹⁹ Ennek jelentőségét mutatja, hogy e tekintetben a tervezet gyökeres szakítást jelentett az 1923-ban benyújtott javaslattal, amely kizárólag az ipari munkára vonatkozott.¹⁰⁰ Igaz, a közalkalmazottak kizárása sem volt általános jelenség a nemzetközi szinten, egyesülési jogait illető korlátozások azonban más államokban is születtek.¹⁰¹

Átiratában Vass azt is kifejtette, hogyan illeszkedik szociálpolitikai reformterveibe az egyesülési jog kiterjesztése az agrármunkásságra. Mint a kabinet tagjaival közölte, tisztában van vele, hogy a mezőgazdasági munka helyzete más, mint az iparié, véleménye szerint a „a mezőgazdasági munkásságot preventív okból szervezkedési szabadságától egyszerűen elűzni olyan óvatossági rendelkezésnek látszik, amely a szükséges határon túlmegy”.¹⁰² A kihívást, amelyet tervezett törvényjavaslata jelentett volna, egyértelműen pozitívan ítélte meg, mert véleménye szerint az a

„kormányra és a társadalomfenntartó osztályokra komoly kötelességet hárít abban az irányban, hogy a gazdasági munkásság ügyeivel törődjenek, ezt a célt elérni azonban csak akként lehet, ha a szélsőséges jelszavakkal szembehelyezzük azokat a követelményeket és megadjuk ama kívánások teljesítését, amelyek a józan magyar népet visszatartóják felelőtlen izgatók tanításainak követésétől”.¹⁰³

Ebben is megjelenik felfogása a társadalom önszerveződésének fontosságáról, amelyet a politikai és gazdasági elitben megnyilvánuló jelentős ellenállással

⁹⁶ GERGELY, 1993. 12.

⁹⁷ MIHELICS, 1928. 12.

⁹⁸ BALOGH–KOVRIK (SZERK.), 1927. 293; SIPOS, 1997. 45.

⁹⁹ MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 27. Átirat.

¹⁰⁰ NI 1922 5. kötet. (200. 1. §.)

¹⁰¹ MIHELICS, 1928. 12.

¹⁰² MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 27–28. Átirat.

¹⁰³ Uo., 28.

szemben különösen is fontosnak tarthatott a mezőgazdasági munkásságot érintő egyéb tervei, különösen a kötelező társadalombiztosítás kiterjesztésének megvalósítása érdekében.¹⁰⁴ A korporativizmus mezőgazdaságban való érvényesítésének gondolata korábban sem állt távol Vass Józseftől. 1927-ben, a földművelésügyi miniszter álláspontjával szembehelyezkedve szállt síkra azért, hogy a baleseti kártalanítással kapcsolatos viták ne rendes bírói úton rendeződjenek, „hanem azt az ily kérdések tárgyalására kellően felkészült bíróságokra kell bízni”, amelyekben „a munkaadók és a munkások köréből való laikus elemeknek is helyet kell adni”, még hozzá az agráriumban is, mert „nem tartja indokoltnak, hogy a gazdasági balesetbiztosítás küszöbönálló reformja során miért kellene Magyarországnak a haladás szelleme elől elzárkózania”.¹⁰⁵ Hasonló szellemű volt egy szintén csak tervezet stádiumáig jutott népjóléti minisztériumi javaslat, amelynek értelmében az egyes községekben háztulajdonosok és zsellérek is szerepet kaptak volna a lakásügy szférájában.¹⁰⁶ Ebben is minden bizonnyal megnyilvánult Vass szociálpolitikai eszmei alapvetése. Ugyanis nemcsak a két világháború közötti nemzetközi környezetben volt kivételes az agrármunkásság szervezkedési szabadságának tilalma. Josef Biederlack szintén azt az álláspontot képviselte, hogy a mezőgazdaságban is előnyös a szervezkedés. Ugyan ő nem a munkásságra, hanem a birtokos parasztságra gondolt, de célként ő is azt jelölte meg többek között, hogy csökkentsék a nagytőke befolyását az állami döntéshozatalra.¹⁰⁷

A sztrájkjog mellett valószínűleg ez tekinthető a tervezet politikailag legkritikusabb alapelveinek. A mezőgazdasági munkások szervezkedése ugyanis nemcsak a dualizmustól kezdve fennálló jogszabályok értelmében volt tilos, de a Bethlen-Peyer paktum is kikötötte, hogy a szociáldemokraták a közalkalmazottak mellett körükben sem hozhatnak létre szakszervezeteket.¹⁰⁸ Az MSZDP ugyanakkor nyíltan követelte a szervezkedési szabadság kiterjesztését az agrármunkásságra is.¹⁰⁹ Később Vass a Képviselőház nyilvánossága előtt is – ugyan óvatosabb retorikával – képviselte az átiratban megfogalmazott álláspontját.¹¹⁰ Éppen az 1920-as évek végén úgy tűnt, reális esély nyílt arra, hogy lépések történjenek e téren is. A szociáldemokratákkal való viszony javításának egyik elemeként egy 1929-ben hozott belügyminiszteri döntés például engedélyezte a szociáldemokrata párt számára vidéki szervezetek létrehozását.¹¹¹ Így a törvénytervezet mezőgazdasági munkásokra vonatkozó álláspontja is egy eleme lehetett a munkáspárt rendszerbe integrálását célzó lépéseknek. A szakszervezeti törvénytervezet azonban nyilvánvalóan távolról sem örvendett osztatlan támogatásnak a politikai döntéshozók körében.

¹⁰⁴ TASCHEK, 2023. 172–173.

¹⁰⁵ KARSAL, 1976. 177.

¹⁰⁶ MNL OL K 178. 4358/1927. Szabályrendelet-tervezet a falusi házak és lakások egészségügyéről.

¹⁰⁷ BIEDERLACK, 1903. 195–196.

¹⁰⁸ ROMSICS, 1999. 208; SÍPOS, 1997. 33; 45.

¹⁰⁹ KN 1927. 6. kötet. 81. ülés (1927. október 27.) 177.

¹¹⁰ Uo., 27. kötet. 388. ülés (1930. május 8.) 317.

¹¹¹ ROMSICS, 1999. 296; SÍPOS, 1997. 44; VONYÓ, 2018. 277.

Egy fiókban maradt törvénytervezet

„A tervezet nyilvánvalóan összeegyeztetni óhajtja a nyugati államok, különösen Német- és Franciaország liberális szellemű szakszervezeti törvényeinek irányelveit és módszereit a mi speciális viszonyaink folytán szükséges rendelkezésekkel.”¹¹² Találhatóan így foglalta össze álláspontját Bencs Zoltán, a miniszterelnökség szociálpolitikai osztályának vezetője a kormányfőnek írt bírálatában. Ennek megfelelően, bár több szempontból „igen figyelemreméltó munkának” ítélte és tárgyalási alapként elfogadta, több kritikus észrevételt is tett a tervezettel kapcsolatban. A kormányzati hatáskörök megosztása és ebből adódóan bürokratikus terhek megnövekedése mellett nem volt elégedett a szociáldemokrata szakszervezetek feletti kontroll tervezett mértékével sem, többek között a politikai tevékenység tilalmának betartatására sem látott elegendő biztosítékot.¹¹³ Még egyértelműbben negatív volt egy, a honvédelmi miniszter környezetéből származó vélemény, amely szerint nem helyes a sztrájk-szabadság alapelvéből kiindulni.¹¹⁴ Politikai tényezők mellett munkaadói oldalról is egyértelmű volt a kérdés Vass miniszter tervezete alapján történő rendezésének megítélése. Már 1927 februárjában, amikor a miniszter röviden nyilatkozott terveiről, így a szakszervezeti törvényjavaslatról is, *A Munkaadó* című lap aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy nem tudja megítélni, „nem azért titok-e ezeknek a tartalma, mert a miniszter tényleg kizáróan a munkásság, sőt a szakszervezetek érdekeit akarja védeni ezekkel a javaslatokkal, amelyeknek az intézkedései pedig körülbelül ugyanolyan mértékben érdeklik a munkaadókat is, mint a munkásokat”.¹¹⁵

Nincs forrás arról, hogy a tervezet valaha is a minisztertanács elé került volna. Vass József ugyan még a gazdasági válság elmélyülésének időszakában is foglalkozott vele,¹¹⁶ 1930. szeptember 8-án bekövetkezett halála azonban minden bizonnyal a törvénytervezet sorsát is megpecsételte. Rövidesen a politikai széljárás is megváltozott; az 1930-as évek kormányzati koncepcióinak már nem volt része a szakszervezetek jogi rendezése. Ellenkezőleg: a különböző korporatív tervek, például Gömbös Gyula és Imrédy Béla miniszterelnökségének éveiben a szakszervezetek felszámolását, vagy legalábbis lassú elsorvasztását tűzték ki célul. Ezek azonban nem valósultak meg; a munkások legfontosabb érdekvédelmi szervezetei – a szociáldemokraták is – Szálasi Ferenc hatalomra kerüléséig a már jól ismert korlátok között működhettek.¹¹⁷ 1944. október 15-ét követően pedig olyan viszonyok alakultak ki, amelyek között szó sem lehetett az 1929-ben elkészült tervezethez való visszanyúlásról.

¹¹² MNL OL K 808. 2. d. 52. f. 1. Bencs Zoltán levele a miniszterelnöknek, 1929. november 14.

¹¹³ Uo. 1–3.

¹¹⁴ Uo., 3. d. 74. f. 1. Vélemény a törvénytervezetről (az irat kelte és szerzője ismeretlen).

¹¹⁵ Hírek. *A Munkaadó*, 14. (1927. február 2.) 5. sz. 4. Hasonló álláspontra helyezkedett a Baross Szövetség is: A szakszervezeti törvény nem jelenti a szakszervezetek államosítását. *Nemzeti Ujság*, 9. (1927. február 19.) 40. sz. 4.

¹¹⁶ A Belügyminisztérium elnöki osztályának 1930. évi mutatókönyvének tanúsága szerint (MNL OL K 148 1494. kötet) a népjóléti miniszter még 1930-ban is átiratot intézett az ügyben a belügyi tárca vezetőjéhez, amely azonban nem maradt fenn.

¹¹⁷ A szakszervezetek helyzetét, a különböző kormányzati terveket ismerteti: SÍPOS, 1997. 179–192; 213–219.

A tervezet törvényerőre emelkedésének megghiúsulása pedig rámutat a két világháború közötti magyar szociálpolitika azon sajátosságára, hogy míg a társadalombiztosítás – bár a társadalom viszonylag kis szegmense számára – európai összehasonlításban megállta a helyét, a munkajog szférájában csak az 1930-as években történtek lépések. A szakszervezetek helyzetének jogi rendezésére ugyanakkor ebben a periódusban sem került sor. Bódy Zsombor megállapítása szerint ennek hátterében elsősorban a munkaadói ellenállás állt, ugyanis, míg a biztosítási szisztéma lényegileg nem változtatta meg a munkaadók és munkavállalók egymáshoz való viszonyát, a munkajog kodifikálása terén tett lépések „kikezdték” volna a munkavállalók alárendelt helyzetét.¹¹⁸ Bódy meglátását a tárgyalt törvénytervezet sorsa is igazolni látszik.

Összegzés

A vizsgált törvénytervezet, amely a bethleni egyensúlypolitika szellemében igyekezett különböző érdekeket összeegyeztetni, egyszerre mutatja Vass József és környezetének elképzeléseit, a katolikus szociális gondolkodók nézeteit, valamint a nemzetközi munkajog kialakulásának folyamatát és a bethleni irányvonal politikai megfontolásait. Különösen Vass szociálpolitikájának helyzetéről árulkodik, amely egyszerre alkalmazkodott a fennálló viszonyokhoz, miközben óvatosan törekedett azok reformjára is. Ennek megfelelően az állami kontroll fenntartása mellett is enyhíteni akarta annak szorítását, valamint erősíteni kívánta a szakszervezeteket a munkaadókkal szemben, ezáltal is elősegítve a szociáldemokraták integrálását a bethleni politikai rendszerbe, másrészt a keresztényszociális szervezetek és a nem szervezett munkások pozícióit is a szakszervezetekbe tömörült munkavállalók nagy többségét tagjai sorában tudó szociáldemokrata munkásmozgalommal szemben. Így összességében egy „átmeneti” tervezet született: a nemzetközi tendenciák és a belpolitikai konszolidáció hatására rendelkezései előrelépést jelentettek a ténylegesen fennálló helyzethez, illetve a feszültebb légkörben, 1923-ban benyújtott törvényjavaslathoz képest is. Másrészt viszont nemzetközi összehasonlításban a népjóléti tárca tervezete is szokatlan mértékű felügyeleti jogokat vindikált volna az államhatalomnak. Mint a törvénytervezet későbbi sorsa mutatja, a két világháború közötti magyar belpolitikai helyzetben, különösen az 1930-as évektől kezdve, ez is olyan reform lett volna, amely szembentart a befolyásos politikai és gazdasági érdekcsoportok nézeteivel. A törvénytervezet ezért rámutat arra, hogy szükséges árnyalni azt a Sipos Péter által megrajzolt képet, miszerint az állam a szakszervezetet „nemzetellenes” és „destruktív” erőnek látta, „amelynek jelenlétét ugyan el kellett tűrnie, de hatókörét igyekezett a lehető legszűkebbre korlátozni”.¹¹⁹ Megerősíti ugyanakkor azt, hogy a szociálpolitikára is érvényes az, amit Sipos Balázs leszögezett a korszak kultúrpolitikájával kapcsolatban: nem pusztán szakpolitikaként (*policy*), hanem a konfliktusközpontú politizálás (*politics*) részeként is

¹¹⁸ BÓDY, 2010. 89; 215.

¹¹⁹ SÍPOS, 1997. 46.

szükséges azt vizsgálni.¹²⁰ Mindebből az is jól látszik, hogy a szakszervezeti kérdés elválaszthatatlan volt a korszak belpolitikai problémáitól, Bethlen miniszterelnök terveitől, de Vass József átfogó szociálpolitikai reformelképzeléseitől is. A kérdés alapos elemzéséhez így elengedhetetlen utóbbiak részletes feltárása.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

- K 26 Miniszterelnökség, központilag iktatott és irattározott iratok
K 60 Külügyminisztérium, elnöki osztály 1/S. (szociális) referátumának iratai
K 148 Belügyminisztérium, elnöki iratok
K 166 Belügyminisztérium, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium iratai
K 178 Földművelésügyi Minisztérium, elnöki iratok
K 808 Miniszterelnökség, Bencs Zoltán miniszteri tanácsos iratai
P 1240 Országos Társadalombiztosító Intézet, elnökségi iratok

KFL Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

- I.1.a Egyházkormányzati iratok

Sajtó

Fejérmegyei Napló

A Munkaadó

Nemzeti Ujság

Nyomtatott források és szakirodalom

BALOGH–KOVRIK (SZERK.)

- 1927 BALOGH Andor – KOVRIG Béla (szerk.): *Társadalompolitikai feladataink. Az 1926 október 24–30-ig tartott Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezlet munkálatai.* Budapest, Franklin, 1927.

BETHLEN

- 1933 *Bethlen István gróf beszédei és írásai. Válogatott beszédei. 2 kötet.* Budapest, Genius, 1933.

BIEDERLACK

- 1903 BIEDERLACK, Joseph: *A társadalmi kérdés mibenléte és megoldása.* Ford.: Kiss János. Szeged, Endrényi Lajos Könyvsajtója, 1903.

---

¹²⁰ SIPOS, 2020.

BÓDY

- 2011 BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, Argumentum, 2010.

CHAPPEL

- 2018 CHAPPEL, James: *Catholic Modern. The Challenge of Totalitarianism and the Remaking of the Church*. Cambridge, MA–London, Harvard University Press, 2018.

DRÉHR

- 1929 DRÉHR Imre: A népjóléti és munkaügyi beruházások. *Társadalombiztosítási Közlöny*, I. (1929) 77–150.

GERGELY

- 1977 GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, Akadémiai, 1977.
- 1993 GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Budapest, Typovent, 1993.

HAGEDORN

- 2018 HAGEDORN, Jonas: *Oswald von Nell-Breuning SJ. Aufbrüche der katholischen Soziallehre in der Weimarer Republik*. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2018.

KARSAI

- 1976 *A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január–1931. augusztus 24.* Bev. tan., összeáll., jegyz.: KARSAI Elek. Budapest, Kossuth, 1976. (*Iratok az ellenforradalom történetéhez*, V.)

KI

- 1927 *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai*. Budapest, Athenaeum, 1927–1930.

KN

- 1927 *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Budapest, Athenaeum, 1927–1931.

KOVRIG

- 2011 KOVRIG Béla: *Magyar társadalmpolitika (1920–1945)*. Előszó, utószó, jegyz.: PETRÁS Éva. Budapest, Gondolat, 2011. (*Társadalombiztosítási könyvtár*)

KOVRIG

- 2019 KOVRIG Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon*. Ford.: JAKABFFY Imre. Szerk., jegyz.: PETRÁS Éva. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2019. (*75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*)

LÉNÁR

- 2011 LÉNÁR Andor: A szakszervezeti mozgalom gyökerei fejlődési tendenciái a második világháborúig. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk.: DOBÁK Miklós. Budapest, L'Harmattan, 2011.

MESTER

- 1929 MESTER János: *A Collegium Germanicum–Hungaricum és Vass József*. Budapest, Szent István Társulat, 1929.

MIHELICS

- 1928 MIHELICS Vid: *A szakszervezeti szervezkedés elmélete és iránya*. Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1928.

MISNER

- 2015 MISNER, Paul: *Catholic Labor Movements in Europe. Social Thought and Action*. Washington DC, The Catholic University of America Press, 2015.

NI

- 1922 *Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1922–1926.

PAP

- 1911 PAP Géza: Munkásbiztosítási önkormányzat és állami felügyelet. *Munkásügyi Szemle*, 2. (1911) 41–46.
- 1918 PAP Géza: Az ipari bíróságról. *Munkásügyi Szemle*, 9. (1918) 557–560.
- 1941 PAP Géza: Dr. Vass József minister emlékezete a Rerum novarum tükrében. In: *Rerum novarum. XIII. Leo pápa szociális és társadalomújító szózatának hatása Szent István magyar birodalmában 1891–1941*. Szerk.: DVIHALLY Géza. Budapest, Rerum Novarum Emlékbizottság. 56–59.

ROMSICS

- 1999 ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. kiad. Budapest, Osiris, 1999. (*Millenniumi magyar történelem*)

SCHASCHING

- 1958 SCHASCHING, Johann: Josef Biederlack und die Soziale Frage. *Zeitschrift für katholische Theologie*, 80. (1958) 211–225.

SÍPOS

- 1997 SÍPOS Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1997. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 20.)
- 1999 SÍPOS Péter: A szakszervezetek struktúrája. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Főszerk.: VARGA Lajos. Budapest, Napvilág, 1999. 215–230.

SIPOS

- 2020 SIPOS Balázs: A Horthy-korszak kultúrtörténetéről – a kultúrpolitikától a nők helyzetéig. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, Kossuth, 2020. 113–119.

SZINAI-SZÜCS

- 1972 *Bethlen István titkos iratai*. S. a. r., bev., jegyz.: SZINAI Miklós – SZÜCS László. Budapest, Kossuth, 1972.

TASCHEK

- 2019 TASCHEK Zoltán: „Az ország szolgálatában megmaradni a legfőbb erkölcsi kötelesség.” Vass József miniszterelnök-helyettesi szerepe a Bethlen-kormányban. *Clio Műhelytanulmányok*, 2. (2019) 4. sz. 4–56.
- 2021 TASCHEK Zoltán: Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter szociálpolitikai programjának előzményei és előkészítése. *Fons*, 28. (2021) 561–592.
- 2023 TASCHEK Zoltán: A Társadalombiztosítási Közlöny irodalmi számainak története és elemzése. In: *Opuscula historica V. Tanulmányok a Történezműhelyből*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium – Történezműhely, 2023. 163–179.

THOMAS

- 2014 THOMAS, Albert: Utazás Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. Ford.: BÓDY Zsombor. *Aetas Történettudományi Folyóirat*, 29. (2014) 3. sz. 152–170.

TOMKA

- 2020 TOMKA Béla: A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, Kossuth, 2020. 17–32.

TOMKA-GOJÁK (SZERK.)

- [2005] TOMKA Miklós – GOJÁK János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Ford., sajtó alá rend.: BALOGH Gábor et al. Budapest, Szent István Társulat, [2005].

VONYÓ

- 2018 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Budapest, Kronosz, 2018.

ZACHAR

- 2014 ZACHAR Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között*. Budapest, L'Harmattan, 2014.

Svégel Fanni

The Personal is Political?

Ortutay Zsuzsa és a Magyar Nők Országos Tanácsa*

Carol Hanisch amerikai radikális feminista 1969-es esszéjében a női terápiás csoportokról írva megfogalmazta, hogy az egyéni (*personal*) problémák egyben politikai problémák is, így a kollektív megoldáskeresést tartja egyedüli járható útnak.¹ A „*personal is political*” szlogen a 60-as évek feminista mozgalmaságában segített megfogalmazni a reprodukzív munka körül kialakult ellentmondásokat és kérdéseket, illetve egyéni szinten befogadhatóvá tette, közösségi szinten pedig politizálta azokat. A tanulmány címe így egyfelől magában hordozza a nők politikai részvételének problematikáját, amely magába foglalja a civil társadalomban való működésüket is, illetve a „női problémák” politizálódását. Másképpen: a cím a civil társadalom problémáinak politikaivá válása felől is olvasható, mivel a Kádár-rendszerben a társadalmi szervezetek voltak hivatottak valamilyen szinten lefedni azt a feladat- és szerepkört, amely a demokratikus társadalmakban a civil szervezetek sajátja. Vagyis fontos tisztázni, hogy a tanulmány társadalmi szervezetek működését elemzi, ami a szocialista országos sajátossága és bár hasonló problémakörökkel foglalkoztak, mint a nyugati civil szervezetek, nem feleltethető meg azoknak, amelyekről a nyugati feminista diskurzus szól. Az olyan társadalmi szervezetek, mint például a Magyar Nők Országos Tanácsa, szoros kapcsolatban álltak a kommunista párttal, így óhatatlanul is az állami akarat tolmácsolóiként léptek fel a társadalom szemében. Azonban a szervezetek személyi állománya nem csupán végrehajtó funkciót betöltő pártkáderekből állt, hanem jelentős szakemberek is a véleményformálók között voltak. A párthoz kötődés mellett pedig valamilyen szintű önálló ágenciával is rendelkeztek, bizonyos mértékű mozgásterük, véleményezési lehetőségük adott volt. A „női problémák” politizálódása tehát e kettős funkcióval bíró, köztes szervezetek keretein belül értelmezhető.

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ HANISCH, 1970.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy miként írható meg Ortutay Zsuzsa (1913–1982), a Magyar Nők Országos Tanácsa (MNOT) titkárának, Ortutay Gyula kommunista vallás- és közoktatásügyi miniszter feleségének élettörténete, és miként értelmezhető privát életének és családpolitikai munkásságának kapcsolata. A civil társadalom tehát itt kevésbé egy alulról építkező mozgalom; főként az MNOT központosított jellegéből fakadóan, sokkal inkább a korábban személyesnek tekintett ügyek politizálása értelmében jelenik meg.² A reprodukció fogalma köré szerveződő kérdések, úgymint a népesedés, a családugy, a női munka és a gyereknevelés, a szocialista társadalom építése révén politikai kérdésekké váltak, amellyel az ország egyetlen nőszervezete volt hivatott foglalkozni.

Az elsődleges forráscsoport Ortutay Zsuzsa hagyatéka, amelyből személyes dokumentumai (naplója, jegyzetei, önéletrajza) mellett főként a Magyar Nők Országos Tanácsához kötődő családpolitikai munkásságának dokumentumait elemeztem.³ Emellett egyéb publikációit és férje, Ortutay Gyula naplóját, illetve az MNOT témához kötődő iratait használtam fel.⁴ A tanulmány tehát kettős célt szolgál: egyfelől Ortutay Zsuzsa élete és munkássága egy részének feltárását, másfelől az MNOT 1960–70-es évekbeli népesedés- és nőpolitikai munkásságnak feminista szempontú vizsgálatát. A tanulmány elsőként bemutatja Ortutay (született Kemény) Zsuzsa életének II. világháborúig tartó szakaszát, amelyben kibontakozó előadóművészeti karrierje áll a középpontban, majd rátér Ortutay Zsuzsa és férje, Ortutay Gyula naplói (töredékei) összehasonlító elemzésére; itt főként a házasságuk nehézségei, az államilag propagált családkép és a privát szféra mindennapi valósága közti disszonancia kerül fókuszba. A tanulmány második felében Ortutay Zsuzsa politikai munkássága és az MNOT kerül a középpontba, ezen belül is a család- és népesedéspolitika, illetve a nemzetközi kapcsolatok.

A források értelmezéséhez és elemzéséhez a diskurzusanalízis és a szoros olvasás (*close reading*) módszereit, illetve a női önéletrajz és a *female life writing* módszertani elemeit használtam fel. A feminista tudományos kutatásban a társadalmi nem által meghatározott életírás olyan inkluzív fogalomnak számít, amely eltörli a műfaji határokat, hogy túllépjen a kanonikus önéletrajzok férfias felfogásán. A női önreprezentáció változatos formái a tapasztalatok nemi különbségeiből erednek, így szélesebb elemzési keretet igényelnek. A női életírás kifejezés akadályainak leküzdésére Caren Kaplan a „törvényen kívüli műfaj” (*outlaw genre*) kifejezést javasolja, amit a nem-kanonikus életbeszélések esetében alkalmazhatunk.⁵ A Susannah Radstone által használt „marginalizált ellentörténetek” (*marginalized counterhistories*) azt fejezi ki, hogy ezeket az önreprezentációkat a történetészek is elhanyagolták, ezért új teret nyithatnak az elemzés számára.⁶ A női életrajz, élettörténet írása kapcsán Pető Andrea fejti ki a Rajk Júlia életét bemutató kötetében, hogy az életrajz írójának a megérezést és az együttérzést is kutatási módszerként kell használnia.⁷ Ennek nyomán tettem kísérletet egy kivételes és atipikus női élettörténet megértésére.

² Hasonló problémákról egy életrajz tükrében lásd még: K. HORVÁTH, 2021.

³ PIL V. 908.

⁴ MNL OL XXVIII M 20. k.

⁵ KAPLAN, 1992.

⁶ RADSTONE, 2000.

⁷ PETŐ, 2020. 20–23.

Kemény Zsuzsa, a táncművész

Kemény Zsuzsa 1912. február 13-án született Budapesten Kemény Béla könyvkereskedő és Lux Anna házasságából. Az apa foglalkozása révén korán felismerte a könyvek társaságának erejét. Fiatalkoráról pár naplóbejegyzés maradt fenn, amelyben olvasmányait és színházi élményeit rögzítette az 1928–29-es évekből. Közel egy év alatt 34 könyvet olvasott, köztük Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és Tormay Cécile műveit, emellett a Herczeg szerkesztette, konzervatív *Uj Idők* folyóiratot forgatta. Színházi előadások közül a klasszikusokat választotta, főleg operákat, mint a *Faust* vagy a *Carmen*. A háború alatt írt, dátumozatlan leveleiből kiderül, hogy szerény körülmények között nőtt fel, gyerekként főleg az olvasmányélményeiből táplálkozott.⁸ 1931-ben érettségizett, majd egy évre rá megismerkedett későbbi férjével, az akkor pályakezdő néprajzkutató Ortutay Gyulával. Kemény Zsuzsa ekkor a Szentpál Olga vezette táncművészeti iskolában tanult, ahol művészeti tanári oklevelet szerzett, majd egészen 1942-ig, az iskola bezárásáig ott oktatott.

Ebben az időszakban, az 1930-as és 1940-es években formálódott az a több, kisebb szellemi csoportosulásból álló hálózat, amelynek Kemény Zsuzsa önálló jogán, a mozdulatművészeti kapcsolatai révén lett része. Ezeket a jórészt baloldali, antifasiszta csoportosulásokat meghatározta a historizáló jelleg, amely az ókori művészeteszményre és az ókortudományra épült. Ilyen volt a Szentpál Olga és férje, Rabinovszky Máriusz művészettörténész köré szerveződő iskola biztosította intellektuális háló, amelynek része volt például Lőrincz György balettmester is, akivel Kemény Zsuzsa az *Angyali üdvözet* című duóban lépett fel.⁹ 1935-ben mindketten részesültek a Magyar Mozdulatkultúra Egyesület fiatal tehetségeknél járó kitüntetésében.¹⁰ A korabeli mozdulatművészeti és modern táncművészeti iskolák közül a Szentpál-csoport állt legközelebb a népies irányzathoz, a folklór adta inspirációkat szervesen beépítették darabjaikba, szemben az inkább misztikus Dienes Valéria vezette iskolával. Kemény Zsuzsa táncolt többek között a néptánc-elemekre épülő *Mária-lányok* című Szentpál-koreográfiában, ami a Vajda János Társaság egy 1938-as szegedi estjére készült. A csupán kilencperces, négy-szereplős darab a haláltánc műfaj jellegzetességeit villantotta fel, a szegedi Fekete Mária-legendához kapcsolódva. A háborúellenes, szürrealizmusba hajló darabot közvetlenül Ausztria megszállását követően mutatták be. Az előadás néprajzi hitelességét Bálint Sándor adataira alapozták, zenéjét Lajtha László közreműködésével Volly István népzenekutató állította össze.¹¹

A pár kapcsolati hálójához tartozott a Szentpál–Rabinovszky házaspár egyik lánya, Szentpál Mária, aki szintén táncosból lett szakíró, és a táncművészettel tudományos szempontból foglalkozott. Férje, Szilágyi János György ókortörténész, aki a Devecseri Gábor és a Kerényi Károly köré csoportosuló ókortudományi társaságokba járt Ortutay Gyulával és Dömötör Teklával egyetemben. Az Ortutay Gyulához kapcsolódó csoportok közül legjelentősebb a Szegedi Fialatok Művészeti

⁸ PIL V. 908. 2. őe.

⁹ VINCZE, 2015. 125.

¹⁰ *Népszava*, (1935. május 23.) 12.

¹¹ VINCZE, 2015. 172–176.

Kollégiuma és a Vajda János Társaság, amelyek estjein Kemény Zsuzsa több ízben fellépett táncművészként. Későbbi férjével közösen került baráti kapcsolatba Karig Sárával, Radnóti Miklóssal és Gyarmati Fannival. Gyarmati rendszeresen írt naplójában barátinjéről, akit törekeny, de végtelenül kedves nőnek írt le.¹² Kemény Zsuzsa a Szentpál-iskola egyik vezető táncművésze volt, aki elméleti és gyakorlati szakmai tevékenységet is folytatott egészen az 50-es évek végéig. A 30-as évek újsághíreiben kiemelkedő táncosnak írták le, aki finom kompozícióival aratott sikereket. Önmagát azonban nem tartotta kiemelkedően tehetséges táncosnak, hiányolta a magasabb szintű elméleti képzettséget. A művészeti írói munkássága a háború után bontakozott ki, amikor 1951-ben megalapította a *Táncművészet* című szaklapot. A nemzetközi híranyaghoz pedig többek között Karig Sára nyújtott szakfordítói segítséget.¹³

Félig zsidó származása révén a háború végén bujkálni kényszerült. Ortutay Gyula a nyilas hatalomátvételt követően, féltve feleségét és 1944 szeptemberében született első gyereket, Mariannát, szabályos dezinformációs kampányt folytató hollétükről. Rejtekhelyül felmerült Bajor Gizi villája, ahol többeket bújtatott a színésznő, illetve a nagykanizsai névrokon, az iskolaigazgató Ortutay Gyula is.¹⁴ A család végül Szegeden talált menedéket, ahol Kemény Zsuzsa álnéven, Bálint Sándornéként élt, többek között a Szent Szív apácáinál. A néprajzkutató Bálint Sándor – akit a háború után ideológiai indíttatásból háttérbe szorítottak és nem volt konfliktusmentes az Ortutay Gyulával való kapcsolata – felidézett egy komikus történetet ebből az időszakból: Ortutay Zsuzsát az egyik szegedi zárdából elküldték, mivel ott lakott az igazi Bálint Sándorné, így aztán egy másik menedéket kellett találnia, ahol gond nélkül befogadták, mivel Bálint Sándor szerint: „*ott már nem volt másik feleségem*”.¹⁵ De a vészterhes időkben segítséget nemcsak kaptak, de adtak is, annak, aki rászorult. Szilágyi János György visszaemlékezése szerint a felesége Kemény Zsuzsa segítségével került egy apácázárdába a háború alatt, ott élte túl az ostromot.¹⁶

Jelenetek egy házasságból

Ortutay Gyula 1938 és 1977 között vezetett naplói több mint tíz éve hozzáférhetőek a nyilvánosság számára, amelyben nyomon követhető szakmai munkássága és politikai karrierjének kibontakozása is. Ortutay halála előtt fia, Tamás gondjaira bízta a naplójegyzeteket tartalmazó dobozt, azzal a kikötéssel, hogy annak tartalmát csak a halálát követően harminc évvel hozhatja nyilvánosságra, így a kiadásuk csak 2009–2010-ben valósult meg, három kötetben. A kötetekről rengeteg kritika jelent meg, – köztük Kósa László szakmai bírálata¹⁷ – amelyekből Hála

¹² GYARMATI, 2014.

¹³ KARIG, 2019. 518–519.

¹⁴ BÍRÓ-BALOGH, 2016.

¹⁵ CSAPODY, 2013. 145.

¹⁶ SZILÁGYI, 2016. 104.

¹⁷ KÓSA, 2010.

József közölt szemelvényeket a *Néprajzi Hírekben*.¹⁸ Ortutay Zsuzsa naplójegyzetei csupán a II. világháború éveiből (1939–1942) maradtak fenn közgyűjteményben. A Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Levéltárában őrzött kockás füzetben mindössze tíz oldalnyi feljegyzés található, azonban az eddig nem vizsgált háborús napló fontos forrásnak bizonyul a korszak története szempontjából. A továbbiakban e két ego-dokumentum, Ortutay Gyula és Zsuzsa naplóinak összevetésére vállalkozom. Mit tudunk meg az egymástól függetlenül vezetett feljegyzések alapján egy friss házasság megpróbáltatásairól a háború első éveiben? Miként élte meg a terhességet és annak elvesztését férj és feleség? Hogyan hatott Ortutay Zsuzsa identitásának alakulására férje személyisége? Az ego-dokumentumok összehasonlítása által a történet másik, női oldala is hozzáférhetővé válik.

Ann Oakley *Forgotten Wives* című könyvében a feleség-státuszt, a feleségként létezést (*wifeness*) elsődlegesen politikai tapasztalatként és intézményként elemzi, amely meghatározza a nők munkáját és identitását. A nők életét érintő történeti elemzések egyik reflektálatlan pontjaként értelmezi a feleségekre vonatkozó társadalmi elképzeléseket, amely ki nem mondott értékeket, magatartási mintákat kapcsol a feleségként vagy leendő feleségként létező nőkhöz.¹⁹ Ortutay Zsuzsa életét pedig alapvetően meghatározta házassága és a feleség-státusza, kiváltképp a háborút követő időszakban. Kemény Zsuzsa és Ortutay Gyula 1938-ban házasodtak össze. Három gyerekük született: Marianna (1944) pszichológus, Tamás (1946) iparművész és üzemi tervező, valamint Zsuzsa (1950) védőnő. Az életrajzi lexikonok úgy fogalmazzák, hogy Ortutay Zsuzsa házasságkötése után „felhagyott” szakmai tevékenységével. A táncművészeti karrierjében bekövetkezett törést könnyű volna egy karizmatikus, konkurenciát nem tűró férfi és egy alárendelődő nő kompromisszumaként értékelni. A kérdés azonban az, hogy miként mesélhető el másképpen Kemény Zsuzsa története? Milyen történet bontakozik ki akkor, ha nem mások szűrőjén keresztül tekintünk az életét meghatározó eseményekre és döntésekre? A táncművészeti fellépések abbamaradását több külső tényező is befolyásolta. Bár közvetlen adattal nem rendelkezünk, de valószínűsíthető, hogy a második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) jelentős hatással lehetett Kemény Zsuzsa életére és beszűkíthette munkalehetőségeit. A negyvenes évek elején Ortutay Gyula és Gyarmati Fanni naplói szerint is több alkalommal szorult szanatóriumi kezelésre, vagyis a fizikuma is közrejátszhatott a tánc abbahagyásában. Ezen felül az a tény sem elhanyagolható, hogy férje sosem tartotta sokra az előadóművészeti tevékenységet és nem örült, hogy a felesége efféle „haszontalanságokkal” tölti idejét.

Ortutay Gyula naplóinak megjelenését követően nem sok titok maradt a házasságuk fonákságait illetően. Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy míg Ortutay Gyula élete végén már sejtette, hogy jegyzetei halálát követően meg fognak jelenni, nem világos, hogy Ortutay Zsuzsa jóval szerényebb terjedelmű feljegyzéseinek mi volt a szándéka. Ha a kettejük bonyolult emberi viszonyának megértésére nem is, de arra vállalkozhatunk, hogy árnyaljuk az Ortutay-naplók által kialakult képet Ortutay Zsuzsáról, ahol elsősorban mint társ, feleség és anya jelent meg. 1939 és

¹⁸ HÁLA, 2011.

¹⁹ OAKLEY, 2021.

1942 között töredékes feljegyzéseket vezetett életéről, amelyekből egy önmagát kereső, a házasságával küszködő fiatal feleség alakja bontakozik ki. Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona és Anna Dosztojevszkaja naplóját olvasva jutott arra az elhatározásra, hogy meg kell próbálnia szóban is kifejezni saját magát, nem csupán művészeti tevékenységgel. Egyik első bejegyzésében így fogalmazott: *„Elfelejtettem szavakban gondolkodni és egész mondatokban beszélni. Most látom csak mennyire táncban éltem és gondolkodtam. Mozdulat, ritmus volt minden gondolat ösztönös kifejezője. Most szeretnék visszatérni a szavakhoz.”*²⁰

A szerény terjedelmű háborús naplót tematikai szempontból meghatározza a női reprodukció problematikája. A késő 30-as és kora 40-es évek női egodokumentumaiban visszatérő téma a születésszabályozás. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplóiban a két nő jó barátsága okán szóba kerül Kemény Zsuzsa gyakorta kiújuló betegsége, és a legyengült szervezetét megviselő terhességek és abortuszok is – ahogyan Gyarmati Fanni saját terhesség-megszakításairól is részletesen beszámolt feljegyzéseiben. De a férj, Ortutay Gyula is rendszeresen beszámolt felesége terhességeiről. *„Zsuzsa operációja sikerült, s már túl is van rajta, remélem, lelki- leg is, testileg eleget szenvedett. Ez már a harmadik gyermekünk lehetett volna, ki tudja, mire menendők.”*²¹ Egyik vetéléssel végződő terhességéről Kemény Zsuzsa maga is beszámolt töredékes naplójában:

*„Gyerekem lesz? Még nem tudom, csak érzem ösztöneim folyton eszembe juttatják. Készülök rá, a vágyott és rettegett öröme s borzalomra várok. [...] Már nem számolok a körülményekkel, politikával, háborúval, éhséggel. Életöszton dolgozik bennem, két lény helyett. Élni fogunk, ha eszem tudja is, hogy egy helyett két halállal is számolnom kell ettől a pillanattól. // Az utolsó két év szomorú meddőségétől, munkátlan céltalanságától fogom most megváltani magam.”*²²

A nehéz körülmények ellenére is vállalt terhesség szimbolikus megújulást is jelentett számára. Feljegyzéseiben rendre visszatérő motívum az értéktelenség és céltalanság érzése, amelyet az anyává válás megváltoztathatott volna. Ez a mozzanat is azt a feltételezést erősíti, miszerint a külső körülmények sodorták Kemény Zsuzsát egy bizonytalan élethelyzetbe. Ortutay Gyula ugyanebben az időszakban – 1942 tavaszán – így írt a magánéletükről:

„Különben, oly furcsa még említeni is, ideírom: valószínű, hogy az őszre gyerekem születik. Fiú-e, lány-e, mindegy. Csak éppen erre a bajos őszre jön, szegényke, sem én, sem a világ nem tudunk mit kezdeni vele. Elemezhetetlen érzés, még foglalkozni is alig tudtam vele, inkább menekültem előle, néha egy-egy tréfát kockáztattam meg. Zsuzsa, ahogy látom, igen boldog, s nagyban készülődik rá. Asszonyi érzés, teljesség. De én? Bizonyára szeretni fogom, hiszen a kutyámat, Daisyt is nagyon megszerettem, ezt a gonosz fekete kópét. De a család ezernyi belső bonyolultságától, felelősségétől, további hurkaitól előre

²⁰ PIL V. 908. 2. őe.

²¹ ORTUTAY, 2009. 187.

²² PIL V. 908. 2. őe.

*irtózom. Nem lett volna szabad megnősülnöm, nem lett volna szabad – minden szerelem ellenére, vagy minden szeretet ellenére sem.*²³

A férfi érzelmeivel való viaskodása végigkíséri terjedelmes naplóit. A magányosság iránti eredendő vágya, a különböző hosszúságú és intenzitású házasságon kívüli kapcsolatai ellenére a naplóból az is kiolvasható, hogy feleségét őszintén és mélyen szerette: „hiszen úgy hozzátartozik életemhez, mint a levegő”.²⁴ Valami összekötötte ezt a két embert a formaságokon és a látszat fenntartásán túl is. Mindazonáltal a házasságkötést és a táncművészet feladását követően egy hosszadalmas és kanyargós útkeresés vette kezdetét Ortutay Zsuzsa életében. A külső szemlélőnek úgy tűnhet, hogy csak a szakpolitikai munkája jelentett valamiféle intellektuális beteljesedést számára. Kettejük házasságának korai szakaszában íródott bejegyzéséből kitűnik a kapcsolati dinamikájuk diszsonanciája.

*„Gyula zárkózott, türelmetlen, figyelme rapszodikus, nagyon ritkán érzi meg igényeimet, nincs is fogalma arról, hogy milyen rosszul kezel. [...] De nagyon-nagyon vágyom egy teljes harmóniára, egyedül úgy látszik nem találhatom meg ezt. Ketten pedig úgy tetszik nem tudunk egy életet élni. Egymás mellett futunk és a legszükségesebb jelentéktelen napi elintézendők megtárgyalásánál nem jutunk tovább. [...] Ha nem leszek mint ember is fontos, nagyon fontos Gyula életében elvesztem. Hogy húzzam magamhoz, hogy értessem meg vele, hogy nem tudok mellette élni, másképp csak ha az ő életét élhetem.”*²⁵

E két eltérő habitusú ember hétköznapi küzdelmei megmutatkoztak szakmai pályafutásuk alakulásában is. Ortutay Gyula életében a háború után a tudomány szervezése és a politika vált dominánssá, Ortutay Zsuzsa derékba tört művészeti karrierjének folytatásaképp lassan szintén a politika felé tolódott. Pedagógiai képzettségét kihasználva a családpolitika felé fordult: az iskola és a szülők kapcsolata, a szocialista nevelési elvek elméleti és gyakorlati kérdései kötötték le figyelmét. Házassága korai éveiben írt naplóbejegyzései azonban rávilágítanak, hogy az ideális családért folytatott küzdelem számára nem pusztán elméleti kérdés volt. Ez az útkeresés, a saját reprodukciós kudarcok segíthetnek új értelmezési keretbe helyezni Ortutay Zsuzsa életét és háború utáni munkáját. A napló alapján arra következtethetünk, hogy a feleség szerepe és pozíciója nem kizárólag egy külső kényszer, hanem belső vágy is volt számára, amelyen keresztül megtalálhatta a saját útját.

Ortutay Zsuzsa, a politikus

Miután az Ortutay család túlélte a háború viszontagságait, megkezdődött életük újraépítése. A család Pasaréti út 83. szám alatti villája gyülekezőhelye volt a korszak baloldali értelmiségének: művészek, politikusok, néprajzkutatók rendszeresen

²³ ORTUTAY, 2009. 275.

²⁴ ORTUTAY, 2009. 354.

²⁵ PIL V. 908. 2. őe.

vendégeskedtek az Ortutay házaspárnál.²⁶ A hazai és nemzetközi kapcsolatok építése és fenntartása mindennapi életük részét képezte. Ortutay Gyula politikai funkciója és harsány, leuraló személyisége okán nem hagyható figyelmen kívül a kérdés, hogy Ortutay Zsuzsa háború utáni munkássága, különösen az általa viselt számtalan tisztség és pozíció, mennyire köszönhető saját szakmai felkészültségének vagy egyéni habitusának és képességeinek, illetve mennyiben a férje pozíciójának? Mihez kezd a feminista történetírás az olyan élettörténetekkel, amelyeket nem lehet a rendelkezésre álló emlékezetpolitikai keretek között elbeszélni?²⁷ A totalitárius történeti paradigmában Ortutay Zsuzsa mint kommunista funkcionárius nem kaphat helyet a nőtörténeti, empátiára építő vizsgálatokban, hiszen még ha korlátozott mozgástérrel is, de része volt a pártállami gépezetnek. A revizionista irányzatot képviselő kutatókat, amely a szocialista országos nőszervezeteinek befolyását és törekvéseit emelik ki, az a vád éri, hogy megfeledeknek a kommunista rendszerek elnyomó mivoltáról, és a „nőtörténeti” keretet felhasználva igyekeznek azt elfogadhatóvá tenni.²⁸

Közvetlenül a II. világháború után még a táncművészet és a táncoktatás kötötte le Ortutay Zsuzsa figyelmét, de már ekkor aktív volt az egyesületi életben: 1945-ben tagja lett a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ, 1945–1956)²⁹ és a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének.³⁰ A mozdulatművészek érdekvédelmi szervezete, a Mozdulatművészek Egyesülete³¹ tagjaként korábbi mestérével, Szentpál Olgával közösen már 1945 tavaszán egy iskolai tanterven dolgoztak, amely alapján beemelhető a mozgásművészet a közoktatásba. Az őszi tanévtől már a Testnevelési Főiskola óraadó tanáraként dolgozott, ahol specifikus mozdulatművészeti kurzusokat tartott. A Szentpál Olgával közös elképzelésük szerint a Főiskolán létrehozható egy önálló táncnevelési szak, amely előkészületei 1946-ban meg is indultak. Ortutay Zsuzsa pedagógiai témájú közéleti tevékenysége is ekkor indult: 1947. május 21-én *Mozgásművészet szerepe az iskolai oktatásban* címmel tartott előadást a Testnevelési Főiskolán a táncnevelési szak népszerűsítéseként.³² Férje politikai beágyazottsága hol könnyítette, hol megnehezítette Ortutay Zsuzsa

²⁶ A vendégek között voltak egyértelműen Ortutay Gyulához érkezők (például Stith Thompson amerikai folklorista, az Aarne-Thompson motívum-index egyik kidolgozója vagy Aczél György, a korszak meghatározó kultúrpolitikus), illetve Ortutay Zsuzsa társaságához tartozók (például Roboz Ágnes balettmester és a Szentpál-kör tagjai). A Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának egykori tagjai rendszeresen vendégeskedtek egymásnál főként Radnótiné Gyarmati Fanni otthonában, de időszakosan az Ortutay-házaspárnál is járt Hont Ferenc rendező-esztéta, Kárász Judit fotóművész, valamint Baróti Dezső és Tolnai Gábor irodalomtörténészek.

²⁷ A kérdéstről lásd: PETŐ, 2020. 17–34.

²⁸ A dilemmáról lásd GHODSEE–MROZIK, 2023.

²⁹ Az MNDSZ a korszak egyetlen nőszervezeteként 1945-ben alakult az MKP kezdeményezésére. Főtitkárai között volt Rajk Júlia, Jóboru Magda és Vass Istvánné. 1956-ban megszűnt, helyét 1957-től az MNOT vette át. Fő kommunikációs felülete az *Asszonyok* és a *Nők Lapja* volt.

³⁰ Jogelődje, a Magyarországi Tanítók Szakszervezete 1918-ban alakult a pedagógusok érdekvédelmi szakszervezeteként, amelyet 1919-ben betiltottak. Az MPSZSZ 1945-ben alakult újjá és Pedagógusok Szakszervezete néven máig aktív.

³¹ 1928-ban alakult modern tánc érdekvédelmi szervezet, amelyet szakmai és politikai nyomásra 1949-ben feloszlattak.

³² LENKEL, 2007. 21–24.

dolgát. Miután Ortutay Gyulát vallás- és közoktatásügyi miniszterré nevezték ki 1947-ben, úgy tűnt, nem állhat semmi a táncnevelési szak elindítása útjába. Azonban a tanári karba Ortutay Zsuzsa már nem került be, csupán egy ösztöndíjjal támogatta a tehetséges és szociálisan rászoruló hallgatókat.³³ Ezt követően, 1948-ban alakult meg a Magyar Táncszövetség Ortutayné elnökle mellett.³⁴ Ám hamarosan elveszítették a Bródy Sándor utcai épületüket, a Törley-palotát, amelyet egy politikai vita után át kellett adni a Múzeumi Központ Technikai Osztályának.³⁵

Hagyatékában őrzött önéletrajza szerint nőpolitikai munkássága 1947-ben kezdődött, amikor az MNDSZ Művelődési Osztályának vezetője lett. Pedagógiai képzettségét kihasználva a családpolitika felé fordult: az iskola és a szülők kapcsolata, a szocialista nevelési elvek elméleti és gyakorlati kérdései kötötték le figyelmét. 1949 és 1951 között a Népművelési Minisztérium Művészeti Főosztályának előadójaként dolgozott, ahol munkatársa volt Losonczy Ágnes és Vitányi Iván. A főosztályvezető Ujfalussy József így emlékezett vissza erre az időszakra: „Védettséget adott, hogy szakterületünkbe, a zenébe kezdetben nem, később is kevésbé szóltak bele a politikusok. Ez bizonyos területenkívüliséget jelentett. Viszonylag szabadon és szélárnyékban dolgoztunk.”³⁶ Politikai elkötelezettségét bizonyítandó, 1950-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, 1956-ban pedig elvégezte a Marxista-Leninista Esti Egyetemet. Bár művészeti tevékenységet nem folytatott, eredeti szakmáját nem hagyta el teljesen: 1951-ben megalapította a *Táncművészet* folyóiratot, amelynek 1957-ig főszerkesztője volt. Ettől az évtől kezdve a Magyar Nők Országos Tanácsa (MNOT, 1956–1989) titkáráként dolgozott 1970-es nyugdíjazásáig. Ezt követően a Vöröskereszt főtítkárhelyettese, majd alelnöke volt. 1958 óta a Fővárosi Tanács tagja, a Családpolitikai bizottság elnöke volt.³⁷

Szakmai kapcsolathálójának egy része az MNOT tagok köré szerveződött. A sajtóban publikált fotók alapján kapcsolatban állt Jóboru Magda kommunista művelődéspolitikus és pedagógussal, az MNDSZ főtítkárával; az MNDSZ és a Vöröskereszt vezetésében is aktív dr. Vadas Sárával; Rajk László külügyminiszter feleségével, az MNDSZ főtítkár Rajk Júliával; a köztársasági elnök feleségével, Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébettel, aki az MNDSZ díszelnöke volt, illetve dr. Andics Erzsébet történész, kommunista országgyűlési képviselővel. Az iratokban megjelenik Bozóky Éva, aki publicistaként a népiek oldalán érvelt a népesedéspolitikai vitában, az MTA kutatóintézetei és az MNOT közös felméréseit koordináló szociológusok, mint Kósa Erzsébet, Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa, akitől a családpolitikai munkabizottság vezetését vette át. Hoffmann Istvánné és Verba Attiláné is több fogyasztás- és életmódvizsgálatot készített, amelyek segítettek Ortutay Zsuzsa munkáját. Pedagógiai munkássága révén kapcsolatban állt Hermann Alice óvodapedagógus-pszichoanalitikussal, az Országos Pedagógiai

³³ Uo., 27.

³⁴ A táncművészek és táncgyűttesek szakmai érdekvédelmi ernyőszerkezete 1948 óta folyamatosan működik. Az utódszervezet, a Magyar Táncművészek Szövetsége honlapján nem szerepel Ortutay Zsuzsa az elnökök sorában, csupán a későbbi, kivétel nélkül férfi elnökök. <https://www.tancszovetseg.hu/a-szovetseg-toertene> (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 29.)

³⁵ KAPOSVÁRI, 1997. 27.

³⁶ GYŐRI, 2005. 8.

³⁷ PIL 908. 1. óe.

Intézet munkatársával.³⁸ A Nemzetközi Gyermekév (1979) tiszteletére posztumusz kiadott, V. Binét Ágnes által válogatott írásokat tartalmazó *A gyermekben érlelődik a jövő* kötetéről készített szakvéleményt az MNOT felkérésére. Nemzetközi kapcsolataihoz is hozzájárult az MNOT a különféle kongresszusok és találkozók révén, ám Ortutay Zsuzsa ezen kívül is épített nemzetközi kapcsolatokat. Az 1964-ben, Sèvres-ben alapított Federation Internationale pour L'éducation des Parents nemzetközi NGO alelnökeként kapcsolatban állt főként francia kollégáival, például André Berge orvos-pszichoanalitikussal. Ortutay Zsuzsa ügyesen mobilizálta azt a társadalomnéprajzi tudásanyagot is, amely feltehetően a férje révén jutott el hozzá. Egy feljegyzés alapján valószínűsíthető, hogy ismerte Jávor Kata egykorú társadalomnéprajzi-antropológiai munkáit, így tisztában lehetett a társadalomvizsgálatok újabb eredményeivel. Az MNOT által az MTA Szociológiai Intézetével készítettett, Ferge Zsuzsa által felügyelt szociológiai kérdőíves felmérések eredményei is ismertek lehettek számára. Vagyis kapcsolati hálója a pártkádereken túl a néprajz és a szociológia felé is elágazott.

A Magyar Nők Országos Tanácsa és a nőkérdés

Az 1956-os forradalmat követően az MNDSZ romjain 1957-ben újjáalakult központi nőszervezet a Magyar Nők Országos Tanácsa lett. Elnöke közel három évtizeden át Erdei Lászlóné Kisutzky Edit volt. Az MSZMP KB 1958-as határozatát követően irányításukkal kerültek felállításra a lokális (megyei, járási, városi, falusi és tsz szintű) nőbizottságok. Ezek a tanácsok a nők munkavállalása, tanulása, társadalmi-politikai aktivitása mellett a háztartásvezetés és a gyermekgondozás problémáival is foglalkoztak. Vagyis egy olyan, lokálisan és központilag is működtetett hálózatot hoztak létre, amely a két világháború közötti időszak szakmai nőszervezeti, például a bábák és a védőnők szervezeteinek felépítésére hasonlít. Már a kezdetekben kiütközött az egyenlősítő politikai és a különállóan kezelt nőkérdés összeütközése, amely a személyes ügyek politizálódása és a férfiak által „igazi” politikai ügynek tekintett dolgok mentén bontakozott ki. A Somogy megyei nőbizottság titkára egy VB ülésen a következőképpen fakadt ki: *„az elvtársak nem értik meg azt, hogy ha a nőtanács aktívái a családok ügyes bajos dolgaival, a gyermeknevelés legproblémásabb kérdésével, a nők háztartási munkájának megkönnyítésével foglalkoznak, ezek mellett emelnek szót, igenis politizálnak pártunk és kormányunk politikáját segítik”*.³⁹ A „nőügyek” trivialitása végigkísérte az MNOT történetét, és hozzájárulhatott ahhoz, hogy máig kevésbé kutatott témának számít elődje, az MNDSZ történetéhez képest.

A korszak nőpolitikája és Ortutay Zsuzsa munkássága szempontjából is fontos körülmény, hogy miután az élveszületések száma 1962-ben mélypontot ért el, a népesedés forró témává válása magával hozta az első népesedési vitahullámot. Az 1956-os abortuszliberalizációt és a forradalmat követően ekkor került először nyilvános megvitatásra a népesedés kérdése. A 60-as évek végén alakult ki és nyert

³⁸ PIL V. 908. 5. óe.

³⁹ MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései (XXXV.1.c.) 1958. 4. ó. e. A központi bizottság nőmozgalomról szóló határozatának végrehajtása a megyében. 1958. 6. Horváth Sándorné megyei titkár jelentése.

teret az az új diskurzus, amely az anyaság professzionalizációját helyezte előtérbe, és kiszorította a dolgozó nőkre koncentráló beszédmodot a szocialista nyilvánosságból.⁴⁰ Az MSZMP IX. kongresszusának iránymutatására létrejövő népesedéspolitikai intézkedések, mint a GYES, a nőket reprodukív funkciójukban – anyaként és háztartást vezető személyként – erősítette meg. A második vitahullám új eleme a népesség minőségének kérdése. Ez a retorika pedig az eugenikus gondolat egyik első megnyilvánulása a holokausztot követő korszakban. Fekete Gyula 1972-es *Éljünk magunknak?* című munkája katalizálta az újabb vitahullámot 1972 második felében, ahol a kvalitatív születésszabályozás (másképpen: a szelektív pronatalizmus) felé mozdult el a diskurzus. Az internacionalista törekvések ellenére a demográfia mindenkor nemzeti keretben értelmeződött Magyarországon, amelynek része volt annak meghatározása, hogy kit tekintünk magyarnak és mit értünk család alatt. Az 1972-es vita felveti a szegénység etnicizálódásának kérdését és a kívánt gyermekszám osztályeloszlásának dilemmáját is.

A gyermekgondozást, a munkaerőpiac nemi egyenlőtlenségeit, valamint a nők rendszerszintű képzettségi hátrányait „nőkérdésként” kezelő államapparátus visszatükröződik a tömegszervezetek bizottsági struktúrájában is. Az MNOT felügyelete alá olyan részproblémák tartoztak, mint a nők foglalkoztatottsága, továbbképzése, gyermekgondozás, gyermek- és ifjúságvédelem, női reprodukcióhoz kötődő egészségügyi kérdések, különféle szociálpolitikai és etnikai kisebbségi problémák – vagyis a politikailag súlytalannak tűnő ügyek. Az MNOT és a HNF Országos Tanácsa Nő- és Rétegpolitikai Bizottsága a megyei nőbizottságokon keresztül ismételt felméréseket végzett a gyermekgondozási segély megítéléséről. A Hazafias Népfront 1967 és 1980 közötti, Somogy megyei archív anyagainak vizsgálata alapján azt mondhatjuk, hogy a GYES-t igénybe vevő, főleg alacsonyabb keresetű nők igyekeztek naprakész ismereteket szerezni a gyermeknevelés terén rádió- és tévéműsorokból, újságokból, és folyamatos időhiánnyal küzdöttek.⁴¹ A GYES-en lévő nők nem csupán a házimunkát, ház körüli munkát végezték el a gyerekeik ellátása mellett, hanem vidéken a második gazdaságban (például háztájiban) is dolgoztak, sokan tovább is szerettek volna tanulni ebben az időszakban. Vagyis az MNOT által közvetített tudatos és tervszerű gyermeknevelést elvárni e többszörös terhelés mellett egyszerűen irreális volt.

Ortutay Zsuzsa több ízben publikált a *Társadalmi Szemlében*, az MSZMP elméleti folyóiratában. Cikkeiben, mint például a *Család és iskola együttműködése a nevelésben. A szülői munkaközösségek feladataihoz* (1961) vagy *A nő hivatása és a leányok munkába állása* (1965) című írásokban a társadalom felelősségét, a szülők és pedagógusok együttműködésének szükségességét hangsúlyozta a gyermek- és ifjúságnevelésben. A 60-as években az iskola és a nőnevelés témái mellett megjelent a népesedés kérdése is Ortutay írásaiban. A *Népesedés és család* (1966) című cikkének narratívája találkozik azzal az érvelésmóddal, amelyben a pronatalizmus legitimációja változott meg a két világháború közötti időszakhoz képest. A gyerekvállalást egyszerre tekintette közügynek és magánügynek, amely a korszak népesedési diskurzusának változását jelzi. A családtervezést, a népgazdasággal összhangban, egy

⁴⁰ ADAMIK, 2012.

⁴¹ SVÉGEL, 2021.

társadalommérnöki hozzáállással tekinti közügynek, vagyis az állami diskurzuson belül mozog. Azonban a terhességmegszakítás kérdésében önálló véleményt fogalmaz meg az 1956-os abortuszrendeletéről: „Ez véleményem szerint humánus törvény, mert védi az anya egészségét és életét a kriminális abortusztól és emberi joggá emeli a családtervezést, amely társadalmi szükségszerűség. A jogszabályból nem következik az, hogy feltétlenül a terhességmegszakítás legyen a születésszabályozás eszköze.”⁴² Az abortuszjog védelmén túl a megelőzés és a felvilágosítás mellett érvelt, amely későbbi munkásságának szerves részét képezi, ennek különösen jó példája az 1973-ban bevezetett családi életre nevelés iskola módszertana. Az idézett szöveg kitér még a nők munkába állásának hatásaira, a társadalom radikális változásaira és ezek családra gyakorolt erkölcsi hatásaira is. Vagyis az valószínűsíthető, hogy tisztában volt a társadalmi valósággal – ennek ellenére olyan nevelési elveket képviselt és olyan útmutatást szánt a fiatal házasoknak, amely nem mindenki számára volt megvalósítható.

Hasonló kérdésekkel foglalkozott a Magyar Nők Országos Tanácsa főtítkáráként tartott beszédében, amelyet a Székesfehérváron, 1968-ban megrendezett népeségtudományi konferencián tartott. Előadása a társadalmi fejlődés, társadalmi mobilitás és a női munkavállalás csomópontjai mentén épült fel. Gondolatmenete jórészt megegyezik a korszak hivatalos népesedéspolitikai narratívájával, azonban tartalmaz olyan, kevésbé artikulált elemeket is mint az apává nevelődés, illetve az idősor perspektívája.⁴³ Az apa szerepének és e szerep változásának kérdésköre további kutatásokat igényel, azonban elmondható, hogy míg az állami kommunikáció az anyákat tette elsődlegesen felelőssé a reprodukció és a gyereknevelés kérdéseiben, úgy az MNOT – még ha nem is ment tovább a probléma felvetésénél – rendszeresen beépítette kommunikációjába az apák nevelésben és családban betöltött szerepét. Ezzel pedig új elemet hozott a népesedési vitákba. Ortutay Zsuzsa itt is nagy hangsúlyt fektetett a gyerekvállalás és nevelés közösségi jellegére, ám a szöveg már explicit elmozdulást jelez az 50-es évek mennyiségi pronatalizmusához képest.

„Közügy a megszületett gyermekek felnevelése is. Ezt elsősorban úgy kell értelmezni, hogy a család a társadalom előtt felelős azért, hogyan neveli a gyermekét. A társadalom ezzel szemben nem lehet közönyös egyetlen gyermek sorsa iránt sem. Akkor sem ha vannak szülei, akkor sem ha nincsenek. A családvédelmi politika itt is kapcsolódik a népesedéspolitikával. Nemcsak az élveszületések számát kell növelni ezidőszert, hanem arról is gondoskodni, hogy az élveszületettek testben lélekben egészséges emberré nevelődjenek.”⁴⁴

A beszédben egy olyan, tudatos nevelésen és művelődésen alapuló, a két világháború közötti időszakban polgárinak, vagy középosztálybelinek minősülő modellt vázolt fel, amely az akkori társadalom többsége számára messze állt a realitástól. Ortutay családképe egy olyan életmódnak a gyereknevelési elképzelését idézi,

⁴² ORTUTAY, 1966. 75.

⁴³ A szöveg részletes elemzését lásd: SVÉGEL, 2023.

⁴⁴ PIL V. 908. 30. őe.

amely a korszak társadalmi-politikai gondolkodásában nem létezett hivatalos szinten, mégis, a mai fogalmaink szerint ez a családkép a középosztály és az elit privilégiuma. A társadalom nagy részét alkotó parasztság és a kommunista rendszer legitimitációját képező munkásság körülményei nem tették lehetővé azt a fajta tudatos gyermeknevelést, amely leginkább csak az értelmiség körében volt megvalósítható. E disszonancia pedig közelebb vihet annak megértéséhez, hogy miért nem változott lényegileg a családpolitika beszédmódja az államszocializmusban, illetve miért volt képtelen érdemi változást hozni a névleg emancipációs politika jegyében zajló munka.

A kortárs nemzetközi szakirodalom különböző nézőpontú elemzései, amely az államszocialista nőszervezetek önálló cselekvési körének (*agency*) meglétéről és mértékéről szólnak, a téma bonyolultságát jelzik. Az MNOT részt vett az 1973-as népesedéspolitikai határozat véleményezésében, és annak értelmében a végrehajtásáért is felelősek voltak – sok más társadalmi szervezettel együtt.⁴⁵ Az itt bevezetett családi életre nevelés koncepció kidolgozásában részt vett Ortutay Zsuzsa is. A Gál Erzsébettel közösen jegyzett könyvük, a *Családi életre nevelés a szülői házban és az iskolában* a CSÉN módszertani útmutatójaként szolgált. Ortutay Zsuzsa a „család érdekében hozott határozatról” és a családi életre nevelés tartalmáról szóló fejezetek szerzőjeként kontrasztba állította a régi, paraszti családmodellt és az új, szocialista típusú családmodellt. A marxista társadalomelmélet fogalomkészletével egy átmeneti korszakot rajzolt fel, amelyben az elvetendő, már meghaladott családtypust elkezdi felváltani a szocialista vagy „demokratikus” család, amely a jövőben kiteljesedő társadalmi változások révén utópisztikus, a lehető legjobb családdá válik. Thomas Lindenberger érvelése szerint, a kommunista rendszerek dinamikus, folyamatos fejlődést sugalló nyelvezete a rendszer stabilitását érzékeltette.⁴⁶ Ez a beszédmód, amely a kommunista létezési mód velejárója, jellemzője mind a nőtanácsi, mind az Ortutay-szövegeknek. A határozatot is komplex, hosszútávú intézkedésként pozicionálta, amely jelentős előrelépésnek mutatkozott a korábbi népesedési intézkedésekhez képest, így egyben el is határolta magát az 50-es évek rossz emléké és rövidtávú intézkedéseitől. A teendőket gazdasági, egészségügyi, illetve társadalmi-erkölcsi csoportokba sorolta. A program célja, hogy „olyan személyiséget, olyan embert formáljon, aki nemcsak társadalmi hivatásában, munkájában, de a másik nemmel való kapcsolatában, házastársi, szülői szerepében is egészséges, felszabdult és felelősségteljes”.⁴⁷

A minisztertanácsi határozat fontos és vitatott eleme volt az abortusz jogi szabályozásának szigorítása. A kortárs feminista történetírás egyik gordiuszi csomója a kommunista társadalmi szervezetek „államfeminizmusa” és a recens, a nyugati feminizmus második hullámából kinőtt elvek és követelések disszonanciája. Hogyan írható le az 1970-es évektől tapasztalható fokozatos abortuszszigorítás és az emancipációs diskurzust képviselő, de az állami intézkedéseket támogató nőszervezetek kapcsolata? A fent említett, 1973-as határozat, amely előkészítésében és véleményezésében részt vettek az MNOT funkcionáriusai, szigorította az

⁴⁵ MNL OL XXVII-M-20-k 100. őe. MNOT, Népesedéspolitikai anyagok.

⁴⁶ LINDENBERGER, 2022.

⁴⁷ GÁL-ORTUTAY, 1976. 11.

abortuszhoz való hozzáférést. A szabad abortusz intézményének védelmében pedig a korszak egyetlen nyilvános, feminista indíttatású ellenállási akciója szerveződött, amely keretében több mint 1500 aláírás gyűlt össze. Az MNOT kommunikációjának középpontjában az anyavédelem állt. A Gál–Ortutay kötet így fogalmaz a CSÉN kapcsán: „*A művi abortuszt szabályozó új rendelkezések is az anya és az újszülött egészségének védelmében születtek.*”⁴⁸ Tehát a hat évvel korábbi publikációjával szemben, itt már a nem csupán a nő egészsége, de az újszülött jóléte is megjelenik mint legitimációs érv. Hogy az abortusz kérdésében kit tekint a szöveg újszülöttnek, az nem világos.

A 70-es évek népesedési sajtóvitáiban a kvalitatív pronatalizmus dominanciája mellett megjelentek a korábban eltagadott társadalmi problémák és a családokra gyakorolt hatásuk is. Ortutay Zsuzsa érdeklődése ebben az időszakban az egészségnevelés felé mozdult el. 1981-ben előadást tartott az egészséges életre nevelésről, amelyben főként az alkoholizmus családokra gyakorolt hatásáról beszélt. A gyámhatóság nyilvántartásában országosan tizenhetezer veszélyeztetett gyerek szerepelt, továbbá az alkoholizmus a vezető válóokok egyike a statisztikákban. Az előadásban az alkoholfogyasztás hagyományban betöltött szerepére és annak gyökereire mutatott rá, azonban a személyes felelősséget is hangsúlyozta. Főként az „akaratgyengesség” és a magányosság következményének látta az alkoholizmus problémáját, amely magában hordozza a kriminalitás felé sodródás lehetőségét, annak társadalomromboló hatásaival együtt. A megoldást Ortutay egy prevenciósi hálózatban látta, amely az átmenti korszak lezárulta után egy egészségesebb társadalom létrejöttéhez járulhat hozzá.⁴⁹ A téma megjelenése szintén érzékelteti a társadalom valós problémáinak ismeretét.

Nemzetközi kapcsolatok és az „államfeminizmus”

A szocialista internacionalizmus nőtörténeti vonatkozása több kutató érdeklődését is felkeltette. Francisca de Haan, majd Yulia Gradszkova több munkájában a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség (Women’s International Democratic Federation, WIDF) történetét dolgozta fel a transznacionális feminizmus szemszögéből. De Haan a hidegháborús gondolkodásmód akadémiai továbbélésében látta annak okát, hogy a nemzetközi nőszervezetek sorából hiányzik a WIDF az angol nyelvű publikációkban.⁵⁰ A magyar kutatók közül legújabbban Lóránd Zsófia elemezte az MNDSZ internacionalis tevékenységét az *Asszonyok* folyóirat alapján.⁵¹ A WIDF mellett az olyan nemzetközi szervezetek, mint az ENSZ is fontos lépéseket tett a női egyenjogúságért folytatott szimbolikus küzdelemért. Raluca Maria Popa írt a Nők Nemzetközi Éve (1975) kapcsán a magyarországi előkészítő bizottságról, amely Apró Antal vezetésével alakult meg, és tagja volt Erdei Lászlóné, az MNOT elnöke, Vándor Vera, az MNOT Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője és Bokor Hanna.⁵² Bár ezek a munkák nem tesznek említést Ortutay Zsuzsáról,

⁴⁸ Uo., 9.

⁴⁹ PIL V. 908. 5. öe.

⁵⁰ DE HAAN, 2010.

⁵¹ LÓRÁND, 2022.

⁵² POPA, 2009. 65.

a hagyaték és a korabeli sajtó alapján látható, hogy nagyban hozzájárult az MNOT külképviseletéhez. Az Ortutay-naplóból tudjuk, hogy 1969-ben például az MNOT képviseletében utazott ki a WIDF kongresszusára Helsinkibe.⁵³

Ortutay Zsuzsa életét meghatározta az a nehezen megragadható informális tőke, amely politikai kapcsolataiból eredt. A különböző fogadások, ülések, bel- és külföldi utazások, előadások szerves részét képezték mindennapjainak. Protokolláris teendői férje minisztersége kezdetén sűrűsödtek meg. Politikai tőkét szemlélteti, hogy Ortutay Gyulával közösen szerepelnek egy választási fotón (1962), valamint egy vidéki politikai gyűlésen, de látható Kádár János társaságában is hivatalos eseményen.⁵⁴ Férje mellett nemcsak politikai, de néprajzos szakmai utakon is feltűnt. A legnevesebb nemzetközi folklorista szervezet, az International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) 1964-es kongresszusára együtt utaztak el Athénba. A Néprajzi Múzeum Fotótára őrzi a házaspárról, valamint Dömötör Tekla és Kovács Ágnes folkloristákról készült felvételeket.⁵⁵ A nőtanácsi munkája révén is számtalan protokollrendezvényen vett részt. Például egy fogadás keretében az MNDSZ látta vendégül a londoni olimpián (1948) résztvevő női sportolókat, ahol Ortutay Zsuzsa méltatta eredményeiket.⁵⁶ Ugyanebben az évben Rajk Júlia társaságában fogadta a külföldi nőszövetségek képviselőit.⁵⁷ Rajknével jótékonyági tombolát is lebonyolítottak a görög szabadságharcosok megsegítésére, amely nyereségét a Képzőművészek és Iparművészek Szakszervezete biztosította.⁵⁸ A szocializmus társadalmi-ideológiai zártsága ellenére a lokális nőszervezetek rendelkeztek nemzetközi kapcsolatokkal. A Nemzetközi Demokratikus Nőszervezet háromszor is Magyarországon tartotta kongresszusát: 1961-ben és 1970-ben Budapesten, 1974-ben pedig Tihanyban.⁵⁹ Az 1961. október 4. és 8. között Budapesten megrendezett tanácsülés fő témája a demilitarizáció (általános leszerelés, atomfegyverek megsemmisítése) valamint a gyarmatosítás felszámolása voltak.⁶⁰ 93 ország 220 küldöttje érkezett a fővárosba a négynapos eseményre, kisebb csoportok pedig több vidéki településre és gyárba is ellátogattak. A kongresszust Erdei Lászlóné, az MNOT elnöke és Eugene Cotton, a WIDF elnöke nyitották meg. Október 6-án Kádár János fogadta a Nőszövetség küldötteit keleti (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK), latin-amerikai (Argentína, Kuba), afrikai (Nigéria) és nyugat- és dél-európai országokból (Franciaország, Olaszország, Spanyolország) egyaránt. A találkozáson Erdeiné mellett részt vett Ortutay Zsuzsa is az MNOT képviseletében.⁶¹

Ha megnézzük az MTVA digitális archívumában fellelhető, róla készült képeket, az látható, hogy elsősorban diplomáciai, protokolláris eseményeken, valamint az MNDSZ/MNOT rendezvényein vett részt a nyilvánosságban. Ünnepi beszédet

⁵³ ORTUTAY, 2010. 123.

⁵⁴ ORTUTAY, 2009. Fotómelléklet.

⁵⁵ Néprajzi Múzeum Fotótár 340894.

⁵⁶ *Képes Figyelő*, (1948. szeptember 4.) 4.

⁵⁷ *Szivárvány*, (1948. április 17.) 16.

⁵⁸ *Magyar Nap*, (1948. február 1.) 6.

⁵⁹ GRADSKOVA, 2021.

⁶⁰ Ironikus módon, a békét hirdető kongresszust követően alig egy hónappal, 1961. október 30-án robbantotta fel a Szovjetunió a Cár néven ismert, 50 megatonna hatóerejű hidrogénbombáját, amely a valaha megépült legnagyobb hatóerejű atomfegyver.

⁶¹ *Kelet-Magyarország*, (1961. október 6.) 2.

tartott a Nemzetközi Nőnap alkalmából a Fővárosi Tanács kultúrtermében, 1957-ben,⁶² vendégül látta Kádár Jánosné társaságában a Mongol Népi Forradalmi Párt Központi Bizottsága első titkárának feleségét 1964-ben,⁶³ egy évvel később pedig találkozott a Dél-Vietnámi Nemzeti Felszabadítási Front küldöttségével.⁶⁴ Az államközi kapcsolatok mellett olyan globális szervezetekkel is kapcsolatot tartott fenn, mint az Egészségügyi Világszervezet (WHO), amely negyedszázados jubileuma alkalmából *Az egészség a családban kezdődik* címmel tartott előadást az Egészségügyi Minisztériumban.⁶⁵

Hasonló protokolleseményeken nemcsak Magyarországon, de külföldön is részt vett. 1970-ben egy delegáció tagjaként a Szovjetunióba utazott, ahol Turgonyi Júlia szociológussal, Fazekas Sándorné pedagógussal és Hlinyánszki Istvánnéval, az MNOT Külügyi Osztályának munkatársaival részt vett a moszkvai Lenin-szimpoziumon. Az *Asszonyok* folyóirat – amely a *Szovjetszkaja Zsencsina* magyar nyelvű fordítása – beszámolója szerint Ortutay Zsuzsa egy „általános véleménynek adott kifejezést, amikor megjegyezte, hogy a nők két hivatásának, az anyaságnak és az alkotó munkának a harmóniája a társadalom gazdasági, ideológiai és kulturális fejlődésével párhuzamosan jön létre”.⁶⁶ A találkozón részt vett többek között Valentyina Tyereskova szovjet úrhajós is, aki rendszeresen megjelent nőpolitikai eseményeken.⁶⁷

Ortutay Zsuzsa ezt követően, 1970-ben nyugdíjba vonult és befejezte a Nőtanács-beli munkáját. Kérdéses, hogy a korai nyugdíjazásához mennyiben járult hozzá egészségi állapota és mennyiben az MNOT-n belüli személyi kapcsolatok. Ortutay Gyula szerint a Nőtanács elnökével Erdeiné Kisutzky Edittel a 60-as évek végére kifejezetten ellenségessé vált a viszonyuk.⁶⁸ Szintén a férj naplójegyzeteiből tudjuk, hogy a Vöröskeresztes, illetve a nemzetközi neveléstudományi szövetségben kifejtett munkája jelentett számára értékes elfoglaltságot a 70-es években.⁶⁹

Összegzés

Ortutay Zsuzsa élettörténete sokféleképpen elmesélhető. Mégis, hosszú betegség után 1982-ben bekövetkezett halála után több mint negyven évet kellett várni egy részleges életrajz elkészültéhez, amely a rendszerváltás utáni emlékezetpolitika változásairól is ad némi képet. Politikai munkássága révén nem fért bele

⁶² MTI-FOTO-795079

⁶³ MTI-FOTO-848409

⁶⁴ MTI-FOTO-F_ME19650921039

⁶⁵ MTI-FOTO-870601

⁶⁶ *Asszonyok*, (1970) 5. sz. 22–23.

⁶⁷ Tyereskova antihősnő története a Nyugaton ünnevelt feminista hőstől a véres orosz imperializmusig terjed. Úrhajósként szerzett hírnevét politikai karrierre váltotta még a szovjet időkben, amikor a Kommunista Párt tagja volt. 2011 óta az orosz Állami Duma tagja, Vlagyimir Putyin pártjának képviselője. 2020-ban ő terjesztette be azt a törvényjavaslatot, amely lehetővé tette Putyin harmadszori újraválasztását, majd 2022-ben támogatta Oroszország Ukrajna ellen indított háborúját. Életpályája ékes példája annak, hogy nem minden politikai hatalommal rendelkező nő vall demokratikus értékrendet.

⁶⁸ ORTUTAY, 2010. 171.

⁶⁹ ORTUTAY, 2010. 159, 314.

a klasszikus „nagyasszonyok” életét tárgyaló műfaji keretbe, és az antikommunista emlékezetpolitika sem engedett teret az élete feltárásának. Pedagógusnak túlzottan politikus, politikusnak túlzottan szakmai volt. Élettörténete nem mesélhető el a fejlődésregény logikája szerint, hiszen táncos karrierje kényszerűen félbeszakadt. Szakpolitikai karrierje pedig láthatatlan maradt a többi MNDSZ/MNOT káder mellett és a férje árnyékában. A tanulmány áttekintést adott Ortutay Zsuzsa életéről két részben: egyfelől mint táncművész, másfelől mint politikus jelent meg a nyilvánosságban. Fiatalkori élményeit, a Szentpál-táncsoportbeli sikereit és korai szakmai-értelmiségi kapcsolathálójának megrajzolását követően az Ortutay házaspár életébe nyerhettünk betekintést Ortutay Zsuzsa és Ortutay Gyula naplója alapján. Ezt követően Ortutay Zsuzsa szakpolitikai pályáját, és az MNOT nőpolitikai és nemzetközi kapcsolatait kerültek bemutatásra. Jelen tanulmány egy olyan kaleidoszkópszerű életrajz, amely a kortárs történettudomány olyan kérdéseihez is adalékul szolgál, mint a kádári népesedés- és családpolitika, vagy a szocialista időszak feminizmusának internacionalizmusa. A szövegben arra tettem kísérletet, hogy Ortutay Zsuzsa élete alapján rávilágítsak: a szocialista korszak női szereplőinek cselekedetei és szerepeinek megértéséhez elengedhetetlen a komplex látásmód és a kategorikus besoroláson való felülemelkedés, mivel ezek az élettörténetek nem mesélhetők el a megszokott keretek között.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

PIL V. 908.	Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Levéltára Ortutay Zsuzsa személyi hagyatéka
MNL OL XXVIII M 20. k.	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Nők Országos Tanácsa, Vegyes iratok

Szakirodalom

ADAMIK

- 2012 ADAMIK Mária: A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban. A gyessdiskurzus avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására. In: *Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Gendering Social Policy”*. Szerk.: ADAMIK Mária. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2012. 150–173.

BÍRÓ-BALOGH

- 2016 BÍRÓ-BALOGH Tamás: „Zsuzsámat ölelem, ha már ott van.” Ortutay Gyula életrajzához. *Tiszatáj-online*, (2016. március 26.)
<https://tiszatajonline.hu/irodalom/zsuzsamat-olelem-ha-mar-ott-van/>
(Utolsó letöltés: 2023. szeptember 9.)

CSAPODY

2013 Csapody Miklós: *Bálint Sándor (1904–1980). Életrajz.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013.

DE HAAN

2010 DE HAAN, Francisca: Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organisations: the case of the Women's International Democratic Federation (WIDF). *Women's History Review*, 19. (2010) 4. sz.
<https://doi.org/10.1080/09612025.2010.502399> (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 9.)

GÁL-ORTUTAY

1976 GÁL Erzsébet – ORTUTAY Zsuzsa: *Családi életre nevelés a szülői házban és az iskolában.* Budapest, Hazafias Népfőnt – Kossuth Könyvkiadó, 1976.

GHODSEE-MROZIK

2023 GHODSEE, Kristen – MROZIK, Agnieszka: Authority, Authenticity, and the Epistemic Legacies of Cold War Area Studies. *Aspasia*, 17. (2023) 1. sz. 31–52.

GRADSKOVA

2021 GRADSKOVA, Yulia: *The Women's International Democratic Federation, the Global South and the Cold War: Defending the Rights of Women of the Whole World?* London, Routledge, 2021.

HANISCH

1970 HANISCH, Carol: The Personal is Political. In: *Notes from the Second Year: Women's Liberation.* Eds.: FIRESTONE, Shulie – KOEDT, Anne. New York, [K. n.], 1970. 76–78.

HÁLA

2011 HÁLA József: Ortutay Gyula naplójának fogadtatása. *Néprajzi Hírek*, 40. (2011) 2. sz. 105–123.

K. HORVÁTH

2021 K. HORVÁTH Zsolt: *Mérei Ferenc I–II.* Budapest, Korall, 2021.

KAPLAN

1992 KAPLAN, Caren: Resisting Autobiography: Out-Law Genres and Transnational Feminist Subjects. In: *De/Colonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography.* Eds.: SMITH, Sidonie – WATSON, Julia. Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1992. 115–138.

KAPOSVÁRI

1997 KAPOSVÁRI Gyula: Interjú Bényi Lászlóval, a MMOK Technológiai Osztályának egykori vezetőjével. *Magyar Múzeumok*, 3. (1997) 1. sz. 25–27.

KARIG

2019 Karig Sára: *A szerencse lánya.* Budapest, Magvető, 2019.

KÓSA

2010 KÓSA László: Ortutay Gyula naplója. *Valóság*, 53. (2010) 6. sz. 104–109.

LENKEI

2007 LENKEI Júlia: Volt egyszer egy táncnevelési szak. In: *Színház és politika*. Szerk.: GAJDÓ Tamás. OSZMI, Budapest, 2007. (*Színházstudományi szemle*, 37.)

LINDENBERGER

2022 LINDENBERGER, Thomas: Neither Consent nor Opposition: *Eigen-Sinn*, or How to Make Sense of Compliance and Self-Assertion under Communist Domination. In: *Making Sense of Dictatorship. Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*. Eds.: DONERT, Celia – KLADNIK, Ana – SABROW, Martin. Budapest, CEU Press, 2022.

LÓRÁND

2022 LÓRÁND Zsófia: International Solidarity as the Cornerstone of the Hungarian Post-War Socialist Women's Rights Agenda in the Magazine *Asszonyok*. *International Review of Social History*, 67. (2022) 103–129.

OAKLEY

2021 OAKLEY, Ann: *Forgotten Wives. How Women Get Written Out of History*. Bristol University Press, 2021.

ORTUTAY

2009–2010 ORTUTAY Gyula: *Napló I–III*. Pécs, Alexandra, 2009–2010.

PETŐ

2020 PETŐ Andrea: *Árnyékban*. Rajk Júlia élete. Budapest, Jaffa, 2020.

POPA

2009 POPA, Raluca Maria: Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides: Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women's Year. In: *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Eds.: PENN, Shana – MASSINO, Jill. London, Palgrave MacMillan, 2009. 59–74.

RADNÓTI

2014 RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni: *Napló, 1935–1946*. Budapest, Jaffa, 2014.

RADSTONE

2000 RADSTONE, Susannah: *Autobiographical Times*. In: *Feminism & Autobiography. Texts, Theories, Methods*. Eds.: COSLETT, Tess – LURY, Celia – SUMMERFIELD, Penny. London, Routledge, 2000.

SVÉGEL

- 2021 SVÉGEL Fanni: A Kádár-korszak politikai-társadalmi szervezeteinek gyermekvédelmi tevékenysége: a Somogy megyei példa. In: *Gyermek a társadalomban*. Szerk.: BALI János – DEÁKY Zita. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 249–263.
- 2023 SVÉGEL Fanni: Ortutay Zsuzsa és a kádári népesedéspolitika. *Archívnet*, 23. (2023) 2. sz. <https://www.archivnet.hu/ortutay-zsuzsa-es-a-kadari-nepesedespolitika> (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 9.)

SZILÁGYI

- 2016 SZILÁGYI János György: Egzisztenciális tudomány. Interjú Szilágyi János Györggyel, I. rész. Készítette: LITVÁN György – MOLNÁR Adrienne. OHA 774. sz. *Enigma*, 23. (2016) 87. sz. 28–123.

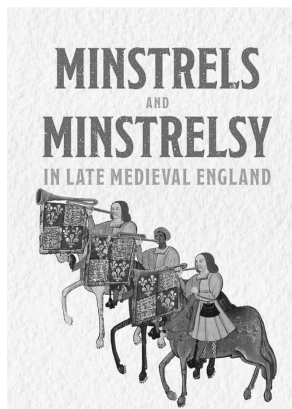
VINCZE

- 2014 VINCZE Gabriella: *A magyar mozdulatművészet története és néhány motívumának nemzetközi párhuzama*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola, 2014.

Sípok, dalok, trombiták

Richard Rastall with Andrew Taylor: Minstrels and Minstrelsy in Late Medieval England. Woodbridge, Boydell & Brewer, 2023. 445.

A középkori és a kora újkori zenészek – kifejezetten az énekmondók – kutatása háttérszerepük, másodlagos fontosságuk és az ebből fakadó forráshiány miatt csak apró lépésekben, szórványosan, átfogó képet nélkülözve haladt az elmúlt évtizedekben. A különböző tudományterületekről érkező kutatók jellemzően előbb-utóbb felismerik, hogy egyetlen megközelítésmód képtelen megválaszolni a kérdéseiket, a (valamivel) teljesebb kép csakis több tudományterület metszéspontján ragadható meg. Az énekmondók vagy zenészek működésének megismeréséhez többek közt a társadalomtörténet, a kultúrtörténet, az irodalomtörténet és a zenetörténet egyaránt elengedhetetlen adalékokat nyújt.¹

A felsoroltak közül két tudományterület, a társadalomtörténet és az irodalomtörténet ötvözésére vállalkozik Richard Rastall, a University of Leeds professor emeritusának könyve, amely Andrew Taylor, a University of Ottawa professzorának fejezeteivel egészül ki. A kötet így négy nagyobb részre tagolódik, melyek a nemesi háztartások és az énekmondók kapcsolatát, a városi (pontosabban: városok alkalmazásában álló) énekmondók működését, az utazást és végül az énekmondói előadást tárgyalják. Andrew Taylor fejezetei ez utóbbi részben szerepelnek, a könyv 15 fejezetéből összesen hármat, 80 oldalt tesznek ki. Rastall zenetörténészként a kötet elején kiemeli, hogy kutatásai során a fő kérdés számára az énekmondók zenei tevékenysége volt, az előadásaik hangzása, a hangzásbeli élmény megismerése. Ez, a legtöbb dologhoz hasonlóan, önmagában nehezen rekonstruálható, hiszen, ahogy Rastall is rámutat, a források ritkásak, véletlenszerűek, sokfélék, de soha nem annyira részletesek, hogy egy teljes képet adjanak. Emiatt fordult Rastall az énekmondók hétköznapi életének, munkavégzésük körülményeinek vizsgálatához, hogy a gyakorlati körülmények megismerése közelebb vigye a művészeti termékekhez. Ez a szerzők dinamikus megközelítésmódjára utal, amit Andrew Taylor irodalomtörténész beékelte fejezetei egészítettek ki, ezzel a társadalom- és kultúrtörténetet az irodalomtörténettel összefonva igyekeznek Rastall zenetörténeti kérdéseinek megválaszolásához közelebb kerülni. Az olvasónak külön öröm, hogy két olyan kutató közös könyvét olvashatja, akik az elmúlt években, évtizedekben

¹ A recenzióban az egyszerűség kedvéért főleg az énekmondó, kisebb mértékben a zenész kifejezéseket fogom használni, noha a terminológia a forrásokban sem egyértelmű, és emiatt a kötet sem törekszik kizárólagosságra.

jelentős mértékben járultak hozzá az énekmondók tevékenységének és szerepének kutatásához.² Ennek fényében érdekes, hogy a szerzők a téma szintén fontos kutatója, Christopher Marsh munkáit egyetlen ponton sem idézik – noha a kötet többször áttekint a 16. századba, amely már Marsh *Music and Society*-jének az időszaka.³

Ez a többfókuszúság és interdiszciplinaritás egy olyan sokszínű kép felvázolására ad lehetőséget, mely az átfogó, rengeteg eredményt hozó és új irányok kutatására ösztönző kötetet megkerülhetetlenné teszi a későbbi vizsgálódások számára. Ahogy Rastall a kötet végén jelzi is, a munka ugyan sok kérdést megválaszol, ám szinte ugyanannyit fel is vet, és összességében nem ad egy megnyugtatóan körülhatárolt képet a középkori énekmondókról. Ez a lezáratlanság kevéssé róható fel a szerzőknek, hiszen a többfókuszúság sem oldja fel igazán azt a problémát, hogy az énekmondók véletlenszerűen, szórványosan bukkannak fel a forrásokban. Nehéz nagyobb idő- vagy térbeli távokon átívelő forrásanyagot körülhatárolni és általános szintézist létrehozni, főleg mivel jellemzően az atipikus zenészek vagy viselkedésmódok kerülnek be a forrásokba.

Itt fontos felhívni a figyelmet arra a forráshasználattal kapcsolatos körülményre, amely az egész kötetet és értelmezéseit alapvetően határozza meg. Richard Rastall számára az egyik fő forráscsoportot az uralkodói számadáskönyvek és pénzügyi feljegyzések jelentik, ezt kiegészíti főúri és egyházi előkelők háztartásából származó kifizetési feljegyzésekkel. Ebből értelemszerűen látszódik, hogy az eredmények szükségszerűen azokra az énekmondókra szűkülnek, akik ezekben a háztartásokban megfordultak – a szakmai elitre, a legelőkelőbb előadókra. Ezek lényegében mindannyian atipikus példái a korszaknak, hiszen csak a zenét művelők elenyésző számára nyílt lehetőség arra, hogy püspökök, hercegek, sőt a király udvarában adjanak elő. A perspektívaválasztást a kényszerűség indokolja; a források ezeket az előadókat teszik kutathatóvá. Ugyanakkor fontos szem előtt tartani, hogy az így kapott eredmények kifejezetten az uralkodói, főúri zenehallgatás, szórakozás, az előadók legelőkelőbb rétege vonatkozásában lesznek relevánsak. Rastall a szűkségesnél talán kevesebb szer reflektál erre a tényre, valamint általánosságban az énekmondók társadalmi rétegzettségére.

Ez utóbbi különösen szembevetendő az utazás kérdéskörének tárgyalása kapcsán. Az egykori romantizáló képpel ellentétben a kurrens kutatások narratíváját követi, miszerint az énekmondók nagy valószínűséggel nem utaztak sokat, és ha utaztak is, csak különleges esetekben és nem messzire. Jellemzően helyhez, közösséghez, közönséghez kötött életet éltek. Rastall részleteiben vizsgálja az Angliai Eleonóra, III. Eduárd testvérének kíséretében a hercegnővel az esküvőjére (1332) utazó zenészeket és a főúri kíséretbe tartozó énekmondókat, amely alapján arra a következtetésre jut, hogy az énekmondók tevékenységében jelentős szerepet játszott az utazás – nem hangsúlyozza azonban az ellentmondást feloldó tény, hogy kizárólag az előkelő zenészek esetében.

Mindezekkel szemben Rastall képi forrásokhoz való hozzáállása és az átfogó kritika, amellyel a zenetörténet képi forráshasználatát illeti, kifejezetten előremutató.

² Itt kiemelhetjük például Taylor 2012-es munkáját, mely egy kézirat provenienciáját és egy énekmondó személyét járja körül, vgy Rastall publikációt, legutóbb például: RASTALL, 2021.

³ MARSH, 2010.

Ugyanígy az énekmondók képzésével kapcsolatban megfogalmazottak is, hiszen a szakmai utánpótlás kinevelésének mikéntjéről kevés ismerettel rendelkezünk azon a feltételezésen túl, hogy más mesterségekhez hasonlóan történhetett, és az énekmondók mások mellett tanoncként sajátították el a szakmai tudást. A Rastall által bemutatott és elemzett tanoncszerződések értékes új információkkal szolgálnak. Szintén új elemként jelenik meg az egyházi előkelők háztartásaiban megfigyelhető énekmondó-patronálás és -alkalmazás gyakorlata, ám csak felvetésként jelenik meg az a gondolat számos adat alapján, hogy nagy mértékű pártfogásról beszélhetünk. Felmerül a kérdés, hogy ez hogyan egyeztethető össze a zenészekről a korban megfogalmazott morális vélekedésekkel és az egyházi előkelők kifelé mutatott imázsával.

Fontos külön kitérni az Andrew Taylor által írt fejezetekre, amelyek főként irodalomtörténeti szempontból közelítenek a középkori énekmondók működéséhez: egyrészt az irodalmi szövegekben való reprezentációjuk, másrészt pedig a nekik tulajdonított szövegek vizsgálatán keresztül. Ezekben a fejezetekben Taylor számos dicsőre érdemes megállapítást tesz, melyek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy lebontsuk az énekmondók köré épült romantizáló tudományos megközelítést.

Ezek közül talán a legfontosabb annak a hangsúlyozása, hogy az irodalmi szövegekben megjelenő előadók éppen annyira a fikciót és a vágyakozást testesítik meg, ahogyan a mellettük megjelenő hősies lovagok és nemes hölgyek. Ahogy az ő leírásait sem tekinthetjük hiteles reprezentációnak, csak az ideálkép körvonalazásának, éppen úgy az énekmondók esetében sem tekinthetjük ténynek azt, hogy több ezer soros szöveget adtak elő egy királyi lakomán, amíg mindenki csendben és áhítattal hallgatta őket. Hasonlóképpen jár el az énekmondó-kézirat mítoszával is, mely ugyan „visszalépést” jelent a kutatásban, mégis fontos szempontokkal szolgál ahhoz, hogy ne hibás megállapításokra építve folytassuk a további vizsgálódásokat.

Hasonlóan fontos adalékot jelent a korábbi kutatásokhoz az epikus szövegek formulahasználat alapján történő énekmondói attribúciójának kontextualizálása és cáfolata: Taylor kiemeli, hogy ez a szövegekben leginkább egy hangulatkeltő szerzői eszközként, a fiktív előadói helyzetre történő allúzióként jelenik meg. Fontos továbbá kiemelni, hogy az irodalomtörténész szerző megalapozottan reflektál nemcsak arra, hogy az énekelt és írott médium közötti átjárás bonyolultabb, mint azt a szakirodalom sokáig feltételezte, hanem a regiszterek egymás mellett élésére is, valamint annak lehetőségére, hogy az epikus verses regényekből ismert történetek ezekkel párhuzamosan voltak jelen ténylegesen szóban előadható, rövidebb, populárisabb formában. A közönségek sokszínűségének és az eltérő fogyasztói igények számításba vétele egy sokkal árnyaltabb előadói képet rajzol ki.

Ugyanakkor végül Taylor is beleesik a „vágyakozó szerző” csapdájába. Fejezetei végkövetkeztetése, ahogyan ez Rastall fejezetei esetében is megfigyelhető, hogy sok konkrétummal ezek az elemzések sem tudnak hozzájárulni a témához. Taylor konklúziója az, hogy az énekmondókra fókuszáló kutatások során gyakran használt narratív források képe csak egy ideálképnek tekinthető, ám végül mégis arra futtatja ki a fejezeteit, hogy az énekmondó egy olyan erőt képviselt a társadalomban, amellyel mindenkinek számolnia kellett („*a force to be feared*”) – holott az elemzés éppen azt bizonyítja, hogy nincsen kézzel fogható bizonyíték a kifejezetten

dicsérő, és még kevésbé a társadalom tagjait szidalmazó dalok énekmondói szerzőségére. Noha tény, hogy az énekmondók feltételezhető társadalmi hatása az egyik legizgalmasabb és sok továbbgondolásra lehetőséget adó – egyelőre csak – konstrukció, a kötet szerzői nem prezentálnak elegendő bizonyítékot ahhoz, hogy ez egyértelműen kijelenthető legyen.

A kötet összességében az elmúlt évek kutatásainak egy alapos, átfogó összefoglalása, és jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a kapcsolódó tudományterületeknek jobb rálátása legyen a zenészek és énekmondók kutatásának lehetőségeire, irányaira és főbb eredményeire. Egyúttal jól orientálja a téma iránt érdeklődőket, egyesíti azt a tudásanyagot, amit töredékes formában, a témával érintőlegesen foglalkozó kutatók munkáiból gyűjthet össze az érdeklődő. Mindezek tükrében tehát – a korábbiakban felsorolt kritikai észrevételek ellenére – Rastall és Taylor munkája a késő középkori zenetörténet és a zenészek történetének átfogó, alapvető munkája, amely számos további kutatást ösztönözhet.

Virág Csilla

Felhasznált irodalom és rövidítések

MARSH

2010 MARSH, Christopher: *Music and Society in Early Modern England*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

RASTALL

2021 RASTALL, Richard: Civic Minstrels in Late Medieval England: New Light on Duties and Careers. *Royal Musical Association Research Chronicle*, 52. (2021) 183–218.

TAYLOR

2012 TAYLOR, Andrew: *The Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth*. York, York University Press, 2012.

Egy monográfia újragondolása?

„Lészen az Istennek áldásából magzattyok...” Születés és anyaság a régi Magyarországon, 16. század – 20. század eleje. Írta és szerkesztette: Krász Lilla. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023. 447.

Aligha van még egy olyan téma a humán reprodukción kívül, amely ennyire megosztó és ennyi érzelmet felkorbácsoló volna. Az anyaságról, szülésről és születésszabályozásról mindenkinek van véleménye, mindenki tudja, hogyan kéne „jól” csinálni – férfiak és nők egyaránt. Tizennyolc évvel a *Minden dolgok kezdete. A szülés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*,¹ a szülés-születés kultúrtörténetét *longue durée* perspektívában bemutató grandiózus monográfia megjelenése után jelent meg a születés és anyaság kérdéseit szintén négy évszázadon át követő kötet. Nincs könnyű dolga a szerző-szerkesztő Krász Lillának, az ELTE BTK egyetemi docensének, hiszen a kötet egyszerre kívánja reprodukálni az előző – ma már szinte beszerezhetetlen – monográfia tudásanyagát és bemutatni az újabb kutatási eredményeket is. A kiadvány, bár bevallottan nagyban épít elődjére, módszertani újítása, hogy ezúttal a szerző-szerkesztő a tudástörténeti perspektívát választja az elemzéshez. Teszi mindezt a korabeli Európa, szűkebben a Habsburg Birodalom társadalmi-kulturális tudásrendszerébe ágyazva, láttatva azokat a transznacionális tudástranszfereket, amelyek lehetővé tették és meghatározták a magyar szülészet fejlődését a 20. század első harmadáig. A szerző a források diverzitásának szem előtt tartásával az írott, képi és tárgyi forrásokat is egyenrangúként használja a szülésről az egyes korszakokban létezett tudás morfológiájának megragadásához. A választott időszak pedig kiválóan alkalmas rá, hogy az olvasó a kora újkori laikus praxisoktól kezdve, a szülészet 18. században meginduló medikalizációján át a kora 20. századi orvosi-társadalmi fejlődéstörténetéig követhesse azt a korántsem lineáris folyamatot, amely során a szülészeti tudás helye, ideje és „személyzete” is megváltozott. Krász Lilla több évtizedes kutatásainak eredményeként hatalmas tudás- és forrásanyagot mozgatva, aprólékos elemzéssel közelít a születés kérdésköréhez. A térben, időben is sokszínűséget mutató, társadalmi rétegek és felekezetek sajátosságainak is figyelmet szentelő kötet történeti és kultúrakutatással foglalkozó szakemberek, egyetemisták és a hétköznapi érdeklődők számára is szellemi kalandot ígérő olvasmány.

A kötet tematikus fókuszában ezúttal az anyaság és a szülés áll. A hét fejezetre tagolt könyv kronologikusan halad a női termékenységét jelző menstruáció első

¹ DEÁKY-KRÁSZ, 2005.

megjelenésétől a szoptatásról alkotott tudásig. Elsőként egy bevezető fejezetben tárgyalja a szerző a kötet forrásait (szövegek, képek, tárgyak) és módszertanát, majd a humán orvoslás elméleti és gyakorlati alapvetéseit veszi sorra. A humorálpatólógia (nedvkórtan) alapelveinek bemutatása nélkülözhetetlennek tűnik a több évszázadon átívelő tudásanyag, a szülés körüli laikus és hivatásos gyógyító tevékenység megértéséhez. Bár a szerző történészként elsősorban saját szakterületének eredményeire épít, korábbi szerzőtársa, Deáky Zita etnográfus kutatásait felhasználva jelentős néprajzi tudásanyagot is bemutat. A kötet második fejezete a termékenység (menstruáció), a terméketlenség (meddőség) és a születésszabályozás kérdésköreit mutatja be. A fejezetek újrastrukturálása okozta legszembetűnőbb változás, hogy míg a *Minden dolgok kezdetében* külön fejezetet kapott a születésszabályozás kérdésköre (a fogamzásgátlástól a magzatelhajtáson át a gyerekgyilkossáig), az újragondolt kötetben ez viszont besorolódott az anyaságot kizáró állapotokat taglaló fejezetbe. Bár ezen alfejezetek szinte megegyeznek a majd húsz évvel korábbival, a kötet egész struktúráját átható, a születésszabályozásról az anyaságra eltolt fókusz fontos körülménynek tűnik. Az anyaság és nem-anyaság mesterséges elválasztása elfedi, hogy a termékenységi problémák, a magzati veszteségek és a születésszabályozás nem kizárólag a gyermektelen nőket érintik. Így aztán épp az a komplex szemlélet és elemzésmód látja kárát a tudományosan elfogadott analitikus kategóriák meg nem kérdőjelezésének, amely hagyományos dichotómiák mentén a szerző egyébként érzékenyen és értő módon számol be a szülés-születés kérdéseiről.

A korábbi monográfiában a terhességről szóló fejezetet jelölő címben immár az „áldott állapotban” szóösszetétel szerepel, amely elfedi a nem kívánt terhességek meglétének tényét, holott a kötet a kívánt terhességek mellett ezekre is kitér. Ebben a várandósság ideje alatti szokások, közösségi és egyházi tabuk, a terhességi diagnosztika és a vizsgálatok fejlődése, a rendellenes magzatok és a terhesvédelem kerülnek tárgyalásra. A szülés világával foglalkozó részben a szülés körüli személyek, helyszínek, tárgyak, annak ideje és módja, illetve rítusai szerepelnek. Itt és a szülészeti tudás történetének bemutatását tárgyaló utolsó fejezetben láthatjuk a hagyományos bábaság komplex szerep- és feladatkörét, az orvosokkal történő konfliktusokat és ezek történeti turbulenciáit.

A korábbi kötetben *A szülés ideje* címet viselő fejezet helyett most az anyaság és anyai szeretet kerül a fókuszba. E fejezet valójában a gyermekágyas időszakról, az újszülött ápolásáról (fürdetés, pelenkázás, betegápolás) és a szoptatásról, végső soron tehát a gondoskodásról szól. Szintén itt jelenik meg a halál és a gyász kultúrája a különböző rendellenességekkel vagy a halvaszületett csecsemők, a vetelés témáin keresztül. Ehhez képest azonban alig jelenik meg az érzelmtörténeti aspektus: az anyák érzelmeiről keveset tudunk meg mind a szeretet, mind a gyász vonatkozásában. A szeretet gondoskodással történő implicit megegyeztetése pedig elfedi a reprodukív munka valóságát. Az élet újratermeléséhez szükséges gondoskodó munka – bár nagyon erős, társadalmilag legitimált és el is várt érzelmek tapadnak hozzá – mindenekelőtt munka, amely idő- és energiabefektetést igényel a szülőktől. E feladatok elvégzése pedig nem feltétlenül kapcsolódik össze a szeretettel. Az utolsó előtti tematikus fejezet, a gyermek a közösségben és társadalomban betöltött szerepéről, főként a keresztelésről és a bérdaykaságról szól, olyan erkölcsileg megkérdőjelezhető történeti gyakorlatokat bemutatva, mint

a szükségkeresztség államilag előírt gyakorlata vagy a piaci alapú bérdaqkaság mint megtúrt csecsemőgyilkossági forma. Rámutat a vallási és társadalmi különbségek sorsokat meghatározó vonásaira, valamint a társadalom képmutatására az anyaságot és terhességet misztifikáló, de a megszületett gyerekeket gyakran sorukra hagyó rendszerekben. A monográfia a szülészeti tudás intézményesítésének történetével zárul: ebben a szülészet 18. századi medikalizációja és a bábamesterség átalakulása rajzolódik ki a német, osztrák és magyar tudástörténeti ív mentén.

A kötet gazdagon illusztrált, a főszöveg mellett értelmezést könnyítő táblázatokat, képi és tárgyi forrásokat, kiemelt idézeteket is magában foglal. Felépítése a *Minden dolgok kezdetéhez* képest mikrostrukturális változásokon ment keresztül. Az alapvető egységek és kronologikus látásmód megtartása mellett azonban megfigyelhetők hangsúlyeltolódások. Hogy mikor, melyik téma kerül kiemelésre vagy elleplezésre, önmagában is értékítéletekről árulkodik. A könyvet a BTK Történettudományi Intézetében 2017 és 2022 között működött MTA–Lendület Magyar Családtörténet kutatócsoport kötelékében készítette a szerző-szerkesztő, amelynek eredményei közül kiemelkedik, hogy kutatásaikkal felhívták a figyelmet a kora újkori családok diverzitására.² A családkép sokszínűségének megjelenítése, a mozaikcsaládok, a mostohaanyák és mostohaapák, a nem normatív családmódok létének hangsúlyozása alapvető fontosságú a heteroszexuális házasságon alapuló sematikus családkép mindenhatóságának korában. A történeti-társadalmi elemzések pedig mindig hordoznak társadalmi-politikai tartalmat is. A kirekesztésre építő illiberális rendszerben tehát különösen fontosá válik, hogy rávilágítsunk: a múltban sem létezett az a dogmatikus ideológiai modellen alapuló család, amelyet hagyományosnak próbál beállítani egy-egy politikai erő saját pozíciójának fenntartása érdekében. A történeti valóság bonyolultságának feltárása és értő elemzése pedig hozzájárulhat egy élhetőbb jövőkép kialakításához.

Jelen kötet, bár a fejezetcímeiben, struktúrájában kevésbé, tartalmában mégis a sokszínűség ábrázolását követi. A társadalmi rétegek, etnikai és felekezeti csoportok különbözőségeinek és hasonlóságainak feltérképezésére való törekvés kaleidoszkópszerű képet ad az újkori, szülésről, anyaságról és családról alkotott tudásról. Azonban a főként biológiai anyaságra korlátozódó elemzés, az anyaság normatizációja helyenként beszűkíti az értelmezési kereteket. A nem biológiai szülőség kérdése nem jelenik meg hangsúlyosan a kötetben, holott épp a kortárs családtörténeti vizsgálatok világítanak rá a társadalmi anyaság (és apaság) fontosságára. A gyerektelenséget pusztán a meddőség vonatkozásában, tehát biológiai gyermektelenség formájában tárgyalja a kötet egyértelműen negatív konnotációban. A kutatói tekintet, bár figyelemmel kíséri az alsóbb néprétegek mindennapi életét, szokásait és tudásanyagát, mégis egy felülnézeti perspektívát mutat. E perspektívában a kötet az anyaság koncepcióját vagy a hivatalos személyek (orvosok, hivatalnokok) oldaláról, vagy a gyermek, a család oldaláról közelíti meg, az anya, a nő megéléséről, tudásáról keveset tudunk meg. Mindezt kevésbé a források sajátosságainak tulajdonítom, sokkal inkább annak, hogy a kötet alapvetően nem a kritikai *gender studies* szemléletét, hanem egy nőtörténeti, szakma- és tudástörténeti irányt követ.

² Lásd például: BÓDAI, 2021. és ERDÉLYI, 2022.

Összességében a kötet tartalmi-formai jellegzetessége kapcsán két dilemma merül fel az olvasóban. A tartalmat érintő kérdés a nőtörténeti vizsgálatok örök dilemmája a kiemelés és integráció, láthatóság és önelzárás mentén: szükséges-e önálló kötetben tárgyalni az anyaságot, amely a másik szülő meglétét csupán konstatálja? Míg a szöveg visszatérő eleme, hogy a terhesség-szülés-gyermekgondozás közösségi problematika, kérdés, hogy az apa diszkurzív jelenlétének hiánya miként befolyásolja a téma egészét. Egyfelől az anyaság biológiai, testi, lelki-vallási vonatkozásai legitim kutatási témává emelése önmagában érdem, másfelől kérdés, hogy e döntés megerősíti-e az apaság kérdéskörének negligálását, az anya-gyermek kapcsolatok kizárólagosságát és a nők reprodukzív funkcióira visszavezethető sztereotípiákat.

A formát érintő probléma a tudományos könyvkiadás szerepéhez, funkcióihoz kapcsolódik. Mióta széleskörű igény mutatkozik a tudományos munkák társadalmi hasznosulására, felmerül a kérdés, hogy mi lehet a megfelelő közvetítő médium az adott tudásanyag számára. Miért ragaszkodunk még mindig a nagyobb formátumú, keménytáblás, fényespapíros kötetekhez? Van-e a presztízsnak más jelölője? Szükség van-e környezettudatosságra a könyvkiadás terén a minket körülvevő konstans válságok idején? Van-e létjogosultsága az open access térhódítása idején a kizárólag offline tudásanyagnak? Dolga-e egy szakkönyvnek, hogy a tartalom túl, a formájával is értékeket közvetítsen? Jelen kiadvány fizikai megjelenésénél fogva nem alkalmas arra, hogy betöltse a neki szánt szerepet. Szakkönyvként, egyetemi tankönyvként a fotóalbum méretű könyv nagyon nehezen forgatható, ami elhanyagolható kellemetlenségnek tűnhet, azonban komolyan hozzájárulhat a benne foglalt hatalmas és értékes tudásanyag marginalizációjához. Egy kisebb méretű, kompakt könyvek sorozataként elképzelt kiadvány alkalmas volna arra, hogy a kora újkortól napjainkig áttekintse, közérthető nyelven, de tudományos adatokkal megtámogatva tegye közzé a szakma eredményeit, olyan formában, amely könnyen olvasható és jól forgatható. Emellett egy mind a fülszövegben, a bevezetőben és a záró fejezetben a kortárs párhuzamokra erősen építő könyv esetében igény mutatkozna egy olyan kötetre, amely egészen napjainkig, a 21. századig követi a születés körüli eseményeket. Mindezen kritikai észrevételek ellenére a *Születés és anyaság a régi Magyarországon* a legteljesebb magyar nyelvű tematikus monográfia a szülés és anyaság kérdésköreiről, amely tudásanyaga jól használható mind a téma kutatói, mind az egyetemi hallgatók számára. Legfőbb érdeme, hogy értő módon igyekszik megragadni a különböző társadalmi rétegek és felekezetek sajátosságait, és ez a komplexitásra törekvés mintául szolgálhat a jövő kutatásai számára is.

Svégel Fanni

Felhasznált irodalom és rövidítések

BÓDAI

- 2021 BÓDAI Dalma: „...tanulmányköteteink célja kifejezetten a módszertani kísérletezés” Beszélgetés Erdélyi Gabriellával a magyarországi családtörténeti kutatásokról. *Sic Itur ad Astra*, 73. (2021) 5–12.

DEÁKY-KRÁSZ

- 2005 DEÁKY Zita - KRÁSZ Lilla: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Budapest, Századvég, 2005.

ERDÉLYI

- 2022 ERDÉLYI Gabriella: A család és a nő mint történeti probléma. *Magyar Tudomány*, 183. (2022) 8. sz. 1001–1010.

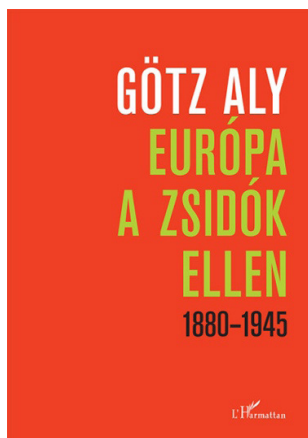
A zsidókérdéstől a holokausztig, avagy a tunyák gyűlölik a serényeket

Götz Aly: *Európa a zsidók ellen 1880–1945*. Ford.: Kerényi Gábor. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019. 382.

Götz Aly korunk egyik jelentős német történésze, fő kutatási témája a holokauszt és a náci Németország; 1978 óta jelentet meg könyveket ezekben a témákban. A szerzőnek korábban a jelen ismertetés tárgyát képező munkája mellett három másik könyve is megjelent magyarul, a *Hitler népállama* című kötet 2012-ben az Atlantisz Kiadó és *Az egyensúlyát nem találó nép* 2019-ben a Múlt és Jövő Kiadó gondozásában. Kiadták továbbá Götz Aly és Christian Gerlach 2005-ös közös munkáját *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolását is*, amely viszont már nem elérhető Magyarországon.

A kötet fő célja, hogy bemutassa a holokauszt előtörténetét, a modern antiszemitizmus felemelkedését, olyan kérdésekre keresve a választ, mint hogy miért volt nagyobb túlélési esélye az asszimilált zsidóknak a hagyományos öltözetű, valamely zsidó „zsargont” beszélő zsidókkal szemben, illetve, hogy a szövetséges vagy megszállt államok tisztviselői mennyiben helyeselték a zsidó deportálásokat. A kötet kitér továbbá arra, hogy a 20. század első felében mennyire fonódtak össze az antiszemita célkitűzések az etnikai homogenizációs tervekkel, azaz mennyiben segítette a pozitív üzenet (a náci Németország egységes nemzetépítő programja) és a negatív üzenet (az antiszemitizmus) összekötése az emberek közreműködését a holokausztban. A szerző ebben a munkájában a holokauszt témáját a korábbiaknál szélesebb kontextusban vizsgálja, és időben is kiterjeszti vizsgálódását: egész Európára koncentrált és 1880-tól kezdve vázolja fel a modern antiszemitizmus történetét és a holokauszthoz vezető utat. A könyv Európa számos országából hoz példákat és festi le egy-egy történelmi korszakban a zsidók helyzetét Bulgáriától kezdve Szlovákián át egészen Luxemburgig, ám az elemzés elsősorban Lengyelországra, Magyarországra, Ausztriára, Görögországra, Romániára és Németországra fókuszál és vezeti végig a zsidók helyzetét az 1880-as évektől közvetlenül a holokauszt utánig. Azokat az országokat érinti leginkább, ahol a legtöbb zsidó élt és a legtöbbben estek áldozatul a holokausztnak.

A szerző számtalanszor aláhúzza azt, hogy milyen szoros összefüggés volt az I. világháború utáni etnikai homogenizációs törekvések és az antiszemitizmus terjedése között, illetve azt, hogy ezzel párhuzamosan a zsidók gyorsabban gyűrték

le a társadalmi felemelkedés akadályait, mint a keresztény többség. Ennek okai, bár ezt a szerző talán nem hangsúlyozza eléggé, jelentős részben éppen a korábbi kirekesztett helyzetük által kialakított viszonyulásokban és helyzetekben rejlettek,¹ ami széles körben irigységet szült, ezzel is fokozva az antiszemita közhangulatot. Továbbá kifejti azt a véleményem szerint igen fontos szempontot, hogy a náci Németország anyagilag érdekeltté tette az országokat és lakóikat a zsidók deportálásában azért, hogy a vagyonuk egy jelentős részét szabad prédává tette számukra, ami a félrenézést is megkönnyítette számukra. A szekuláris antiszemitizmus „*égető szociális és gazdasági problémákra mutatott rá. Innen nyerte végül szörnyűséges romboló erejét.*” – írja. (281.)

A könyvben idézett kutatók, gondolkodók, mint Georg Simmel, Werner Sombart, Ber Borohov, Joseph Tenenbaum, Yuri Slezkine véleménye és tanulmányai széles körben ismert eredményei korábban egyértelműen rámutattak a társadalmi-gazdasági feszültségek szerepére a modern antiszemitizmus elterjedésében, és arra, hogy ezek nélkül a fajelméletre épített diskurzusok sem fejthettek volna ki ennyire pusztító hatást. Azonban Götz Aly véleménye szerint ez önmagában kevés lett volna zsidók millióinak meggyilkolásához: a háború volt az a döntő tényező, amely végül a holokauszthoz vezetett. A háború nyomán az erőszakkal szembeni gátlás csökkent, szétzilálta a normalitás kereteit és felerősítette az összeesküvés-elméletek hatását.

A szerző fontos összefüggésekre mutat rá abban a tekintetben, hogy miként hatott egymásra a kelet-európai és a nyugati-európai antiszemitizmus. Az oroszországi és romániai pogromok és törvény általi elnyomás elől számos zsidó menekült nyugatabbra, ami például Franciaországban az antiszemitizmus erősödéséhez vezetett. A kelet-európai zsidók jelentős mértékben különböztek a francia asszimilált zsidóktól, és bár az antiszemitizmus és a gazdasági protekcionizmus együtt hangolt ellenük, a gazdasági világválságig nem volt jelentős az antiszemitizmus Franciaországban.

Magyarországról nézve érdekes kérdés, hogy német történészként a szerző hogyan interpretálja Magyarország német megszállását, amely itthon is egy viták keresztútjében lévő kérdés. A szerző Magyarországra a zsidók deportálásának kérdésében inkább szövetségesként tekint, mintsem leigázott államként. Horthy Miklós szerepét is igen jelentősnek tartja, és olyan vezetőnek tekinti, aki támogatta az etnikai alapú erőszakpolitikát. Meglátása szerint a magyar politikusok és állampolgárok célja nem a zsidók fizikai megsemmisítése volt, sokkal inkább a vagyonuk megszerzése és egy ismeretlen cél felé deportálása, az országból való eltávolításuk. „*Ezért nem egyszerűen kollaborációról volt szó, inkább lehet érdekegyezésről beszélni.*” (247.) Ennek jegyében a magyar tisztviselők a német megszállókkal teljes egyetértésben forgatták ki vagyonukból a magyar zsidókat, és deportálták őket a haláltáborokba. Bár fontos elem lenne a magyar holokauszt és a lakosság viszonylatában, a szerző nem tér ki külön a lakosság lopásaira, fosztogatásaira. Ennek a kötetnek nem volt erős recepciója Magyarországon, a magyar történészek körében, ellentétben a szerző korábbi kötetével,² amelyben kizárólag a magyar

¹ Vö. BIBÓ, 1984.

² ALY–GERLACH, 2005.

helyzettel foglalkozik. Karsai László nem ért egyet a tárgyalt kötetben is megjelenő fő állításokkal, miszerint a kormány kezdeményező, aktív szerepet játszott, illetve, hogy a magyar zsidóktól elrabolt vagyont jelentékeny mértékben motivációt jelentett a magyar gazdaság támogatásához.³ Ungváry Krisztián ezzel szemben egyet ért a szerzőkkel, és útmutatónak találja Götz Aly és Christian Gerlach kutatását a magyar holokauszt kutatása szempontjából.

A könyv jelentősége nem az új kutatásokban vagy elméletekben rejlik, hanem elsősorban abban, hogy érthetően és szisztematikusan állította egymás mellé az európai országok zsidókhöz fűződő viszonyát, ennek történeti vetületeit, az antiszemitizmus eltérő, ám mégis hasonló formáit és okait. Egemás mellé helyezve jól látható, hogyan hatottak egymásra az egyes országok zsidókkal kapcsolatos intézkedései, politikai irányvonalai, hogyan járulhatott hozzá az antiszemitizmus fokozódáshoz az, hogy az elüldözött zsidónak más országokban kellett letelepednie. A szerző a kötet végén veti fel azt az elgondolkodtató kérdést, hogy az olyan, alapvetően pozitív intézkedések, mint például a fokozatosan kiterjesztett állami oktatás és ezen keresztül a társadalmi felemelkedés lehetősége hogyan vezetett ellenkező eredményre és járult hozzá a gyűlölet fokozásához a 20. századi Európában azzal, hogy a keresztény tömegek felzárkózása növelte a zsidók és nem zsidók közötti feszültséget.

Hasonlóan elgondolkodtató a szerzőnek az az állítása, miszerint az újkori Európa fontos és megőrzendő elvei és alapvetései, mint például a demokrácia, a népakarat, az önrendelkezés vagy a társadalmi egyenlőség, szintén közrejátszhattak a zsidók elleni gyűlölet növekedésében. Úgy véli, hogy a tömeges társadalmi felemelkedés, a jogok kiterjesztése érdekeltté tette a keresztény többséget az ekkorra már ténylegesen versenytársaikká váló zsidó polgártársaik korlátozásában. Bár a szerző ezt önmagában döntő tényezőként mutatja be, és ez valóban szerepet játszhatott az antiszemitizmus fokozódásában, véleményem szerint érdemes lett volna ezzel kapcsolatban figyelembe venni, hogy az egyes társadalmakban ezek a hatások eltérően mutatkozhattak meg. Bár a szerző érvelésében összemosódik, érdemes lenne különválasztani a két dolgot, és inkább azt hangsúlyozni, hogy a politikai jogok kiterjesztése nem azonos módon hatott az antiszemitizmus terjedésére, mint az állami oktatás és az ipari/infrastrukturális fejlődés és a zsidók ebben játszott szerepe.

Bár egy ilyen terjedelmű könyvben a szerző nem nyújthat átfogó elemzést az összes európai országról, aránytalannak éreztem, hogy a kelet-európai országok részletes, a vizsgálódást az 1880-as évektől indító kezdődő elemzése mellett Nyugat-Európáról inkább elnagyolt képet kapunk; Aly elsősorban Franciaország helyzetét elemzi mélyebben. Kontextualizáló bevezetés hiányában azonban a nyolcadik, a holokausztot tárgyaló fejezetben bemutatja több nyugat-európai ország példáját is. Példaként inkább Belgiumot, és olyan országgént prezentálja, amely részben sikeresen ellenállt a náciknak, ám a korábbi fejezetekben nem mutatja be annak a hátterét, hogy a belgák miért voltak szolidárisak a zsidókkal és miért nem volt olyan erős az antiszemitizmus. Továbbá, mivel a modern antiszemitizmus

³ KARSAI, 2005.

kialakulása és a holokauszt előzményei jelentősen eltértek Nyugat- és Kelet-Európában, ezt a különbséget érdemes lett volna jobban hangsúlyozni.⁴

Az említett hiányosságokon túl a könyv szerkesztése is problémákat vet fel, mert bár alapvetően kronologikus sorrendben halad, az első bevezető fejezet után a következőben mégis rögtön a hazatért zsidók problémáját taglalja, és utána kezd el a téma kronologikus feldolgozását. Ez a sorrend azért sem tűnik indokoltnak, mert a nyolcadik fejezet végén részben visszatér a hazatértek kérdésére.

A könyv nagyívű kísérlet a holokauszt előtörténetének feltárására és a modern európai antiszemitizmus történetének bemutatására. Ez a tabló azonban egy alig 300 oldalas törzsszövegű kötetben nem lehet teljes, és sok európai országról nem, vagy csak alig esik szó, ám a kötet fontos erénye, hogy ráirányítja a figyelmet a zsidók elleni diszkrimináció és az erőszak olyan formáira és helyszíneire, amelyek – legalábbis hazánkban – kevésbé ismertek. A kötet és a magyar fordításának megjelentetése ezért véleményem szerint a fentiekben kiemelt hiányosságok ellenére is hiánypótló vállalkozás.

Mezei Hanna Mónika

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALY–GERLACH

2005 ALY, Götz – GERLACH, Christian: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945.* Ford.: KERÉNYI Gábor. Budapest, Noran, 2005.

BIBÓ

1984 BIBÓ István: Zsidók és antiszemiták. In: Uő: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 175–227.

KARSAI

2005 KARSAI László: A holokauszt utolsó fejezete. Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945.* Ford. Kerényi Gábor. Noran, Bp. 2005, 616 o. *Beszélő*, 10. (2005) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-holokauszt-utolso-fejezete> (Utolsó letöltés: 2023. október 30.)

⁴ Ezzel a kérdéssel számos kutató foglalkozott már többek között Jeffrey Burds, Georgiy Kasianov és Stefan van der Poel.

Nők nélkül nincs történelem

Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt. Szerk.: Virányi Péter. Pécs, Kronosz Kiadó, 2022. 415.

A II. világháború kirobbanása az egész világot megrendítette. Számos kutatás foglalkozott már a közel kilencven éve megindult háború történetének feltárásával, azonban ezeknek a munkáknak többsége férfiközpontú, a nők szerepe, részvétele jórészt feledésbe merült. Napjainkban ez a tendencia változni látszik; a kutatók egyre több figyelmet fordítanak a háború éveinek megközelítésére a nők perspektívájából. A világháború női szempontú vizsgálata nélkülözhetetlen a történelem ezen szeletének pontos feltérképezésekor (is), ugyanis a nők életében számos fordulatot hozott az újabb nagy háború. Társadalmi szerepük erőteljesen átalakult: a harcmezőre vonuló férfiak helyét átvették a munkahelyeken a család fenntartására kényszerülő asszonyok. Ugyanakkor egyeseknek az állásvállalás a női önállóság megszerzésének lehetőségét jelentette. Emellett előfordult, hogy a nők a fronton teljesítettek katonai szolgálatot. Eközben azonban továbbra is az ő feladatuk maradt a háztartás ellátása és a gyermekek nevelése. Ráadásul azokon a területeken, ahol a háború zajlott, szembe kellett nézniük a kiszolgáltatottság különböző formáival, mint például a katonák által elkövetett nemi erőszak, vagy a prostitúcióra kényszerítés, illetve a náci Németország által elvégzett sterilizáció és deportálások.

2021. október 29–30. között *Nők a hátszágban* címmel rendezték meg a Magyar Tudományos Akadémia II. világháború története albizottságának konferenciáját.¹ Az itt elhangzott előadások 2022 végén jelentek meg kötet formájában. A diskuszió és a könyv célja a világháború nőkre gyakorolt hatásainak áttekintése és egyúttal a hazai friss kutatások kezdeti vagy már lezárt eredményeinek publikálása volt. A konferenciát a szervezők két tematikus csoportra osztották (*Nők kiszolgáltatott helyzetben*, *Nők a közéletben*); a megjelent kötetben a tanulmányok sorrendje is követte ezt a logikát. A sokszínű tanulmánykötet szerzői között többféle tudományterület képviselőit találjuk (etnográfus, irodalmár és filozófus, muzeológus, történész, szociológusok, zenepedagógus), amely garantálja a nők világháború alatti életének eltérő megközelítéseit.

¹ Szinte már hagyománnyá vált az albizottság éves konferenciájának megrendezése és az ott elhangzott prezentációk publikálása. Ezek az előadások évente más és más témakörök köré szerveződnek, de mindig összefogja őket a II. világháború. 2023-ban azonban két alkalommal is összeültek a szakma képviselői, március 24-én *Gyerekek a háború viharában*, november 3-án *Fordulat a II. világháborúban (1942–1943)* címmel tartották meg szimpóziumukat.

A hűsz tanulmányt tartalmazó kötet teljeskörű bemutatására e recenzió kere-
tei között nincs lehetőség, ezért igyekszem az írások átfogó prezentálására. Pető
Andrea bevezető tanulmánya a nők szerepeire – anya, feleség, gyászoló nő, egész-
ségügyi ápolónői szolgálat – fordít figyelmet a háborúban és a hátszágban. Ha az
olvasó rátekint a tartalomjegyzékre, a női sorsok és szerepek két típusával találko-
hat. Az első nagy fejezetben a passzív, kiszolgáltatott szerep kerül előtérbe, amikor
a nők, a világháború eseményeinek elszenvedőiként jelennek meg, míg a másik-
ban az asszonyok aktív résztvevőként állnak helyt a hátszágban. A tanulmányok
azonban ennél árnyaltabb képet mutatnak.

A II. világháború évei alatt a női kiszolgáltatottságnak többféle formája, típusa
létezett, egyúttal annak fokozatai is eltérő mértéket öltöttek. A megszállt terüle-
teken élő nőknek számos kihívással kellett szembenézniük. Bene Krisztián tanul-
mánya nemzetközi vizekre evez, és a kollaborációra kényszerült nők sorsát veszi
górcső alá Franciaországban. A tanulmány fókuszában az „együttműködés”
különböző változatai állnak. A kooperáció általában szexuális jellegű volt a fran-
cia lányok, asszonyok és a német katonák között, amelyet gyakran meghatározott
a nők adott élethelyzete. Az ellenséggel való szövetkezést sokszor törvényen kívüli
felelősségre vonás kísérte, ami később számos visszaélésnek adott táptalajt. Ennek
következtében sokan meghaltak, különféle lelki és testi sérüléseket szenvedtek el.
A törvényes számonkérés során az ideiglenes francia kormány által felállított bírósá-
gok 1944 őszétől több tízezer nőt vontak felelősségre. Az eljárások során a legsú-
lyosabb vétségnek a politikai kollaborációban való részvételt tekintették, mivel ez
emberek életébe került.

Bimba Brigitta írása a szovjetek által megszállt Kárpátaljára fókuszál; munkájá-
ban a szovjet erők megjelenését követő időszak eltérő női sorsait vizsgálja. A helyi
női lakosok fokozottan ki voltak szolgáltatva a katonáknak, mert a legtöbb ott-
honban hiányzott a családfő, így védelem és ellátás nélkül maradtak. A polgári
lakossággal szemben a Szovjetunió általánosan alkalmazta a megfélemlítést, ennek
keretében megindult a férfiak kényszermunkára való elhurcolása, valamint egyre
nőtt a nőkkel szembeni nemierőszak-esetek száma.

A legmegrendítőbb esetekkel azok a szövegek foglalkoznak, amelyeknek
fókuszában a nőket ért erőszak különböző formáinak feldolgozása áll, ide tartozik
a nemi erőszak és a sterilizáció témaköre. Erre a problémára egységesen jellemző az
elhallgatás mindkét fél részéről: sem az áldozatok, sem az elkövetők nem akarnak
rőla beszélni, ezért a forrásadottságok is szűkebbek. A forrásadottságok korlátai
ellenére a téma több kiváló feldolgozást tartalmazza a kötet. Kunt Gergely a nemi
erőszak képi megjelenítésére fókuszál, és a *Valahol Európában* című film szemszögéből
tanulmányozza, hogy milyen eszközrendszer állt a mű készítőinek rendelkezésére
az áldozatok ábrázolására.² A film a korban egyedülállóan számított, mert az első
volt Európában, amely utalt ezekre a vétkekre. Habár a rendező a legkényesebb
jeleneteknél különféle szimbólumokat és utalásokat használt, mégis érthetővé vált
azok jelentése, ami kiválóan tetten érhető a produkció nemzetközi fogadtatásában.
Míg az erőszak elkövetője a Kunt Gergely által vizsgált filmben egy német katona

² Az 1948. januárt 1-jén bemutatott film a MAFIRT Filmgyárban készült Radványi Géza rendezé-
sében.

volt, Nagy Péter szövegének fókuszában egy, a szovjet hadsereghez tartozó katona áll. E tanulmány különlegességét az adja, hogy a szerző egy személyes interjú készítésén keresztül élhette át a téma súlyosságát és érzékenységét: az idős áldozat elmesélte a 17 éves korában elkövetett erőszak élményét és annak előzményeit.

Fóris Ákos tanulmánya egy harmadik oldalról világítja meg a háború nemierőszak-történetét. A szerző a Honvédség által elkövetett nemierőszak-eseteket vizsgálja a magyarok által megszállt Puhovóban. Tanulmányában a Honvédség táborigénbíraskodási rendszerét veszi szemügyre, vagyis azt, hogy ez a rendszer mennyiben tudott fellépni a magyar katonák nők elleni támadásaival szemben. A kutatás során Fóris arra az eredményre jutott, hogy a katonaság lakosság elleni atrocitásai általánosnak számítottak, amelynek része volt a nemi erőszak is. Azonban hiába a súlyos bűncselekmény, mégis az enyhe ítéletek és azok végrehajtásának a felfüggesztése volt a jellemző, mivel nagyobb és fontosabb célt szolgált az elítélt katonák mielőbbi hadrendbe állítása.

Egy másik, nem a férfiak által elkövetett, de ugyanúgy megrázó atrocitásnak tekinthető a bábák ténykedése a deportálásokat megelőző személyi motozások során, amit sok fiatal nő ahhoz hasonlóan élt meg, mintha megerőszakolták volna. Svégel Fanni tanulmányának célja, hogy a nőket érintő altesti motozásokban részt vevő nők szerepét megvizsgálja, valamint, hogy az előbbi csoporttal nagy átfedést mutató bábák, szülésznők korabeli szerepét és politikai helyzetét bemutassa az 1930-as évektől a háború végéig. Továbbá megtudhatjuk, hogy ugyan a motozások célja alapvetően a vagyonszerzés lett volna, de ennek részeként az altesten elvégzett vizsgálatok sokkal inkább a megalázás és a dehumanizálás eszközeként funkcionáltak. Ahhoz, hogy az olvasóhoz még közelebb hozza kutatási témáját a szerző, két-két példát is beemel mind az elkövetők, mind az áldozatok részéről. Svégel Fanni munkájában egyszerre jelenik meg a passzív, női elszenvető szerep az ellenőrzöttek személyében. Ugyanakkor a bábák bizonyos értelemben aktív résztvevői voltak a személyi motozásoknak – még ha kényszerből vagy félelemből is vállalták el a vizsgálatok elvégzését.

Hasonlóan súlyos vétségnek tekinthetjük a kíméletlenül elvégzett sterilizációk eljárását is, amit a Harmadik Birodalom alkalmazott annak érdekében, hogy az általa nemkívánatos „fajokat” vagy népcsoportokat eltüntesse. Szabó M. Alexandra ennek egy aspektusát vizsgálja. Tanulmánya a holokauszt alatti sterilizálások folyamatát, formáit és résztvevőit mutatja be Auschwitz-Birkenauban a magyarországi üldözött nők történetén keresztül. Klacsmann Borbála ezeknek a kísérleteknek áldozatait állítja fókuszba és a beavatkozások következményeit tárja fel. Vizsgálata középpontjába a tanúvallomások kerültek, amelyek választ adnak arra, miképpen élték meg az áldozatok a holokausztot, milyen narratívát és stratégiákat használtak fel később annak érdekében, hogy jóvátételt kapjanak.

Svégel Fanni, Szabó M. Alexandra és Klacsmann Borbála szövegeivel ellentétben egy kíváncsi terheség történetét vizsgálja tanulmányában Huhák Heléna. A zsidó származású Dévényi Sándorné 1944 nyarán adott életet kislányának, akkor, amikor a magyarországi zsidóság helyzete drasztikusan kilátástalanná vált. Dévényi naplójában 1944 márciusa és 1945 januárja között rögzítette életének eseményeit; a szerző ezen keresztül elemzi a családok lehetőségeit és a női szerepek átalakulását a korszak tragikus körülményei között. A naplóban leírtak azt támasztják alá,

hogy bár az asszony származása miatt folyamatosan veszélynek volt kitéve, gyermeke védelméért mindent igyekezett elkövetni, így ez idő alatt fokozatosan egyfajta aktív szereplőjévé vált a hátszágbeli történéseknek.

Szintén a nők kettős szerepét dolgozza fel tanulmányában Nagy András. A szerző Héderváry Klára életére koncentrál, aki korábban tevékenyen részt vett a zsidó üldözöttek támogatásában és emiatt vált a nácik célpontjává, később áldozatává. Héderváry a Budapesti Tudományegyetemen filozófiát tanult, amikor megszakította tanulmányait az életébe édesapja révén beszivárgó politika miatt, amit ekkortól mindig nagy figyelemmel kísért. Héderváry Klára 1940-ben Belgiumban dolgozott, amikor az országot megszállták a németek, ahol először titkos, majd egyre nyíltabb antifasiszta ellenállás résztvevője lett. Az itt kifejtett tevékenységének köszönhetően, hogy a Gestapo Magyarországon letartóztatta, internálta, majd deportálta. Héderváry az auschwitz-i tábor körülményeit szerencsésen túlélte, és végül Amerikába emigrált lányához.

A világháború hatására a tradicionális női szerepekre – mely javarészt uralkodó volt a két háború közti Európában és Amerikában – kétféle sors várt: egyrészt vagy erőteljesen konzerválni akarta azt a hatalom és a társadalom egy jelentős hányada, vagy épp ellenkezőleg, egy új típusú modern nőkép kialakítását igényelte. Egy olyan nőt, aki helytáll a mindennapokban otthonában és a munka világában egyaránt. Andreides Gábor tanulmányában az Olaszországban élő nők és a fasiszta mozgalom kapcsolatával és annak változásaival, valamint a Mussolini vezette állam ideális nőképével és annak kialakulásával és ellentmondásaival foglalkozik. Az ideális nő nem volt más, mint az, aki kiteljesedését az anyai szerepben, a családjában találta meg. Bár az állam ezt a szemléletet közvetítette a propagandájában, az ebbe fektetett komoly munka ellenére nem aratott osztatlan sikert, sőt egyszerre több nőideál is létezett az államban. A nők kiszolgáltatottsága ebben az esetben leginkább a férfiak általi elnyomásban érhető tetten – főként az egyre inkább csak általuk uralt politikai vezetés részéről. Az olasz állam vezetői a saját elvárásaik szerint próbálták meg a nők életformáját és szerepeit átalakítani, amelynek következtében – szempontjukból ideálisan – a nők függővé váltak a férfiaktól. Andreides írásának egyediségét a kötetben az is adja, hogy a korábbi tanulmányokkal ellentétben egy olyan jelenséget vizsgál, amikor a nők kiszolgáltatott helyzetét a társadalomban saját hazájuk, jelen esetben az olasz állam határozza meg, nem egy külső hatalom teszi őket kiszolgáltatottá.

Andreides Gábor tanulmányával szemben Virányi Péter egy teljesen más típusú modern nő képét mutatja be. A *„Rosies the Riveter”* A dolgozó nők ikonikus képe, avagy a második világháború hátszágának amerikai hősei című írásában vizsgálja az Amerikában a világháború előtt meghatározó hagyományos nőideál megváltozását. Az amerikai propaganda a kor minden jelentős eszközt bevetette annak érdekében, hogy munkába állítsa a nőket, elsősorban a gyárakban, valamint kisebb mértékben, de közel hasonló jelentőségű munkát végezve a mezőgazdaságban. A két ágazat mellett új résztvevőként megjelentek a hadseregben is. A tanulmány továbbá kiemelt figyelmet szentel a napjainkban is közismert világháborús vizuális propagandának (például az 1943-ban J. Howard Miller által tervezett ikonikus *We Can Do It!* plakátnak), amelyek segítségével a kormány ösztönözni próbálta a nőket, hogy minél nagyobb számban vállaljanak aktív szerepet a munkaerőpiacon.

Virányi tanulmánya egyúttal átvezet a kötet második részében vizsgált aktív női cselekvők tárgyalásához. Az aktív résztvevőknek, hasonlóan a passzív női szerepekhez, különböző alakzatai és variáció léteztek a korszakban.

A kötet két egymásnak cselekedeteiben és nézeteiben ellentmondó női szervezetet mutat be. Fedeles–Czeferner Dóra az I. világháború lezárásáig meghatározó szerepet játszó Feministák Egyesületének (FE) történetét tárja fel. A szervezet helyzetét megnehezítette és befolyását jelentősen csökkentette egyrészt a Tanácsköztársaság bukásával megjelenő új politikai berendezkedés, amely a konzervatív értékeket és nőképet vallotta magáénak. Másrészt korábbi emblematikus vezetőinek elvesztése is újabb kihívásokkal állította szembe a feministákat. Így a korábban domináns FE a Horthy-korszakra sokkal inkább a túlélésért, mint a nők jogaiért küzdött. Az I. világháborúval szemben a következő nagy háborúban a feministákat nem jellemezte a tettvágy, bár idővel ez átalakult és többféle módon próbáltak segíteni az embereken, míg végül illegálisba kerültek és csak 1946-ban szerveződtek újjá.

Miközben a Feministák Egyesületének csillaga leáldozóban volt, létrejött egy új nőszervezet, amely a két világháború közötti időszakra Magyarország legmeghatározóbb női egyesülete lett. Kelbert Krisztina tanulmánya a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) munkásságát és propagandatevékenységét vizsgálja, elsősorban a szombathelyi fiókszervezetére összpontosítva. A MANSZ kezdetben a hagyományos női szerepekhez nyúlt vissza, átítatva azokat a nacionalizmus ideológiájával. Ez a háború közeledtével megváltozott. Megteremtődött egy új nőideál, az „acélnyá”, amely ideálban egyesültek a szervezet régi értékei és tevékenységi körei, valamint megjelent egy új elem, az asszonyok részvétele a nők háborúra való mozgósításában. A szombathelyi MANSZ tevékenységének elemzéséből kiderül, hogy a szervezet tagjai hogyan vettek részt ebben a folyamatban, és milyen feladatokat vállaltak. A munkakörök széles skálán mozogtak a betegápolástól a hadi és egészségvédelmi szervezetek támogatásán és különböző gyűjtéseken keresztül a légvédelemmel kapcsolatos munkákhoz való csatlakozásig.

Tanulmányaikban B. Kádár Zsuzsanna és Márkus Beáta két nagyobb társadalmi csoport életét, munkásságát dolgozzák fel. B. Kádár Zsuzsanna a háborúban aktív szerepet vállaló nők egy újabb oldalát világítja meg, az ún. „örzöngyalokra” fókuszál, azaz a náci Németország által üldözött magyarországi zsidó gyerekek és szülők megmentőire. A tanulmány Sztéhlo Gábornak és otthonainak, valamint Stiasny Éva hitoktató szerepvállalásának bemutatását tűzte ki célul. Márkus Beáta írása a magyarországi német kisebbség női tagjainak politikai részvételével foglalkozik a világháború alatt. A Horthy-korszakban elsőként nyílt meg a lehetőség a nők számára a kulturális és politikai szerepvállalásra. A nők részt vettek a Volksbundban, sőt abban vezetői tisztséget is betöltöttek. Mindezek erősen meghatározták a jövőjüket; az 1945 utáni jogfosztásban nem tettek különbséget nők és férfiak között. Érvényesült a kollektív bűnösség elve, azaz a nőket sem kímélték meg a gulágra hurcolástól vagy a népbírósági perek ítéleteiben.

A kötet második részében számos női életúttal találkozhatunk, amelyek újabb perspektívából tekintenek a világháború éveire. Jakab Attila a Horthy-korszak öt női képviselője közül Melczer Lillának a háború előtti és alatti munkásságába, nézeteibe nyújt betekintést. Melczer pályáját a kezdetektől egészen élete végéig kísérhetjük nyomon. Életművét érdekessé teszi, hogy habár egyszerre volt

földbirtokos és konzervatív politikus, szociális érzékenysége és aktivitása kiemelte a hasonló nézeteket valló kortársai közül. Egy teljesen más női szemszöveget, megélelési történetet tár fel Argejő Éva tanulmánya, amely Péter Gáborné Simon Jolán életébe vezeti be az olvasót. Ízelítőt kapunk Simon változatos pályafutásából és abból, hogy miként vált úrilányból kommunista agitátorrá. Az illegalitás évei alatt ismerte meg későbbi férjét, Péter Gábort, akkori nevén Eisenberger Benjámint. Férjével együtt aktívan dolgozott az illegalitásban, emiatt többször letartóztatták és elítélték a hatóságok, majd együtt bujkáltak a német megszállás alatt. Ezt követően egymással karöltve emelkedtek fel a Rákosi érában, hogy aztán pár évvel később ismét közösen bukjanak el és vonuljanak vissza. Miklós Réka szintén egy izgalmas női karriert vázolt fel tanulmányában, amely Hildegardis Wulff német nővér életét és munkásságát tárgyalja, különös tekintettel a bencés nővér által készített katolikus kántortankönyvre.

A tanulmánykötet teljesíti kitűzött céljait, végigveszi a háború nőkre gyakorolt hatásait és bepillantást enged a magyarországi kutatók legfrissebb vizsgálataiba, ezzel megvilágítva a korábban elfeledett személyek jelentőségét a történelemben és azt, hogy az asszonyok és lányok nemcsak elszenvedői voltak a háborús eseményeknek, hanem egyben annak alakítói és aktív cselekvői, olykor pedig mindkét szerepben feltűntek – a lehető legkülönbözőbb formákban. A kötet nagy erénye, hogy figyelme nem korlátozódik csupán a Magyarországon történt eseményekre, hanem nemzetközi vonatkozású írásokat is tartalmaz. Mindemellett a tanulmánykötet rávilágít arra is, hogy mekkora jelentősége van a nőtörténeti kutatásoknak és felhívja a figyelmet arra, hogy még számos lehetőség rejlik ebben a témakörben, ezzel ösztönözve a további kutatásokat, amelyek számot tarthatnak nemcsak a szűkebb szakmai, de a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is.

Tóth Nikolett

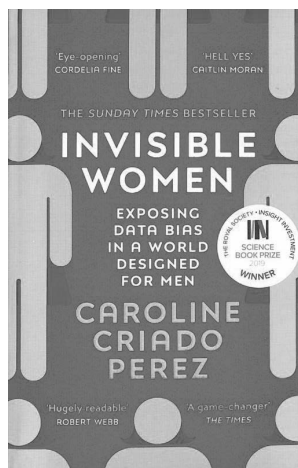
Alapértelmezett férfiak, láthatatlan nők

Caroline Criado Perez: *Invisible Women. Exposing Data Bias in a World Designed for Men.* London, Vintage, 2020. 411.

„Miért nem lehet a nő olyan, mint a férfi?” – kerül elő újra és újra Caroline Criado Perez újságíró és feminista aktivista először 2019-ben megjelent, azóta többször újra kiadott és számos nyelvre lefordított¹ kötetének fejezeteiben az 1964-ben bemutatott *My Fair Lady* musical elhíresült kérdése. A kérdés pedig egy olyan alapproblémára világít rá, nevezetesen a férfiakról és a nőkről – testi adottságaikról, munkavégzésükről, életformájukról – gyűjtött adatok hiányosságaira és a férfiak és nők között húzódó adatszakadékra (*gender data gap*), amely, bár közismert, ritkán kerül ténylegesen a döntéshozók, többek között politikai és gazdasági szereplők vagy tervezőmérnökök horizontjára akkor, amikor például nyilvános terek kialakításáról vagy új technológiák kidolgozásáról kell dönteniük. Ez az adatszakadék pedig nem csupán kellemetlenséget szül, hanem számos esetben veszélyeztetheti a nők testi integritását, önrendelkezését és egészségét. Perez, aki a 2010-es évek elején robbant be a köztudatba a nők láthatóságáért és egyenlő(bb) reprezentációjáért folytatott kampányával (amelynek eredményeként 2017-től Jane Austen képe látható a tízfontos bankjegyen), az adatszakadékról szóló szisztematikus diskurzus hiányát kifogásolva komoly kutatómunkába és adatgyűjtésbe kezdett annak érdekében,

hogy felmérje a probléma összetettségét.

A tudományos kutatásokra építő, komoly jegyzetapparátussal ellátott kötet célközönségét azonban Perez szándékai szerint, ezt tükrözi mind a nyelvi regiszter, az egyes részproblémák tárgyalásának mélysége és a stílári megoldások is, nem elsősorban a tudományos elit jelenti. A szisztematikus összegyűjtött adatokra alapozott és meggyőző narratívába ágyazott érveket Perez egyrészt a makroszintű politikai-gazdasági-társadalmi folyamatok elemzésével, másrészt olyan személyes történetekkel egészíti ki, amelyek bárki számára érthetővé és átélhetővé teszik a probléma súlyát. A problémáét, amely leegyszerűsíthető a következő képletre: „ember = férfi”, egészen pontosan az „alapértelmezettnek” tekinthető 40 éves, 70 kilós „ideális” férfi, aki igényeihez alapvetően igazodunk, amikor nyilvános tereket alakítunk ki, vagy éppen technológiákat tervezünk. Ez a megközelítés

¹ A könyv *Láthatatlan nők: így vesszük semmibe a népszerűség felét az adatokra épülő világban* címmel, a Gabo Kiadó gondozásában magyarul is megjelent. Vö.: PEREZ, 2019. A recenzió a 2020-as angol nyelvű kiadás alapján készült.

természetesen nem csupán a világ népességének nagyjából felét – a nőket –, de a férfiak számos csoportját is figyelmen kívül hagyja, és kis túlzással a világ egészét egy jórészt idealisztikus, de mindenképpen kisebbségi csoport igényeihez kalibrálja. A szerző fő mondanivalóját tekintve nem is megy tovább ennél a gondolatnál, a bizonyos pontokon repetitív (ám épp ettől kellően didaktikus) fejezetekben tulajdonképpen ezt az alaptézis felemlgetve tesz hozzá újabb építőköveket ahhoz a struktúrához, amely a könyv végére kirajzolódik. Az előszót, a bevezetést és az utószót nem tekintve a könyv hat arányosan felépített részre és 16 fejezetre tagolódik, amelyek mindegyike a privát és publikus terek (mindennapi élet, munkahely, használati tárgyak és design, egészségügy, közélet, kataklizmák) valamelyikéhez és az ezekben vagy ezek során megélt női élettapasztalatokhoz kapcsolódik – az adathiány és az adatszakadék és ezek következményei szempontjából.

A fejezetek a hétköznapi tapasztalatoktól kiindulva haladnak a társadalmi-politikai-gazdasági-környezeti krízisekig és a lehetséges megoldásig. Perez a fejezetek felépítésekor abból az alapfeltevésből indul ki, hogy bizonyos típusú hátrányokat már olyannyira megszoktunk – és ez épp annyira igaz a kötet fókuszában álló Egyesült Államok és Egyesült Királyság társadalmaira, mint a több helyen összehasonlításként hozott Globális Dél országainak társadalmaira –, hogy adótnak vesszük és meg sem kérdőjelezzük őket, ez a megszokás (egyéb tényezők mellett) pedig a női tapasztalatokról, szokásokról és fizikai adottságokról gyűjtött adatok teljes vagy részleges hiányához és így a férfiak és nők közötti adatszakadékhoz vezet, amelyek ellehetetlenítik a világ hatékonyabb szervezését. Nem kérdőjelezzük meg, bár napi szinten kényelmetlenséget okoz, hogy miért nem fér el a kezünkben egy okostelefon, vagy pedig, hogy miért van mindig legalább 4–5 fokkal hidegebb egy légkondicionált irodában, mint ami nőként megfelelő lenne számunkra.

A szerző számos alkalommal felteszi azonban azt a kérdést is, hogy mi történik akkor, ha a döntéshozók mégis megpróbálják felmérni, hogy milyen hatással lehetne a társadalmakra, ha megpróbálnák integrálni a női szempontot is. Rögtön a kötet második fejezetében egy svéd kisváros, Karlskoga példáját hozza, ahol 2011-ben azokat az utakat kezdték el megtisztítani a hótól, amelyeket a legtöbb esetben nők használnak arra, hogy a fizetetlen (gondoskodó) munkájukat végezzék (gyerekek iskolába vagy idős családtagok orvoshoz kísérése, bevásárlás és egyéb ügyek intézése) – megfigyelték ugyanis, hogy a nők az útjaik jelentős részét gyalog teszik meg, vagy pedig a tömegközlekedést használják. A döntés kevesebb balesetet és általában hatékonyabb életszervezést jelentett a város női lakói számára.

A fizetetlen, gondoskodó munka, a „második műszak” kérdése mint a nők – a férfiak által tervezett világban figyelembe nem vett – alaptapasztalata nemcsak logisztikai, de gazdasági kérdésként is felmerül mikro- és makroszinten egyaránt. Perez rávilágít arra, hogy a legtöbb esetben a nők, azért, hogy a gondoskodó munkát is integrálni tudják, kénytelenek részmunkaidőben dolgozni, vagy pedig határozott idejű állásokban, projektalapon dolgozni, a prekárius léthelyzetet kialakító *gig economy* játékszabályai pedig létbizonytalanságot és bizonyos jóléti juttatások (gyermekgondozást segítő ellátás, nyugdíj) rendszeréből való kiesést eredményezhetnek. De ugyanígy hátrányosan érinthetik őket a kétkeresős családokban a férfiak – jellemzően magasabb – keresetéhez igazított családi adókedvezmények is, amelyek alapvetően a férfiaknak nyújtanak kedvezőbb feltételeket.

A gondoskodó munka kényszere és hátrányos következményei, például az öngondoskodás ellehetetlenülése által generált strukturális problémák jól adatszakkadékok közötti összefüggések feltérképezése. Perez a problémát részben a munkavédelmi előírások, a munkaegészségügy és a kapcsolódó kutatások hiánya felől közelíti meg, kiemelve például, hogy míg a férfiak esetében számos felmérés készült például arról, hogy bizonyos vegyi anyagok vagy éppen a por (bányákban, építkezéseken) milyen hatással lehet a szervezetükre, a nők esetében, akik épp ennyire kitéve az ezekből eredő veszélyeknek (például kozmetikai szalonokban), alig rendelkezünk ismeretekkel a vegyi anyagok által okozott kockázatokról. A nők anatómiájának, fiziológiai adottságainak figyelembevétele nélkül, férfiakra szabott kutatások alapján előírt munkavédelmi szabályok mellett pedig már csak a következményekkel (például mérgezések, a rák kialakulásának kockázata) szembesülhetünk a megelőzés helyett.

A kötet azonban a munkavédelmi kérdéseken túl is kitér az adatszakkadékok által generált problémákra az egészségügyben, amelyek jóval túlmutatnak olyan, az első néhány fejezetben bemutatott kellemetlenségeken, mint hogy fájnak-e a nők a légkondicionált irodákban. Perez számos szempontból járja körül a kérdéseket, egészen a *Big Pharma* által ignorált adatoktól, amelyek eredményeképp a nők a legtöbb esetben kimaradnak a gyógyszerkísérletek első, nagymintás szakaszából a technológiai kérdésekig, és rámutat arra, hogy az orvoslásban használt eszközök többsége, még a speciálisan női betegségekre és/vagy állapotokra tervezettek esetén sem veszik figyelembe a nők a férfiakétól eltérő adottságait, ezzel veszélyeztetve a kezelés hatékonyságát vagy biztonságosságát. Az egészségügy ipari-technológiai kérdései mellett azonban az orvosi rendelők és vizsgálószobák tereit is beemeli a diskurzusba az ideálisan bizalmi kapcsolatként elképzelt orvos-beteg viszonyon keresztül, amelybe (és így a kezelés folyamatába is) gyakran szűrődnek be olyan sztereotípiák, amelyek az ismeret- és adathiányra vezethetők vissza – és amelyek történeti szempontból is jelentős, napjainkban is tovább élő diskurzusoknak tekinthetők (például a nők gyenge idegrendszere, a hormonháztartás labilitása, a tettetésre vagy képzelt betegségekre való hajlama). Ez számos esetben téves diagnózishoz, félrekezeléshez vagy a kezelés elmaradásához vezet, amely életveszélyes lehet.²

A testi integritás veszélyeztetése és az adatszakkadékokra visszavezethető tervezési hiányosságok miatti halál kockázata a kötet utolsó részében – kissé eltávolodva a nyugati perspektívától – kifejezetten megrázó módon jelenik meg. Perez a menekülttáborok kapcsán, részben fejlett nyugati demokráciák, például Németország vagy Svédország gyakorlatain keresztül mutatja be annak következményeit, ha nincsen megfelelő infrastruktúra – így például, ha a férfiak és nők nincsenek elszeparálva, ha nincsenek külön mellékhelyiségek, vagy ha az ezekhez vezető út nincsen kellőképpen megvilágítva. A rosszul tervezett, a nők számára veszélyt jelentő, félelmet generáló helyzeteket figyelembe nem vevő táborokban mindennapos a szexuális zaklatás és a bántalmazás. Hasonlóképpen megvilágító erejük azok a példák is a Globális Dél országaiából, amelyek bizonyos természeti

² A probléma bővebb kifejtéséhez lásd a következő kötetet: CLEGHORN, 2021.

katasztrófákhoz kötődnek, például árvizekhez vagy tornádókhoz. Ezekben a nők sokkal nagyobb arányban halnak meg mint, a férfiak, mert nem férnek hozzá a kellő információkhoz (például nem nyernek bebocsátást azokba a terekbe, ahol kihirdetik a tornádóveszélyt), vagy pedig veszélyes helyeken kell átvészelnüik a katasztrófákat, mert nem alakítanak ki számukra külön óvóhelyeket, ahol biztonságban lehetnek – védve nem csupán a környezeti veszélytől, hanem a többek között a nemi erőszaktól is.

Perez a probléma megoldási lehetőségeit elsősorban a diskurzus generálásában, az adatok gyűjtésében és publikálásában, a civil akciókban, a női startupok támogatásában és a nők politikai részvételében látja, túlzott optimizmusra azonban kötet utolsó fejezetei sem adnak okot. Az innovatív startupok ötletgazdáinak jellemzően férfiakból álló bizottságok előtt kell bizonyítaniuk, azonban a politikai participáció lehetőségét, amelynek a nyugati demokráciákban a 2010-es évek végéig jelentős lendületet adtak a női kvóták (amelyek a közkeletű vélekedéssel szemben *nem* alkalmatlan nők pozícióba helyezését jelentik), még Európa progresszívebb országaiban is megtörte az a populista-konzervatív hullám, amely egyre jelentősebb teret nyert az évtized végén.

Bár maga a kötet az időnként befogadhatatlan adatmennyiség és a kissé leegyszerűsítő problémafelvetés ellenére is egy alapvető, fontos, revelációértékű olvasmány, amelynek célkeresztjében nem a férfiak hibáztatása áll, hanem sokkal inkább a gondolkodásunk és világlátásunk újrastrukturálásának igényét fogalmazza meg, bizonyos szempontból mégis csalódást okoz. Nagyrészt reflektálatlanul hagyja ugyanis az alulról szerveződő közösségek és civil kezdeményezések lehetőségeit vagy a napjainkban egyre inkább a (feminista) diskurzusok célkeresztjébe kerülő interszekcionális hátrányok kérdését és explicit tárgyalását. Több esetben inkább olyan politikai-gazdasági hatalommal bíró nők élettapasztalatait, társadalmi változásban játszott szerepét emeli ki, mint például Hillary Clinton vagy Sheryl Sandberg, akik maguk is egy olyan rendszer, a kapitalizmus fenntartói, amelyben több, a kötetben tárgyalt probléma gyökerezik. Számos kritikai megjegyzés megjelenik természetesen a fejezetekben az egyes témakörök tárgyalása során, ám egy, a társadalmi-gazdasági kérdésekre és folyamatokra távolabbról tekintő, kontextualizáló, összegző fejezet segíthette volna a kétségtelenül meggyőző adatok értelmezését és értékelését.

Kovács Janka

Felhasznált irodalom és rövidítések

CLEGHORN

2021 CLEGHORN, Elinor: *Unwell Women: Misdiagnosis and Myth in a Man-Made World*. London, Dutton, 2021.

PEREZ

2019 PEREZ, Caroline Criado: *Láthatatlan nők. Így vesszük semmibe a népesség felét az adatokra épülő világban*. Budapest, Gabo, 2019.

English abstracts

Edvy, Athina

Civilians in Defense of Neon Signs

In the 1970s and 1980s, during the Khrushchev era, the countries of the Eastern Bloc ordered the neonization of cities. Among the neon signs produced and displayed during this period, there were several works of urban significance. In contrast to capitalist countries, the neon signs did not advertise a single brand, but offered the sense of a better life and a brighter future that would lead to cultural and economic boom. They could only be used for “informing, educating, and entertaining” and they could be interpreted as a new kind of signpost in the urban socialist landscape. Despite these efforts, smaller and larger “brands” have developed in socialist cities in places marked by neon, for example Bambi in Budapest. The disappearance of neon, which is an ongoing process, is due to several factors: apart from being expensive to maintain, in the course of capitalist development, cities are seeing local, traditional businesses and retail shops and restaurants being squeezed out by larger companies. Small businesses are closing, and as a result, the colorful signs of the socialist period are disappearing from the cityscape. This study discusses the history of the Hungarian and Polish neons in a comparative framework to illustrate how neonization in the Eastern Bloc unfolded. In Europe, there is a growing trend among NGOs try to save and renovate neon signs, as public institutions do not collect or restore them. In Hungary, Bálint Forgách founded an NGO to preserve the signs in the early 2000s in cooperation with the Museum of Electrotechnics. However, after more than a decade, the NGO ceased its operation. In 2017, Luca Patkós began working with neons and her initiative to preserve iconic inscriptions in situ is still active. What these examples have in common is that they were founded on the initiative of civilians, who work to ensure that neons do not disappear from the cityscape. The article explores their objectives and operational structures based on interviews with the founders with the aim of illustrating through these two Budapest-based projects how NGOs can protect the built heritage of urban significance.

Horváth, Eszter

The Diversification of Hungarian Civil Society in the 1990s: The Case of Literary Associations

This paper examines the changes in the functioning and purpose of Hungarian civil society after the democratic change of 1989. It discusses the case of the

József Attila Kör [Attila József Circle] and Fialat Írók Szövetsége [Young Writers' Association], two newly founded writers' associations to shed light on the challenges that the democratic transition brought with itself and offers a glimpse into the cultural politics of the era. The main research methodology of the paper was based on open-ended interviews with members of the two associations, while its main sources were archived media, such as newspapers.

Hosszú, Kristóf

„Adel verpflichtet“? The Efforts of the Deutsche Adelsgenossenschaft to Preserve Noble Positions as Reflected in the *Deutsches Adelsblatt*

This study analyzes the pursuit of a dominant group in German society, the German nobility to conserve their social, economic, and political positions and influence from an ideological perspective around the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The fight for persistence (the German concept of *Obenbleiben*), unification, and representation as a unified class of nobility has been an important research trend since Heinz Reif's fundamental work on Westphalian nobility, with significant contributions by Rudolf Braun and Daniel Menning. The latter authors concur that the German nobility, perceiving the increasingly rapid changes of their era (from the decline of religiosity to the rise of urbanization and even the organization of labor) viewed all aspects of their power – rooted in feudal foundations – as being threatened. As a result, they shifted towards an ever more radical conservatism. The most prominent manifestation of this ideology is represented in the journal of the largest association that brought together the German nobles, the so-called Deutsche Adelsgenossenschaft. The *Deutsches Adelsblatt* was published from 1883. This journal is one of the most popular sources for German nobility research, and it demonstrates how Prussian noblemen interpreted their own period as a crisis of the society, which led them to fight for the preservation of their traditional leading role. However, the struggle of the nobility changed over time, which brings up the question how elaborated the conceptions of the *Deutsches Adelsblatt* were about the persistence of the nobility, and whether the noblemen were able to adapt to the intensifying changes of their world. Through a comparison of articles appearing in the 1884, 1894, and 1903 volumes of the journal, this study aims to illustrate a trend in the changing nature of noble conservatism by examining the descriptions of the nobility's situation, role, and social mission. This allows us to demonstrate how the idea of noble conservatism became increasingly radical. Thus, it becomes evident how the Prussian nobility distanced itself both from the populace it aimed to lead and from the other strata of nobility that remained outside the scope of the Deutsche Adelsgenossenschaft due to the vague goals of the association, which were never realized.

Hrčka, Alexandra

National Identity and Civil Society in Late Nineteenth-Century Liptó County

This study seeks to trace the forms of national identity in the operation of two associations, the Slovak Beseda (Tót polgári kaszinó) and the Hungarian Circle in Liptószentmiklós and Rózsahegy – similar in function and type – in late nineteenth-century Liptó County. The paper identifies the means and methods used by the two associations to strengthen their preferred linguistic and national identity. The manifestations of the national narrative in the operation of the associations is examined in the period of the revival of Hungarian nationalism, which was particularly marked by the closure of three Slovakian public grammar schools, the dissolution of the Matica slovenská and the renunciation of the Slovakian National Party (Slovenská národná strana). The Beseda (founded in 1862), the Hungarian Circle in Liptószentmiklós (founded in 1870), as well as the Hungarian Circle in Rózsahegy (founded in 1886) equally declared education as their primary mission and restricted the promotion of delicate political and ecclesiastical issues among their members. The statutes of the three associations did not contain any formulation of an explicit national narrative. However, the reconstruction and analysis of the activities of the associations and the composition of their membership reveals that the national narrative was in fact prominent in their activities. Accordingly, the members of the Beseda's leadership took an active political role in the Slovakian national movement, while the Hungarian Circle provided regular support to the Hungarian Educational Society in Upper Hungary. In addition, music, dance, and literary events organized by the associations, as well as the selection of press subscriptions can all be identified as tools capable of influencing the identity of the members.

Husztí-Szlama, Gabriella Zsófia

"It is scandalous that there are some women who, after all this, have the audacity to wear the lace and silk made by our enemies..." Enemy Construction in the Activities of the Fényűzés Elleni Liga

The political discourses of the modern era are permeated by issues of propaganda and enemy-seeking, already observable in the early twentieth century. The quote in the title of the study comes from Cécile Tormay's essay entitled *Struggle Against Wasteful Fashion*. The well-known writer, together with Györgyné Pallavicini, founded the Fényűzés Elleni Liga (League Against Luxury) in the spring of 1916. Although the reason for its establishment can traced back to the escalating shortage of raw materials, the movement was permeated with hostility towards French and English fashion. This is not surprising given that the Austro-Hungarian Monarchy and France, as well as England, were on opposing sides in the war. However, the incorporation of fashion into the discourse of enemy construction was still considered a novelty. The League declared everyone who did not agree with their objectives as an enemy. The paper demonstrates how this enemy-seeking behavior was realized through the activities of the association based on the constitution of the

League, Cécile Tormay's essay, and the manifestos published in local newspapers. The theoretical basis for the analysis is provided by the works of Márton Szabó (2003, 2007), Reinhart Koselleck (1998, 2003), and Murray Edelman (1988).

Svégel, Fanni

The Personal is Political? Zsuzsa Ortutay and the Hungarian Women's National Council

This study is the first complex biography of Zsuzsa Ortutay (1913–1982), secretary of the Hungarian Women's National Council (Magyar Nők Országos Tanácsa, MNOT) specialized in family policy and wife of Communist minister Gyula Ortutay. In discussing her life and professional activity, this article aims to reinterpret the connection between her private life and expert work in family policy. The first part of the study analyzes her early life and career as a dancer and art teacher and her marriage during the World War II period. From the 1950s on, the politicization of personal issues, such as reproductive rights, family life, and motherhood can be linked to her activity as an advocate for women's issues. Beyond Ortutay's political role, the activity of the Hungarian Women's National Council and the internationalization of feminist issues are also under scrutiny. To this end, the personal records of Zsuzsa Ortutay are explored, such as her diary fragments, letters, and her autobiography, complemented by MNOT documents related to family policy, and the diary of her husband. This kaleidoscopic biography underscores the complex nature of women's life courses amidst the political twists and turns of the twentieth century. By writing Zsuzsa Ortutay's life account based on autobiographic sources, the study attempts to understand the entanglement of personal ambitions, the complications of marriage, and the "state feminism" of socialist Hungary.

Taschek, Zoltán

The 1929 Bill on Trade Unions of the Ministry for Social Welfare and Labor

In the Horthy era, a law on trade unions was never enacted. But a bill was prepared in the Ministry of Social Welfare and Labor led by Catholic priest József Vass at the end of the 1920s. This paper examines the draft overlooked so far in literature. After outlining the situation of trade unions in the years of the Bethlen consolidation and presenting the background of the elaboration of the bill, especially the disputes in the Cabinet about the issue, the study analyzes the document from several aspects. It discusses its stance on the questions of the right to organize, the right to strike, and corporatist ideas. Then, the paper demonstrates the ways the bill intended to influence the operation of the social democratic and the Christian social trade unions. Since in the era, as during the Dual Monarchy, founding trade unions was forbidden among agrarian workers, the study focuses specifically on the way the bill treated this controversial problem. It also shows the ideological background of the contemplated reforms by examining the public and

confidential statements of Minister Vass and his main colleagues. To evaluate the planned measures of the bill, the paper compares it to an earlier draft proposed by the Ministry of Commerce in 1923, and touches on the European context of the issue: the regulations of other countries and the views of Catholic social thinkers. Finally, the study sketches the fate of the bill and the situation of the trade unions in Hungary in the later period of the Horthy era.

Zsuró, Zsuzsanna

Social Engagement and Civil Society in Contemporary Art

The restriction of artistic freedom has been a characteristic aspect of the contemporary Hungarian cultural field since the restructuring of cultural policy in 2010. A persistent opposition to the government's tight control attitude has been voiced among art workers over the past thirteen years. In parallel with "official" art, socially engaged and critical artistic practices have emerged to support marginalized communities and to reinvigorate critical thinking. Izabel Galliera's book entitled *Socially Engaged Art After Socialism: Art and Civil Society in Eastern Europe* examines socially engaged art practices in the context of civil society. The book argues that the role of civil society has significantly increased, among other things, in the light of the complex political, cultural, and economic relations between the EU and the Central and Eastern European region. Galliera argues that civil society facilitated and then subversively critiqued the social transformation towards democratization in the early 2000s. Taking this theory further, this paper seeks to explore the relationship between civil society and contemporary art in an interdisciplinary approach. Among other things, it seeks to interpret the function of civil society in the changed socio-political context of post-2010 Hungary and to examine self-organizing, socially engaged, and critical artistic practices as a subversive behavior in relation to the products of "official" culture. The study provides important insights into how artistic attitudes against neoliberalism and capitalism have been transformed into critical reflections of right-wing exclusionary cultural-political attitudes by the simultaneous reorganization of civil society.

Szerzőink

Edvy Athina • edvy.athina@gmail.com

Az ELTE esztétika, vallástudomány és kulturális örökség szakjain végezte tanulmányait, kutatási területe a szocialista korszak építésze.

Horváth Eszter • horvathes@ceu.edu

Esztéta, társadalomkutató. A CEU Demokrácia Intézete Egyenlőtlenségek és Demokrácia kutatócsoportjának munkatársa, a Helyzet Műhely tagja. Jelenleg a *Küzdelmeink története – mozgalmak.hu* adatbázison dolgozik. Érdeklődési területe a rendszerváltás története és emlékezete.

Hosszú Kristóf • kristofhosszu19@gmail.com

Az ELTE ötödéves történelem–földrajz tanárszakos hallgatója, az ELTE Eötvös József Collegium Történész és Földrajz Műhelyének tagja és a Terror Háza Múzeum munkatársa. Kutatási területe a 19. századi német nemesség története.

Hrčka Alexandra • hrszandi2015@gmail.com

2023-ban szerzett diplomát az ELTE BTK történelem–művelődéstörténet mester-szakán. Jelenleg az ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Programjának hallgatója. Kutatásaiban a 19. századi szlovák nemzeti identitással foglalkozik.

Husztizs Szlama Gabriella Zsófia • zsofi.szlama@gmail.com

A Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Érdeklődési köre a 19–20. századi divat története, kutatási témája a női nadrágviselet reprezentációja különböző típusú sajtóorgánumban 1896 és 1914 között.

Kovács Janka • kovacs.janka@abtk.hu

A HUN-REN BTK TTI posztdoktor kutatója. Angol és történelem szakos tanulmányait az ELTE-n végezte; 2022-ben szerzett doktori fokozatot az ELTE TDI Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Programjában. Kutatási területe a pszichológia és a pszichiátria 18–19. századi története.

Mezei Hanna • mezei.hannamonika@gmail.com

Az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorandusza. Egyetemi tanulmányait az ELTE-n végezte történelem, valamint kulturális örökség tanulmányok szakon. Kutatási területe a magyarországi zsinagógák holokauszt utáni helyzete és emlékezeti szerepe. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár muzeológusa.

Svégel Fanni • fanni.svegel@hotmail.com

Etnográfus, az ELTE TDI doktorandusza. A 20. századra koncentráló kutatásai során a reprodukciós döntéshozatallal, bábasággal, születéssel és születésszabályozással, valamint a nők elleni erőszakkal foglalkozik.

Taschek Zoltán • taschekzoltan95@gmail.com

Az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának abszolvált doktorandusza. Disszertációjának témája Vass József politikai pályaképe.

Tóth Nikolett • tothnicole94@gmail.com

Az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának abszolvált doktorandusza. Érdeklődési köre a 20. századi nőtörténet, kutatási témája a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének átfogó vizsgálata.

Virág Csilla • virag.csilla@abtk.hu

A HUN-REN BTK TTI tudományos segédmunkatársa. Az ELTE TDI abszolvált doktorandusza, doktori kutatásának témája a kora újkori angol énekmondók, zeneszerek és a társadalom kapcsolata.

Zsuró Zsuzsanna • zsu.zsuro@gmail.com

Művészettörténész és kurátor. Doktorjelöltként a magyar diaszpóra társadalmilag elkötelezett művészeti gyakorlatait kutatja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Szakterülete a modern és kortárs művészet elmélete és gyakorlata, kultúrpolitika, alternatív művészeti intézményi stratégiák és dekolonizáció a közép-kelet-európai régióban.